This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

NEDERLANDSCH

ARCHIEF

PUBLIC
LIBRARY

voor

KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

4

NEW YORK
PUBLIC
LIBRARY

NEDERLANDSCH

ARCHIEF

VOOR

KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

NEW YORK PUBLIC LIBRARY

Door

N. C. KIST en H. J. ROYAARDS,

Hoogleeraren te Leiden en Utrecht.

VIERDE DEEL.

te LEIDEN,
bij S. en J. LUCHTMANS,
1844.

NEW YORK
PUBLIC
LIBRARY

ARCHIEF

VOOR

KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

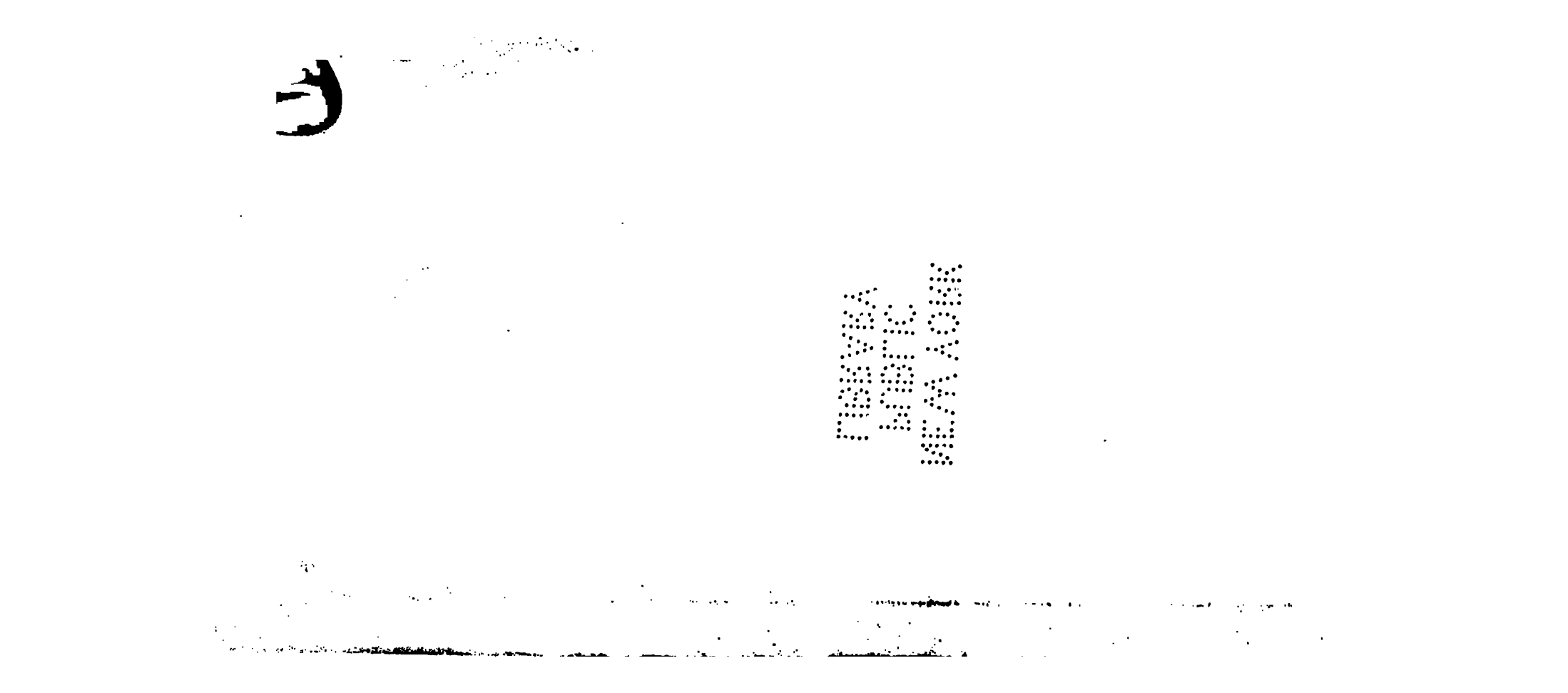

ARCHIEF

VOOR

KERKELIJKE GESCHIEDENIS,

INZONDERHEID

VAN

NEDERLAND.

VERZAMELD

DOOR

N. C. KIST en H. J. ROYAARDS,

Hoogleeraren te Leiden en Utrecht.

Vijftiende Deel.

Te LEIDEN,

bij S. en J. LUCHTMANS,

1844.

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS.
1897.

INHOUD.

ALGEMEENE KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

Het Humoristisch Karakter der Christelijke Kunst in het Tijdvak, hetwelk de Kerk-hervorming der XVIde Eeuw heeft voorbereid; zigtbaar vooral in de Kerkelijke Architectuur en de Doodendansen. (Met vijf uitslaande lithographische Platen.) Door N. C. KIST. . . . . bl. 369—480.

PILWIZ. *Eene bijdrage tot de opsporing van overblijfselen der Duitsche Mythologie in Nederland.* Door N. C. KIST. . . . . bl. 177—182.

Zonderling gebruik bij den dood van niet verloste Kraamvrouwen. Medegedeeld door Dr. L. J. F. JANSSEN. . . . . bl. 112.

Onuitgegeven Troostbrief van PETRUS CANISIUS, *aan zijnen broeder* GISBERT. (Medegedeeld door Dr. L. J. F. JANSSEN; met een voorberigt van N. C. KIST.) . . . . . bl. 361—368.

KERKELIJKE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND.

Synopsis der Handelingen van de Classis van Nijmegen, van het jaar 1590 *tot* 1660, *te zamen gebragt door* DAVID HEISTER, *Predikant te Ressen in Over-Betuwe.* Uit het oorspronkelijk onuitgegeven Handschrift medegedeeld door N. C. KIST. bl. 1—108.

Oud Referein, 't welk in de Meijerij van 's Bosch pleeg gezongen te worden Medegedeeld door Ds. S. HANEWINCKEL. . . . . bl. 109—111.

De toestand van Antwerpen na de invoering der Hervorming. (Toelichting tot eene mededeeling, in de *Archives de la Maison d'Orange-Nassau*, Tom. II. p. 328 ss.) Door J. C. SCHULTZ JACOBI, Predikant bij de Evang. Luthersche Gemeente te Zutphen. Met aanteekeningen der *Redactie*. . . . . bl. 113—175.

DANIEL SINAPIUS. (Medegedeeld door N. C. KIST.) bl. 176.

HERMANNUS FAUKELIUS, *zijn Leven, Karakter en Letterkundige verdiensten.* (Met het portret van FAUKELIUS.) Door J. BORSIUS, Theol. Doct. en Predikant te Middelburg. . . . . bl. 183—348.

Proeve van toezigt op den wandel der Predikanten, in den aanvang der XVIIde Eeuw. Medegedeeld door J. BORSIUS. . . . . bl. 349—352.

Allerlei uit het Kerkelijk leven in Nederland. Medegedeeld door R. C. H. RÖMER, Theol. Doct. en Predikant te Deil. . . . . bl. 353—360.

VERBETERINGEN.

Bl. 38 Aanteek. (1) ook te verwijzen naar *Archief*, D. X. bl. 178.
— 117 laatste regel: dan twee *lees* dan het
— 118 Aant. (2) r. 1 gedeelten *lees* gedeelte
— 118 — — r. 2 waren *lees* was
— 191 r. 9 v. o. bewoge *lees* bewogen
— 193 r. 11 v. b. (de Aant.) bestaan in de bijzonderheden *lees* bestaan in de vermelding van bijzonderheden
— 196 r. 15 v. b. behalven *lees* behalve
— 196 r. 19 v. b. aldaar *lees* door hem
— 199 r. 5 v. b. deszelfs *lees* zijne
— 208 r. 5 v. b. wende *lees* wendde
— 217 r. 8 v. b. alle tijde *lees* allen tijde
— 217 r. 10 v. b. andere *lees* anderen
— 254 r. 1 v. b. gevoelen *lees* gevoelens
— 256 r. 26 v. b. andere *lees* anderen
— 274 Aant. r. 6 v. o. elf *lees* middag elf
— 278 Aant. r. 4 v. o. voornoemde *lees* voornoemde Kerkeraad
— 279 r. 9 v. b. eervolle *lees* deze eervolle
— 286 r. 1 v. b. stale *lees* stalen
— 296 Aant. r. 3 SANCTUS *lees* SANCTES
— 325 r. 6 v. o. geschreven *lees* geschrevene
— 328 r. 14 v. b. germanismie *lees* germanisme
— 341 r. 14 v. b. ontdekken *lees* ontdekten
— 347 r. 6 v. o. geweest. *lees* geweeet is.
— 463 r. 5 v. b. an der *lees* ander

BERIGT AAN DEN BINDER.

Het portret van FAUKELIUS te plaatsen tegen over bladz. 183.

De lithographische Platen N°. I — V achter aan te voegen tegen over bladz. 480.

SYNOPSIS

DER

HANDELINGEN

VAN DE

CLASSIS VAN NIJMEGEN,

van het jaar 1590 tot 1660;

OP LAST DER CLASSIS, IN HET JAAR 1660, TE ZAMEN GEBRAGT

DOOR

DAVID HEIJSTER,

Predikant te Ressen in Overbetuwe.

UIT HET OORSPRONKELIJK HANDSCHRIFT MEDEGEDEELD,

DOOR

N. C. KIST.

N. ARCHIEF, IV DEEL.

VOORBERIGT.

Het *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* beoogt wel den opbouw dezer wetenschap in het algemeen, maar is toch vooral ook bestemd, om, bepaaldelijk voor de Kerk-geschiedenis van Nederland, zooveel mogelijk, nog toegesloten of schaars bekende bronnen te openen. Inzonderheid zijn het de Handelingen en Besluiten der verschillende vroeger bestaande ligchamen van hooger of lager Kerk-bestuur, welke onder deze bronnen, helaas ook onder de nog bedekte of weinig gebruikte bronnen, kunnen worden gerangschikt. Vooral ook de zoo belangrijke Synodale en Classicale Acten, al zijn zij ook in derzelver geheel en in orde bewaard gebleven, sluimeren toch veelal nog in het stof der Kerkelijke Archieven; en terwijl zij een' schat van zaken in zich bevatten, die voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis gewigtige bouwstof kan leveren, zijn zij, of ontoegankelijk, of is althans het opsporen van hetgeen dezelve we-

tenswaardigs behelzen met de grootste bezwaren verbonden. Het heeft ook zijne eigenaardige moeijelijkheid, hierin eene gewenschte verandering te weeg te brengen. Immers, zoo wel van wege het omslagtige en het eentoonige van den vorm, als uit hoofde van den omvang en het veelsoortige van den inhoud, zijn deze Acten minder geschikt, om in derzelver geheel te worden bekend gemaakt; al ware ook de gelegenheid voorhanden, om de drukpers met deze indedaad langwijlige taak te belasten.

Maar geheel anders is het gelegen met de zoogenaamde *Repertoria*, *Indices*, of *Synopses*, welke althans van de meeste Synodale en Classicale Acten aanwezig zijn. Deze toch, voorzoover zij een naauwkeurig berigt en eene beredeneerde opgave behelzen van hetgeen in de Synodale en Classicale vergaderingen verhandeld of besloten is, kunnen tot het bedoelde oogmerk ons belangrijke diensten bewijzen. Op zich zelve geven zij van het gebeurde een beknopt en aanschouwelijk overzigt, hetwelk als zoodanig reeds voor den geschiedvorscher eene niet geringe waarde heeft, en door zijne beknoptheid ook veel tijdverlies bespaart en vruchteloos zoeken afsnijdt. Vooral echter openen dezelve de gelegenheid, of wijzen zij althans den weg ons aan, langs welken wij, aangaande zaken, die onze belangstelling opwekken, nader berigt kunnen inwinnen. Om deze redenen mag de

openlijke bekendmaking van zulke *Repertoria*, welke bovendien, van wege derzelver kleinen omvang, aan geene groote bezwaren onderhevig is, als een belangrijk hulpmiddel tot opbouw onzer Vaderlandsche Kerkgeschiedenis worden aangemerkt.

Van het aangevoerde wenschte ik eene proeve te geven, door mededeeling der hier volgende *Synopsis* van de Acten der Classis van Nijmegen. Dezelve omvat wel slechts een betrekkelijk klein gedeelte van den tijd, gedurende welken deze Classis bestaan heeft. Zij loopt van de eerste inrigting derzelve tot op het jaar 1660, toen, naar het schijnt, de behoefte zich openbaarde, om een, door eene bekwame hand vervaardigd en tot praktisch gebruik geschikt, overzigt te bezitten van al hetgeen, gedurende een zeventigtal jaren, in de vergaderingen der gezegde Classis was voorgevallen. Maar zij omvat daarin juist een hoogstbelangrijk tijdsgewrigt: het tijdvak der eerste wording en der vroegste inrigting der Nederlandsche Hervormde Kerk. En aangaande het ontstaan en de vroegste lotgevallen van Gemeenten en Kerkelijke inrigtingen, in een aanzienlijk deel der vaderlandsche Kerk, deelt zij ons bijzonderheden mede, die voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis in het algemeen belangrijk zijn, en welke wij elders te vergeefs zouden zoeken.

Classicale Acten, opdat ik dit er bijvoege, heb-

ben, boven de Synodale, over het algemeen dit vooruit, dat zij evenzeer in de geschiedenis der afzonderlijke Gemeenten ons inleiden, als zij derzelver zamenhang met het groote ligchaam der Kerk ons voorstellen. Verheven alzoo boven het uitsluitend plaatselijke, hetwelk aan Kerkeraads-Acten althans gewoonlijk eigen is, bemoeijen zij zich toch meer ook met specialiteiten, met plaatselijke en persoonlijke belangen, dan zulks, uit den aard der zaak, met de Handelingen van Synoden het geval kan zijn. Zij geven ons daardoor juist een meer aanschouwelijk en tot in bijzonderheden afdalend overzigt van de lotgevallen der Kerk. Ofschoon ik tevens gaarne erken, dat, gelijk zij hierin slechts tot aanvulling verstrekken van hetgeen in Synodale Acten begrepen is, wij ook in vele gevallen zelfs tot de Kerkeraads-Acten moeten afdalen, ten einde den oorsprong en zamenhang van vele soms belangrijke omstandigheden en voorvallen te kennen en te beoordeelen. Van het laatste zoowel als van het eerste, zijn in het Archief reeds nu en dan enkele proeven geleverd. Door het mededeelen bepaaldelijk ook van *Repertoria*, hetzij Synodale of Classisicale, in derzelver geheel, — bij voorbeeld van het voorhanden zijnde belangrijke *Repertorium Synodale Zuydhollandiae*, — zal het verder pogen, aan een voornaam gedeelte van deszelfs bestemming, het openen en bruikbaar maken der bronnen voor de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis, te voldoen.

De thans medegedeelde *Synopsis* is genomen uit het oorspronkelijk handschrift van den vervaardiger, DAVID HEYSTER, Predikant te Herveld, van wien mij echter overigens niets bekend is, dan dat hij destijds reeds bijna dertig jaren de gemeente van Herveld bediend had, gelijk hierna, uit bl. 14, blijken kan. Overigens leeren wij hem, uit dezen aan hem opgedragen arbeid, als een man kennen, bedreven in kerkelijke zaken, terwijl hij zijnen geest zelf heeft uitgedrukt in een motto, op den titel van zijn handschrift geplaatst: *De Heere, de eeuwige Godt, geeft den moeden cracht, ende stercket genoech den onvermogenden.* Esai. XL: 28, 29, volgens de oude vertaling. — Het HS is afkomstig uit de verzameling van JOH. SMETIUS den Zoon, in leven Predikant te Nijmegen, over wien men het *Archief*, D. IV. bl. 127, 138, 144 en 161, kan naslaan. Met de hand van dezen zijn ook enkele aanteekeningen bijgevoegd, die op personen en zaken, na het jaar 1660, betrekking hebben.

N. C. KIST.

REGISTER DER KERCKEN,

gelyck ick die vinde met haere Predicanten versorght, als oock de naemen der Predicanten, gelyck die in de respectieve kercken vervolgens in haeren dienst syn getreden:

oock

De naemen der Schoolmeesteren, die ick in Actis genoemt vinde van den Ew. Classe aangenomen.

Nimmegen.

Predicanten.

JACOBUS LOMANNUS, 1598 Art. 2. — GERHARDUS LIVIUS, 1601 Art. 2. — HENRICUS COCHLAEUS, sive LEPFLERUS, 1602 Sept. Art. 2. — JOANNES COITZIUS, 1605 Sept. Art. 15. — JOANNES SMITH (SMETIUS), 1618 Sept. Art. 8. — DANIEL GYSIUS, 1618 Sept. Art. 8. — LEONINUS LEO, 1619 Julij Art. 11. — RUDOLPHUS SCHIVELBERGIUS, 1622 Sept. Art. 4. — ABRAHAMUS TILENIUS, 1630 April. Art. 1. — HENRICUS LEO, 1633 Maji Art. 1. — SIMEON RUTINGIUS, 1639, April. Art. 11. — DIONYSIUS CRUSIUS, 1649 Sept. Art. 5. — LAURENS LAURENTIUS, 1653 Sept. Art. 5. — JOANNES VAN NIEUWENHUYSEN, 1654

Augusti Art. 2. — ENGELBERTUS BECKMAN, 1657 April. Art. 1. — LUDOVICUS SUGGERAET, 1661 (1). — PETRUS DE VRY, 1662 in Aug. — RUMOLDUS ROMBOUTS, 1662 in Aug. — JOHANNES SMITH, 1667 in Febr. — JACOBUS WILTINGH, 1670 den 2 Oct. — JOHANNES SMETIUS, 1679 den 12 Jan. — SPLINTERUS POTHUYSEN, 1683 den 25 Febr.

Schoolmeesters.

JACOBUS VERHEYDEN, Rector. — JOANNES MAJUS, Conrector. — WILHELMUS VAN DER VELDE. — DAVID DU MORTIER. — JOHANNES TYMAN, Hypodidascalus, 1616 July Art. 29.

Fort Schenckenschans op 's Gravenweerd.

Predicanten.

HENRICUS HOLLINGERUS, 1598 Art. 2. — HENRICUS VREDAERUS, 1616 April. Art. 1. — CONRADUS HECKERUS, 1625 Sept. Art. 26. — JEREMIAS LYNCIUS, 1632 April. Art. 1. — JODOCUS LARENUS, 1637 Sept. Art. 7. — GISBERTUS FUCHSIUS, 1646 April. Art. 12.

Schoolmeesters.

RUPERTUS PENNINCK, 1598 Art. 22. — NICOLAUS HOFFMAN, 1683 Sept. Art. 13.

Herwen.

Predicanten.

JOANNES RONGIUS, 1598 Art. 2. — HERMANNUS CRU-

(1) Deze en enkele andere aanteekeningen, het gebeurde na den jare 1660 betreffende, zijn later aan het oorspronkelijk HS. toegevoegd.

cius, 1662 Sept. Art. 2. — HENRICUS GREGORY, 1610 Sept. Art. 10. — HENRICUS ERASMUS, 1615 April. Art. 26.

Schoolmeesters.

LEENHARD PENNINCK, 1611 April. Art. 19. — JOSEPH HARDT, 1636 Sept. Art. 26. — JOANNES PRIGNON, 1643 Art. 6. — HENRICUS LOTTS, 1649 April. Art. 25.

Herwen en *Aert.*

Predicanten.

BARTHOLDUS JOACHIMI, 1638 April. Art. 1. — CASPARUS ROSA, 1644 Aprilis.

Elst.

Predicanten.

JOANNES MILLECOMUS, 1598 Art. 2. — JOANNES MULHOVIUS, 1601 Art. 2. — JOANNES WIGELIUS, 1611 April. Art. 2. — WILHELMUS ISFORDINCK, 1615 April. Art. 26. — PETRUS SCHACHTIUS, 1621 Febr. Art. 6. — JOANNES POTTS, 1655 April. Art. 1.

Schoolmeesters.

ADOLPHUS RICHARDUS, 1636 Sept. Art. 32. — JACOB VAN LEEUWEN, 1646 Mart. Art. 1. — JODOCUS SLINCKMAN.

Panderen.

Predicanten.

JOANNES RONGIUS, 1601 Art. 2. — CASPARUS KEUTWEERDIUS, 1616 Sept. Art. 5. — JOANNES KELBERGIUS, 1618 April. Art. 1. — CASPARUS ROSA,

1627 April. Art. 1. — Jacobus de Roo, 1643 Sept. Art. 11. — Lambertus Waterlant, 1645 Sept. Art. 13. — Adrianus a Strang, 1656 April. Art. 1.

Schoolmeester.

Derck Elberts, 1643 Sept. Art. 12.

Doornenburgh.

Predicanten.

Bedient door den Predicant van *Herwen* ende dien van *Panderen*, deelende het tractament. 1624 April. Art. 19. — D. Straetmann, 1625 Sept. Art. 11. — Alardus, *vi collationis*, 1644, 1645 Sept. Art. 13.

Setten.

Predicanten.

Wierus Verchtenius, 1601 Art. 2. — Rutgerus a Rheines, als proponent verschijnende in Classe 1606 April. Art. 2. Predicant 1607 April. Art. 2. — Petrus Muserus, 1617 Sept. Art. 6. — Cornelius Cornelius, 1657 Sept. Art. 10.

Schoolmeesters.

Joannes Badisco, 1621 Sept. Art. 33. — Jan Berntz, 1624 Junij Art. 2. — Georg. Wilhelmi Paludanus, 1642 April. Art. 4. — Hendrick Geritz, 1657 April Art. 8.

Bemmel.

Predicanten.

Gerhardus Tonsorius, 1601 Art. 2. — Reinerus

BRACK, 1603 Sept. Art. 2. — DANIEL HOLSTIUS, 1606 Sept. Art. 2. — CHRISTOPHORUS REUSNERUS, 1619 Julij. Art. 1. — JEREMIAS LYNCIUS, 1624. April. Art. 13. — PHILIPPUS EILBRACHT, 1632 April. Art. 1. — CASPARUS EILBRACHT, 1636 April. Art. 1. — BERNHARDUS GOMPELIUS, 1642 Sept. Art. 1. — PHILIPPUS EILBRACHT Junior, 1657 Sept. Art. 5.

Valborgh en *Homoedt.*

Predicanten.

BALTHAZAR HYDORABUS, 1601 Art. 2. — CONRADUS HECKERUS, als proponent, 1604 Art. 2. — WILHELMUS FRANCK, 1609 Maji. Art. 3. — HENRICUS PISTORIUS, 1634 April. Art. 1.

Schoolmeesters.

PHILIPS RUBENS, Valborg 1602 Sept. Art. 2. — GERRIT JANSZ, Homoedt 1619 Aug. Art. 7. — JOANNES WOLFIUS, Valb. 1623 Sept. Art. 8. — JOANNES BADISCO, Valb. 1629 April. Art. 19. — JAN JURIENS BAUMAN, Valb. 1624 Jan. Art. 5. — JAN SMEDDES, Valb. 1636 Nov. Art. 2. — HERMANN MAELS, Valb. (?) April. Art. 4.

Gent.

Predicanten.

JOANNES SEPORINUS, 1601 Art. 2. — JOANNES LUCAE, 1608 April. Art. 7. — HERMANUS CRUCIUS, 1610 Sept. Art. 2. — PETRUS STRAETMANNUS, 1619 Oct. Art. 8. 1632 Dec. Art. 1. 1633 Aug. Art. 3. — PETRUS STYLIUS, 1635 April. Art. 1. — ALARDUS ALARDI, 1636 April. Art. 17. — GERHARDUS HENG-

kelius, 1653 Sept. Art. 3. — Joannes Meyssenheimer, 1659 Sept. Art. 28 et Extraord. 1659 Nov. Art. 1. 1660 April. Art. 11.

Oy en *Persingen.*

Predicanten.

Gerhardus Velthuysius, 1602 Art. 23. — Joannes Gobelius 1605 Martii. Art. 12. — Henricus Lepplerus, 1625 Sept. Art. 24. — Adolphus Henckelius, 1642 Sept. Art. 1.

Heteren en *Randtwyck.*

Predicanten.

Balthazar Hydorius, 1602 Art. 32. — Joannes Grevius, Proponent, 1605 Sept. 2, als Predicant, 1606 Apr. Art. 2. — Gerhardus Velsius, 1610 Sept. Art. 20. — Gerhardus Normannus, 1612 April. Art. 38.

Schoolmeesters.

Willem van Setten, 1626 April. Art. 9. — Jodocus Slinckmann, 1641 Mey. Art. 18. — Samuel Bitter, 1647 Mey. Art. 17.

Herveld en *Slyck-Ewyck.*

Predicanten.

Johannes Backhuysius, 1602 Sept. Art. 2. — Conradus Heckerus, 1606 April. Art. 2.

Herveld.

Predicanten.

Henricus Slatius, 1610 Sept. Art. 20. — Jacobus

HEYSIUS, 1613 April. Art. 4. — RUTGERUS A RHEIDEN, 1616 Sept. Art. 1. — *Herveldts* slecht gehoor verbeteren. 1622 April. Art. 30. — DAVID HEYSTERS, 1631 April. Art. 8.

Slyck-Ewyck en *Oosterhold.*

Predicanten.

CONRADUS HECKERUS, 1606 April. Art. 2. — WILHELMUS PISTORIUS, 1626 Apr. Art. 17. — SALOMON COCK, 1651 Novemb. Art. 4.

Schoolmeesters.

TOLRYCK REYNS, Oosterhold, 1619 Sept. Art. 13. — HERMAN HAEN, Oosterhold, 1626 Mart. — SONDAGH MARCUS, Oosterhold, 1649 Julij. Art. 6. —

Driel.

Predikant.

THOMAS HISSINGH, 1603 Sept. Art. 12.

Elden en *Driel.*

Predicanten.

JOANNES WOLTINGIUS, 1602 Sept. Art. 3. (?) April. §. 22. 30. — JOANNES WOLTINGIUS Junior, 1631 April. Art. 1. — WILHELMUS FRANCK, 1632 Jun. Art. 32. Jul. Art. 1. Sept. Art. 22. 1633 Sept. Art. 1. — WIERANDUS TEN DAER, 1654 Aug. Art. 26. 1655 April. Art. 4. — GERHARDUS HENCKELIUS, 1659 Sept. Art. 20.

Schoolmeesters.

HERMAN LANGS, 1648 Sept. Art. 9. Driel. — WILLEM JANSZ, 1657 Apr. Art. 13. Elden.

Winssen.

Predicanten.

Matthias Xylander, Proponent, 1607 Apr. Art. 2. — Predicant, 1607 Augusti, Art. 2. — Christianus Gobelius, 1638 April. Art. 1.

Schoolmeester.

Marcus Wolff, 1620 Sept. Art. 15.

Neder-Bosch en Hees.

Predicanten.

Reinerus van Erpraeth, 1607 Aug. 2. — Henricus Vredaeus, 1612 April. Art. 8. — Albertus Huttenus, 1616 Sept. Art. 1. — Jacobus Heysius, 1616 Sept. Art. 1. — Joannes Cornelij, 1632 Sept. Art. 1.

Schoolmeesters.

Petrus Eyberts, Nederbosch 1607 Aug. Art. 1. — Anthonis van Campen, 1628 April. Art. 18. — Servaes van Bracht, 1640 Apr. Art. 19. — Henrick Schopen, Hees, 1649 Apr. Art. 19.

Batenborgh.

Predicanten.

Wilhelmus Isendoorn, 1608 April. Art. 3. — Marcus Mignon, 1615 Sept. Art. 4. — Johannes Valentinus Rupius, 1627 Sept. Art. 6. — Timotheus Langendam, 1653 Sept. Art. 4.

Schoolmeester.

Peter Geel, 1656 April. Art. 5.

Over-Asselt en *Neer-Asselt.*

Predicanten.

PETRUS CALCARIUS, 1608 Sept. Art. 14. — THOMAS STALIUS, 1616 Sept. Art. 6. — JACOBUS VAN MEKEREN, 1619 Oct. Art. 7. — CONRADUS MUSCULUS, 1622 Sept. Art. 1. — ALARDUS ALARDI, 1625. April. Art. 7. — JOHANNES SCHOUHAMER, 1628 Apr. Art. 1. — PETRUS GUILHELMUS CALLENFELS, 1666 Apr. — CHRISTIANUS SCHOUHAMER, 1673 7 Julij.

Schoolmeesters.

CAROLUS HERENDANS, 1627 Apr. Art. 5. — FRANS THONISZ., 1639 April. Art. 25. Neer Asselt. — JOHANNES HENRICUS HOFFMEYSTER, 1647 Sept Art. 15. CORNELIS MARTENS VAN GELDORP, 1648 Apr. Art. 13. — ANTHONI MALFIANCE, 1631 April. Art. 12. Neer-Asselt. — LEENHARDT DE WILDT, 1632 April. 34. — ANTHONI PHILIPSZ., 1636 Sept. Art. 32. — LEENHARD VALDE, 1656 Sept. Art. 23. Neer-Asselt.

Angeren.

Predicanten.

MELCHIOR FRENSELIUS, 1608 Sept. Art. 14. — CHRISTIANUS ELFRAETH, 1609 Mey. Art. 3. — PETRUS BULARUS, 1615 April. Art. 4. — EVERHARDUS WIDENFELDIUS, 1617 Apr. Art. 12. — WILHELMUS PISTORIUS, 1622 Sept. Art. 1. — ADOLPHUS ROSSIUS, 1626 Sept. Art. 1. — GERHARDUS WITZLIUS, 1641 Maji. Art. 1. — JOHANNES BREKERVELD, 1655 Apr. Art. 4.

Schoolmeester.

Jan Hoedt, Coster, 1618 Sept. Art. 17.

Beuningen en *Ewyck.*

Predicanten.

Anselmus Gemertanus, 1609 Maji Art. 24. — Erhardus Waltherus, 1638 Apr. Art. 13. — Wernherus Godefridus Pistorius, 1644 Mey Art. 13. — Gerlacus Gerlaci Winckels, 1649 Apr. Art. 14.

Schoolmeesters.

Theodorus Ruissinck, Lector, 1607 Aug. Art. 12. — Jacobus Janssenius, 1636 Sept. Art. 31. — Henricus Weydner, 1646 Mart. Art. 1. — Henrick Brossaert, 1647 Sept. Art. 1. Ewyck. — Jan Govertsz, 1653 Mart. 7. Art. 6. Ewyck.

Pufflick en *Leeuwen.*

Predicanten.

Hermannus Gerhardi Postelius, 1619 Sept. Art. 17. — Hermannus Hagen, 1622 April. Art. 1.

Schoolmeesters.

Franciscus Ostenbach, 1629 Nov. 8. Leeuwen. — Anthonius van Hoey, 1639 April. Art. 25. Leeuwen. — Johannes Bogaerts, 1648 April. Art. 11.

Horssen.

Predicanten.

Johannes Lotichius, 1609 Mey Art. 3. — Franciscus Diepenbroeck, 1619 Nov. Art. 6. — Samuel Ponten, 1657 April. Art. 4.

Schoolmeester.

THOMAS RYCHWYN, 1633 Mey Art. 21.

Wamel en *Dreumel*.

Predicanten.

FRANCISCUS A MERWEN, 1600 Mey Art. 3. — JACOBUS SICHARDUS, 1617 Sept. Art. 6. — HENRICUS DUPPIUS, 1635 April. Art. 1. — PAULUS LAMBERTZ, 1653 April. Art. 29. — OTTO TAXIS, 1657 April. Art. 4.

Schoolmeesters.

LAMBERT CORNELISZ, 1619 Aug. Art. 9. Dreumel. — ALBERT LAMBERTZ, 1619 Aug. Art. 10. — MATTHIAS KANNEGIETER, 1626 Apr. Art. 15. Dreumel. — GISBERT REYERSZ, 1639 Apr. Art. 17. Dreumel. — AMBROSIUS JACOBI, 1641 Maji Art. 11. — CLAES VAN BATENBORGH, 1647 Januar. 5. Dreumel. — DERCK LAMBERTS, 1653 Sept. Art. 25. — JAN VAN WYCK, 1659 Sept. Art. 6.

Alphen.

Predicanten.

THOMAS ZUTPHANIENSIS, 1609 Mey Art. 12. — JOANNES POSSELIUS, 1614 Mey Art. 4. — ERHARDUS WALTHERUS, 1628 Sept. Art. 9.

Nae 't vertreck D. WALTHERI den Predicant van *Maes-Bomel* voor een jaer te bedienen toegeleght.

Schoolmeesters.

HENRICUS STERRENBERGH, 1616 April. Art. 7. —

Bruyn van Gendt, 1632 April. Art. 24. — Gerrit Tonneman, 1647 Sept. Art. 4.

Aert.

Predicanten.

Hubertus Lisselius, 1609 Maji Art. 12. — Henricus Ebbenus, 1609 Sept. Art. 17. — Christophorus Reusnerus, 1615 Sept. Art. 5. — Henricus Buchenius, 1621 April. Art. 4. — Casparus Rosa, 1624 April. Art. 11.

Schoolmeesters.

Everhardt Egberti, 1619 Aug. Art. 6. — Derck Elbertsz, 1652 Mart. Art. 1.

Balgoy.

Predikant. Bernardus a Mandewil, 1609 Sept. Art. 17. — Schoolmeester. Reinier Tielmans, 1641 Junii Art. 4.

Altforst en *Apelteren.*

Predicanten.

Helmichius Bushoff, 1610 Sept. Art. 20. — Theodorus Henselius, 1615 April. Art. 20. — Adolphus Henckelius, 1623 April. Art. 6. — Jacobus Brunsradius, 1628 Sept. Art. 16. — Joannes Coitzius, 1643 April. Art. 1.

Schoolmeester.

Willem Jansz, 1654 Octob. Art. 14. Altforst.

Wychen.

Predicanten.

THOMAS ZUTPHANIENSIS, 1611 Sept. Art. 2. — SAMUEL VELSIUS, 1615 Apr. Art. 26. — HENRICUS VISSINGIUS, 1620 Aug. Art. 4. — JOANNES CORNELII, 1625 Sept. Art. 22. — REINERUS A STADEN, 1634 Mey Art. 1. — JOANNES BREBERENUS, 1639 April. Art. 7. — WERNH. GODEFRIDUS PISTORIUS, 1649 April. Art. 14.

Schoolmeesters.

ANTHONIUS MEDMAN, 1637 Julij Art. 3. — JOHANNES THEODORUS VAN SOLINGEN, 1642 Nov. Art. 5. — JOHANNES PLENIUS, 1646 July Art. 4.

Grave.

De Predicanten gehoopt hebbende een besonder Classem te formeren, verwachten de reformatie des Landts van *Cuyck;* sulcks nu niet geschiedende, comen op classe om broederlicke correspondentie te houden by provisie, sonder prejuducie des *Princen van Orangien;* worden tot Leden Classis ontfangen, ter tydt toe van syn Excell. anders wierd geordineert. 1610 Sept. Art. 5.

Predicanten.

GODEFRIDUS PALUDANUS, 1611 April. Art. 2. — JOHANNES NARSIUS, 1611 Sept. Art. 1. — HENRICUS HOLLINGERUS, 1617 April. Art. 1. — ADAMUS HARDWECH, 1619 July Art. 5. — PAULUS COLONIUS, 1620 April. Art. 8. — CONRADUS MUSCULUS, 1623. — DANIEL MASSISIUS, 1623 Mart. Art. 6. — JOHANNES CONRADUS LOËRIUS, 1631 April. Art. 6. — Jo-

HANNES EVERHARDUS LOËRIUS, 1647 Maji Art. 15. — HENRICUS TROY, 1658 Sept. Art. 33.

Haren en *Hernen.*

Predicanten.

SAMUEL VELSIUS, 1611 Sept. Art. 12. — ADOLPHUS BROECKHUYSEN, 1615 April. Art. 1. — THEODORUS STRACKIUS, 1619 Nov. Art. 2. — LUDOVICUS TORRASTIUS, 1633 Maji Art. 1. — HENDRICUS BRINCKMAN, 1643 Sept. Art. 14. — JOHANNES POPPIUS, 1674 Sept. Art. 10.

Schoolmeesters.

DE LA BARE, 1632 April. Art. 10. Hernen. — JAN HENRICKSZ, 1614 Maji Art. 15. Haren. — CORNELIS BERNTSZ, 1649 Sept. Art. 19. — ADAMUS SCHUSLERUS, 1633 Nov. Art. 7. — BRIENEN ROBLOO, 1652 Sept Art. 19. — WILLEM WILLEMSZ CREDEYT, 1659 Sept. Art. 15.

Groesbeeck.

Predicant. PETRUS CALCARIUS, 1612 Apr. Art. 29. — Schoolmeester. HENRICK JANSZ, 1657 April. Art. 20.

Oyen.

Predicanten.

BERNHARDUS BUSHOFF, 1613 April. Art. 4. — FRANCISCUS WERNHERI, 1618 Sept. Art. 6. — JOANNES BRYERUS, 1619 Nov. Art. 2. — REINERUS A STADEN, 1622 Sept. Art. 4. — CASPARUS EILBRACHT, 1628 Sept. Art. 9. — MATTHIAS ROMSWINCKEL, 1635 Apr Art. 7. — GISBERTUS FUCHSIUS, 1643 Apr. Art.

1. — GERLACUS GERLACI WINCKELS, 1646 Sept. Art. 13. — ADOLPHUS HERWARDENUS, 1650 Sept. Art. 9.

Schoolmeesters.

GEORG. CHRISTOFF. KOEN, 1631 April. Art. 22. — BRIENEN ROBLOO, 1650 Apr. Art. 16. — ZEGER JANS VAN CLOOTWYCK, 1652 Sept. Art. 8. — JAN AURARTH, 1658 Sept. Art. 23.

Oyen een tydt lang by het Tielsche Classis comt weder tot het ons. 1618 Sept. Art. 6.

Dieden.

Predicanten.

PETRUS STRAETMANNUS, 1614 Mey Art. 2. — LAMBERTUS LATOMUS, 1616 Sept. Art. 5. — WILHELMUS SCHÖLERUS, 1627 Sept. Art. 6. — GISBERTUS FUCHSIUS, 1640 April. Art. 1. — CONRADUS SPIELMAN, 1653 Sept. Art. 8.

Schoolmeester.

GODEFRIDUS STEVENS, 1644 April. Art. 25.

Maes-Bomel.

Predicanten.

ANDREAS BOLTZIUS, 1615 Sept. Art. 3. — MATTHIAS VOLMEULEN, 1622 April. Art. 1. — GERHARDUS LIVIUS, 1625 Sept. Art. 21. — BERNHARDUS GOMPELIUS, 1627 April. Art. 11 en May §. 6. — JACOBUS BRONSRADIUS, 1647 Sept. Art. 1. — PETRUS WACHTENDORP, 1653 Sept. Art. 8.

Schoolmeesters.

ROBERT PENNINCK, 1609 Mey Art. 6. — JACOB LEYNIER, 1640 Sept. Art. 7. — HENRICK DUYN, 1648 Febr. Art. 5. — JOHANNES PRIGNON, 1646 Octob. Art. 13.

Aefferden, Druyten en *Deest.*

Predicant.

HENRICUS DE BRUYN, 1615. Art. 4.

Schoolmeesters.

CHRISTOFFEL VAN RUDEN, 1615 April. Art. 12. Deest. — HERMAN HAHN, 1619 Aug. Art. 8. Aefferden. — ANDRIES KALDERMAN, 1626 Apr. Art. 16. Aefferden. — PETER GERARTSZ, 1642 Sept. Art. 44. Aefferden. — LODEWYK GERITSZ. 1655 Apr. Art. 15. Deest.

Malden en *Heumen.*

Predicanten.

JOANNES DE NOO, 1615 Apr. Art. 4. — JACOBUS VAN MEKEREN, 1618 Apr. Art. 8.

Malden, Heumen, Beeck en *Groesbeeck.*

Predicanten.

HENRICUS PISTORIUS, 1625 Apr. Art. 23. — JOANNES HERTZOGENRAETH, 1635 April. Art. 1. — NICOLAUS BRULLIUS, 1637 Apr. Art. 14. — MATTHIAS RIHELIUS, 1640 Apr. Art. 1.

Heumen en *Malden* een besonder predicant te geven. 1651 Sept. Art. 27.

PETRUS SARTORIUS, 1651 Novemb. Art. 15.

Neder-Ampt van Cuyck.

Predicanten.

ABRAHAMUS QUEVELLERIUS, 1615 Sept. Art. 6. — HENRICUS BEVENTROP, 1620 April. Art. 10.

Over-Ampt van Cuyck.

Predicanten.

AMANDUS PALUDANUS (BROECKHUYSEN), 1616 Sept. Art. 5. — HERMANNUS BEVENTROP, 1620 Novemb. Art. 2. — HENRICUS STULENIUS, 1639 April. Art. 7.

Niftrick, Kent en *Balgoy.*

Predicanten.

PETRUS STRAETMANNUS, 1615 Sept. Art. 1. — ADOLPHUS ROSSIUS, 1623 April. Art. 6. — ADOLPHUS BROECKHUYSEN, 1626 Sept. Art. 1. — WILHELMUS SCHÖLERUS, 1638 Apr. Art. 1. — BARTHOLDUS JOACHIMI, 1643 Sept. Art. 1. — JOANNES NOTHENUS, 1650 Apr. Art. 6. — WILHELMUS SCHÖLERUS, 1653 Apr. Art. 36.

Schoolmeesters.

GERHARD FRUAR, 1650 Apr. Art. 12. Kent. — BERNHARD ARNOLDI, 1650 Apr. Art. 13. Niftrick. — GERIT WILLEMSZ, 1658 Apr. Art. 23. Niftrick.

Lenth.

Predicant.

JOANNES MULHOVIUS, 1616 Sept. Art. 6.

Door de *Nimmeghsche* Broederen een tydt lang bedient. — Door CONRADUM MERRINIUM, als provisioneel

Nimmegen bedienende. 1618 Mey Art. 8, sonder kennisse Classis. — Door de Broederen Classis by beurten:

JOANNES SOPHIANUS, 1620 April. Art. 9. — HENRICUS BUGHERUS, 1623 Sept. Art. 26. — ERNARDUS WALTHERUS, 1629 Apr. Art. 1. — RUTGERUS VERMEHR, 1634 Apr. Art. 1. — PETRUS STYLIUS, 1637 Sept. Art. 1.

Schoolmeesters.

JOSEPH HARDT. — MAURITZ VAN RHEDE. — BRIENEN ROSLOO, 1653 Januar. Art. 3.

Millingen.

Predicanten.

PHILIPPUS LUDOVICUS SELBACH, 1620 April. Art. 9. — ADOLPHUS HENCKELIUS, 1628 Sept. Art. 16.

Ravesteyn.

Predicanten.

JOANNES BREYERUS, 1622 April. Art. 1. — REINERUS A STADEN, 1625 Sept. Art. 19.

Schoolmeester.

WILHELMUS A BRONCKHORST, 1642 Apr. Art. 4.

Hemmen.

Predicant. JOANNES CORNELII, 1624 Apr. Art. 11.

Hemmen en *Aelst.*

Predicanten.

DANIEL NICOLAI, 1643 April. Art. 1. — FREDERICUS FRONTENIUS, 1651 No . Art. 4.

Hemmen.

Predicanten.

JOANNES POTTS, 1653 Sept. Art. 3. — ELIAS WOLFSWINCKEL, 1655 Sept. Art. 5. — Schoolmeester. HERMANUS BROECKHUYSEN, 1649 Sept. Art. 19.

Loehr.

Predicanten.

Loehr hebbende daer toe goede middelen, soude men daer een Predicant stellen, 1626 Apr. Art. 18. 1627 Apr. Art. 35. — JACOBUS BRUNSRAEDIUS, 1647 Sept. Art. 6. — Schoolmeester. HENRICUS RICHTERS, 1647 Sept. Art. 15. — Naederhandt bedient van *Batenburgh* en *Wijchen*, nu van *Wijchen*.

Andelst sive *Aelst.*

Predicanten.

Tot *Andelst* soude men een eygen Predicant stellen, heeft daer genoechsaeme incomsten, 1621 Sept. Art. 32. 1622 Sept. Art. 13. 1625 April. Art. 18. 1628 April. 23. — BARTHOLDUS JOACHIMI BLANKERS, 1631 Apr. Art. 7. — Daer nae een tydt lanck van *Herveldt* en *Setten* bedient. — *Aelst*, van *Setten* en *Hemmen* een tydt lang bedient geweest, versoeckt een eygen Predicant. 1652 Julij Art. 4. — Schoolmeester. JACOB DE WILDT, 1649 Sept Art. 19.

Ressen.

Begeert een eygen Predicant, wiest aen eenige vervloende goederen. 1620 April. Art. 26.

Een eygen Predicant, die van *Ressen* toegestaan, op

conditie van een eerlick tractament te schaffen. 1621 Sept. Art. 16.

Met *Lenth* te combineren, ofte by beurten door D. LYNCIUM en BUCHERUM te bedienen, immers dat de combinatie van *Bemmel* maer provisioneel sy. 1625 Sept. Art. 9.

Bij afsterven ofte verplaetsinge D. STYLII, sal men *Ressen* met *Lenth* combineren. 1653 April. Art. 34. — Schoolmeester. FOLRYCK REYNS, 1639 Sept. Art. 34.

Weurdt.

De Apostelheeren van *Cölln* schuldich den Kerckendienst aldaer te becostigen. 1642 Sept. Art. 20. 1643 April. Art. 27. 1652 April.

Eenige ordre gestelt op de bedieninge derselver Kercke. 1643 April. Art. 27. Maji 31. Art. 3.

Is ingelevert een schriftelick versoeck van de Ledemaeten van *Weurdt*, versoeckende een Predicant op haere plaetse, alsoo de thienden tot dien eynde aen de Apostelheeren van Keulen gegeven syn. Visitatores sonden sulcks bevorderen. 1653 Junij Art. 10.

Sal de saecke van *Weurdt*, alwaer voor langen tydt Kerckelicke bedieninge versocht is, en ook met de E. H. Borgh-Graef zal. gedachtenisse gehandelt is, resumeert worden, bij den tegenwoordigen E. H. Borgh-Graef, om te sien of eenige middelen tot die bedieninge gehoorende, weder mochten uytgevonden worden. 1656 Augusti Art. 4.

Op de saecke van *Weurdt* sal by alle gelegentheydt gelett worden, of uytgevonden conde worden het tractament tot bedieninge der Kercke, waerover de inwoonders sullen aengemaent worden de hulpelicke hand des E. H. Borgh-Graefs noch by de Apostelheeren tot Cölln uyttebrengen, 't gheene haer luyder legerboeck uyt-

wyst, seecker thienden raeckende, die tot sulck tractament eertydts aen de Kercke van S. Stephen tot Nimmegen, deselve bedieninge daermede overnemende, getransporteert: Ende soo hyer geen seecker bescheyt vallen mochte, dat de Thienden die sy noch tot *Wcurdt* hebben, gearresteert worden, als uyt de welcke sulck tractament tot de Kerckendienst aldaer behoort te vallen. 1653 Sept. Art. 15.

Habert.

Predicant. 1649 Sept. Art. 8. Nov. Art. 1. — Schoolmeester. CORNELIS VAN RYSWYCK, 1652 Mart. Art. 2.

Cuyck.

Predicanten.

HENRICUS BRVENTROP, 1648 Sept. Art. 1. — PATRICIUS FORBESIUS., 1655 Januar. Art. 12.

Beugen.

Predicant. HENRICUS STULENIUS, 1648 Sept. Art. 1.

Sambeeck.

Predicant. SAMUEL NEOMAGUS, 1648 Sept. Art. 8. — Schoolmeester. BARTHOLOMEUS STRAMMIUS, 1654 Apr. Art. 19.

Beers.

Predicant. DANIEL NICOLAI, 1649 Apr. Art. 1.

Vierlingh-Beeck.

Predicant. PETRUS TESSCHEMACHER, 1649 April. Art. 8.

Oploo, Leheren en *Mill.*

Predicant. Bernhardus Boomhovius, 1649 Sept. Art. 1.

Fort Genneperhuys.

Predicanten.

Swederus van de Poll. — Engelbertus Beckman, 1656 Apr. Art. 3. — Henricus Troy, 1657 Apr. Art. 4. — Petrus Tilenius, 1659 Apr. Art. 3.

Ubbergen.

De Heer van *Ubbergen* versocht bedieninge syner Kercke, mitz daer voor presenterende soodanige hondert Dalers, als syn Ed. van het Landschap jaerlicks syn toegestaen; Heeft dese E. Vergaedering sulcke bedieninge toegestaen; Ende heeft bij provisie eenige ordre gestelt van beurten. 1654 Octob. Art. 13.

Costers.

Geen Costers mogen sich onthouden van den Godtsdienst, noch van het H. Avondmael.

Sy mogen wel tappen, doch datse sich wachten van alle oneerbaerheydt, en ergernisse te geven. 1620 Julii Artic. 8.

Dat niet anderen toegelaeten worde de dooden te overluyden, dan den costeren. 1658 April. Art. 48.

Den costeren verboden het driemael daegelicks superstitieus luyden. 1621 Sept. Art. 27.

Costers sullen mede Schoolmeesters syn, ende sich daertoe qualificeren. 1609 Sept. Art. 7.

Vide sub sequenti titulo, sequentem articulum.

Schoolmeesters.

Geen Custos ofte Schoolmeester sal aengenomen worden, ten sy dat hy ten vooren een Lidtmaet der Gemeynte sy geweest, en noch sy. 1638 Apr. Art. 5.

Schoolmeesters sullen onderteeckenen Catechismum. 1598 Mey Art. 24.

Onderteeckenen Catechismum en confessionem belgicam. 1602 Apr. Art. 19.

Onderteeckenen Acta Synodi Dordracenae, in de stadt coram curatoribus, ten platten lande coram visitatoribus. 1619 Julii Art. 29, 30.

Sullen de kinderen oeffenen in Catechismo. 1598. Art. 7.

Schoolmeesters sal men niet aennemen sonder consent des Predicants. 1619 Octob. Art. 4.

Sy sullen onderteeckenen de Schoolordre, die te volgen. 1627 April. Art. 7.

Schoolordre des Classis Tielana versocht. 1629 Apr. Art. 9.

Sullen gehouden syn 's winters en somers school te houden, wanneer kinderen comen. 1623 Sept. Art. 23.

Door haer eygen verzuym somers geen school houdende, sullen, naer advenant, haer tractament missen. 1634 Sept. Art. 15.

Sy mogen wel Gerichtsboden syn. 1620 Julii Art. 5.

Mogen niet herberge ofte taphuysen houden. 1617 Sept Art. 10. 1618 April. Art. 6.

In den Kercktoorn woonende sullen geen cramerie houden. 1617 Sept. Art. 12.

Mogen noch Pachters noch Collecteurs syn van de gemeyne middelen.

In de gemeyne taphuysen geene accoorden schrieven. 1627 April. Art. 6.

Geen Schoolmeester sal aengenomen worden, ten sy dat hy sal connen voorsingen, ende daervan blyck sal gedaen hebben volgens Schoolordre. 1649 Mey Art. 8.

Lectores.

De Lectores en sullen noch doopen noch trouwen:

Alleen voor de Gemeynte lesen, ende de cranckenbesoecken;

Wanneer Predicanten in haere plaetsen gestelt worden, sullen se denselven wycken. 1604 Septemb. Art 12.

Candidati.

Candidatus van 17 jaren geremitteert. 1603 April. Art. 12.

Candidati die men in vacerende Kercken gebruycken mocht, daermede gehandelt door twee gecommitteerde Broederen. 1598 Maji Art. 6.

Candidati die Stipendiarii syn, niet aennemelick, ten sy hare Mecenates haer dimitteren, voor den tydt van ses jaeren. 1612 Aprilis Art. 25, 27.

Niet aen te nemen voor gerecommendeert, dan in plenaria Classe:

Niet toegelaten publice te prediken, dan presente Ministro:

Ten sy by noodt, met kennisse Visitatoris, gelyck van oudts gebruickelick. 1634 Sept. Art. 7.

Candidatus voor gerecommendeert aengenomen in Extraordinaria Classe. 1633 Mart. Art. 6. Julii Art. 1.

Classis Extraordinaria neemt aen voor so veel in haer is. 1639 Maji Art. 3.

Classis Extraordinaria een niet yemanden voor gerecommendeert aennemen. 1648 Julii Art. 30.

Candidatos aen te nemen voor gerecommendeert behoort tot Classem plenariam. 1653 Februar. Art 6.

Candidati in desen Classe noch niet geëxamineert synde, noch aengenomen, mogen in absentie Pastoris loci niet prediken. 1658 Junii Art. 3.

Proponenten.

Proponenten tot seeckere plaetsen gedestineert, noch niet geëxamineert synde. 1603 April. Art. 2. HERMANNUS BROECKHUYSEN tot *Hyen*, GELLIUS BAUMA tot *Isendorn*.

Proponeren privatim in Classe. 1602 April. Art. 30.

Geen Proponent toe te laeten sonder examen praeparatoir. 1603 April. Art. 12.

Proponent van *Geldermaltzen* in examine praeparatorio niet bestaande, soude andermael geëxamineert worden, ondertusschen in 't prediken sich exerceren, etc.

Sich judicio Classis niet submitterende, word van syne plaetse geremoveert. 1604 April. Art 20.

Geen Proponenten tot ordinarischen dienst toe te laten, voor ende aleer sy plenarie van den Classe in Leer ende leven geëxamineert synde, bequaem sullen bevonden worden. 1607 April. Art. 9.

Oock tot de bedieninge der Sacramenten. 1603 Sept. Art. 19.

Een Resolutie der laetstgehoudene Synodi Provincialis, ordinerende, dat dengeenen, die praeparatorie geexamineert syn, alleen in casu necessitatis sal vergunt worden, publicè te mogen prediken. 1630 Octob. Art. 4.

Proponenten die voor gerecommendeert aengenomen worden, sullen gehouden syn in Classe te woonen, om by noodt gebruyckt te mogen worden. 1651 Apr. Art. 12.

Sullen sonder becruypinge ofte cromme wegen in te gaen, legitimam vocationem verwachten. 1633 Sept. Art. 18.

Sullen gehouden syn den Broederen by gelegentheydt ten dienste te syn: so niet sullen andere haer gepraefereert worden. 1657 Sept. Art. 6.

Sullen soodanige, daer de E. Classis geenen dienst van en heeft, ex indice Expectantium worden uytgedaen, ende andere in haere plaetse gesurrogeert. 1658 Apr. Art. 71.

Is gestelt een seecker getal van Proponenten, die voor gerecommendeert souden aengenomen worden, niet te gaen boven 't getal van sessen. 1657 April. Art. 16.

Nochtans Predicanten-kinderen deser Classis, indien bequaem gevonden worden, sal men mogen, boven het getal van ses, voor gerecommendeert aennemen. 1657 Sept. Art. 21.

By andere Classen praeparatorie geëxamineerde Proponenten nochmaels te tenteren. 1657 Apr. Art. 16, 17, 18.

Candidati, wanneer se tot publycke praedicatie toegelaeten worden, sullen Catechesin, Confessionem Belgicam en Canones Synodi Dordracenae onderteeckenen.

Sullen onderteeckenen dat se niet door eenige sinistre wegen, noch sonder voorkennisse des Classis op eenige plaetsen sullen soecken in te comen. 1653 Septemb. Art. 20.

Een Acte te stellen (den Proponenten), om by haer on-

derteyckent te worden, deselve Acte ad Synodum te brengen. 1658 Apr. Art. 5. — Is gestelt 1658 Septemb. Art. 40.

Examen.

Examen tweederley: Praeparatorium ende Plenarium. 1602 Aprilis. Art. 22, 30.

Plenarium in Academiis door Professores gedaen. 1633 Sept. Art. 17.

Examen te houden op den ouden voet, volgens den 4. Artic. Synodi Nationalis Hagiensis en laetstleden Zutphaniensis. 1613 Apr. Art. 21.

Examen Plenarium, om daer toe te comen Deputatos Synodi te verschrieven. 1620 Augusti. Art. 1.

Examen Plenarium, daer op verschynt een Nimmeghesche Onderlingh. 1623 Jan. Art. 1.

Proponenten te examineren praeparatorie, om redenen toegestaen den Predikanten van Nimmegen, Tiel en Bommel.

Plenarium Classi gereserveert. 1603 Sept. Art. 11.

Plenarium in volle Claese te houden. 1602 Sept. Art. 26. 1603 April. Art. 11.

Tentamen loco examinis praeparatorii. 1655 Apr. Art. 11.

Praeses altydt Examinator:

Elck Broeder zal Candidato ten minsten twee vraegen, voorstellen op elck artickel. 1608 April. Art. 14.

Examinator t'elckens op 't eynde Classis te verkiesen. 1603 April. Art. 11.

Twee Examinatores, den eenen tot Nimmegen, den anderen tot Tiel en Bomel.

Een Examinator en substitutus gestelt, deselve 't gheheele jaer te continueren. 1608 Sept. Art. 18.

Men sal ook Examineren in Linguis Hebraicâ ende Graecâ. 1624 Sept. Art. 9.

Predicant, in examine niet altewel bestaende, aengenomen met conditie, hem nochmaels te mogen examineren. 1603.

In examine swack in wetenschap bevonden, aengenomen met conditien van dispositiones conciouum te exhiberen, en op nieuws geëxamineert te worden, op goedtvinden Classis. 1637 April. Art. 23.

Vocatie tot het Predick-Ampt.

Gedaen by Schultheys, Kerckmeysteren en gemeyne naeburen, schriftelick en mondelick, wordt geapprobeert oprechtelick gedaen te syn. 1615 April. Art. 20.

Gedaen door den Heer tot Batenborgh aengenomen. 1615 Sept. Art. 4.

Vrouwe van Oyen twee personen voorgestelt, om met haer advys Oyen ende Dieden te bedienen. 1619 Octob. Art. 9.

Vocatie by Joncken ende naeburen tot Bemmel, noch geen Kerckenraet hebbende, van geener weerde verclaert. 1623 Sept. Art. 29.

Over vocatie met Joncken te spreecken. 1633 Maji. Art. 43. —

Vocatie ter plaetsen daer Kerkeraet is, niet te doen sonder kennisse der E. Classis. 1624 April. Art. 12. 1630 Sept. Art. 16.

Kerckenraet, hebbende selfs geen Predicant, can geen beroep doen, sonder ten overstaen van eenige Gedeputeerden Classis. 1637 Sept. Art. 23

Beroep sal men doen met begeren der naeburen, en Authoriteyt der Overheden. 1602. Art. 31.

Beroep te doen met eenhellich toestemmen der naebueren. 1621 Februar. Art. 7.

Vocatie ter plaetsen daer geen Kerckenraet is, comt de E. Classe toe. 1619 Octob. Art. 8.

Met ergernisse sich indringende, vind Classis sich ge-

nootsaeckt (ten sy hy desistere) met publycke protestatie de onordentelicheydt van sulcke opdringinge van so scandaleus persoon in druck uyt te geven. 1611 April. Art. 6.

Een schriftelick Beroep der naeburen van Pufflick aengenomen, te meer dewiel men verstondt, dat den heer Amptman in Maes en Wael in dese beroepinge consenteerde. 1621 Octob. Art. 8.

Provisionele bedieninge van Ressen, gedaen van PETRO SCHACHTIO, word afgestelt, ter oorsaecke datse hyer door souden bewogen worden, naer een eygen Kercken-Dienaer uyt te sien: Ende sal men tot dien eynde met de naeburen tot Ressen handelen en spreecken, tot aenneminge eenes eygenen Predicants. 1622 August. 5. Art 7.

Formulier eens beroeps D. REINERI A STADEN in Actis Classicalibus gestelt. Ibidem. Art. 13.

Syn der vergadering verthoont Testimoniales D. RUDOLPHI SCHIVELBERGII, beroepen Predicants tot Nimmegen, dewelcke gelesen synde, is goedt gevonden, dat hy aldaer in synen dienst bevesticht wordt. 1622 August. 16. Art. 2.

ADOLPHUS ROSSIUS van de Gemeynte tot Niftrick tot den dienst haeren Kercke beroepen, is Dies examinis aengestelt. 1622 Novemb. Art. 7.

Gedurende het jaer van Gratie een vocatie gedaen, met toestemminge ende consent der Ledematen, Joncheren en naeburen, edoch sonder prejudicie der weduwe. 1625 Febr. Art. 4.

Candidatus gesonden nae Oyen, syne gaeven aldaer te laeten hooren, en sich presenteren by den heere KETTELER, ende wederom hyer ter plaetsen brengen het advys van den Heer, mitsgaders der Gemeynte, om vorder nae Kerckelicke ordre geprocedeert te worden. 1627 Novemb. Art. 4.

Modus procedendi in vocatione der Broederen van den Lande van Cuyck, te sien. 1654 Sept. 4. Artic. 1, 2, 3, 4.

Proclamatie.

Voor de confirmatie door oplegginge der handen, sal men de Predicanten, driemaelen voor de Gemeynte proclameren. 1601. Art. 30.

De Proclamatien der Predicanten, behooren niet te geschieden, vóór het plenarium examen. 1657 Februar. Art. 5.

Confirmatie.

Sommige Predicanten noch niet geconfirmeert met de oplegging der handen. 1601 April. Art. 4.

Verscheydene tot Leden Classis aengenomen, jaer ende dach gedient hebbende, sullen geconfirmeert worden. 1607 April. Art. 7. August. Art. 10. 1608 April. Art. 13.

Niet connende stichtelick voor de Gemeynte geconfirmeert worden, worden haer in Classe de handen opgeleght. 1608 Sept. Art. 16. 1609 Maji Art. 9. 1611 April. Art. 4.

De confirmatie eens beroepenen Predicants, sal men niet doen, voor dat hy syne testimonia verthoont sal hebben. 1624 Jannar. Art. 2.

Investiture.

By het Ed. Hoff van Gelderlandt, sullen diegeenige, die Predicanten worden, versoecken de Investiture tot de Pastorie-goederen. 1637 April. Art. 14.

Predicanten.

Sommige Predicanten noch niet Legitime met haeren wyven getrouwt. 1601 Art. 5. (1).

(1) Destijds was dus in Gelderland de bepaling, elders ingevoerd, nog niet in werking: » de Roomsche Priesters, wier harte God roept, om zich tot de Gereformeerde Kerk

Sommige Predicanten aengenomen alleen voor den tydt van een jaer. 1598 Art. 21.

Predicanten sullen hebben eenige gespecificeerde Boecken. 1601 Art. 26. 1605 Sept. Art. 8.

Sy moeten Ledemaeten der Gemeynte syn, ende gecommuniceert hebben, eerse geconfirmeert worden. 1602 Sept. Art. 8. 1601 April. Art. 31.

Sullen in hayr ende cledinge de Predicanten sich onargelick draegen. 1641 Sept. Art. 39 (1).

Predicanten sullen buyten ordre niet buyten haere Parochie loopen prediken. 1603 April. Art. 26.

De Predicanten van Nimmegen heeft D. DAMMANUS, den tydt, dien hy aldaer geweest is, niet hooren prediken dan de waerheydt. 1618 April. Art. 18.

Nieuwe aencomende Broederen sullen in 't eerste tot discretie der Classis van haere Tractamenten yets den E. Classi laeten toecomen, gelyck voor desen meermael gepractizeert is, tot erkentenisse van de oncosten dies de E. Classen haerenthalven is draegende. 1656 April. Art. 31.

Nieuwe aencomende Broederen sullen pro examine plenario Classi vereeren eene redelicke gratuiteyt, nae discretie en gelegentheydt van personen, ende pro subscriptione Catechismi drie gulden. 1608 April. Art. 6. 1610 Sept. Art. 20. 1611 April. Art. 39. 1620 April. Art. 7, 9, 10.

Gemerckt dat Broederen haere Kercken, in absentie, door den eenen ofte den anderen laeten bedienen, op haer eygen selfs goedtduncken, is nodich geacht, te

---

te begeven, zullen tot de Kerkedienst niet toegelaten worden, ten zij dat ze hunne concubinen, of onechte vrouwen zullen getrouwd hebben." Zie *Archief*, XIV Deel. bl. 188.

(1) Verg. *Archief*, Deel VIII. bl. 326; en Deel IX. bl. 533 v.

vernieuwen het oude Reglement, dat geen Broeder vry staen sal, op Sabbathdach te versuymen synen Predickstoel, dan met voorweten ende toestaen Visitatoris ende Deputatorum Classis. 1657 Sept. Art. 3.

De Broederen sullen sich mogen laeten dienen, van sodanige Proponenten, die alhyer voor gerecommendeert syn geaccepteert, ende degenige, die de selve willen imployeren, en van huys moeten trecken, sullen daer van adverteeren den naestgesetenen Visitator, om alsoo niet sonder voorweten der Gedeputeerden des Classis, hyerin te handelen. 1658 April. Art. 6.

Predicanten. Onderteeckeningh (1).

De Predicanten alle sullen den Christelicken ende in Godes woord gefundeerden Catechismum der Nederlandsche Kercken onderteeckenen. 1598. Art. 5.

Alle Dienaeren der Classis sullen onderschrieven de Belydenisse des Geloofs der Gereformeerde Nederlandsche Kercken, mitsgaders den Heydelberghschen Catechismum, als conform den woorde Godts. 1601. Art. 34.

Generael formulier te maecken, vind Classis niet goedt, de Broeders die Catechismum en Confessionem Belgicam eens onderteeckent hebben, met nieuwe onderteeckeninge te beswaeren. 1610 April. Art. 18.

Aencomende Broeders onderteeckenen de Ordonnantien Classis. 1615.

Broeders onderteeckenen Catechismum, Confessionem Belgicam ende mutuam tolerantiam in de vyf verschillende Articulis; beloven te houden de Kerckelicke Ordre. 1616 Septemb. Art. 5, 6. 1618 April. Art. 8.

Onderteeckenen Canones Synodi Nationalis Dordracenae,

(1) Verg. J. BORSIUS, *Toegenomen gezag der Formulieren van eenigheid*; in het *Archief*, Deel IX. bl. 285 vv.

uytgenomen vyf Broederen. 1619 July Art. 26.

Geen nieuw formulier van onderteeckeninge meer van noden. 1628 Art. 16.

Predicanten. Gelyckformicheydt in bedieninghe.

Verclaeren de Dienaeren, met waeren woorde, haer in alles der Kercke, so in Leere ende Ceremonien gelyckform te houden. 1598 Art. 4.

Syn de Dienaeren vermaent Christelicke naerstigheydt te doen nae vermogen, om in alles gelyckheydt met andere Gereformeerde Kercken te houden. 1603 April. Art. 3.

Verstaende dat eenige Broederen in Maes ende Wael tegens ordre op de Feestdaegen hebben gepredickt, sullen deselve hyerover Broederlick vermaent worden, ten eynde in het prediken op de Feestdaegen gelyckheydt gehouden worde. 1623 Febr. Art. 3.

Nederlandsche Confessie.

Geen Predicant sal yet hebben tegen de Nederlandsche Belydenisse. 1601 Art. 7.

Catechismus, Catechizeren.

Daer de Catechismus niet gepredickt en wordt, sal men eene Lectionem, voor het Gebedt voormiddaechs den volcke voorlesen. 1598 Art. 25.

Een Patent van den Edelen Hove ingelanght, daer in des Catechismi predicatie der Predicanten aenbevolen, sub poena suspensionis van haer tractament: D. SMETIUS soude nae de gelegentheydt dier saecke vernemen. 1622 Mart. Art. 3.

Daer men eenige Catechizatie soude willen invoeren, begerende eenich corter begryp als de Catechismus sel-

ve is, sal men invoeren en gebruycken dat cort begryp by die van Zeelandt als een compendium Catechismi gestelt. 1631 April. Art. 35.

Doop.

Een Predicant doopende een kind uyt de stadt Nimmegen, daer over in de Schans, twelck by de Dienaeren van Nimmegen, privatim te geschieden, met goede redenen was afgeslaegen, heeft hyerover schuldt bekent, belovende van sulcke disordre sich voortaen te wachten. 1601. Art. 39.

Is gearresteert, dat men geen kinderen, comende uyt een andere plaetse ofte Parochie, sonder voorweten van den Predicant, onder wiens Parochie sy behooren, sal doopen. 1628 Sept. Art. 15.

Wie Doopt ofte Kercken-Dienst bedient, sich selfs indringende, word van alle Kerckendienst geremoveert, doch op hoope. 1621 Art. 40, 41.

Dat ten platten lande, by yeder Kercke, een seeckere uyre en dach van de weecke worde bestemt, om te doopen: Ende dat men de dwaelinge van den Noodt-Doop ende diergelycke neerstich wederlegge. 1607 April. Art. 5.

Der vrouwen Gehe-Doop (*sic*) sal men weyren. 1607 August. Art. 23.

Avondmael des Heeren.

Daer het noch niet gehouden wordt, sal men sich beneerstigen, dat het geadministreert worde. 1605 Martii Art. 3. 1606 April. Art. 2.

Word verhoopt dat in corten tydt op de meeste Dorpen in Over-Betuwe het Avondmael des Heeren sal geadministreert worden. 1607 August. Art. 6.

Het Avondmael des Heeren sal men houden tot de meeste stichtinge der Gemeynte, twee, drie ofte vier-

maelen des Jaers, ten platten Landen. 1604 Sept. Art. 16.

Predicanten om particuliere querellen niet mogende communiceren, sullen daerom haere Kercken niet laeten sonder communie: maer 't Avondmael door een nabuyrich Predicant laeten bedienen. 1622 April. Art. 21.

Geene Ledemaeten sal men aennemen tot de communie, die van andere plaetsen comen, sonder Getuygenissen van de Kercken daerse te voren woonden. 1618 Sept. Art. 15.

Soo veel doenlick is, sal men het H. Avondmael Jaerlicks viermaelen bedienen. 1659 Sept. Art. 12.

Houwelick.

WILHELMI ISFORDINCK misslach ende censure aengaende het trouwen. 1618 April. Art. 24.

Saecken waerop te letten, ende te ondervraegen by de ondertrouwe, voor de houwelicksche proclamatien. 1633 Sept. Art. 15.

Houwelicksche proclamatien niet te doen, ten sy beyde personen, beyderseydts met goede vrienden ende getuygen geassisteert, selfs compareren, ende haeren wil ende consent daertoe verclaeren. 1630 April. Art. 22. 1637 Juny Art. 2.

Proclamatien niet doen, sonder attestatie van de plaetse, daer de personen laetst gewoond hebben, binnen eenen geruymen tydt, veel min in het houwelick bevestigen. 1617 Sept. Art. 13.

Insegeninge in het houwelick niet te doen, in particuliere huysen, maar coram facie Ecclesiae: noch

Die buyten haere Parochie syn, sonder dimissorialibus der Predicanten, daerse wonen: noch

De sodaenige die de insegening niet en competeert. 1604.

Het houwelick sal men niet bevestigen, dan met voorgaende Predicatie. 1650 April. Art. 31.

Oock in de weecke niet het selve bevestigen, sonder voorgaende Predicatie. 1658 April. Art. 46.

Houwelicks ordre te stellen by de Nimmeghsche en naeburige-Broederen. 1631 April. Art. 17.

Luyden sonder proclamatien, by eenen Paep getrouwt synde, sal men wettelick, met voorgaende Proclamatien, by eenen Ministrum, hujus Classis membrum, op nieuws trouwen. 1632 Maji Art. 3.

Aanteeckeninge.

De Broederen sullen neerstelick daerop willen letten, dat pertinente aenteeckeninge geschiede, van de naemen der Gedoopte, der Ledemaeten der Gemeynte, ende der Getrouwde Luyden. 1622 Maji. Art. 14.

Bededachs-Predicatiën.

Op de Bededaegen sal men voor ende nae den middach prediken. 1604 April. Art. 15.

Lyck-Predicatiën (1).

De Lyckpredicatien soude men soecken afte schaffen. 1601. Art. 32.

Lyckpredicatien sal men doen

1. Nae dat het lyck begraeven is:
2. Alleen in de Kerck, niet op de Kerckhoven:
3. Sonder eenige personalia te tracteren:
4. Ende deselve sal men beginnen, ende eyndigen, alleen met het Gebedt des Heeren. 1601. Art. 32, 33.

Alomme ten platten lande, ook in sommige steden, geschieden de Lyckpredicatien met goede stichtinge ende vorderinge des Euangelii: Acht daeromme de Classis niet onstichtelick te wesen, dat oock soodanige

(1) Zie *Archief*, XIII Deel. bl. 202.

Lyckpredicatien gedaen worden nae de begraevinge van degeenige, soo in 't Fort van 's Gravenweerdt sullen comen af te sterven, wanneer 't selve van den Dienaer der plaetse wettelick sal versocht worden. 1614 Maji Art. 13.

Passie-Predicatiën.

De Passie-Predicatien sullen, soveel mogelick, van een yegelyck aengevangen worden, op den eersten sondach in den vasten, ende in geval de toehoorders op het Sondach-Evangelie vorderen, alsdan sal men eenen anderen dach in der weecke daer toe nemen. 1610 Aprilis Art. 16.

Goede Vrydach, soo genoemt.

Soo vern op sulcke daegen (die in de weecke, tot de Passie-predicatiën te houden aenbestemt worden) geene toehoorders en verschynen, sal men, oock op den Vrydach voor Paesschen, sich aen den text der Passie niet verbinden, maer eenen anderen text mogen nemen. 1610 April. Art. 16.

Feest-Daegen.

Om gelyckheydt in den dienst, op de Feestdaegen te houden, is geresolveert, dat op het Christfeest, Paesschen ende Pinxter, twee ofte drie daegen gepredickt, den Staet der Kercke aengesien, ende discretie gehouden worde: Item sullen gehouden worden Nieuw-Jaer en Hemelvaertsdach, alle andere Feestdaegen buyten deselve voorby te gaen. 1610 April. Art. 15.

Is om goede redenen ende consideratien gestatueert, dat op de Feestdaegen, als Christdach, Paesdach en Pinxteren, niet meer als twee daegen, sal worden gepredickt, ende soo wie bevonden wordt, op den derden

dach wederom gepredickt te hebben, sal vervallen syn in eene amende van eenen Daler t' elckens te verbeuren, tot profyte van de Classe.

Sullen meede anders geene heylige daegen, neffens de voornoemde geholden ofte gepredikt worden, dan Nieuw-Jaers- ende Christi-hemelvaertsdaegen, oock Vrydach voor Paesschen, op gelycke amende: blyvende de weeckelicke predicatiën in den vasten mede in haer geheel. 1611 Aprilis. Art. 17.

Vide alium Articulum sub titulo praecedente, van de Gelyckformicheyd der predicanten in bedieninge. 1623 Februar. Art. 3.

Prefatie voor 't Publyck Gebedt.

Is den Predicanten belast, eerstelick, dat sy voor het Gebedt, sullen een praefatie doen tot de Gemeynte. Haer vermaenende, datse, haer verootmoedigende, Godt met ernst willen bidden, om de genaede synes Heiligen Geestes, etc.

Ende daerop der Gemeynte voorbidden, met luyder mondelicker stemme. 1601. Art. 24.

Psalm-Gesangh.

Den Predicanten word opgeleght, ende bevolen datse Psalmen singen. 1601. Art. 29.

Crancken-besoecken.

Daer Gode den Heere belieft heeft het vyer van Pestilentie aen te steecken, soude men sieckentroosters versoecken, om, soo veel mogelick, den Kercken-Dienaer in dese besmettelicke sieckte te verschonen. Ondertusschen, dat, indien hy in de hoochste noodt soude comen versocht te worden, hy al sulcke crancken getrouwelick, t' haeren trooste, sal by staen. 1623 Sept. Art. 10.

Predicanten-verplaetsinge.

Een predicant moet niet onordentelick (nae den 8. Artikel Synodi Nationalis Hagiensis) van synen Classe vertrecken. 1604 April. Artic. 6.

Een Predicant in desen Classe aengenomen, sal stipuleren binnen den tydt van twee jaeren, noch van den Classe, noch van syne Kercke te vertrecken, noch yet ten dien eynde streckende te attenteren. 1604 April. Art. 24.

Ten waer Classis selve, om gewichtige oorsaecken, yemands vertreck wilde toestaen. 1605 Sept. Art. 11.

De Predicanten sal men niet verplaetsen sonder consent ende voorweten der plaetse daer se staen. 1623 Julii Art. 23. 1625 Decemb. Art. 2.

De verplaetsinge eenes Predicants, sal aen de Fratres absentes notificeert worden, die gedachten op de vacante plaetse te verhuysen. 1625 Novemb. Art. 5.

Predicanten-Dimissie.

Predicanten dimissie te geven, doch niet sonder genoechsaeme redenen. 1598. Art. 21. 1620 Apr. Art. 32.

Dimissie geweygert aen een Predicant ende Gemeynte overmits de noodt der Kercke ende Classis sulcks niet toe en liet. 1619 Julii Art. 45.

De redenen van Dimissie te geven ofte niet, staen tot rype deliberatie ende judicature der Classis. 1605 Martii Art. 7.

Dimissie sal men den Predicanten niet geven sonder consent der Kercke diese dienen. 1605 Martii Art. 7. 1606 April. Art. 6. 1607 April. Art. 13. 1625 Nov. Art. 3. Decemb. Art. 1.

Dimissie aen vertreckende Predicanten te verleenen,

indien het geen uytstel lyden can, macht gegeven Deputatis Classis. 1609 Sept. Art. 12.

Een Predicant uyt Classe vertreckende, sal den Classi betalen thien gulden. 1611 April. Art. 39. 1620, Julii Art. 20.

Dimissie word toegestaen, met conditie, dat de Gemeynte, die het beroep doet, met den eersten brieven van vocatie aen de Visitatores Classis sal exhiberen, 't welke gedaen synde, sal behoorlicke Dimissie gegeven worden. 1653 Aprilis Art. 31.

Vid. titulum: Leden des Classis.

Predicanten-Attestatiën.

Predicant eenige attestatie van noden hebbende, sal deselve van niemanden versoecken, dan van den Classe, ofte van den Deputatis. 1622 April. Art. 36.

Gevraeght synde of een Broeder, voorbygaende den Classem, behoort van eenige particuliere Broederen testimonium te nemen? is geandtwoordt, neen. Ende sal men niemanden met soodanich testimonio aennemen. 1621 Novemb. Art. 7.

Predicanten-suspensie, Deportement.

Yemanden van synen dienst te suspenderen, comt niet toe eenigen conventiculen van Particuliere Broederen, maer den E. Classis. 1604 April. Art. 22, 1604 Sept. Art. 1.

Deportamenten, suspensien ende andere swaere saecken, en sal men niet aen eenige weynige Predicanten stellen. 1620 April. Art. 20.

Een Predicant van synen dienst gesuspendeert synde, indien hy in denselven voortgaet, sal van Classe met hem nae behooren geprocedeert worden. 1601. Art. 27.

De suspensie gaet niet aen alleen den dienst, opdat

het hem niet eenige verlichtinge sy, maer oock syn tractament. 1630 Apr. Art. 28.

Gesuspendeerd Predicant oock niet toegelaten op andere plaetse te prediken. 1619 April. Art. 6.

Exemplaer eenes testimonii gegeven aen een afgesette Predicant, om ergens tot eenen schooldienst te mogen geraecken. 1623 Martii. Art. 5.

Der Gemeynte Lidtmaet.

Te letten op een persoon, die seeckeren neerlaegh soude gedaen hebben, dewiel deselve is Membrum Ecclesiae, opdat men denselven soecke te brengen tot leedtwesen en bekentenisse. 1633 Maji Art. 13.

Diaconen.

Daer geenen Kerckenraeth was: vindt Classis goedt vooreerst twee Diaconen in de Kercke gestelt te worden, met hoope dat by aenwass der Gemeynte, oock Ouderlingen aengestelt sullen worden. 1638 Sept. Art. 18.

Geene Diaconen mogen geadmitteert worden, ten sy deselve sich als Ledematen der Gemeynte qualificeeren. 1619 April. Art. 9.

Dat de Diaconen niet meer dan twee jaeren en dienen, ende andere in haere plaetsen gestelt worden. 1605 Sept. Art. 13.

Ouderlingen, Kercken-Raeden.

Daer noch geen Kercken-Raeden syn, sal men se niet sonder raedt ende advys der E. Classis formeren. 1614 Maji. Art. 16.

Is gearresteert, dat wanneer eenige Broederen, Ouderlingen ende Diaconen tot opbouwinge der Kercke Christi, op de plaetsen daer noyt eenige geweest syn, sullen verkiesen, 't selve ten overstaen der Visitatorum ofte Depu-

torum sullen doen. 1619 Julij Art. 35.

Kercken-Raeden te formeren tot *Elden*, *Bemmel*. 1621 Sept. Art. 26. *Herveen*. 1620 April. Art. 17. *Wamel*. 1623 April. Art. 11. *Winssen*. 1624 Apr. Art. 25.

In sommige Kercken alleen een Ouderlingh. 1602 Apr. Art. 34.

Classis ordineert, dat, daer Kerckenraet is, van nu voortaen, volgens de Nationale Synode, in 's Graevenhaege Anno 1586 gehouden, de Kercken-Raedts vergaederinge bestaen ende gehouden sal worden van den Dienaer, ofte Dienaeren des Godlicken Woordts, ende soo daer meer niet en syn, ten minsten drie Ouderlingen. 1605 Sept. Art. 13.

De Ouderlingen sullen niet meer dan twee jaeren dienen, ende andere in haere plaetse gestelt worden. Ibidem.

Vindt Classis goedt, ten platten Lande, ofte daer cleyne Gemeynten syn, ende men geen stoffen heeft dickwils andere te kiesen, die Ouderlingen eenmael gestelt. te continueren. 1614 Maji Art. 16.

Ten minsten sullen de Diaconi, alle drie maenden, als het Avondmael gehouden wordt, in den Kercken-Raedt verschynen, om de censuram morum by te wonen. 1605 Septemb. Art. 13.

Sal oock de Kercken-Raet in alle plaetsen goede sorge ende opsicht hebben, op de personen ende Ampt der Diaconen, op dat de Armen wel versorght worden. Ibidem.

Classis besluyt, dat in de Steden, Forten, Dorpen ende diergelycke plaetsen, daer Kerckenordre gestelt is, ende Kercken Segelen gebruyckt worden, alle missiven ende attestatien, die, uyt den naem van de Kercken-Raet, met den Kercken Segel worden bevestight, nu voortaen met de handen van twee Ouderlingen etc.

onderschreven werden, benevens den dienaer des Godlicken Woordts: welverstaende dat de Attestatien ende Missiven, soo voor desen tydt afgegaen syn, met Kerckenraets Segel, hyermede niet en sullen crachteloos gemaeckt worden. 1602 April. Art. 34.

Twee Predicanten gecommitteert te staen over de Electie eens Kercken-Raets:

Welck sal geschieden met vota der Ledematen der Gemeynte aldaer. 1626 Mart. Art. 3.

Classis Ordinaria.

Ordre in het Sitten.

Wordt ordre gestelt over het sitten in Classe, waer me sich de Broederen souden hebben te reguleren. 1611 Aprilis.

De Broeders sullen voortaen gehouden syn, inde Vergaderinge, elck nae de ordre, als sy in den Classe aengenomen syn, haere plaetse te nemen. 1627 Sept. Art. 19.

Ordineert dese Vergaderinge, dat voortaen, gelyck van oudts, den yegelick Broeder neme ende houde syne plaetse, ende in het spreecken, als anders, buyten syne ordre niet en trede. 1634 April. Art. 38.

Classis Absentes.

Die altoos ofte laet bycomen, ofte ganschelyck uytblyven, sal dieswegen op haere voorgebrachte redenen gelettet worden. Ende by aldien sulcke uyt cleynachtinge der Classis uytgebleven waer, sal hy in de costen, dewelcke de Broeders tegenwoordich doen, syn gecondemneert, ende daerenboven gecensureert worden. 1608 Sept. Art. 4.

Sal niemand nae desen, van den Classe uytblyven-

de, syn geëxcuseert, ten sy dat hy sich, aen 't geheele Classem, by geschrift geëxcuseert sal hebben. 1648 Sept. Art. 23.

Absentes sullen so veel betalen in de costen, als de praesentes. 1608 April. Art. 5. 1609 Sept. Art. 3. 1616 Sept. Art. 3.

Wie verschreven synde ad Classem, niet en verschynt, sal Synodo aengegeven worden. 1598 Art. 26.

Geen Predicant van Nimmegen, om wettelicke oorsaecke, op Classe verschynende, comen twee Ouderlingen, met volcomene commissie. 1602 April. Art. 3.

Int aenhooren der excusen der Broederen die absent syn, is beslooten, geene excusen in 't toecomende aen te nemen, die yemand uyt gebreck van oncosten ofte verpleginge soude voortbrengen. 1632 Sept. Art. 1.

Absentes sonder oorsaeck censurabel. 1604 April. Art. 4.

Der Absentium Breucken, vid. sub titulo Breucken.

Classis Sessien.

De ordinare Classis sal aenvangh nemen, op Maendach ten twee uyren nae den middach, ende sonder faute geëyndicht worden op Dinghsdach voor den middach, ten eynde de oncosten in hospitio mogen gemenageert worden: ende sullen de Extraordinaire Vergaderingen sorge draegen, dat daerby afgedaen worde, soo veel mogelick is, tot ontlastinge der Classis ordinariae. 1656 April. Art. 31.

Acta der voorgaende Sessien soude men in de volgende berlesen. 1620 April. Art. 4.

Classis Plaetse.

Voor de scheydinge der Classis in Neomagenesem ende Tielo-Bomelianam, is op den Classe die doemaels tot Tiel gehouden wierdt:

Nimmegen vercoren. 1602 April. Art. 38.
Bomel vercoren. 1602 Sept. Art. 28.
Tiel vercoren. 1603 Aprilis Art. 28.
Nimmegen vercoren. 1603 Sept. Art. 25.
Bomel vercoren. 1604 April. Art. 27.
Tiel vercoren. 1604 Sept. Art. 1.
Nimmegen vercoren. 1605 Mart. Art. 14.
Bomel. 1606.

Nae de scheydinge van Tiele-Bomeliana van de onse heeft men oeck vercoren:

De naeste Classicale Vergaderinge sal gehouden worden tot Nimmegen. 1607 April. Art. 24.

De naeste Classicale Vergaderinge sal gehouden worden tot Nimmegen. 1607 Augusti Art. 26.

Alsoo met de selfde woorden. 1608 April. Art. 20. 1608 Sept. Art. 22. 1610 April. Art. 27.

Predicanten in Classe.

Uyt elcke Kercke verschynt in Classe maer een Predicant, tot dat conform de tegenwoordige Kercken ordre,

Drie Predicanten van Nimmegen op Classe syn verschenen, voor de eerste reyse. 1620 April. Art. 1.

Seeckere Kercke, twee Predicanten hebbende, heeft die beyde gecommitteert etc. Deze E. Vergaderinge conformeert sich met Art. 42 der gearresteerde Kercken-ordre, ende Actis Synodi Gelricae Anno 1640. Dat namelick uyt plaetsen, daer meer dan een Predicant is, sy alle mogen in Classe verschynen ende heur stemmen hebben. 1659 April. Art. 2.

Credentiën der Predicanten in Classe.

Syn alle Broederen, hebbende geformeerde Kercken-Raeden, vermaent in futurum daer op te willen letten,

datse met credentiën ende Ouderlingen ad Classem coomen sub poenâ daer op gestelt synde. 1622 Apr. Art. 5. 1628 Apr. Art. 2.

Is daer by vermaent, dat in deselve behoorde mentie van den Staet der Kercken gemaeckt te worden. 1625 Sept. Art. 6.

Dat in de credentiën in 't toecomende geobserveert worde, dat neffens meldinge van den Staet der Kercken ende Scholen, oock soude uytgedruckt worden, dat die Kercken, die haere credentien senden, mede verclaeren, datse hun al 't gheene, conform Godes heilich Woordt ende Kerckelicke Ordre, sal beraemt worden, onderwerpen, als ofse selfs praesent waeren. 1632 Sept. Art. 3.

ADAMUS HARDTWECH in Classe Extraordinaria sonder credentie ende Commissie van synen Kercken-Raedt verschynende, is belast daervan reden te geven. 1620 July Art. 1.

Een formulier van credentien gestelt, ende voor aen in 't Classical Boeck gesettet. 1658 Sept. Art. 2. 1659 April. Art. 2.

Classis Ordinaria selve.

Tot het jaer 1602 was maer jaerlicks een ordinaria Classis gehouden: Doemaels wierd geordineert als volght:

Ordineert Classis, dat de naeste Classicale Vergaderingh sal geholden worden binnen Nimmegen, in Septembri, deses jaers 1602, op Maendach den 13 Septembris, tot welck Classis vlytich wederom sal verschynen. 1602 April. Art. 38.

Is geresolveert, dat voortaen maer eenmael 's jaers Classis sal geholden worden, te weten te Paesschen: Doch indien ondertusschen eenige swaerwichtige saecke voorviel, die geen uytstel conde lyden, sullen Visitatores met goedvinden der Deputatorum Classis den gehe-

len Classem verschrieven tot soodanen plaetsen als sy sullen goedtvinden, daer alle Broederen op de Breucken verschynen sullen. 1613 Sept. Art. 17.

Vind nochtans niet sulcke in 't werck gestelt te syn. Classis ordinaria te houden de eerste Sessie (die tot noch toe plach om vier uyren nae den middach des Maendachs aenvangh te nemen) voortaen ten selven gewoonlicken daege, des middachs ten twee uyren praecise, op deselve gewoonlicke breucke. 1654 Apr. Art. 6.

Om de Classicale oncosten te myden, sal men ordinariam Classem 's Maendachs ten 2 uyren precys beginnen, en Dinghedach voormiddach eyndigen. 1656 April. Art. 31.

Visitatores Classis.

Syn vercoren tot Visitatores Classis JOANNES MILLECOMUS tot Elst en ADAMUS BILLICHIUS tot Soelen. 1598. Art. 29.

Tot visitatores syn vercoren, uyt de Over-Betuwe BALTHAZAR HYDORAEUS, uyt de Neder-Betuwe PETRUS MONTANUS. 1601. Art. 44.

MULHOVIUS ende JOANNES BROECKHUYSIUS. 1603 April. Art. 28. Sept. Art. 24. 1604 April. Art. 5.

Van wegen Over-Betuwe een Broeder uyt de stad Nimmegen, en van Neder-Betuwe ADAMUS BILLICHIUS. 1605 Martii Art. 13.

Tot visitatorem is vercoren HENRICUS HOLLINGERUS. 1607 April. 6. Art. 21.

HOLLINGERO is geadiungeert met de meeste stemmen D. JOANNES COETZIUS conform resolutie Synodi 1607 August. Art. 24, welcke Synodus ordineerde twee Visitatores.

Communi suffragio vercoren tot Visitatores D. HOLLINGERUS en CONRADUS HECKERUS. 1610 April. Art. 26.

In D. CONRADI HECKERI plaetse is als Visitator vercoren GERHARDUS LIVIUS. 1611 April. Art. 30.

Syn vyer Broeders tot Gedeputeerde der Classis vercoren, twee uyt de steden Tiel ende Nimmegen, ende twee van den platten lande: dewelcke twee leste oock gestelt syn tot Visitatores, 1598. Art. 29.

Is Visitatoribus belast, ten tweeden, de officiers te versoecken, haer brieven van credentien en authorisatie aen Richters ende Kerckenmeesters mede te deelen, tot audientie ende promotie van haere visitatie, 1608 Sept. Art. 6.

Alsoo eenige Broeders de ordinare en extraordinare vergaderinge selden frequenteren, ende lichtelick excusen maecken, sal Visitatoribus ende Deputatis vry staen, deselve te citeren, oock ad Extraordinariam Classem, so dickwils als sy sullen goedtvinden. 1630 Juny Art. 5.

Visitatores drie in Classe, 1622 Septemb. Art. 26.

Visitatores vier in Classe. 1659 April. Art. 57.

Visitatores ende Deputati sullen sorge draegen, dat alle vacerende Kercken in Classe met Kercken-Dienaeren versorght worden, 1622 April. Art. 40. Sept. Art. 18.

Vide titulum sequentem, Deputati Classis.

Visitatorum Classis

Visitatie.

Visitatores sullen ondersoecken nae de beqnaemheydt der Costers en Schoolmeesteren, 1607 August. Art. 21. 1608 April. Art. 3.

De Broederen sullen gehouden syn, in visitatione alle haere swarigheden haerer Kercken visitatoribus over te geven, om door haer in volgende Vergadering ingebracht, ende daerin voorsien te worden. 1626 Septemb. Art. 7.

De Visitatores sullen mogen, op elcke plaetse, aen den Predicant aenschrieven den tydt ende uyre van visi-

tatie, om Sonnendachs te voren sulcks de Gemeynte aen te dienen en notificeren. 1630 Juny Art. 6.

In visitatione sullen de Visitatores letten op de verbeteringe der Pastoriegoederen. 1638 April. Art. 19.

Alsoo de Kercken by de visitatien, door het onnodich toelopen ende byvallen van de huysluyden, met onnoodige costen beswaert, en tot blame van den Classis, van de Kerckmeesteren als visitations-costen, bereeckent worden: Is de visitatoribus hyerby gelast, by occasie hyer van te spreecken met de respectieve Amptluyden, om te verordineren, dat de Kerckmeesters eener yegelicker Kercke, wanneer de visitatie geschied, den visitatoribus seeckere penningen, tot verval van haere verteeringen in handen stellen, ende de Kercken met geene meerdere costen belastet worden. 1639 Maji Art. 36.

In visitatione sal gelettet worden, op het prediken des Catechismi en het Catechizeren. 1659 Sept. Art. 21.

In visitatione sal oock gelettet worden op de aenteeckeninge van gedoopte, getroude luyden, ende der Ledematen der Gemeynte. 1655 April. Art. 32.

Deputati Classis.

Syn vier Broeders tot Gedeputeerde des Classis vercoren, twee uyt de steden Tiel ende Nimmegen ende twee van den platten lande. 1598. Art. 29.

De Classis heeft eendrachtelick besloten, dater twee Dienaeren souden vercoren worden, dewelcke middeler wylen sullen verrichten ende versien de Classicale gescheften, als de Proponenten aennemen ende translatie der Dienaeren te doen, indien sy die hoochnodich sullen bevinden; dese sullen geholden syn Classem uyt te schrieven, op den tydt die te voren van Classe sal bestemt syn:

Haeren last sal duyren van de kiesinge tot de naest-

volgende Classical Vergaderingh, ten sy dat se wederom een ofte beyde gecontinueert worden:

Sullen oock te saemen comen in de bequaemste plaetse, daer het haer best gelegen sal syn, ende soo dickwils haere byeencomste van eenige Dienaren sal worden versocht, ofte andersins de noodt vordert:

Tot desen Ampte syn vercoren:

Uyt Over-Betuwe HENRICUS HOLLINGERUS, uyt Neder-Betuwe JOANNES BROECKHUYSIUS. 1602 April. Art. 37.

Deputati Classis syn vercoren: DANIEL HOLSTIUS, CONRADUS HECKERUS, RUTGERUS A RHEINEN, HENRICUS VERDARUS. 1615 April. Art. 28.

Deputatorum Acte van translatie is geapprobeert. 1602 Sept. Art. 5.

Is nodich ende raetsaem gevonden, dat geconstitueert sullen worden vier Deputati, welcke, nevens de twee Visitatoribus, met gemeyne advys, sullen hebben te handelen ende disponeren in saecken ende Classicale negotiis die geen uytstel en conde lyden, tot op de solemnele Vergaderingh, ofte andersints moeten geëxpedieert worden.

Welke Deputati alle jaer verandert, ofte op nieuw gecoren sullen worden. 1611 Apr. Art. 29.

Wanneer een Deputatus comt af te sterven, sal de Antecessor wederom succederen. 1636 April. Art. 25.

Wanneer yemandt van de Deputatis yet heeft, waerom hy meynt dat de Vergaderingh moet aengestelt worden, sive Classis totius, sive Deputatorum tantum, dat hy sulcks aen alle Deputatis schrieve, ende dat hy dan, ende de andere Deputati alle haere advysen overschrijven aen de twee Visitatores, of sy geraden vinden, dat de saecke sonder byeencomste, door schriftelicke advysen worden beslecht, en hoc posito haere advysen daer by voegen, ofte datse nodich vinden, om te

vergaderen, ende dat dan de Visitatores de meeste advysen (onder welcke oock haere eygene moeten begrepen syn) volgen, alles tot meeste stichtinge ende minste costen. 1613 Sept. Art. 18.

Vide titulum antecedentem Visitatores.

Classis Verdeelinge in twee Classen.

Alsoo de stadt Bomel wederom gereduceert is, ende geassocieert met het Hertochdom Gelre, verstaet de Classis, dat in haere, als naeburen, naeme, aen de Kercke tot Bomel geschreven worde, dat sy haer oock aen de Gelderse he Kerckelicke Classicale ende Synodale vergaderingen wille associeren, ende vereenigen: dat oock daer van in den naesten Synodo sal geproponeert worden. 1602 April. Art. 16.

Classis vind voor raetsaem, dat indien de Kercke tot Bomel gereduceert ende vereenicht wordt met ende tot de Kercke van Gelderlandt, alsdan Bomel ende Tiel in een Classem, ende Over-Betuwe met het Ryck van Nimmegen, oock in eenen Classem, met believen Synodi, mochten geconstitueert worden. Ibidem. Art. 17.

In consideratien van periculen, groote costen, ende verre distantien van steden ende plaetsen daerinne men sich versaemelt, tot die ordinaire Classen; so hebben de Broederen ernstelick gedelibereert, om vele swaricheden wech te nemen, ende bevonden in den Harderwyckschen Synodo, dat sy wel mogen in de byeencomsten des Classis veranderinge maecken, sonder nochtans de Classem geheel te scheuren: Te weten, dat die van Nimmegen ende Over-Betuwe haere byeencomsten apart houden: Insgelycks die van Tiel ende Bomel met de Neder-Betuwe: ende dat sy de Acta malcanderen

oversenden, houdende altydt goede correspondentie ende eenicheydt. Het stuck van op den Synodum te reysen ende die ergelycke dingen van importantie, sullen blyven, als sy voor hen geweest syn:

Want het is de meeninge niet, dat Classem te scheyden, maer alleen peryckel, groote costen, ende andere swaricheden te myden. Ende tot dien eynde sullen op elcke Vergaderinge de Classes uyt haer eenen tot malcanderen afveerdigen, met behoorlicke credents, om te hooren ende adviseren nae behooren. 1606 Aprilis Art. 18.

Op desen voet is gevolght:

Alardi Frisii ministri tot Tiel examen, neffens Rutgeri a Rheinen in Classe van Nimmegen. 1606 Sept. Art. 14.

Deputatus deses Classis, sal tot Tiel, in den naesten Classe versoecken, dat denselven Classi believe, den ministrum tot Wamel te examineren, ende hem bequaem gevonden hebbende, oock dadelich voor syne Gemeynte confirmeren. 1608 Sept. Art. 17.

Volgens Resolutie des Synodi, om de aengevangene reformatie van Tiel ende Bomeler-Weerden, te continueren, op het uytschrieven der Kercken in Tiel en Bomel, is van dese Classe gedeputeert D. Joannes Coitzius. 1608 Septemb. Art. 19.

Classis Deputati.

Correspondentes.

Ad Classem Tiele-Bomelianam voor de eerste reyse gesonden:

Tot Tiel Henricus Cochlaeus. 1607 Augusti Art. 25.

Tot Bomel Henricus Cochlaeus. 1608 April. Art. 18.

Van de Tielschen Classe op onsen Classe minister van 't fort Nassauw. 1608 Sept. Art. 2.

Tot Tiel D. CONRADUS HECKERUS. 1608 Sept. Art 20.

Is in deliberatie genomen, om met den Broederen van den Tielschen Classe te communiceren, of niet goedt vindt dat hen voort twee Deputati gesonden worden; de Tielsche Classis heeft dit seer goedt gevonden. 1610 Sept. Art. 32.

Ex Classe Tielo-Bomeliana ALARDUS DE VRIES, minister tot Tiel, en SIBRANDUS SIXTI, minister tot Ochten. 1611 Aprilis Art. 12.

ALBERTUS SELCART, Minis. tot Bomel en GERHARDUS ADRIANI, Min. tot Well. 1611 Apr. Art. 1.

Nae Classem Tielo-Bomelianam Mr. Neomagensis ende D. HOLSTIUS. 1611 April. Art. 22.

Voorts was de Classis Tielo-Bomeliana geworden tot twee Classes.

Ex Classe Tielana ALARDUS DE VRIES, Mr. tot Tiel: ex Classe Bomeliensi Mr. tot Rossem JOANNES LEURIUS. 1613 Sept, Art. 2.

Deputatus ad Classem Tielensem is genoemt HENRICUS VREDARUS, ad Bomeliensem Mr. Neomagensis. 1614 Maji Art. 28.

Naederhandt gesonden tot die beyde Classen elck twee Deputati.

Ad Classem Tilensem syn gedeputeert Mr. Neomagensis en HECKERUS, ad Bomelianam, itidem Mr. Neomagensis ende JOANNES LOTICHIUS. 1614 Sept. Art. 13.

Is mei advys Deputatorum der beyden Classen Tiel ende Bomel voor goedt gevonden, dat voortaen wederom op yeder Classem, twee Broeders, te weten een uyt de steden ende een van den Lande, gedeputeert sullen worden. 1614 Sept. Art. 21.

Deputatus van Tiel op Extraordinaria Classe niet geadmitteert, maer met danckseggingе voor de moeyte gedimitteert. 1619 Aprilis Art. 5.

Op Classe Gecommitteerde Extraordinarie:

2 Ecclesiastycke en
1 Politycke.

Van het Ed. Hoff ende Landschap syn op dese Vergaderinge gecompareert, de Edele Heer Carel Vrow, heer tot Soelen, Extraordinaris-Raedt, Henrick van Essen, Raedt-Ordinaris, Gosen van Varick, eerste Rentmeester.

Van wegen den Gelderschen Synodo als Extraordinarie Gecommitteerde, met genoechsaeme credentie, vier Predicanten, Damman, Mehen, Bauna, Suavius. 1618 Sept. Art. 2.

Van wegen Stadhouder, Cantzeler ende Raden deses Furstendoms, syn in de Vergaderinge gecompareert, de Edele Heer Henrick van Essen ende Carel Bentinck, beyde Ordinaris-Raden. 1619 Julii Art. 7.

Ex Synodo hujus Provinciae Dr. Stephani, Dammannus, Mehen, Boillet, respective Gedeputeerde Synodi, geweesene gecommitteerde ad Synodum Nationalem, ende hyer gecomen, om rappert te doen van 't gheene aldaer gepasseert is. 1619 Julii Art. 8.

Leden des Classis.

Aengenomen Proponenten praeparatorie geexamineert, ende tot besondere plaetsen ofte Kercken gedestineert synde, voor ende aleer het plenarium examen gehouden was:

Alexander Volcardi, Swammerdamensis. 1603 Sept. Art. 15.

Rutgerus a Rheinen, 1606 April. Art. 2.

Conradus Heckerus, 1605 Sept. Art. 2.

Matthias Xylander, 1607 April. Art. 2.

Leden deses Classis sullen sich niet met meer Classen verbinden. 1617 Septemb. Art. 8.

Worden sommigen opgedrongen. 1619 Julij Art. 13.

Ende gecensureert. Ibidem. Art. 14 et sqq.

Syn alle Broederen, hebbende geformeerde Kercken-Raeden, vermaent, in futurum daerop te willen letten, datse met Credentien ende Ouderlingen, ad Classem comen, etc. 1620 April. Art. 4.

Predicant geweygert tot membrum Classis aengenomen te worden, niet hebbende dimissie van syne Kercke ende Classe, daer hy te voren diende. 1638 Septemb. Art. 30.

Deselve toegelaten op belofte, dat seeckere Acte, in Classe gebleken, door de Gecommitteerde Heeren Raden van Staten, nae last haer van den Collegio haerer Hoochmog. gegeven, sal voldaen worden. 1639 April. Art. 12.

Betouwsche Broederen.

De saecke met de weduwe D. WOLTINGII (sc. het interstitium betreffende) is inder vriendschap gevonden, ende afgedaen. Het E. Classis sal van haer ontfangen 125 gulden. De Broederen in de Betuwe sullen daen uyt haere achterstedige oncosten vergoeden, oock yet toeleggen den Broederen, die sober tractament hebben, de reste sal worden gedeelt onder die soo beurten waernemen: mitz dat de Breucken dier, dewelcke haere beurten hebben versuymt, den Fisco worden betaelt. 1632 Sept. Art. 14.

D. STYLEUS vermaent etc. dat het half jaer verval des eersten jaers van alle Pastorie-goederen (sc. van Gendt) en incomen, aen den E. Classem, als denselven voor haere bedieninge, nae luyd. van voorgaende Acten, competerende, sal volgen moeten, etc. Sal dese bo-

ten gemelde helft der E. Classi competerende van Visitatore en Deputatis in Over-Betuwe, nomine Classis ontfangen worden. 1634 Sept. Art. 4.

De Broederen die de leste bedieninge tot Elst gedaen hebben, souden het tractament daer voor profiteren. 1621 Octob. Art. 7.

Heckerus en Schachtius sullen eerstes daeges hun nae Doornenburgh ende Panderen vervoegen, ende op beyder plaetsen Pastoryen ende goederen staet hun informeeren, ten eynde deselve, aen de Broederen die uyt last des Classis den Dienst aldaer betreden, mogen gecomen. 1622 Octob. Art. 9.

De Penningen van de pastorie tot Panderen, by Mr. Ebert, Coster aldaer berustende, sal D. Visitator in Over-Betuwe soecken te ontfangen, opdat de E. Classis daer uyt mach ontfangen, 't gheene deselve wegens den uytgangh D. de Roo, als oock 't gheene den Fisco, uyt deselve Pastorie toecomt.

Aengaende Doornenburgh, voor desen by Panderen gecombineert, verstaet de E. Classis, dat den Broederen in Over-Betuwe oock toecomt het interim van de penningen, dewyle de plaetse vacant is geweest, ter tydt toe dat Aladius Aladi van den Ed. Hove van Gelderlandt heeft goedtkeuringe syner collatie ontfangen. 1646 Sept. Art. 17.

Ryck ende Maes- ende -Wael.

Rycksche en Maes- en -Waelsche Priesters.

Joannes Gerbatius, Priester tot Wychen, weygert Confessionem en Catechismum aen te nemen, word afgeset. 1607 August. Art. 13.

Petrus Calcarius, Priester tot Over-Asselt, geexamineert synde, passelick gegrondet, onieght hoope van promo-

tie, mits concubinatum verlatende, hy houwelycke. Ibidem (1).

Hy getrouwt. 1608 April. Art. 10.

Predicant. 1609 Maji Art. 12.

THOMAS ZUTPHANIENSIS, Priester tot Alphen, in synen dienst gecontinueert, als

Proponent. 1608 April. Art. 9.

Predicant. 1609 Maji Art. 12.

Maes- en -Waelsche Broederen.

Het accord so tusschen den Heer Amptman ende Ridderschap van Maes ende Wael, ende de Predicanten aldaer, wegens het transport der Pastorie- ende Vicariegoederen opgericht is, sal in proximo conventu Extraordinario per Dnm. HAGEN ingelevert, ende het onderling accord tusschen de E. Broederen gemaeckt, den E. Classe ingelevert synde, wel bewaert worden. 1636 Aprilis Art. 21.

Grave.

De Predicanten van de Grave, gehoopt hebbende een bysonder Classem te formeren, verwachtende Reformatie van het Landt van Cuyck, sulcks niet geschiedende, comen op Classem, om Broederlicke correspondentie te houden, by provisie, sonder prejudicie des Princen van Oranien: worden tot Ledematen Classis ontfangen ter tydt toe by syn Excell. anders wordt geordidineert. 1610 Sept. Art. 5.

Waeren te voren (nae last des Harderwyckschе Synodo) verschreven op Classe te compareren. 1603 Sept. Art. 5.

De Broeders van den Graeve met die van den Lande

(1) Zie hierboven. bl. 37 verv.

van Cuyck, vinden goedt, een eygene Classicale Vergaderinge te houden en niet meer als membra Classi subject te syn, als maer provisionelick geadjungeert synde.

Nochtans presenterense Classicale correspondentie met den Classe te houden:

Syn ontslaegen ab associatione, ende hen Classicale correspondentie geweygert. 1617 April. Art. 6.

Door last des Princen van Oranien (waervan copie) verschynen, om wederom der E. Classe geinsereert te worden, ende worden aengenomen, met advys der tegenwoordige Heeren Raden. 1618 Sept. Art. 4.

Een derselver Broederen van den Graeve als Ordinarius, de ander als Auditor, toegelaten, te comen met een Ouderling ende met behoorlicke credentien. Ibid.

Arnoldus Broeckhuysen sive Paludanus uyt het Over-Ampt van Cuyck verschynt oock wederomme. 1619 July Art. 1.

Landt van Cuyck.

Is goedt gevonden, dat de Broeders van 't Landt van Cuyck, per vices, der Classicale Vergaderinghe sullen bywonen. 1616 Septemb. Art. 11.

Des Princen van Oranien aenschrievens van Reformatie desselven Landts, met ordre aen Classem, van omme te sien nae vier bequaeme Predicanten, by provisie, deselve aen syne Hoochh. te presenteren, om van syne gemelte Hoochh. Ordre te oriegen, om tot den dienst der Kercken aldaer gevoceert te worden. 1648. Art. 19.

Aenschrievens van syne Hoochh. aen den Heer Amptman, om de Kercken van de Papen ende allen dienst derselve, ende van alle paepsche reliquien te suyveren, etc. De Predicanten in deselve in te voeren, ende in haeren dienst te maintineren. Ibidem.

Sal versocht worden, boven 't ghetal van vieren,

noch eenige Predicanten te hebben, ende ordre om Schoolmeesteren ende derselver tractament bevordert worden. Ibid. Art. 21.

Classis Judicium.

Alle Predicanten, synde Leden Classis, sullen sich desselfs judicio onderwerpen. 1603 Sept. Art. 12, 15.

Om de verscheydenheydt der Constitutien Classium, sal de Synodus in Generalibus, ende de Classis in Particularibus hebben te ordonneren. 1622 Augusti Art. 22.

Voortaen sal het Judicium Classis niet versocht worden, door eene omgesondene missive. 1620 April. Art. 16.

Advys der Broederen door eene omgesondene missive gevraeght. 1621 Januar. Art. 1. 1623 Mart. 27. Art. 3.

Classicale Predicatien.

Classis heeft raedtsaem ende stichtelick gevonden, dat voor ende naer alle de Classicale Vergaderingen uyt den Catechismo eene propositie gedaen worde. 1602 Sept. Art. 25.

Wordt goedtgevonden, dat de Conciones Classicales voortaen worden geexamineert ende Broederlick gecensureert. 1611 April. Art. 23. 1611 Sept. Art. 3.

Wanneer de Classicale Vergaderinghe gehouden wordt, sullen de samptelicke Broederen ter tydt der Predicatien, den geheelen Godtsdienst, van beginsel tot den eynde toe bywoonen: ende die voor den gesproockenen segen wordt bevonden uyt te gaen, sal met eenen gulden gemulcteert worden. 1616 Aprilis Art. 10.

Sullen alle de Broederen, comende op de Classicale Vergaderinge geprepareert syn, met eene goede ende stichtelicke Predicatie, opdat, wanneer het de Vergaderinge sal believen yemandts op te leggen publice, ofte privatim te prediken, hy alsdan berydt sy: ende

sal de Praeses voortaen, in 't scheyden des Classis injungeren eenen text, waerop de Broeders alle sullen hebben te mediteren. 1622 April. Art. 42.

Twee personen sullen genomineert worden, daer van den eenen in toecomenden Classe voor de Gemeynte sal prediken: sullen, soo het de Broeders goedt vinden ende de tydt lyden can, de Broeders deselve predicatien bywoonen. 1632 April. Art. 6.

Wie syne beurte dese predicatie te doen versuymt, sal een pond groot verbeuren. 1639 Septemb. Art. 3.

Vide sub titulo Breucken.

Classis Legerdienst.

Alsoo dese Classis van den Synodo belast is, eenen Dienaer uyt den haeren nae 't Leger te senden, soo heeft dese Vergaederinge eenen daertoe genoemt. 1620 Augusti Art. 5.

Classis censura morum.

Dat in 't eynde de Classicale Vergaderinge censura morum gehouden worde. 1598. Art. 28.

Is omgevraeght, of men de manier van censureren sal aennemen, die laetst in den Classe tot Bomel is gebruyckt, ofte by de olde sal blyeven? Is geresolveert by de olde te verblyeven. 1611 Aprilis Art. 37.

Word goedt gevonden, etc. dat censura morum, so in Conventibus Classicalibus, als oock in de maeltyden, naeuwer moge waergenomen worden. 1658 Novemb. Art. 3.

Acta Classis.

De Acta Classis worden, by gelegentheydt, van alle de tegenwoordige Broederen onderteeckent. 1611 Octob. Art. 19.

De Broederen, die het helpen schrieven, ofte copieren der Acten Classis toecomt, niet geexcuseert uytblyvende, ofte tegenwoordich geweest synde, sich ontrecken, sullen dien genen, die voor haer schrieft, geven eenen Daler ad dertich stuyvers. 1647 Septemb. Art. 46.

Int 't beginsel der volgende Sessien, sal 't gheene te voren verhandelt is, voorgelesen worden. 1620 April. Artic. 4.

Acta niet nae beheren geschreven synde, sullen geschreven worden, tot costen der geener die deselve te schrieven, schuldich waeren. 1659 August. Art. 3.

Classis Praeses.

Dewiel buyten tydts, als de Classis niet en can ordinarie vergaderen, dickwils Classicale saecken voorvallen, die geen uytstel en connen lyden; soo ordineert Classis den Praesidem van de laetstgehoudene Classicale Vergaderingh, om met raeth ende advys der naeste ende bequaemste Predicanten, alle soodanige voorvallende dingen te verrichten und te sluyten; 't welck de Classis wil houden in sulcker weyrden, gelyck of de Classis selfs volcometlick vergadert ende present geweest hadde: mitz datter niet worde gedaen tot openbare prejudicie, ende tegen claere resolutien by den Classe eertydts genomen. 1607 April. Art. 10.

Classis Extraordinaria.

In Classe Extraordinaria compareren twee Visitatores ende vier Deputati Classis, met vyf genodichde Broederen. 1611 Octob. Art. 1. 1612 Junii Art. 1.

Classis Extraordinaria heeft geenen Assessorem, om des cleynen getals wille der Vergaderingh. 1611 Octob. Art. 2.

In saecke HENRICI SLATII, wegen Socinianismum be-

schuldiget synde, Vergaderingh, oock eene geheele, gehouden. 1611 Sept. Art. 16. Octob. conventus totus.

Den eersten Maendach in een yegelicke maendt, sullen Visitatores ende Deputati vergaderen des morgens ten thien uyren, opdat alle voorvallende saecken ende swaricheden, soo veel mogelick afgedaen, ende niet tot op den Classem, met meerder beswaeringe desselven, uytgestelt mogen worden. 1620 Novemb. Art. 2.

Alsoo by de laetstgehoudene Classis, by de Visitatoribus ende Deputatis Classis, tot mindering van de Classicale costen, ende moeyten goedt gevonden was, alle eerste Maendach van elcke maendt, by malcanderen te vergaderen, om alle voorvallende saecken ende swaricheden af te doen, is sulcks by de Broederen genpprobeert, ende schoon nu al bereydts in Extraordinariis conventibus tot verscheydene reysen gedaen, ende de Vergaderinge voorgelesen, gelaudeert, hebben oock nootwendich geacht, dat sulcke conventus behooren gehouden te worden: nochtans met dese reserve, wat in sulcke particularibus conventibus sal gedaen wesen, dat selve sal staen tot approbatie des Classis. Ende sal allen Broederen vrystaen op sulcke Vergaderingen, propriis sumptibus te compareren ende vota decisiva hebben. 1622 Aprilis. Art. 5.

Saecken van cleyne importantie, sullen henvoort ad particulares conventus gebracht worden, opdat etc. de Classis daermede niet opgehouden worde. 1622 Aprilis Art. 29.

Wie in Extraordinario conventu verschynt, ende vota decisiva geeft, behoort sonder reden ende consent niet te vertrecken. 1622 April. Art. 15.

Soo wanneer eene perticuliere Kerck ofte Persoon Classicalem Conventum versoeckt, dieselve sal oock gehouden syn, te voren voor de oncosten te caveren. 1637 Aprilis Art. 3. 1639 Sept. Art. 14.

Sullen de Broederen op Extraordinarische Vergaderingen gecometeert, des Winters ten thien uyren, ende des Somers praecise te negen uyren compareren. 1640 Septemb. Art. 12.

Onder arbitrale correctie sullen Visitatores en Deputati gehouden syn, inde Vergaderinge voor negen uyren te verschynen. 1621 Julii Art. 3.

By gelegentheydt Extraordinariae Classi macht gegeven om vocatie te doen, op vacante plaetsen. 1653 Apr. Art. 35.

Classis Extraordinaria neemt membra Classis aen. 1619 April. Art. 3. 1621 Octob. Art. 6. 1622 Decemb. Art. 4. 1623 Julii Art. 1. 1633 April. Art. 4. Decemb. Art. 4.

Neemt D. ROSAM aen by provisie. 1624 Febr. Art. 3.

Classis-Segel.

De Dienaeren van Nimmegen worden versocht een Classis Sigillum te laeten maecken, tegen den naesten C'assem. 1607 Augusti Art. 21. 1608 Sept. Art. 7.

Dat de Neomagenses Ministri het Sigillum Classis laeten voortgaen, als in Synodo besloten is. 1608 April. Art. 3.

Classicale maeltyden.

De Classis heeft raedtsaem gevonden, haere byeencomsten ende maeltyden (soo sy gewoonlick waeren in eene herberge te doen) te transfereren, ende voortaen te houden ten huyse van den Predicant, die in de Vergaderinge compareert, ter plaetse daer de Vergaderinge gehouden werdt, die welck gehouden sal syn, de Broeders voor eenen redelicken penninck de maeltydt te doen, ende sal de reeckeninge by Praeside, Assessore ende Scriba opgenomen worden, ende elck syn quota betalen. 1607 April. Art. 20.

Dat de maeltyden voortaen, gelyck nu twee Jaeren

gebruyckelick is geweest, gehouden worden by een van de Dienaeren van de stadt voor 8 stuyvers voor cost ende bier voor elcke persoon, waernae sich de Dienaer nae gelegentheydt des tydts, sal hebben te richten, vertrouwende dat de Dienaers 't selve geerne als duslange geschied is, sullen continueren; mitz dat allen praesenten Dienaeren, alle maeltyden sullen aengereeckent worden, hetsy datse aen de maeltydt compareren, ofte niet. 1609 Septemb. Art. 30.

D. LEPHLERUS en COITZIUS den Classi verthoont hebbende, dat by desen aenwassende vermeerderinge des Classis haere huysen te cleyn syn etc., Classis niet raedtsaem vindende de maeltyden in eene herberge te besteden, ende aenmerckende, dat D. LIVIUS etc. versocht Classis, dat hem believe voortaen syn camer te verlenen, ende de maeltydt te beschicken, ende beloven te besorgen, dat hy schadeloos gehouden worde. 'Twelck D. LIVIUS aengenomen heeft, nae de ordre die hyer te voren op dit stuck gemaeckt is geweest. 1611 April. Art. 32.

Is mede besloten, dat soo yemandt van de Broeders niet en belieft de maeltyden met den Classe te houden, ende elders by een borger ofte vriend sonder oncoste soude wesen, die selve sal gehouden wesen, een maendt voor Classem, D. LIVIUM hyer van te verwittigen, etc. sulcks versuymende sal als praesent de costen gelyckelick draegen. Ibidem. Art. 34.

Soo daer eenige van de Broederen waeren, die privatim soude logeren ende teyren, sullen eevenwel helpen draegen die Classicale costen etc. Ibid. Art. 35.

Sullen naer oudt gebruyck eene gemeyne taeffel gebruycken, ende gemeyne costen draegen, om dies te beter de Broederlicke eenicheydt te onderhouden. 1647 Maji Art. 34.

Classicale, Synodale Oncosten.

De restitutie van Classicale oncosten van de Kerckmeesteren te verwerven. 1601. Art. 23.

Der Classicale Vergaderingen oncosten vergoedinge soude men by de Kerckmeesteren, visitatie ende andere reyscosten by de Ed. Gedeputeerde de vergoedinge versoecken. 1625 April. Art. 29.

Dat alle Broederen die geene gemeyne Burse hebben, yegelick des Jaers twee pond groot in handen des Quaestoris leveren tot sodanige betalinge, ende dat so wel die absent, als die praesent syn, nae uytwysen. Art. 9. 1636. Classis ordinariae, in Aprili. 1637 Sept. Art. 2.

Die schuldich waeren, worden gesommeert tot betalinge, op poene van noch so veel, alsse aen den hospitem schuldich waeren, Classi te geven, ende haere naemen in Actis Classis sullen werden in perpetuam rei memoriam opgeteeckent, ende sy daerenboven arbitralick sullen gecensureert worden. 1645 Februar. Art. 2.

Het E. Classis van Nimmegen heeft vastgestelt, dat elcke Kercke tot defroiement van de Classicale costen, ende ontlastinge der Predicanten, jaerlicks gehouden is te betaelen twee ponden Flaems, daer geene combinatie en is, ende daer twee Kercken gecombineert syn, moet elck een derselver een pondt groot geven, wordende de voornoemde oncosten van de Predicanten aengewendt, niet soo seer in haere eygene alswel der Kerckensaecken: ende behoort sulcks den Kerckmeesteren in haere reeckeninge gevalideert te worden. 1658 Sept. Art. 10.

Accorderen alle de Broederen eenparichlick, dat seecker Acte gestelt sal worden, waerinne alle ende een yeder Broeder deses Classis met onderteeckeninge hac-

ver handen, vastelick beloven, die voor desen geordineerde twee ponden jaerlicks, op elcke Classe de helfte, sonder alle faute in te brengen. 1653 Sept. Art. 26.

Sullen oock D. Visitatores by de E. heeren Amptluyden, alsmede in Visitatione by de Kercken urgeren, dat de Classicale costen der Broederen die buyten de gemeyne burse syn, mogen uytgevonden werden. 1634 August. Art. 23.

Dat oock de weerdinne worde aengedient, dat sy selve sal bevorderen de verteerde Classicale penningen, by de Broeders die deselve verschuldt hebben, ende niet den Classi in 't gemeyn oplegge ende afeysche. 1637 April. Art. 10.

De Broeders die Extraordinario conventu verschynen, behalven Visitatores ende Deputati, comen propriis sumptibus. 1621 April. Art. 5.

Synopsis Actorum Classis et Synodi.

Tot de stellinge van de Synopsis die uyt den Actis Synodalibus, Provincialibus, als oock Classicalibus sal getrocken worden, syn gecommitteert D. SMETIUS en D. HECKERUS. 1620 Sept. Art. 8.

De Synopsis uyt alle Actis Synodorum Nationalium en Provincialium, alsmede Classicalium, by den hyer toe gecommitteerde Broederen gestelt synde, sal in proximo conventu Deputatorum voorgelesen worden. 1622 April. Art. 15.

D. SMETIUS exhibeert Synopsin: overmitz de copie daervan by den Classe moet gehouden worden, ende noch yet daerin gedesidereert wierd, salse vast gecopieert worden. 1621 Maji Art. 2.

Deselve te oversien ende daerin te noteren 't ghene nodich was. 1622 Julij 1. Art. 8.

Synopsin oversien hebbende, is goedt gevonden dat men by de gedruckte Kercken-Ordre sal voegen, 'twelck tot explicatie ende amplificatie derselver dienen mach, met aenwysinge uyt welcken Synodo ende Artickelen deselve genomen syn. 1622 Julij 15. Art. 2.

Sal ex Actis Classicalibus eene Synopsis gestelt worden, ende is sulcks belast D. SMETIO ende D. HEYSIO. 1628 Sept. Art. 11.

In 't stellen des Synopsis Actuum Classicalium, is D. SMETIO ende D. HEYSIO geadjungeert D. SCHIVELBERGIUS. 1629 April. Art. 14.

Een Synopsin te stellen ex Actis Classicalibus, waertoe versocht worden de E. Broederen van Nimmegen, ende met naemen D. RUTINGIUS. 1644 Maji Art. 15.

D. ABRAHAMUS TILENIUS neemt aen een Synopsin Actorum Synodi deser Provincie te maecken: soo oock D. HEYSTERUS van de Acten deses Classis. 1660 April. Art. 23 (1).

---

(1) Het is deze laatstgenoemde *Synopsis*, welke wij mededeelen. Of D. TILENIUS van den hem opgelegden last zich gekweten heeft, weet ik niet. Maar op twee leggers, welke gediend hebben voor de, in 1699, door J. SMETIUS J. F. uitgegeven *Synodale Ordonnantien en Resolutien tot nut der Kerkken, onder de Synodus van 't Hertogdom Gelre gehoorende;* welke in het HS., van de hand of met de bijvoegsels van SMETIUS, den Zoon, onder mij berusten, luidt de titel aldus: *Synopsis der Resolutien, soo van de Nationale als Particuliere Synoden van 't Hertoghdom Gelre ende Graefschap Zutphen sedert de tijden der Reformatie in de Nederlanden, tot den jaere 1624 eerst t' samengesteld door* SEBASTIANUS D'AMMIANNUS *Pred. tot Zutphen; verder opgemaeckt van A° 1624 tot 1675 door* PETRUS PLANCIUS, *Predikant tot Harderwijk; vervolght van 1675 tot 1699 door* JOHANNES SMETIUS *Predikant tot Nymegen.* —

Curator Fisci.

Quaestor sal gehouden syn te bearbeyden, dat van elcke placaet, 't welck de Kercken aengaet, een exemplar ofte twee by de Classicale Boecken ende Schriften bewaert worden. 1642 Apr. Art. 13. 1642 Sept. Art. 30.

Classis Breucken etc.
pro Fisco.

Die voor den gesproocken segen word bevonden uytgegaen te syn (uyt de Classicale predicatie) sal met eenen gulden gemulcteert worden. 1616 April. Art. 10.

Predicant synen predickstoel versuymende, sal voor elcke reyse geven drie gulden.

Judicium van de redenen der versuymenisse staet by den Classem. 1628 April. Art. 20. 1629 April. Art 29.

Dat geen Predicant sonder kennisse Visitatoris, ende twee nabuyrige Predicanten, syne plaetse laete Sondaechs onbedient, op poene van ses gulden, t'elcker reyse als de Godtsdienst versuymt sal wesen. 1648 Septemb. Art. 14. 1628 Februar. Art. 4.

De eene helfte voor de Armen ter plaetsen, d'andere helfte voor den E. Classe. 1628 Febr. Art. 4.

Nieuws aencomende Broederen sullen gehouden syn den Classem pro examine plenario te vereeren met een redelicke gratuiteyt, nae discretie ende gelegentheidt van personen.

Ende pro subscriptione Catechismi te betalen drie gulden. 1608 April. Art. 6.

Ook van de door SMETIUS *den Vader* bewerkte en hierboven vermelde *Synopsis*, welke van zijne eigene hand mede onder mij berust, is door den Zoon tot dezen arbeid blijkbaar gebruik gemaakt.

BERNARDUS A MANDEWIL, HERMANNUS GERHARDI en HENRICUS EBBERUS etc. syn pro membris Classis aengenomen, hebbende onderteeckent Catechismum met de Confessie, oock den Classi genoech gedaen met den honorariis. 1609 Sept. Art. 17. 1610 Sept. Art. 20. 1611 April. Art. 39.

Nieuws aencomende Broederen sullen in 't eerst tot discretie des Classis van haere Tractamenten yets den E. Classis laeten toecomen, gelyck voor desen meermaels gepractizeert is, tot erkentenisse van de oncosten, die de E. Classis haerenthalven is draegende. 1656 April. Art. 31.

Is geresolveert dat voortaen de samptelicke Broederen op den dach voorschreven (sc. maendach) tydelick sullen verschynen, Die 's avondts ten ses uren niet in de Kercke en is sal verbeuren 10 stuyvers.

Die des volgenden daechs comt twintich stuyvers;

Die geheel uytblyeft drie gulden. 1612 Apr. Art. 44.

Die in de eerste sessie absent is, sal verbeuren thien stuyvers, ende in de volgende drie stuyvers:

Byaldien hy uyt cleynachtinge uytgebleven waer, sal hy in de costen, dewelcke de Broeders tegenwoordich doen, syn gecondemneert, ende daerbenevens gecensureert. 1608 Sept. Art. 4.

Wie syne beurte versuymt in 't jaer van gratie, voor weduwen ende wesen der Predicanten, sal verbeuren ses gulden 1609 Sept. Art. 10.

Vacerende Kercken (Ick verstae 't, buyten jaer van gratie) wie syne beurte versuymt, sal eene boete van ses gulden geven. 1619 Julij Artic. 56.

Wie syne beurten in Classem te prediken versuymt: Alle die in posterum soo delinqueren, sullen op een geheel pond groot gemulteert worden, ende dat sulcks strictelick sal geobserveert worden. 1639 Sept. Art. 3.

Christdach, Paeschdach ende Pinxterdach sal niet

meer dan twee daegen gepredickt, ende soo wie bevonden word, op den derden dach wederom gepredickt te hebben, sal vervallen syn in eene amende van eenen Daeler t'elckens te verbeuren:

Een casus te sien, 1602 Sept. Art. 25.

Behalven die geseyde daegen ende Nieuwjaersdach, Christi Hemelvaertsdach, oock Frydach voor Paesschen, geene Feestdaegen te prediken (behalven de weeckelicke Predicatie inden vasten) op gelycke amende van eenen Daler. 1611 April. Art. 17.

Secreta Classicalia ofte censuras Fratrum tot naedeel vanden Classe in 't gemeyn, ofte eeniger Broederen in 't Particulier elimineren ofte verbreyden, etc., sullen betaelen vyf ende twintich gulden, op poene van suspensie by weygeringe. 1619 Julij Art. 30. 1627 Aprilis Art. 13.

Wie uyt Classe vertreckt sal geven thien gulden. 1611 April. Art. 39. 1620 Julij Art. 20. 1635 Februar. Art. 3.

Classis Ante-Synodalis.

Sal in 't toecomende in elcke laetste Vergaderingh den Synodum voorgaende, den Broederen ende Kercken tot den Synodum gedeputeert, aengeschreven ende gewaerschouwt worden, om haer tot den Synodum gereedt te houden. Ende soo d'een oft d'ander niet en conde daertoe vaceren, dat de Gesubstitueerde tydtlick mochten verwitticht worden, om te compareeren. 1653 Septemb. Art. 27.

Tot betere voorsorge sullen volgens gewoonlicke ordre, nae de uytschrievinge der Gravamina, wederom vergaderen Visitatores ende Deputati Classis, neffens andere naebuerige Dienaers, om op alles, in de vreese des Heeren, rypelick te beraedslaegen, ende soo 't

nodich is, den Deputatis ad Synodum broedere instructie te geven. 1613 April. Art. 25.

Deputati Classis ad Synodum.

Classis heeft vercoren om tot Synodum te gaen GERHARDUM LIVIUM ende HENRICUM HOLLINGERUM. Hyer over heeft ADAMUS BELLICHIUS sich beclaeght, voorwendend dat daerdoor de Kercke tot Tiel ende de Dienaeren van Neder-Betuwe soude onderdruckt worden etc. versocht datter van nieuws soude gestemt worden, ende datter maer een Dienaer uyt Over-Betuwe, ende een uyt Neder-Betuwe, soude tot Synodum gecommitteert worden, syn van nieuws tot Synodum gecommitteert geworden GERHARDUS LIVIUS uyt Over-Betuwe, ende JOANNES VREDAEUS uyt Neder-Betuwe. 1601 April. Art. 43.

Classis committeert, om op den aenstaenden Gelderschen Synodum te gaen eenen Dienaer ende eenen Olderlingh uyt de Kercke tot Nimmegen, HOLLINGERUM als Dienaer, JOANNEM BROECKHUYSIUM in plaetse van Olderlingh. 1604 April. Art. 26.

Dewiel men niet wel stoff en heeft om twee Olderlingen te senden, heeft Classis goedt gevonden, loco Senioris te Deputeren JOANNEM MULHOVIUM met eenen Olderlingh van Nymegen. 1608 April. Art. 19.

Twee Predicanten gesonden als Predicanten, eenen als Olderlingh, ende geenen vierden. 1610 April. Art. 26. 1612 April. Art. 40.

VREDAEUS ende RUTGERUS gedeputeert. 1618 April. Art. 19.

De vorige jaeren van het jaer veerthien vind ick geene genomineert.

Deputati ad Synodum Provincialem, als Ministri D. DANIEL GYSIUS en D. LEONINUS LEO, D. AMANDUS BROECKHUYSIUS als Ouderlingh. 1619 Julij Art. 59.

Drie Predicanten sonder dat een van haer den titel van Ouderling draeght. 1620, 1621.

Ad Synodum syn gecommitteert DANIEL GYSIUS, JACOBUS SICHARDUS ende CONRADUS HECKERUS ende soo yemand van haer niet en conde vaceren, sal MIGNONIUS in de plaetse staen. 1622 Maji. Art. 46.

Synodus.

'T is van Classe geordineert, dat elck van de Dienaeren des Classis sal uytschrieven, ofte doen uytschrieven, de Acta Synodi Nationalis gehouden in 's Gravenhaegh Anno 1586, ende dat hem een yegelick, in syne Kerckenbedieninge, nae deselve Acta sal richten, ende sal elck Dienaer inde naeste Vergaderingh syn uytgeschreven exemplar thonen. 1601. Art. 10.

Sulcks is van den Broederen bevonden geeffectueert ende sal yeder tydts by de nieuwaencomende Broederen achtervolght worden. 1602 April. Art. 6.

Classis Neomagensis heeft den 50 Artikel Synodi Provincialis 1606 noyt voor goedt gekent, omdat hy praejudiceert de vryheydt die de Classis tot noch toe gehadt heeft. 1607 August. Art. 19.

Den Ministris Neomagensibus van Classe opgeleght uyt allen Synodalen Acten een Extract te maecken. 1606 Sept. Art. 13.

LIVIO sulcks by Iottinge opgeleght. 1607 April. Art. 16. 1608 April. Art. 3.

SMETIO ende HECKERO. 1620 Sept. Art. 8.

Synopsin te maecken ex actis Synodalibus, als een gravamen gestelt te brengen ad Synodum. 1620 April. Art. 8.

Dat de Acta Synodalia, met aenroepinge van Godts H. Naem met eendrachtige stemmen beraemt ende besloten, haeren effect mogen sortiren, ende niet dan in volle Synodale Vergaderinge, nae der saecken ende

personen gelegentheydt verandert werden. 1598 Maji Art. 9.

De Gedeputeerde ad Synodum gaende van wegen onsen Classe, sullen geen dingh van grooten gewichte helpen arresteren in Synodo, daervan geen gravamen te voren is uytgeschreven; maer datse sich sullen refereren op haeren Classem. 1613 April. Art. 9.

Op Synodum geene saecken te brengen, die in Classibus connen afgedaen worden. 1613 April. Art. 6. grav. 5.

Dat de Gedeputeerde (Synodi) haere propositien gedaen hebbende, sullen gehouden wesen op goedtvinden des Classis te vertrecken. 1613 April. Art. 22.

Deputati ad Synodum gaende, sullen niet naelaeten, Scribam Superioris Synodi te vermaenen, van de veranderingen geschiedt in de uytschrievinge der Acten, nae de dimissie des Synodi oock in sommige gewichtige puncten: Ende sullen voortaen niet vertrecken, voor dat alle de Acten behoorlicker wyse gestelt, ende onderteeckent syn. 1613 April. Art. 24.

Om den bandt der Eenicheydt te houden, in de suyvere Leere der waerheydt, consenteert Classis Synodale correspondentie te houden met Utrecht ende Overyssel. 1619 Julij Art. 12.

Sullen oock Deputati (ad Synodum) niet helpen inwilligen in Synodo eenige saecken, die in 't minsten sullen mogen derogeren de wettelicke Authoriteyt onser Christelicker Overheydt, ende insonderheydt de Authoriteyt van Godts Heilich Woordt, als oock de schriftmatige vryheydt der Kercken en Dienaeren. 1613 April. Art. 25.

Alsoo Synodus wilde, dat men alle maelen de Classicalen Boecken tot het Synodum brachte, 't welck om den crygh gevaerlick, soude men deselve boecken copieren, ende de Copien, in plaetse der originale, medenemen. 1621 Sept. Art. 8.

In Synodo de stemmen steeckende, sal men niet treden tot het Lott: maer Deputati Classium sullen haer regress nemen tot de Classen. 1612 Augusti Art. 3. gravam. 14.

Gravamina.

De Ghedeputeerde Classis sullen op den toecomenden Synodo versoecken; ende aengeven, de vele ende menigerley in verscheydene voorgaende Synoden voorgedraegene Gravamina, ende noch onafgedaen, doch eenmael door Authoriteyt des E. Hoves van Ghelderlandt moghten geremedieert worden. 1598. Art. 8.

Afgodische ende tot den dronck opgerichtede Gilden ende Broederschappen: Avond- ende Nachtdanssen. 1598. Art. 10.

De kinderen ongedoopt gelaeten:

Kraembieren. 1598. Art. 11.

Prophanatie des Sabbaths met Clootschieten, Caetsen, Clappen op de Kerckhoven onder de Predicatie, Coopmanschappen, tappen ende drincken in tavernen. 1598. Art. 12. 1602. Art. 29.

Ganssen trecken. 1626 April. Art. 25.

Roven op Kercken-goederen, Renthen, Segelbrieven verbracht, Kercken en Vicarie-goederen gepartiert exemplum Synodo aen te wysen. 1598. Art. 13.

Versorgen van Predicanten-Weduwen ende Wesen. 1598 Art. 14. 1622 Sept. Art. 10. 16. grav. 4.

Pastoriehuysen timmering ende reparatie. 1598. Art. 15. 1604 Sept. Art. 20.

Reys ende teyrcosten tot Classen ende Synoden. 1598. Art. 23.

Prophanatie van Bededaegen. 1602. Art. 29.

Concubinaten. 1602 Art. 36. 1618 Sept. Art. 27.

Afgodische, ongelovige, oneerlicke, infame Getuygen by den Doop. 1605 Sept. Art. 14.

Pastoren in Maes ende Wael tot comparitie dwingen. 1607 April. Art. 18.

Scholam Illustrem in dit Furstendom op te richten, ofte een Collegium tot Leyden. 1609 Maji Art. 15.

Noodt-Doop. 1607 April. Art. 5.

Dat Deputati Synodi per vices afgaen mochten: haere authoriteyt vermeerdert worde. 1609 Maji Art. 18.

Excursien der Papisten tot de Misse in neutrale landen, nominatim Hulhuysen. 1612 April. Art. 9.

Bedevaert tot Haren. 1612 April. Art. 38. Haren en Pufflick. 1614 Maji Art. 8.

Dat den Ouden Styl (insonderheydt aen den Maeskant) in vigore blyeve. 1618 Sept. Art. 27.

Trouwen buyten de Provincie verhinderen. 1618 Sept. Art. 27.

Publiceren van Placaten versuymt. 1619 Julij Art. 50.

Cruycen ende ommegangen by begravinge weyren. Ibidem.

Dat de novo allen Classibus, ende respective Dienaeren worde opgeleght, de Christelicke Liefde ende Eendrachticheydt te bevorderen, ende alle suspicie, tweedracht ende oneenicheydt uyt de Kercken uytgesloten worde. 1611 April. Art. 27.

Quaestie over drie Artikelen VORSTII waerdoor de geheele Classis in suspicie. 1612 April. Art. 10, 11, 12.

Versoeck 1. Van naerdere Unie, 2. Onderhouding van goede Kercken-Ordre, 3. Maniere van Examineren, 4. Hoe men 't quaedt vermoeden soo eenige uytheymsche op de Gheldersche hebben, wechnemen mocht. 1612 Junij Art. 3, 4, 5, 6, 10.

Tot Heumen, Over-Asselt, Neder-Asselt, Balgoy Predicanten te mogen stellen, te versoecken by de Ghedeputeerde. 1613 April. Art. 15.

De Vrouwe van Hernen, lesende de Postille, houd Vergaderingh. 1615 April. Art. 15.

Een oud gravamen van den Paep van Kekerdom, comende over tot Hulhuyse dienst doen. 1610 April. Art. 9.

Aen de Landschap door Remonstrantie te verthonen de onschuld aengaende Atheïsmum, ofte eenige oude verdoemde Ketterien. 1616 April. Art. 17.

Beslommeringe der Kercken:

Dat de Examina op de oude wyse mogen gedaen worden. 1616 April. Art. 17.

Paepsche Schoolmeesteren tot Panderen, Heumen, Neer-Asselt, Balgoy. 1616 Septemb. Art. 8.

Paeps van Hulhuysen grooten schaede die hy doet, selfs door den Coster van Panderen. 1617 Septemb. Art. 20. 1633 Maji Art. 16.

Tot Oijen een Kercken-Dienaer, sonder ordre Classis ingecomen, te citeren. 1617 Septemb. Art. 24.

Paep van Millingen te removeren, ende Millingen met Herwen te combineren. 1618 April. Art. 11.

Broeders van Nimmegen van haeren dienst gesuspendeert de sententie, met het gevoelen Classis over deselve. 1618 April. Art. 18.

FREDERICUS OORT, nieuwelicks uyt het Pausdom gecomen Schoolmeester, predickt tot Leeuwen sonder kennisse Classis. 1618 Maji Art. 5, 6.

Paepsche Boecken uyt de Schoolen te weyren. 1619 August. grav. 1.

Hoe haer de Ministri die combinatien hebben, sullen draegen in Catechizatione ende concionibus pomeridianis? 1619 August. gravam. 3.

Of het niet goedt waer te spreecken de annis probationis ministrorum resipiscentium. 1619 August. gravam. 8.

Wat te houden van den Doop der Remonstrantsche Predicanten, nae haer deportament? Ibidem. gravam. 9.

Paepsche officieren te weyren. Ibidem. gravam. 12.

Der overleden huysvrouwen susters dochter te trouwen. 1620 April. gravam. 4.

Dat der Bededaegen aenschrievingen tydelick mogen geinsinueert worden. 1612 April. Art. 24. 1613 Maji Art. 15.

Kinderen buyten Landts by de Jesuiten ter scholen gesonden. 1622 Sept. 16. gravam. 1. 1611 Sept. Art. 13.

Afgodische reliquien in de Kercken. 1622 Sept. Art. 16. gravam. 2.

Schieten ende schutten by het trouwen in der Kercke. Ibidem. gravam. 3.

Of een jongman geoorloft sy te trouwen, met eene vrouwe die hy beslaepen heeft, niet wetende dat sy een man hadde, de man nu overleden synde. 1623 April. Art. 14.

Of by ons mogen hertrouwt worden, die by de Papen eenmael tegens placaten getrouwt syn? 1627 April. Art. 19.

Roepende sonden. 1632 April. Art. 7.

Paepsche mombaren over kinderen van Ghereformeerde Ouderen. 1632 Maji Art. 13.

Ondertrouwde geproclameerde personen, ongetrouwt byeen wonende. 1633 Maji Art. 14.

Ontheyligen der Bededaegen. 1633 Maji. Art. 15.

Recht van Collatie oock by Paepsche Gheestelicke. 1633 Maji Art. 35. 1643 Sept. Art. 28. 1652 Sept. grav. 2.

Vastel-Avondspeelen, met het aencleven van dien. 1633 Maji Art. 42.

Ghemeyne beletselen, de voortplantinge der Religie ende Godtsalicheydt verhinderende. 1641 Maji Art. 35.

Cloppen ofte Quesels. 1641 Septemb. Art. 36.

Der Moniken tot Megen Seminarium. 1647 Maji Art. 28.

Derselver Excursien in Maes ende Wael. 1647 Sept. Art. 26.

Legaten aen de Armen gegeven. 1647 Sept. Art. 37. grav. 13.

Renovatie ende executie der Placaten. 1647 Sept. Art. 37. grav. 14. 1649 April. Art. 7.

Wat te doen sy, wanneer Classis yet te doen heeft in Classicalibus, deportamenten, suspensien etc. daerover by het Ed. Hoff betrocken worden, als by forme van polityeken rechten te procederen. 1641 Apr. Art. 21.

Op te soecken een Landtschaps-Recess de Anno 1611, spreeckende (soo men meent) van reparatie der Pastorienhuysen etc. 1648 April. Art. 24.

Paepsche Maistresse tot Wamel. 1648 Sept. Art. 11.

Kelck tot Panderen vervreemdt. 1648 Sept. Art. 34.

Lichtveerdich vechten ende messen trecken swaerdere boeten te versoecken. 1648 Septemb. Art. 52.

Jaermerckten op Sondaegen. 1649 April. Art. 36.

Hatert ende Weurdt tot noch toe noyt bedient. 1649 Sept. Art. . .

Tractament by de Landschap te versoecken, op den voet van die van Hollandt. 1611 April. Art. 14.

Dat men de ingewilligde gagien mogen vercriegen in prompte betalinge van drien tot drien maenden. 1602 April. Art. 18.

Ad Synodum te brengen de quaestie hoeverre sich het Jus Patronatus streckt? ende of niet daerby de Classen dat recht behouden, 'twelck de Papisten selve houden? 1632 August. Art. 5.

De Broederen van Arnhem hertelick vermaenen, datse sich niet en bemoeyen met soodanige plaetsen, als in onsen Classe comen te vaceren. 1632 Junij Art. 3.

Hoe het Jus Patronatus te doceren. 1633 August. Art. 4. grav. 3.

Pastorien thienden, door bepotinge, ofte door dien bouwlandt tot weyde blyeft liggen, vermindert, wat daerinne te doen sy? 1647 Augusti Art. 8.

Costerie van Ghendt, voor eenige jaeren verpandt, aen 't Edele Hoff te versoecken herstellinge. 1622 Augusti Art. 7.

Hoemen het versoecken van Collatien by Paepsche collatoren sal weyren? 1652 Julij Art. 4.

Schoolboecken van Paepsche reliquien te suyveren. 1652 Septemb. Art. 3.

Dat de Mennisten gehouden worden, ofte in de Ghereformeerde Kercken, ofte voor de Magistraten te trouwen. 1652 Sept. Art. 334 parte secunda.

Aenwass der Socinianen in dese Provincien. 1652 Sept. Art. 34.

Dat Vicarien hebbende curam animarum annexam, gebruyckt mogen worden, by diegeenige die Theologiae studeren. Ibidem.

Een tydt van het genieten der Vicarien te stellen. Ibidem.

Dat wederom op nieuws Paepsche officieren gestelt worden. Ibidem.

Leenbancken ofte Lombarden. 1655 April. Art. 24.

Carthesiaensche Philosophie. 1656 Septemb. Art. 20.

Stom ende Doofgeborene, thonende anders teeckenen van besondere Godtvruchticheydt, of mense t'en H. Avondmael soude mogen toelaeten. 1658 April. Art. 51.

Excessen in Rouwmaeltyden. 1655 August. Art. 5.

Of een Predicant staende onder Paepsche Souveraine Overheydt die de Apostelfeestdaegen gebiedt te vieren, op dieselve dagen sal mogen prediken? 1655 August. Art. 5.

Of men ex jure devoluto soude mogen handelen tegens Remonstranten die Vicarien besitten, niet studerende op gereformeerde Scholen? Ibidem.

Of een officier van een particuliere Heerlicheydt, soude mogen ondertrouwen, ende door den Scholt ofte

Richterbode, voor de Kerck doen proclameren, ende voorts trouwen? 1657 August. Art. 12. 1657 Nov. Art. 4.

Bibel.

De Broederen sullen neerstichеydt doen, dat sy mochten, elck in haere Kercke, de nieuwe overgesette Bibels invoeren: Ende de soodanige (soo veel doenlick) dewelcke geoctryeert syn:

Sullen oock de Broederen soodanige Druckfauten, als sy in deselve vinden, noteren ende den Classi aenwysen. 1641 Sept. Art. 35. 1646 Septemb. Art. 21.

By 't herlesen des 12 Artic. Synodi spreeckende van de Druckfauten der Bibelsche Nieuwe Oversettinge, van welcker revisie den Classe syn toegeleght de vyf Boecken Mosis, sullen de Broederen der steden Nimmegen ende Grave deselve sich gerecommendeert laeten syn. 1642 Sept. Art. 6.

Praedestinatio.

Op de droevige ende schaedelicke oneenicheden, heeft Classis met gemeyne bewilliginge aller Broederen, niemand uytgesondert, besloten naevolgende puncten. 1. Onderlinge verdraeghsaemheydt in de gecontroverteerde Leerstucken, van de Praedestinatie met den aencleven van dien.

2. Synodum Nationalem van herten gaerne intewilligen, mitz dat alle Provincien eendrachtelick daerin consenteren, ten eynde geene scheuringe in de Kercke ende Republyck veroorsaeckt worde.

3. Revisie van de Confessie ende Catechismo werde aengenomen, mitz dat men niet maecke nieuwe formulieren van onderteeckeningh ende insonderheydt het geconcipieerde tot Harderwyck. 1613 April. Art. 19.

Om verder oneenicheydt voor te comen, by 't Ed.

Hoff een conventus aengestemt synde, bestaende uyt Politicque ende Kerckelicke Personen: daertoe uyt yeder Classe twee Predicanten gecommitteert souden worden, heeft de Classis genomineert D. JOANNEM COITZIUM ende GODEFRIDUM PALUDANUM, gesonden met instructie gelyck deselve mede opgeteeckent staet. 1616 Sept. Art. 7.

Bestaende de instructie in negen Paragraphis aldaer.

Classis Deputati geantwoord hebbende op eenige Theses voorgestelt, door de Broeders van de Veluwe ende Zutphen, achtet Classis genoech gedaen te syn, ende ennodich sich in te laeten, tot beantwoordinge der Anthitheses, ende tweer geschriften naederhandt toegesonden om meerdere onlust te vermyden. 1617 Septemb. Art. 23.

Op die twee geschriften, door Deputatos Classis, tot genoegen des Classis geantwoordt. 1618 April. Art. 9.

Eenige Gravamina dese swaericheden particulierlick betreffende, den E. Synodo voor te draegen. 1612 Junij Art. 6.

Drie Artikelen, door Deputatos Synodi, Classi voorgestelt, ende de resolutie Classis op deselve. 1612 April. Art. 10.

Deputati Synodi, op 't Classe verschynende, vraegen, of Classis onder haer ergens yemand weet, die de thien positiones verdedicht, ofte voor de Leere der Gereformeerde Kercke houd? verclaerde de tegenwoordige Broeders (gelyck oock de Gecommitteerde verclaerden) niemanden te kennen: ende indien sy yemanden kenden, dat sy tegen deselve nae behooren souden procederen: waeraen de tegenwoordige Vergaderinge genoegen heeft geschept. 1618 Sept. Art. 7.

Aengaende den staet des verschils, in Synodo overgelevert door de Ghedeputeerde der Classen deses Quar-

tiers, een voor een versocht synde syn gevoelen te willen openbaeren: verclaerde de Broederen, haer het oordeel Synodi Nationalis te willen onderwerpen. Doch sommige hebben tot naerder onderrichtige geantwoordt, als te sien. 1618 Sept. Art. 1.

De Ghecommitteerde des Synodi verthonen, dat sy door de Ghedeputeerde Classium deses Quartiers, uyt naeme haerer respective Classen, aen den Ed. Hove beschuldicht syn, met swaere beschuldingen (ter plaetsen nae te sien). De Broederen verclaerden geen kennisse van sleulcke beschuldingen te hebben, noch te approberen. 1618 Septemb. Art. 20.

Te Deputeren eenige die testimonia examinis, vocationis doctrinae et vitae der Broederen, die sedert Synodum Hardervicenam 1612 tot den Ministerium beroepen ofte verplaetst waeren geworden, 1618 Sept. Art. 13. Numerus eorum, ibidem.

Particuliere Broederen.

Belydenisse.

Sommiger Broederen Belydenisse, gedaen van de H. Drieeenicheydt, ende het werck der volcomene voldoeninge des Soons Godts voor de sonde, niet alleen geachtet geoorloft geweest te syn, maer oock profitelick. 1611 Septemb. Art. 21.

Boecken uytgeven.

Niemand sal Boecken laeten drucken, volgens ordre Synodi, sonder kennisse Deputatorum. 1611 April. Art. 27.

Indien eenige waeren, die partydige Schriften lieten uytgaen, dat hetselve den E. Heeren Raden van den Ed. Hove, 't sy in 't particulier, ofte volle Vergaderinge sal werden geremonstreert. 1613 Septemb. Art. 19.

Censores Librorum gestelt, tot revisie der Boecken, waerin Theologische materien worden verhandelt. 1658 Apr. Art. 30.

Dooden Begraevinge.

Predicanten sullen alle Paepsche superstitien, die by deselve plegen te geschieden, naelaeten: naemelick, Drie schuppen aerden op de kist te werpen: Driemael te seggen: Ghy syt aerde ende sult aerde worden. 1611 April. Art. 38.

Offeren by de begravinge der dooden tot Borghaeren. 1622 Augusti Art. 8.

Deputati Classis sullen het Ed. Hoff begroeten, om de superstitien, by de begravinge gepleeght te verhinderen. 1623 Julij Art. 7.

Dat by de begravinge der Predicanten eenich geta lvan Broederen genodicht ofte versocht worde. 1652 Julij Art. 4.

Doodt-Slaegen.

Wierd verstaen dat seecker Predicant sich soude bemoeyt hebben in versoeninge van Doodtslagh, 'twelk men meent oock meermaelen geschiedt te syn, strydende tegens het Woordt Godts, alsmede tegens Synodale Wetten; waerover de geseyde Predicant scherpelick gecensureert, ende hertelick gewaerschouwt is geworden, sich voor sulcke saecken te wachten. 1642 Sept. Art. 6.

Een Predicant sal sich met sulcke versoeninge geensins moeyen, alhoewel men seght, dat den daeder onnoselick hem doodtgeslaegen heeft. 1659 Sept. Art. 47.

Predicanten Tractament.

Het tractament soude men versoecken voor de Predicanten op de voet van die van Hollandt. 1611 April, Art. 14.

Augmentatie ende supplement desselven, sal men (nae des Quartiers hyer over genomene recessen) soecken, by Gheestelicke Collegien die curam animarum annexam hebben. 1657 April. Art. 31.

Congrue portie te hebben, uyt Gheestelicke goederen in haere Dorpen, toebehoorende aen uytheymsche, curae animarum subject synde. Quartiers Recess. 1657 Septemb. Art. 15.

Dewiel de Predicanten haerer Pastorien geene eygenaers syn, sal men by alle middelen versoecken, dat sulcke lasten, die de pachters haeren eygenaeren corten, oock den Predicanten, van haere Kercken als eygenaeren derselver mochten vergoedet werden. 1657 April. Art. 46, 1658 April. Art. 44.

Weduwen der Predicanten.

Tractament.

Nomine Classis by het Quartier aenhouden, dat de Landschap wilde middelen ende ordre stellen, dat de Weduwen ende Wesen der Predicanten gealimenteert ende onderhouden worden. 1601 April. Art. 22, 1602 April. 21.

Dat uyt allen drieen corresponderenden Classen, de naemen der Weduwen deses Quartiers alle jaer in dese Classicale Vergaderingh, alhyer in Septembri te houden, sullen bekent gemaeckt worden, opdat omtrent deselve tydt, d'ordonnantien by de Heeren Gedeputeerden mochten uytgebracht, ende de betalinge, by den Rentmeester, wat tydelicker, als voor desen geschieden plach, bevordert worde.

Ende sullen de corresponderende Classen, van Tiel ende Bomel door de Broederen ad correspondentiam gaende, versocht worden, op die tydt de naemen haerer Weduwen over te senden.

Ende verstaet mede de E. Vergaderingh (gelyck se verneemt, dat oock de corresponderende Classen nodich achten) dat op den eersten Quartier-dach, serieuselicken sal aengehouden worden, dat der Weduwen jaerlicks tractament moge verbetert worden, gelyck alrede de Heeren Ghedeputeerden belooft hebben. 1655 April. Art. 17. 1656 Sept. Art. 19.

Alsoo over het uytdeelen van het beneficium voor de Weduwen, abusen vallen, heeft de Vergaderinge, met advys der correspondenten van Tiel ende Bomel, goedtgevonden, met de H. Ghedeputeerden in communicatie te leggen, dat haere Ed. Mog. believe de Weduwen egalick te tracteren. 1645 Sept. Art. 22.

Dat men sal by het Quartier aenhouden, dat de Weduwen der Predicanten jaerlicks een seecker tractament van 75 Guld. mocht toegeleght worden etc. 1659 April. Art. 19.

Predicanten Weduwen ende Wesen Jaer van Gratie.

Het jaer van Gratie voor de naegelatene Weeskinderen der Predicanten bedient. 1602 Sept. Art. 22. 1608 Sept. Art. 12. 1632 Sept. Art. 33.

By de Overheden versoecken, dat haere Ed. believen goedt te kennen, dat soo wanneer eenen Dienaer der Classis aflyvig worde, huysvrouw ende Kinderen achterlaetende, dieselve Weduwen ofte Kinderen sullen genieten annum gratiae.

Ende dat die andere Dienaers deses Classis, de plaetse des overledenen tot profyt van de Weduwen ende Wesen een jaer lanck sullen bedienen. 1608 Sept. Art 13.

Quaestie gemoveert synde, of annus gratiae, daer geene Weduwen maer Weeskinderen nacgelaten worden,

denselven oock behoort uytgehouden worden? Oordelen de Broederen sulcks behoorlick te syn, ende dat interim de plaetse van naebuyrige Broederen bedient worde. 1633 Sept. Art. 33.

Alsoo de Dochter EBBERI zal. alrede tot haeren mondigen jaeren gecomen synde, eenich jaer van Gratie toegestaen is, verstaet de E. Vergaderingh, dat sulcks uyt besondere ende gewichtige oorsaken geschiedt synde, in 't toecomende geensins in consequentie sal mogen getrocken worden: Ende dat dit jaer van Gratie aen gemelde Dochter geconsenteert, sich uytstrecken sal tot het genott van de rechte helfte van alle Pastorien incomsten in den toecomenden jaere 1637, ende wyders niet. 1636 Sept. Art. 27. 1660 April. Art. 25.

De Ghecommitteerde Broederen over het stuck van 't jaer van bedieninge, wanneer hetselve bereeckent sal worden af ende aen te gaen, om in casu transportationis daer nae hem te reguleren, verclaeren, dat dese jaeren behooren aen te gaen ende te eyndigen op Martini: Twelck by den E. Classe sal aengenomen ende achtervolght worden. 1633 Maji Art. 44.

Sal de weduwe (WOLTINGII sc.) genieten het volle jaer van Gratie tot Martini toe. 1633 Sept. Art. 14.

Soo yemandt syne vices versuymt, dieselve sal vervallen syn, in de boete van ses gulden, tot profyt van den Classe. 1609 Sept. Art. 10.

De Broederen considererende, dat deselve Kercke door eenen Proponent niet conde wettelick bedient worden, hebben voor goedt geacht, dat de ordre van 't jaer van Gratie te bedienen, tot noch toe in Classe geobserveert, onderhouden worde. 1624 April. Art. 12.

Predicanten Weduwen Burse.

Dat by desen E. Classe, in het toecomende versamelt worde eenich capitael, tot onderhoud der Predicanten Weduwen:

Te versoecken modum procedendi in sulcke saecke, hoe deselve byden Bomelschen ende Harlemschen Classibus gepractiseert wordt. 1658 April. Art. 38.

Interstitium Sede vacante Tractament.

De reditus van de Pastorie-goederen, dewiele de Kercke geen Predicant en heeft, comen toe den Broederen van dit district, die de Bedieninge derselver Kercke toecomt te versorgen. Vide sub titulo Broederen in de Betuwe ofte Betuwsche Broederen.

Vide et titulum seq. Vacerende Kercken.

Vacerende Kercken.

Dewiel de sommige plaetse vaceren, sal mense nochtans bedienen. 1614 Maji Art. 19.

Op Feest ende Bededaegen deselve bedienen door de Broederen van Nimmegen. 1615 April. Art. 24. 1617 Sept. Art. 18.

Door twee Broeders bedient, met behoorlicke portie des tractaments. 1616 April. Art. 15.

Visitatores ende Deputati Classis sullen versorgen, dat alle vacerende Kercken in Classe, met Kercken-Dienaeren versorght worden. 1622 April. Art. 40. 1622 Sept. Art. 18.

Extraordinaria Classis, als representerende Classem, met eenhellich toestemmen der naeburen van Elst, beroept D. SCHACHTIUS. 1621 Februar. Art. 6.

Wie over die Bedieninge syne beurte versuymt, sal geven een boete van ses gulden. 1619 Julij Art. 59.

Om in Maes ende Wael de vacerende Kercken te versorgen, de Ed. Heeren Ghedeputeerden aen te spreecken. 1621 Februar. Art. 5. Martij Art. 2.

Dat de Broeders die de Bedieninge aldaer gedaen hebben, het tractament daervan mogen profiteren. 1621 Octob. Art. 7.

Soo een oft ander Broeder sin hadde, om sulcke plaetse aen te nemen, sal sich by Visitatores ende Deputatos aengeven. 1626 Sept. Art. 5.

Onbediende Kercken.

Dewiel eenige Kercken onbedient blyeven, van wegen datter geene stipendia daer toe geordineert syn, resolveert Classis, dat Deputati de Heeren Staten in den Quartiersdach vergadert sullen aensoecken, dat haere Ed. Mogende gelieve ordre te stellen, opdat daer heeren Ministri mogen gevocaert worden. 1602 April. Art. 18. 1621 Februar. Art. 4.

Combinatien.

Combinatien gemaeckt by de Heeren Ghedeputeerden des Quartiers. 1602 April. Art. 24.

By de Landtschap. Ibidem. Art. 31.

De gemaeckte combinatien door de Overheyd niet te breecken. Ibid. Art. 24.

Insonderheydt met die van *Heteren* ende *Randwyck*, als oock van *Driel* ende *Elden*. Ibidem.

Combinatien bedienen, indien het de Ghemeynte begeert, mitz daerin, naer uytwysen des Synodi Nationalis Hagiensis, kennende de Authoriteyt der Overheden. Ibidem. Art. 31.

Alle diegenige Predicanten die combinatien hebben, sullen alle Sondagen beyde plaetsen bedienen. 1640 Sept. Art. 21.

Hemoet met *Valborgh*. 1605 Sept. Art. 7.

Aefferden met *Druyten*. 1621 April. Art. 17.

Nyttrick met *Balgoy*. 1621 Sept. Art. 23.

Alphen met *Maesbomel*. 1621 Sept. Art. 15.

Alphen met *Oyen*. 1625 Sept. Art. 13.

Alphen met *Dreumel*. 1634 April. Art. 18.

Dreumel met *Wamel*. 1609 Sept. Art. 25.

Aert met *Panderen*. 1625 Sept. Art. 17.

Doornenburgh met *Angeren*. 1625 Sept. Art. 14.

Doornenburgh met *Panderen*. 16.. April. Art. 11.

Bemmel, *Lenth*, *Ressen*. 1602 Sept. Art. 14.

Slyck-Ewyck met *Herveld*. 1602 Sept. Art. 2.

Slyck-Ewyck met *Osterhold*. 1610 April. Art. 7.

Aelst met *Setten*. 1607 April. Art. 12. 1607 August. Art. 9.

Aelst met *Herveld*. 1614 Maji Art. 8.

Te versoecken, dat de Pastorie aldaer van den Ed. Hove JAC. HEYSIO geconfereert worde.

1615 April *Aelst* met *Herveld* gecombineert, dat oock de Pastorie aen D. HEYSIUM gedaen worde.

Setten met *Hemmen*. 1611 April. Art. 18. Uyt te brengen acte van collatie van de Pastorie tot *Hemmen* op D. RUTGERUM A RHEINEN.

1621 Sept. Art. 31. Met den E. heer van *Hemmen* communiceren, over de combinatie van *Setten* met *Hemmen*, gelyck die hyer bevorens by combinatie bedient syn geworden.

Hemmen met *Setten* gecombineert synde, sal *Aelst* met een eygen Predicant versien worden. 1622 Sept. Art 13.

Combinatien bedienen niet sonder consent der Ghemeynte die hy bedient. 1653 April. Art. 34.

Jus Patronatus.

Dat den Cleefschen Maerschalck syn Jus collationis, op seeckere vicarie tot Aert gehouden worde 't selve te bewysen. 1610 April. Art. 21. 1611 April. Art. 11.

RUTGERUS A RHEINEN collatie op de Pastorie tot *Aelst* hebbende, souden Visitatores hem helpen tot de Pastorie-goederen te comen. 1607 August. Art. 9.

De bedenckingen van het Jus Patronatus ende houwelicks-saecken sullen van de Broederen, die daervan last hebben, binnen 14 daegen ingelevert worden. 1635 April. Art. 29.

Word aenbevolen den Broederen sonderlinge te letten op den Artic. 37 Synodi, opdat alle gepretendeerde collatien mogen buytengekeert, ende de Ample Authoriteyt, die sich de collatores aenmaetigen, gelimiteert worden. 1637 Sept. Art. 24.

Bedenckingen in te brengen, om in te binden de exorbitante vryheydt der Collatoren. 1637 Sept. Art. 16.

Concept over het Jus Patronatus gemaeckt, waertoe de Broederen, die 't belieft, het haere souden toebrengen. 1658 April. Art. 11.

Ingelevert schrievens van 't Edele Hoff, request van de Kerckmeesteren, Diakenen ende Ledematen, begerende nevens de samentlicke Geërfden van *Elden* ende *Driel*, dat D. COSTIUS aldaer tot den Kerckendienst gepromoveert wierde, thoonde oock collatie des Graeven van den Berge: Is geantwoordt, dat men sich over de maniere van procederen, tegen alle Kercken-Ordre verwonderde: indien hy membrum Classis waer, men soude hem censureren; oock heeft men hem verboden sich tot Elden eeniges Diensts aentenemen. 1632 Julij Art. 1.

Kerck-Meesteren.

Staet daer op te letten, dat aldaer (sc. Doornenburgh) altydt een Joncker wordt tot Kerckmeester gemaeckt; om te voorsien dat twee huysluyden voortaen dit Ampt bedienen, diemen beter tot Reeckeninge can constringeren dan de Jonckeren. 1609 Maji Art. 24. grav. 12.

D. Visitatores blyeven gelast etc. aen te houden, dat alomme Kerckmeesteren van de Gereformeerde Religie gestelt worden. 1632 Sept. Art. 24.

Kercken.

'T sal door de Gedeputeerde, aen den Quartier geremonstreert worden, ende versocht, dat de vervallene templen mochten gerepareert, ende ernstelick aengehouden worden, dat de superstitieuse reliquien des Pausdoms uyt de tempelen wechgenomen worden. 1602 April. Art. 20.

Uytroeyinge der Pausselicker superstitieuse reliquien, insonderheydt der Altaren. 1602 Sept. Art. 17. 1603 April. Art. 8. Sept. Art. 6. 1607 August. Art. 20. 1608 April. Art. 3. Sept. Art. 6.

Specialick tot Randwyck. 1614 Sept. Art. 16.

Register van Altaren noch overich synde. 1616 Sept. Art. 9.

Kercken met generley saecken te beslommeren. 1616 Sept. Art. 8.

Visitatores Classis sullen bearbeyden by den Richter, ofte by den Ed. Hove, dat den Predickstoel tot *Gent*, die van de Kerckmeesters op een onbequaeme plaetse versett was, wederom op een behoorlicke gestelt worde. 1621 Sept. Art. 20.

Alsoo men van meeninge was van de Gerfcamer tot Elst voor den Landschriever van Over-Betuwe te mae-

ken eene plaetse, daer de Landschriever de Secreten ende Schriften des Ampts soude hebben, ende den Kercken-Raeth aldaer daervan uyt te sluyten, dat de H. Amptman daerover begroet worden. 1622 April. Art. 28.

Visitatores sullen de officieren begroeten, dat de Kerckmeesters ten platten lande, in haere respective Ampten daertoe geconstringeert worden, datse reeckeninge doen van haere bedieninge. 1616 Sept. Art. 9.

Kercken, Armen, Geestelicke Goederen.

Kercken, Vicarien, Armengoederen vervreemdt ende verdonckert, derselver restitutie by 't Quartier versoecken. 1610 April. Art. 12, 13, 14, 15, 16. 1602 April. Art. 7.

Een register van allerhanden verdonckerde ende vervalieneerde Geestelicke goederen gestelt, welcker restitutie by de E. H. Gedeputeerde versocht soude worden. 1611 April. Art. 12.

Dat oock seeckere Pastorie-goederen, tot de Kercke van *Aelst* gehoorende, onder Jonckheer BERNT VAN MEKEREN als Kerckmeester waeren, deselve tot onderholdt des Predicants aen te wenden. 1614 Sept. Art 13.

Goederen tot *Doornick*, gehorende tot de Pastorie tot *Ressen*, by die van *Bemmel* aengeslaegen. 1620 April. Art. 26.

Gasthuyshoff tot *Angeren*, synde Armen goedt, door de inwoonderen aldaer den Schout tot gagie toegeleght. 1636 Sept. Art. 7.

Pastoriengoederen van *Lenth* die vervreemdt mochten syn, by de E. Magistraet van *Nimmegen* nae te soecken, in het Boeck der commandurse van St. Jan. 1637 Sept. Art. 31.

Obligatie van eenige hondert guldens, den armen

toebehorende tot *Beuningen*: was berustende onder HUYBERT JANSZ. tot *Winssen*. 1642 Sept. Art. 21.

Gravamen over een stuck landts, genaemt *den Winckel*, (ick men tot *Setten*). 1628 April. Art. 25.

Marienweerdsche ende Eymerensche goederen misbruyckt. 1631 April. Art. 18.

Cloostergoederen in *Maes* ende *Wael* misbruyckt. 1631 April. Art. 18.

Placaet aengaende Kerckengoederen in Tielsche ende Bomelsche Classe gepubliceert, te verwerven. 1625 Sept. Art. 10.

Op den 23 Artic. Synodi Praeced. Arnhemiensis is geresolveert, dat een yeder Predicant in *Maes* ende *Wael* sal in proximo conv. Extraord. de gelegentheydt van syne Pastorie-, vicarie- etc. goederen inbrengen. 1624 Sept. Art. 8.

Van wegen des Classis sal aen de Amptmannen van *Over-* ende *Neder-Betuwe* ende *Bomel* aengehouden worden, dat haere Ed. believe de goede handt te bieden, dat in haere respective Ampten de Pastoriehuysen gerepareert, ende die geheel gedestrueert syn, weder opgebouwt worden, uyt de Kerckelicke goederen; ende dat het overschot etc. nae wettelicke ende goede reeckeninge, respectivelick tot den Kercken-Dienst geimployeert worde. 1604 Sept. Art. 20.

Visitatores sullen neerstich letten, op de Pastorie-goederen, dewelcke voegelick connen verbetert worden, etc. In Classe Tielana seeckere Acte voor desen over de verbeteringe der Pastorie-goederen gemaeckt synde, souden fratres ad correspondentiam derwaerts gaende, copie daervan versoecken. 1638 April. Art. 19.

Visitatoribus aenbevolen daer op te letten, of de Pastorie-goederen verargert, ofte verbetert worden.

Een beraemde Ordre over de melioratie der Pastorie-

goederen in desen Classe, in 't net gestelt synde, worde achter de Acta gestelt. 1641 Maji Art. 25. 1639 Sept. Art. 29.

Die geconcipieerde Ordre op de melioratie op de Pastorien, heeft dese E. Vergaderinge by provisie aengenomen, mitz voorbehoudende den E. Classi de interpretatie van dien:

Ende gelyck daegelicks verscheydene saecken connen voorvallen, behoud Classis haer recht van toe ofte af te doen. 1640 April. Art. 18.

Jr. MEKEREN tot Druyten de somme van 106 gulden schuldich den Armen aldaer. 1652 Sept. Art. 23.

Register van alle Pastorie, Vicarie, Armen etc. goederen een yeder Predicant van syne Kercke in te brengen. 1653 Sept. Art. 34.

Successor moet de Pachtinge, die Antecessor gemaeckt heeft, op ses jaeren, te meer streckende tot melioratie, uythouden tot den eynde der ses jaeren toe. 1660 April. Art. 22.

JODOCUS SLINCKMAN heeft eenige Vicarie-goederen van *Driel* in erfpacht, by consent des Ed. Hoves. 1654 Januar. Art. 2. Mart. Art. 1.

Arm-Oortgens.

Dat de Arm-Oortgens stuyvers (die vervallen van de verpachte Gemeyne middelen,) den Armen der plaetse daerse vervallen, mogen uytgerichtet worden. 1610 Sept. Art. 15.

Versoecken by de Heeren Gedeputeerden, dat haere Ed. believe de samptelicke Pachteren aen te seggen dat sy allomme die oort-stuyvers voor de Armen dadelick betalen, aen de Diaconen ofte Armen versorgers. 1611 April. Art. 9.

Ministri Resipiscentes.

Alsoo den Ministris Resipiscentibus, geenen seeckeren tydt van probatie can gestelt worden, sullen soodanige ad Synodum worden geremitteert, om met advys ende discretie desselven, daer in te procederen. 1620 Julij Art. 10.

Idiotae.

Classis can Idiotam niet aennemen, overmitz de resolutie des Synodi Hardervicenae contra Idiotarum promotionem decretae. 1605 Sept. Art. 5.

Nieuwelingen uyt het Pausdom.

Dat niet alleen in onsen Classe, maer oock in Synodo expresse praecaveert is, geene te accepteren, ofte ergens Ecclesiae voor te stellen, die uyt den Pausdom comen, eer ende bevorens deselve lange genoech geprobeert syn. 1611 Sept. Art. 10.

ANTHONIUS GESNERUS heeft met tamelick contentement geproponeert, ende met verthoninge van goede attestatien versocht in desen Classe gepromoveert te worden: Maer alsoo hy noch versch uyt den Pausdom was gecomen, soo en hebben de Broederen, eer hy beproeft, in conformiteyt Actorum Synodalium, in syn versoeck niet connen consenteren, houden hem niet te min voor gerecommandeert, hebben hem oock opgeleght in een ofte twee maenden tydts, ad examen te praeparereren, ende als dan daer in te handelen. 1619 Novemb. Art. 3.

Alumni.

Gelyck de E. Synodus heeft nodich geacht, dat de Alumni jaerlicks eens geexamineert worden, sullen de

respective Patroni derselver begroetet worden. etc. 1641 Sept. Art. 37. 1642 April. Art. 26.

Onbekende Candidati.

Classis vind goedt, dat in 't toecomende Classis Deputati met geene persoonen nieuwelicks aencomende, ofte Novitiis, den Classi onbekent synde, tot Beroepinge, examen ende bevestinge in den Kercken-Dienst, (alwaert oock dat soodanige personen met brieven van collatie quaemen) treden ofte voortvaren sullen; maer de soodanige personen ad plenariam Classem te remitteren hebben. 1631 April. Art. 5.

Vremdelingen.

Men sal de officieren begroeten, om te inquireren, wat personen sich in haere Ampten nederslaen; ende of deselve met goede Attestatien gecomen syn. 1636 Octob. Art. 3. 1646 Sept. Art. 42.

Orgelen.

Het speelen van de Orgelen onder het singen, dat in eenige Kercken deser Provincien ingevoert wordt, word als res adiaphora, gelaten, nae gelegentheydt van eene yegelicke Kercke ende meeste stichtinge der Gemeynte (1).

---

(1) Het is jammer, dat de Schrijver, juist bij dit Artikel, verzuimd heeft den datum van het Classicaal Besluit te voegen; iets dat hem anders zeer zelden gebeurd is. Ik gis, dat dit Besluit der Nijmeegsche Classis niet voor het jaar 1638 zal genomen zijn. Een diergelijk besluit der Zuid-Hollandsche Synode is van het jaar 1637. Zie *Kerkelijk Orgelgebruik in Nederland;* in het *Archief*, D. X. bl. 263.

Papisterie ende Superstitien des Pausdoms.

De Kerckelicke middelen tot weyringe der Pausselicker superstitien, ende dwaelingen (gelyck dieselve te vinden in Actis Synodi Anno 1650 Articulo 32, gravamine 1), sullen alle jaeren wederom in plenâ Classe worden opgelesen, tot naerichtinge van alle de Broederen. 1658 April. Art. 33.

Jesuitische Academien ende Scholen.

Te verwerven by de Heeren Staten, verbodt aen de Ouderen, haere Kinderen op deselve Academien ende Scholen niet te senden. 1611 Sept. Art. 13.

Socinianismus.

Alle Kercken van den Synodo Articulo 23 vermaent synde om neerstelick te waecken, tegen het incruypen der Sociniaensche dwaelingen: soo worden oock alle Broederen tegenwoordich synde geboden ende vermaent, daerop te letten, ende de meyninge des Synodi te achtervolgen. 1648 April. Art. 31.

Worden de Broederen deses Classis vermaent, om een waeckende oogh te hebben tegens de Socinianerie, ende het incruypen van deselve. 1658 Sept. Art. 36.

Carthesiaensche Philosophie.

Op den 35 Artikel des laetsten Synodi, waervan oock Artikel 20 Classis 1656 Septembris, om bedacht te syn op middelen, die strecken mogen tot voorcominge van alle dissensien, ende verwyderinge van de waerheydt door

de verscheydenheydt van gevoelen in de Philosophie; ende voornamelick door sulcke manieren van spreecken, by sommige gebruyckt, daer door by veelen gevreest wordt, de Schrifture gekrenckt, ende de grondt van de Christelicke Gereformeerde Religie mochte verswackt worden: soo is 't, dat by desen E. Classe, volgens de goede meyninge des E. Synodi, het Advys des E Classis, ende vyf middelen voorgestelt worden. Dewelcke te sien ende te vinden syn, 1657 April. Art. 35.

Tot een concept, aengaende de Carthesiaensche saecken, dat men den Candidatis soude mogen voorhouden te onderteeckenen, syn eenige Broederen gecommitteert, om volgenden Maendach in te brengen. 1658 August. Art. 6.

Hic Finis esto.

Livius. Quid attinebit universas rogare Leges, quas mox abrogare, in quos latae sunt, possunt?

Plautus. Mores leges perduxerunt jam in potestatem suam.
En miserae etiam ad parietem sunt fixae clavis ferreis,
Ubi malos mores affigi nimio fuerat aequius.

Cyrus interrogatus, quosnam putaret esse injustos?
Lege, inquit, non utentes.

INDEX

HUJUS SYNOPSEOS.

Register der Kercken, Predicanten ende Schoolmeesteren die ick in Actis vind genoemt. . . . . 8.
Costers. . . . . 30.
Schoolmeesters. . . . 30.
Lectores. . . . . 31.
Candidati. . . . . 31.
Proponenten. . . . 32.
Examen. . . . . 34.
Vocatie tot het Predick-Ampt. . . . . 35.
Proclamatie. . . . . 37.
Confirmatie. . . . . 37.
Investiture. . . . . 37.
Predicanten. . . . . 37.
Predicanten Onderteeckeningh. . . . . 39.
Predicanten Gelyckformicheydt in Bedieninge. . . . . 40.
Nederlandsche Confessie. . . . . 40.
Catechismus Catechizeren. . . . . 40.
Doop. . . . . 41.
Avondmael des Heeren. 41.
Houwelick. . . . . 42.
Aenteeckeningh. . . . 43.
Bededaeghs Predicatien. 43.
Lyck-Predicatien. . . 43.
Passie-Predicatien. . . 44.
Ghoede Vrydach. . . 41.
Feest-Daegen. . . . . 42.
Praefatie voor't Publyck Gebedt. . . . . 45.
Psalm-Ghesang. . . . 45.
Cranckenbesoecken. . 45.
Predicanten - verplaetsinge. . . . . 46.
Predicanten-Dimissie. . 46.
Predicanten - Attestatien. . . . . 47.

Predicanten Suspensie, Deportament. . . . 47.
Der Gemeynte Lidtmaet. . . . . 48.
Diaconen. . . . . 48.
Onderlingen, Kercken Raeden. . . . 48.
Classis Ordinariae, Ordre in't Sitten. . . . . 50.
Classis Absentes. . . 50.
Classis Sessien. . . . 51.
Classis Plaetse. . . . 51.
Predicanten in Classe. . 52.
Credentien der Predicanten in Classe. . . 52.
Classis Ordinaria selve. . . . . 53.
Visitatores Classis. . . 54.
Visitatorum Classis Visitatie. . . . . 55.
Deputati Classis. . . . 56.
Classis Verdeelinge in Tween Classen. . . 58.
Classis Deputati Correspondentes. . . . . 59.
Op Classe Ghecommitteerde Extraordinariè: Polityeke ende Ecclesiastycke. . . 61.
Leden des Classis. . . 62.
Betuwsche Broederen. 63.
Ryckscbe Maes ende -Waelsche Priesteren. 53.
Maes ende Waelsche Broederen. . . . . 64.
Grave. . . . . 64.
Landt van Cuyck. . . 65.
Classis Judicium. . . 66.
Classicale Predicatien. 66.
Classis Legerdienst. . 67.
Classis censura morum. 67.
Acta Classis. . . . . 67.
Classis Praeses. . . . 68.
Classis Extraordinaria. 68.
Classis-Segel. . . . . 70.
Classicale maeltyden. 70.
Classicale, Synodale Oncosten. . . . . 72.
Synopsis Actorum Classis, Synodi. . . . 73.
Curator Fisci Classis. . 75.
Classis Breucken etc. pro Fisco. . . . . 75.
Classis Ante-Synodalis. 76.
Deputati Classis ad Synodum. . . . . 78.
Synodus. . . . . 79.
Gravamina. . . . . 81.
Bibel. . . . . 87.
Praedestinatio. . . . 87.
Particulierer Broederen Belydenisse. . . . 89.
Boecken uytgeven. . . 89.
Dooden Begravinge. 90.
Doodt-slaegen. . . . 90.
Predicanten Tractament. 90.
Weduwen der Predican-

ten Tractament. . 91.
Predicanten Weduwen ende Wesen Jaer Gratie. . . . . 92.
Predicanten Weduwen Burse. . . . . 92.
Interstitium Sede vacante Tractament. . 94.
Vacerende Kercken. . 94.
Onbediende Kercken. . 95.
Combinatien der Kercken. . . . . 95.
Jus Patronatus. . . . 97.
Kerckmeesteren. . . 98.
Kercken. . . . . 98.
Kercken, Armen, Geestelicke goederen. . 99.
Arm-Oortgens. . . . . 101.
Ministri resipiscentes. 102.
Idiotae. . . . . 102.
Nieuwelingen uyt het Pausdom. . . . . 102.
Alumni. . . . . 102.
Onbekende Candidati. 103.
Vremdelingen. . . . 103.
Orgelen. . . . . 103.
Papisterie ende Superstitien des Pausdoms. 103.
Jesuitische Academien ende Scholen. . . 104.
Socinianismus. . . . 104.
Carthesiaensche Philosophie. . . . . 104.

Finis Indicis
Synopseos.

Laus Uni Soli Deo in
Secula Seculorum.

OUD REFEREIN,

'TWELK IN DE MEIJERIJ VAN 'S BOSCH PLEEG GEZONGEN TE WORDEN.

(Medegedeeld door Ds. S. Hanewinckel.)

Kunde wel van turfsgemul
Peper-koorns wrijven?
Kande geljon, kande geljon? — ??
Allemaal larie, allemaal larie!
Kande geljon? allemaal larie rommetom.

Kunde wel een meulensteen
Tegen den stroom doen drijven?
Kande geljon etc.

Kunde wel een kindje baren
En rein maget blijven?
Kande geljon, etc.

Dit is alles wat mij van dit oude Liedje bekend is. Volgens een overlevering, is het opgesteld door een' Jood of door Joden te *Tongelre*, een dorp een groot half uur oostwaards van *Eindhoven* gelegen, ter bespotting van den Roomschen Godsdienst. Te *Tongelre* plagt nog vóór 30 à 40 jaren een zeer lang huis te liggen (thans is het geheel en al weggebroken), hetgeen in zeer vele woningen was verdeeld, die bijna

alle door Joden werden bewoond. Dit huis gaf men den naam van de *Ark*. — Wanneer de Roomschen hunne jaarlijksche bedevaarten deden naar *Haandel* en *Kevelaar*, kwamen allen, die uit Kempeland derwaards gingen, troepsgewijze, bestaande in mannen en vrouwen van allerlei ouderdom, langs dat huis, zijnde dit de gewone weg. Men zong dan eenige liederen of Litanien ter eere van MARIA, en dewijl het bekend was, dat in dit huis vele Joden woonden, lieten de bedevaartgangers niet na, als zij op die hoogte gekomen waren, de Joden te bespotten en te beschimpen. Vooral wanneer zij terug keeren, hebben vele vrouwen en meisjes, somtijds ook wel manspersonen, een' *kevelaarskoek* (een kevelaars-koek is eene ronde platte koek van eene soort van kalk, waarop het afbeeldsel van het wonderdadig Lieve-Vrouwenbeeld van KEVELAAR is afgebeeld, en in de doorsnede een duim of drie breed; men ziet dezelve dikwijls in de huizen, vooral van armere Roomschen, bij hunne bedsteden hangen) of ook wel eene prent, verbeeldende de Lieve-Vrouw van *Kevelaar* of *Haandel*, op de borst hangen. Men wees dan de Joden dikwerf op zulk eenen koek of prent, hetgeen veelmaal met schimpen en schelden verzeld ging. De Joden nu, zegt men, vervaardigden, om zich hierover te wreken, het bovenstaande referein, hetgeen door hen gezongen werd. Naderhand zongen het zelfs de Roomschen, niet wetende, wat het beteekende, dikwijls langs de

straat. In mijne jeugd hoorde ik het niet zelden, zelfs door kinderen, zingen. Het is echter zeer verbasterd, want eigenlijk moet het zijn:

Kunt gij wel van turfgemul [turfmolm],
Peper-koorns wrijven? hoogste]??
Kan 't de Gneljoon, kan 't de Gneljoon? [עליון de Aller-
Alles is larie, alles is larie! [dwaasheid]
Kan 't de Gneljoon? alles is larie van rondom [hoe men het (beschouwt].

De zin is dan: kan de Gneljoon dit alles wel doen? hoeveel te minder kan dan MARIA zulke ongerijmdheden verrigten; hoe kan zij een kind ter wereld brengen, en echter maagd zijn gebleven enz. Het schijnt dus eene Joodsche bespotting van de Roomsche stelling, dat MARIA, vóór en na haar baren, Maagd is gebleven (zie *Mechelschen Katechismus*, Les VII), en ook van de gewaande mirakelen, die te *Kevelaar* en te *Haandel* door MARIA geschieden. Ik kan hier bijvoegen, dat *Haandel* een gehucht is van het dorp *Gemert*, en het Lieve-Vrouwen-beeld aldaar weinig minder beroemd, dan dat van *Kevelaar*. Vele, vooral zeer fijne, Roomschen bezoeken, bij hunne terugkomst van *Kevelaar*, ook het beeld van *Haandel*, om toch geen miraculeus beeld over te slaan. — Ook in Holland schijnt dit oude liedje, schoon geheel verbasterd, in vroeger tijd niet onbekend geweest te zijn.

ZONDERLING GEBRUIK

BIJ DEN DOOD VAN NIET VERLOSTE KRAAMVROUWEN.

(Medegedeeld door Dr. L. J. F. Janssen.)

In het zeldzame werkje van M. Christian Stieffius, *de urnis in Silesia* etc., *Wratislaviae et Lipsiae, apud Ch. Banchium*, 1704. 4°, vindt men p. 63 de volgende aanteekening: »Bij eene paus-» gezinde kraamvrouw, die bij ons gestorven, maar » niet verlost is, werd eene schaar met eene naald » en eenen draad in de doodkist gelegd. Mij is » door onderscheidene geloofwaardige personen be-» rigt, dat ook de Lutherschgezinde kraamvrou-» wen, die niet verlost worden, eene naald, een' » draad en eene schaar met zich in de kist krijgen." — Van waar mag dat gebruik zijn oorsprong hebben? En wat moet het beteekenen?

DE TOESTAND VAN ANTWERPEN

NA DE

INVOERING DER HERVORMING.

(Toelichting tot eene mededeeling, in de *Archives de la Maison d'Orange Nassau*, Tom. II. p. 328 ss.)

DOOR

J. C. SCHULTZ JACOBI,

Predikant bij de Evang. Luthersche Gemeente te Zutphen.

In de *Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, leverde de Heer Groen van Prinsterer (Tome II. p. 328—338) eene belangrijke *Note sur la situation d'Anvers*, waarvan het *eerste* gedeelte handelt over de middelen, die ter beveiliging van de Roomschgezinden tegen dreigend gevaar van de zijde der Protestanten zouden dienen aangewend te worden, en onder anderen het volgende behelst:

» Sera bon pour remédier aux troubles d'*Anvers*, » avoir les rollés de chacunne consistoires, tant de Cal» vinistes que de Martinistes, dedens lequels sont es» crips les articles et capitulations et conventions avec» que le Prince d'Orange, desoubs lesquels articles ils » ont tous signés de leur propre main, et signent jour» nellement en une petite chambrette à l'entrée de leurs » Temple. Les Anébaptistes preschent en la Camer» strate près du Schutters-put, près la maison d'ung » brasseur."

Daarop volgt, als *tweede* gedeelte, een lijst van Edelen en Burgers, die als goed Roomsch, of als

Kalvijns- en Lutherschgezind bekend stonden, met alle innerlijke blijken van te strekken ter aanduiding van diegenen, die zich in de bedoelde *troubles*, waarover later, door denkwijze of gedrag hadden onderscheiden, en waarop de Overheid verder een gunstig of ongunstig oog had te slaan. En zonderen wij de weinige *Roomschen*, die er genoemd worden, af, dan mag zij te regt *une liste de proscription* heeten. Wij zullen dit te meer moeten toestemmen, hoe meer wij acht slaan op die namen, welke later werkelijk onder de *gedaagden* en *gevonnisden* voorkomen, en die, voor zoo verre zij mij zijn gebleken, ter plaatse zelve in de Aanteekeningen zullen worden aangewezen.

In onderscheidene opzigten, en zoo ook als eene *bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis*, is het door den Heer GROEN geleverde van belang. Wij zien er toch uit, dat ook te *Antwerpen*, gelijk op de meeste andere plaatsen, de Magistraat nog meerendeels uit *Roomschen* bestond (1); — dat de gezamenlijke Protestanten eenen grooten steun vonden in ORANJE en velen der Edelen; op de hoogte waren van een georganiseerd Kerkbestuur te bezitten; onderscheiden Predikanten hadden; niet onbemiddeld waren; en onderwijzers voor hunne jeugd, ja de *Kalvinisten* zelfs een gesticht voor hunne Wee-

(1) [Of althans in het openbaar nog aan de Roomsche zijde zich hield.] (*De Redactie.*)

zien; of althans reeds eenig fonds voor deszelfs oprigting bezaten (1); — en dat de *Engelschen* en *Franschen* meest tot de *Kalvinisten*; de *Duitschers*, de *Oosterlingen*, en bijna *het derde gedeelte der inwoners* tot de *Lutherschen* behoorden; gelijk het dan ook opmerkelijk is, dat onder de *Kalvinisten*, *Spaansche* en *Italiaansche*, en evenredig vooral de meeste *Fransche*, onder de *Lutherschen* daarentegen bijna geene andere dan *Nederlandsche* namen voorkomen. Dit verschijnsel is een blijk, hoe zeer *Fransche* invloed op de ontwikkeling van het karakter der Hervorming hier te Lande heeft medegewerkt. De Prins van ORANJE, benevens zijne Echtgenoote, en zijn broeder LODEWIJK VAN NASSAU staan boven aan onder de *Lutherschen*. De vredelievende *Doopsgezinden* worden slechts met een enkel woord genoemd, en komen op de lijst volstrekt niet voor (2).

(1) Van de *Lutherschen* blijkt zulks uit deze lijst niet.

(2) Den geëerden Schrijver dezer belangrijke *Opheldering* duide men het niet ten kwade, wanneer hij hier, en ook elders, in het oog tracht te doen vallen, wat, volgens zijne meening uitsluitend tot eer verstrekt van het Kerkgenootschap, waartoe hij behoort. Slechts wachte men zich, uit eene of andere hier op den voorgrond geplaatste bijzonderheid, zulke algemeene gevolgtrekkingen af te leiden, welke den toets der onpartijdig geraadpleegde Geschiedenis niet wel kunnen doorstaan. Wanneer men, bij voorbeeld, uit de opmerking, dat, volgens de hier medegedeelde en toegelichte Lijst der Hervormings-gezinden te Antwerpen, niet minder dan twee

Zonder den juisten tijd te durven bepalen, waarin dit ongeteekende stuk is geschreven, hield de Heer

derde gedeelten der geheele bevolking dier volkrijke Stad der Luthersche belijdenis waren toegedaan, dat het meestal Nederlandsche namen zijn, die als zoodanig genoemd worden, dat ook de Prins van Oranje met de zijnen, daaronder wordt gerangschikt, terwijl integendeel het veel kleiner hoopjen van Kalvinisten grootendeels uit vreemdelingen, Franschen, Engelschen, Spanjaarden en Italianen was zamengesteld; — wanneer men, zeggen wij, hieruit besluiten wilde, dat de Nederlandsche Kerkhervorming, in haren oorsprong en geest, eigenlijk Luthersch-gezind was en van Luther is uitgegaan, terwijl dit oorspronkelijk Luthersche karakter voornamelijk door den Franschen invloed zal uitgewischt zijn: dan zoude men zich grootelijks bedriegen.

Er zijn, ja, zeer enkele plaatsen in Nederland, waar, naar aanleiding van zeer bijzondere plaatselijke omstandigheden, misschien een meer Luthersche oorsprong en zoo ook eene meer Luthersche rigting van den Hervormingsgeest kan hebben plaats gehad. Zulks zou, bij voorbeeld, te Woerden en te Kuilenburg, als destijds in het bezit of onder den invloed van Duitsche Regeeringen, het geval kunnen zijn. Ook te Amsterdam kon, van wegen het dáár aanwezig aanzienlijk aantal vreemdelingen, vooral Oosterlingen en Noordelijke Duitschers, van stonden aan eene Luthersche Gemeente zich vestigen. Vooral te Antwerpen gold, als Handelstad, niet slechts dezelfde reden, als te Amsterdam, maar werkte daarenboven nog eene andere omstandigheid hiertoe mede; dewijl, namelijk, de eerste meer openlijke pogingen tot Kerkhervorming dáár van het Augustijnerklooster, dat, van de Saksische Congregatie, meestal door Duitschers bewoond werd, waren uitgegaan. Maar dit alles neemt geenszins weg, dat hier te lande, lang reeds vóór dat men in Saksen of elders aan openlijk Kerkhervormen dacht, eene geheel eigenaardige en oorspronkelijk Nederlandsche Hervor-

Groen het er echter voor, dat het tot de laatste maanden van 1566 behoort, en plaatste het dan

---

mingsgeest zich ontwikkeld had, welke uit zijnen aard veel gemakkelijker aan de Zwitsersche Hervorming, bepaaldelijk die in Zwingli's en Bullinger's geest, dan aan de Duitsche zich aansloot en, om dezelfde reden, zelfs het haar anders vreemde Kalvinistische beginsel, ofschoon dan ook niet zonder ernstigen tegenstand, in zich kon opnemen. Ja, dit oorspronkelijk Nederlandsche dreef zelfs op die plaatsen boven, waar vreemde bestanddeelen de Luthersche rigting bevorderden; gelijk zulks onder anderen te Kuilenburg het geval geweest is (Zie *Nederl. Archief*, D. III. bl. 299).

Reeds om deze redenen mogen wij op hetgeen uit de hier medegedeelde lijst, aangaande den toestand der Hervorming te Antwerpen, schijnt te kunnen worden afgeleid, niet dan met veel omzigtigheid afgaan. Dat toch daar ter plaatse het eerst eene meer geregelde Luthersche Gemeente ontstaan is, kan uit het door ons aangevoerde gemakkelijk verklaard worden. Maar even duidelijk is het ook, dat zij, die daar in den oorspronkelijk Nederlandschen geest Hervormden waren, maar nog gedurende langen tijd geene gevestigde Gemeente uitmaakten, *hetzij* werkelijk aan de Luthersche Gemeente zich aansloten, het geen zelfs de voorzigtigheid aanbeval, *hetzij* althans, als vaak hare Vergaderingen bijwonende, tot dezelve werden gerekend.

Het een en het ander was nog des te meer het geval, dewijl deze meer bezadigde Nederlanders, met de wél eens heethoofdige Kalvinistische vreemdelingen, die van alle zijden in grooten getale naar Antwerpen heenstroomden, weinig gemeens hadden, ja, veeleer van dezelve zich teruggestoten gevoelden, en daarom liever, indien al niet onder de Lutherische Confessie, dan toch onder de Luthersche Gemeente zich schuil hielden.

Overigens verliere men niet uit het oog, dat deze geheele lijst door spionnen van het Spaansche bestuur, blijk-

ook achter de gedagteekende stukken van September des genoemden jaars. Het behoort echter in het volgende jaar te huis. De lijst zelve houdt daarvoor bewijzen in. Wij vinden er, bij voorbeeld, den naam op van ILLYRICUS (1), en deze, in November 1568 nog te *Regensburg*, en in het laatst dier maand van daar vertrokken, kwam eerst in het begin van December te *Antwerpen*, om met HAMELMANN, WOLFF, HARTMANN, SPANGENBERG en VORSTIUS de hand te leenen aan de *Kerkelijke Ordonnantie* en de *Confessie* (2). *Vóór* December *kan*

---

haar zelfs door vreemdelingen, bij gedeelten en in der haast schijnt te zamen gebragt: iets, dat haar wel niet alle historische waarde ontneemt, maar toch ook niet, dan met veel omzigtigheid, als bron voor de Geschiedenis kan doen aanwenden. Juist dat ORANJE met de zijnen, eenvoudig als Luthersch, daarop geplaatst is, toont, dat men niet onvoorwaardelijk op dezelve mag afgaan. — Uit het geheel ontbreken der Doopsgezinden op deze lijst, mag men, geloof ik, hetzelfde opmaken. Zij waren gewis meer inheemsch, wat inlanders betreft, meer talrijk en bij de Roomschgezinden ook meer gehaat, dan de Lutherschen. — Om misverstand voor te komen achtte men hier deze opmerking noodig.] (*De Redactie.*)

(1) MATTHIAS FLACIUS, *Illyricus*.

(2) Wat wij bij onze Vaderlandsche en Kerkelijke Geschiedschrijvers, NICOL. BURGUNDIUS, *Hist. Belg.* p. 320; BOR, B. III. fol. 100 verv.; VAN METEREN, I. bl. 398. 8° uitg. WAGENAAR, *Bijv.* bl. 64. 6de Stuk; DE BEAUFORT, *Leven van Willem I*, D. I. bl. 559, 598.; BRANDT, *Hist. der Ref.* D. I. bl. 429, 430.; YPEIJ en DERMOUT, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, D. II. Aant. bl. 108—110.; en anderen, omtrent deze

dus de lijst alvast niet zijn opgemaakt. — Vervolgens vinden wij er bij herhaling den naam des Prinsen op, die evenwel van den 12den October 1566 tot den 5den Februarij 1567 van *Antwerpen* afwezig was (1). Wij moeten ons dus ook na dien tijd verplaatsen. — En wien komen nu niet terstond de oproerige en angstige dagen, van 13 tot 15 Maart 1567, voor den geest, toen *Antwerpen* een bloedbad geworden en verloren gegaan zou zijn, indien niet de *Luthenschen* de Overheid met kracht van wapenen en manschappen waren te hulp gesneld. Doch hooren wij daarover den Prins zelven, in eenen brief van den 17den daaraanvolgenden (2):

» Es haben uns die Calvinischen ahm 13 und 15ten » dieses alhier in Antorff einen solchen ufflauff und » lermen gemacht (3), das wir nit allain unser leib und

---

buitenlandsche Godgeleerden lezen, is onjuist. Het doel hunner komst, de tijd daarvan, hun getal, hunne namen, hunne betrekking, hunne werkzaamheid te *Antwerpen*, alles in één woord is verkeerd opgegeven. Hier kunnen wij ons daarover niet verder uitlaten.

(1) *Arch.* II. p. 399. III. p. 31.

(2) *Arch.* III. p. 50, 51.

(3) Volgens de *Vlaemsche Kronijk* van PH. DE KEMPENARE (Gent en Rotterdam, 1839. 8°.) bl. 24, zou daarvan de voornaamste aanstooker geweest zijn de Predikant HERMAN BUSCH, op wiens uitlevering dan ook, even als op die van PETRUS DATHENUS, 50 pond groot Vlaamsch werd gesteld, en wien te herbergen ieder een' werd verboden. Zie verder over hem bl. 16, 17, 23, 211—213. Even zoo het *Antwerpsch Chronyckje*, doch soms met bijvoeging van het schimpende

» leben, sonder auch die gantze stadt zu verlieren be-
» sorgten. — — Gott geb das dermaszen uffstende sich
» hinfürter nit mehr zutragen. Sie, die Calvinischen,
» hetten die Mehr eingenhommen und alle straszen mit
» grobem geschütz versehen, und wolten mit gewalt
» die pforten-schlüssell, auch das Stadthausz und also
» das gantze regiment in iren händen und gewarsamb
» halten, und were ohn zweiffell auch beschehen, da (1)
» nit der Augspürgischen Confeszion Verwandten (2), ne-
» bent allen anderen Nationen (3) uns und der Obrigkeit
» beygefallen weren, das wir also durch diesz mittell
» die stadt in irem ehre erhalten und von der Calvi-
» nisten oberhandt errettet haben, und obschon das mit
» groszer mühe und arbeit, auch gemeiner gefahr leibs
» und lebens zugangen, soo müszen wir doch besorgen
» das wir, solchs dhienst halben, ahn hoiff nit vill
» dancke erlangen werden: es wirts aber der liebe Gott,
» unsers verhoffens, und etliche leuthe erkhennen."

Botter, *Calff*, of *Doctoor*. Maar onder den naam van HERMAN verstaat men hier gewoonlijk HERMAN STRIJKER, STRICKER of MODET, van *Zwol*, vroeger Monnik, later Predikant te *Oudenaarde*, een' man van onrustigen en hevigen aard, van wien, te regt of te onregt, veel kwaads wordt verhaald. DE KEMPENARE noemt BUSCH, een' *Vries*, en laat hem ook te *Hasselt* prediken en den beeldstorm voorbereiden. Het verschil zal alleen in de namen zijn gelegen, hier en elders door den Prediker verschillend gebruikt, om minder nagegaan te kunnen worden.

(1) *da* = wenn.

(2) Van daar dat de eerst aangeheven kreet der moedwilligsten: » Papen uit! Papen uit!" veranderde in: » Papisten doodslagen! Martinisten uitjagen!"

(3) Vooral de *Duitschers* en *Oosterlingen*.

Dat de zaak van groot belang was, lezen wij, behalve uit de eenparige berigten onzer Kronijk- en Geschiedschrijvers, ook nog uit een' anderen brief des Prinsen, den 9den April 1567, van *Antwerpen* aan WILHELM, Landgraaf van *Hessen* gezonden, en waarin het gebeurde aldus wordt voorgesteld (1):

» Es hat auch die Herzogin zu Parma, Regentin, ver-
» schiener tagen alhie zu Antorf die predigen verbietten
» undt abschaffen laszen wollen; als nuhn solichs ge-
» schrey dem gemeinen man vorkommen, so haben
» sich die religions verwandten (2), ahm vergangen 13
» und 15ten diesser (3), in die funffzehen thausent sterck,
» in voller rüstung zusammen gethan und kurtz umb
» das jenige, so inen dabevhor, der predigten halben,
» vergünt und nachgelaszen, oder auch ires thails nit
» halten wollen was sie hergegent angelobt und ver-
» sprochen hätten, also das wir um menniglich diesel-
» ben zwene tag alhier in groszer gefahr gestanden seint
» und uns nichts anders als einer gemeinen bürgerli-
» chen und jämerlichs erwürgens und plünderns ver-
» sehen haben; dan (4) E. L. mögen uns vertrauen das
» zu baiden seiten in die acht und zwantzig thausent (5)

(1) *Arch.* III. 58, 59.

(2) *Religions*-verwandten = Calvinisten; *Confessions*-verwandten = Lutherschen. De eerstgenoemden heeten bij onze Geschiedschrijvers veelal *die van de Religie.*

(3) Blijkbaar is de brief reeds in Maart begonnen, en eerst later voltooid.

(4) *denn.*

(5) Elders worden gewoonlijk slechts 14000 man opgegeven. Waarlijk, reeds een groot getal. Doch het hooger opgevend getuigenis des Prinsen, die te midden des oproers het leven

» bewerter man gewesen seindt und die sachen einen » rechten ernst gleich gesehen haben; so hatt es doch » der liebe Gott also gnedig verhuetet, das der gantze » tumult ohn einig bluttvergieszen abgangen ist."

En lezen wij nu het door den Heer GROEN VAN PRINSTERER medegedeelde stuk, dan verkrijgt zelfs iedere kleine trek daarin leven. Het is of wij ons te *Antwerpen* zelve bevinden, te midden van de billijke bezorgdheid der Overheid en der Roomschen voor hervatting van den pas gekeerden aanslag. Kerken en Kloosters zijn gesloten. De eerdienst staat bij Roomsch en Onroomsch stil. Geen klokgelui roept de vromen daartoe op. Slechts aan de kerkdeuren der Protestanten heerscht levendigheid; want de mansleden begeven zich gedurig, en dagen achter een, derwaards, om met hunne naamteekening het verdrag te bekrachtigen, dat de voorstanders der Gemeente met den Prins alreeds den 15den Maart hebben aangegaan, en waarbij dat van September 1566 (1) wordt vernieuwd, met bijvoeging

---

waagde, is geenszins te verwerpen voor eene stad, als *Antwerpen* in die dagen was. Er kunnen gemakkelijk *van weerskanten* 14000 man op de been zijn geweest.

(1) Den voornamen inhoud van dit Verdrag van September 1566 vindt men bij BOR, B. II. p. 98, en (DE BEAUFORT), *Leven van Willem I*, D. I. bl. 523—525. De gezamenlijke Protestanten verbonden zich daarbij, b. v. »Dat sy de Overheit »in alle Politique saeken gehoorsaem en onderdaenig souden »wesen," en »sig tot bewaernis en rust van de stad lacten »gebruyken."

van zoodanige verklaringen en beloften, als de Prins ter voorkoming van verder gevaar billijk mogt eischen. Nu verkrijgt ook de volgende lijst van namen nog eenig meer belang voor ons, als de zoodanigen vermeldende, die gewis in de dagen des gevaars zich op de eene of andere wijze hadden onderscheiden, en openlijk deswegen genoemd werden. En betreuren wij het aan den eenen kant, dat zoo velen onzer Medeprotestanten daardoor hier geteekend staan met de kleuren van onberaden ijver en oproer, — met genoegen lezen wij aan de andere zijde diegenen kennen, die met de daad den afgelegden eed der trouwe aan de Overheid hebben gehouden (1).

Het bedoelde stuk behoort derhalve wel tusschen 15 en 20 Maart 1567 te worden geplaatst.

Verder geloof ik daaromtrent het volgende te mogen aannemen. Het stuk zelf zal zijnen oorsprong gehad hebben in den *Geheimen Raad* der Landvoogdes MARGARETHA. Zoodra er te *Brussel* tijding kwam van het oproer te *Antwerpen*, zal toch wel terstond die *Geheime Raad* door haar om raad

(1) [De Schrijver vergeet, dat die afgelegde eed van trouw op de wederkeerige belofte der Regering van onbelemmerde Godsdienstoefening steunde en in zoo verre geheel voorwaardelijk was. De naam van *Oproer*, hier aangaande de Calvinisten gebezigd, is dus even onverdiend, als de tegenovergestelde lof, hier aan de Lutherschen toegevoegd. Men hoore den Prins zelven, in zijn boven medegedeeld schrijven van den 9den April.] (*De Redactie.*)

zijn gevraagd. En van dezen kant kwam dan de voorslag:

1° dat de Antwerpsche Roomschgezinden den Koning verlof zouden vragen, om 800 man, met vuurroers gewapend, ter hunner beveiliging in soldij te mogen nemen;

2° dat men heimelijk, door verstandhouding met de beide Burgemeesters, manschappen en wapenen binnen Antwerpen en bij de Roomschen ingelegerd zochte te krijgen;

3° dat men de St. Jorispoort, of zoo mogelijk al de poorten, in bezit moest zien te krijgen om hen in te kunnen laten; en

4° dat de Roomschgezinden, zich beklagende over het mislukken hunner pogingen om de stad in rust te houden, zich zouden vervoegen bij den Magistraat, ten einde deze de Landvoogdes verzochte om hulp van troepen te zenden, of zelve met haren lijfwacht over te komen; ten ware zij zelven voor den Magistraat betuigden, van de Landvoogdes aanwijzing van eene andere plaats te zullen vragen, om, onder veiligheid van goed en leven, God te kunnen dienen, en zich binnen acht dagen derwaarts wilden terug trekken.

Als een toevoegsel waartoe, of een 5de punt, nu gelezen wordt het vroeger (bl. 115) aangehaalde van »sera bon" tot »brasseur."

Deze voorslagen gedaan zijnde, schreef de Regentes onder of nevens den *eersten*: »Les aultres de»mandront aussy le mesmes nombre pour leur as-

» seurance." Immers » *darege*," waaronder de » Heer GROEN VAN PRINSTERER *du Roi* meent verstaan te moeten worden, komt mij voor, onder het afschrijven te zijn samengesmolten uit *d. a. reg*e, zoodat de zin wordt: *La responce de (son) Altesse Régente.* Onder of nevens den *tweeden* voorslag schreef zij in hare billijke bezorgdheid: » Sy ocla » estoit décelé, ce seroit pour tout saccager." Met dit antwoord verviel ook de *derde* voorslag. En de *vierde*, zal haar te weinig belang hebben ingeboezemd om er iets bij aan te teekenen.

Zóó kwam dan het oorspronkelijke stuk in den *Geheimen Raad* terug, die nu, het tweede antwoord der Regentes wel moetende toestemmen, alleen op het eerste deze Replicque leverde: » Il n'est » pas de besoing par ce que on n'a rien attenté contre » eux, mais bien eux contre les Catholicques, en sig- » nes de quoy les Cloistres et Eglises se tienent serrez » et ne peuvent maintenir l'exercice de leur Religion » que en crainte, mesmes les empeschent de sonner » clochet en sorte quelconque." Aldus zich de zaak voorstellende, verkrijgt het stuk duidelijkheid genoeg. Dat nu van al die voorslagen niets gekomen is, behoeft ons, bij den loop der verdere gebeurtenissen niet te verwonderen.

Maar wat nu de lijst aangaat, die blijkbaar mannen van naam en betrekking vermeldt, het vertrouwen hunner medeburgeren waardig, — deze is, mijns bedunkens, eigenlijk een geheel afzonderlijk

stuk, dat als bijlage heeft gegolden, en, bij deszelfs blijkbare onvolledigheid, juist aanleiding zal hebben gegeven tot den wensch, om de *rollen der Consistorien* magtig te worden. Ik houd die lijst voor eene zamenstelling uit de berigten van onderscheiden spionnen, ten deele Walen, ten deele Duitschers. Van daar dat mengsel van fransch en duitsch in dezelve. Van daar dat onbesliste van de partij, waartoe sommigen behoorden. Van daar die gedurige onnaauwkeurigheid in de opgegeven namen. Van daar die onbekendheid met den naam van sommige personen, die naar woonplaats, betrekking, of dragt zijn aangeduid. Van daar eindelijk het opmerkelijk verschijnsel, dat bij de *Kalvijnsgezinde* Predikanten aangifte gedaan wordt van de *kerk*, waar zij predikten; en bij de *Hoogduitsche Lutherschen* daarentegen de *persoon* of *straat*, waar zij woonden; terwijl van al de *Nederduitsche Lutherse* Predikanten, die met goedkeuring der Overheid wettig beroepen waren, geen enkele wordt opgegeven.

Alvorens nu de lijst zelve met de door mij daarbij gevoegde aanteekeningen mede te deelen, moet ik nog eenige meer algemeene aanmerkingen maken.

Ten aanzien des vermelden oproers zegt de Heer GROEN (1): »ce n'est qu'à l'aide des Luthériens, qui »se joignent aux Catholiques, qu'on parvient enfin

(1) *Arch.* III. p. 48.

»à rétablir l'ordre." Dit is minder juist uitgedrukt, en daardoor voor misverstand vatbaar. Men zou er toch zeer goed uit kunnen opmaken, dat zij zich aan de zijde der Roomschgezinden schaarden, als tegenstanders van de Kalvinisten, of althans liever aan de eersten, dan aan de laatsten, zich aansloten. Tot die meening geven onze Vaderlandsche Geschiedschrijvers dan ook aanleiding. E. VAN REID, bij voorbeeld, meent (1), dat zij aan de zijde der Katholijken traden, om eensdeels de Kalvinisten te verzwakken, en anderdeels, door de Overheid te behagen, te eer vrijheid van Godsdienst te verwerven (2). Doch verre was het, zoowel van het een, als van het ander. Met de Roomschen, *als Roomschen*, wilden zij niets te maken hebben; en van de Kalvinisten wilden zij zelven zich niet verder verwijderen, dan zij door den loop der gebeurtenissen reeds gescheiden waren. Daarom staan ook de Lutherschen op de volgende lijst als verdachte personen. En indien zij, de kans daartoe zoo gunstig hebbende als nu, zich uit godsdienshaat bij de Roomschen gevoegd hadden tegen den gemeenschappelijken kerkelijken vijand, die in de Kalvinisten over hen stond, het ware dan zeker niet zoo rustig afgeloopen; en

(1) *Oorsprong en Voortgang der Nederl. Oorlogen*, Fol. 5.

(2) [Intusschen kan men aan EVERH. VAN REID evenmin buitengewone scherpzinnigheid ontzeggen, als strenge onpartijdigheid.] (*De Redactie.*)

men had, wederkeerig hunkerende naar den strijd, een bloedbad aangericht. Doch zij verschenen eerst den tweeden dag van het oproer (14 Maart) in de wapenen, om zich den Kalvinisten tegen te stellen, toen Prins Willem en de Magistraat hunne hulp *inriepen*. Vóór deze oproeping had hoogstens ieder zich gewapend om, zoo 't noodig werd, eigen huis en erf te beveiligen. Ten gevolge der oproeping van Overheidswege opgekomen zijnde, stonden zij rustig in het geweer, zonder schijn zelfs van tot dadelijkheden te willen komen. En zoo hielden zij, als een afzonderlijk gewapend ligchaam (?1), evenzeer een wakend oog op de Roomschen (2), als op de Kalvinisten, gelijk zij tevens het langst in de wapenen werden gelaten. Wat was er dan nu van hun beginsel en van hunne bedoeling? Zij wilden slechts de Overheid *als Overheid* beschermen en handhaven, en zouden dat, overeenkomstig hun beginsel, even zeer gedaan hebben wanneer die Overheid

(1) Kist en Dermout, *Gesch. der Nederl. Herv. Kerk*, D. II. bl. 111.

(2) Ook op de Roomschen was namelijk een wakend oog noodig. »Het geestelyck," zegt de Roomschgezinde Schrijver van de *Chron. ofte Beschr. v. Antwerpen*, in het 2de stukje: »in»siende — — het verwoesten der Kercken, wouden Schuy»ten vol buscruyt onder de *Meerebrugge* brengen, ende »alsoo de Brugge met het volck doen opblaesen." Zie ook van Meteren, *Hist. van de Oorlogen en Gesch. der Ned.*, I. bl. 401. 8°.

Kalvijnsgezind ware geweest, en den tegenstand van Roomschen ondervonden had. Wil men bewijs, dat het beginsel van gehoorzaamheid aan de Overheid de Lutherschen in het algemeen, de Antwerpsche Lutherschen hier in het bijzonder, dermate bezielde? Wij herinneren dan niet alleen de elders reeds medegedeelde bewijzen daarvan; of vergenoegen ons niet met te gewagen van den Antwerpschen Predikant LIGARIUS, die in krachtige taal zijne Gemeente vermaande, om noch in het oproer te deelen, noch zonder uitdrukkelijken last der Overheid de Roomschen uit te jagen (1); maar deelen gaarne ook eenige zinsneden mede uit het 21ste Hoofdstuk van het Belijdenisschrift, dat slechts weinig tijds van te voren, Decemb. 1566, was ontworpen en geteekend, en pas in druk uitgegaan (Januarij 1567), in het hart der Gemeente deszelfs eerste levendigheid had verkregen. Uit de afzonderlijke gelijktijdige uitgaven stellen wij daartoe het Latijn en Hollandsch tegen over elkander.

» Norunt sane omnes, qui in nostris coetibus ac locis versati sunt, summa diligentia omnes de obedientia erga Magistratum moneri. Sentimus igitur de Magistratu, quod sit Persona diuinitus ordina-

« Alle menschen die in onse versamelinghen ende plaetsen verkeeren, weten certeynlyck, datse allegader met aldergrootste naerstigheyt van de ghehoorsaemheyt tot heure Oue-richeyt vermaent worden.

(1) REERSHEMIUS, *Ostfriesl. Prediger Denkmahl.* 1796. s. 27. 8°.

ta, et armata gladio, ut sit honori bono operi, et terrori malo, atq. ita generi humano in bonum seruiat: cui ordinationi diuinae omnem animam sive politicarum, sive Ecclesiasticarum personarum, in suo foro ac rebus subjectam esse debere non tantum propter poenam, sed etiam propter conscientiam: cui qui resistat, ordinationi Dei resistit." — —

Daaromme soo houden wij van de Ouericheyt, datse van God gheordineert, ende met den sweerde gewapent is, tot eere dengenen die wel doet, ende tot straffe dengenen, die quaet doet, ende alsoo het menschelyc geslachte int goede dient: Derwelcker Godlycker ordinantien alle menschen, sy gheestelyc of wereltlyck, in heure saken ende gherichten onderdaenich moeten syn, niet alleen om der straffe, maer ooc der conscientien, want diese wederstaet die wederstaet dordeninghe Godes." — —

» Damnamus Monachos et Anabaptistas, sentientes Magistratum gerere esse quoddam profanum, et Deo parum gratum vitae genus. Sentimus etiam, contra eosdem, impio quoque Magistratui obediendum esse in omnibus *licitis*." (1) — —

» Wy verwerpen de Moniken en Wederdoopers, dewelcke gheuoelen, dat den Magistraet te bedienen, zy eenich onheylich dinc, ende een onbehagelyc leuen voor God. Teghen de selfde houden ende gheuoelen wy ooc dat men in alle *wettelycke* saken de godloose Ouericheyt oock ghehoorsaem wesen moet." — —

(1) [Heeft de Schrijver dit belangrijk bijvoegsel: » *in omnibus licitis* (*in alle wettelycke saken*)", bij zijne beoordeeling van het verschillend gedrag van Kalvinisten en Lutherschen, wel genoeg in het oog gehouden?]

(*De Redactie.*)

» Nonnigitur confundendae sunt potestates, Ecclesiastica et Civilis. Ecclesiastica suum mandatum habet, Euangelii docendi, et administrandi sacramenta. Non irrumpat in alienum officium, non transferat regna mundi, non abroget leges Magistratuum, non tollat legitimam obedientiam, non impediat iudicia de vllis ciuilibus ordinationibus, aut contractibus, non praescribat leges Magistratibus de forma Reipublicae, sicut dicit Christus: Regnum meum non est de hoc mundo. Item: Quis constituit me iudicem, aut diuisorem super vos? — —

» Talia (2) si Magistratus flagitet, sequenda est

» Daeromme soo en machmen de gheestelycke ende weereltlycke machten onder den anderen niet vermenghen. De gheestelycke heeft haer bevel, te wetene, het Euangelion te leeren, ende Sacramenten wt te reycken. Daaromme en salse in des anders officie of ampt niet treden, de wereltlycke regimenten niet verstoren, de wetten der wereltlycker Ouerichheyt niet afbreken oft te niete doen, de behoorlycke onderdanicheyt niet wechnemen, de ordeelen oft vonnissen van eenige wettelycke ordinantien oft contracten niet beletten, noch oock der wereltlyker Ouericheyt eenige wetten, der ghemeynte (1) aengaende, niet voorschryuen, ghelyk Christus seyt, Myn ryc en is niet deser werelt niet. Item, wie heeft my een richter oft deyder ouer u lieden gestelt?" — —

» Indien de Ouericheyt alsulcx (2) van ons eyschte

(1) *Ghemeynte* is hier *burgerlijke gemeente*, *burgerlijk bestuur*.

(2) Even te voren was van scheidenis van *Gods* gebod gesproken. [Hier geldt het dus de *non licita*, *niet wettelycke zaken*. Juist naar den daarbij voorgeschreven regel gedroegen zich de Kalvinisten.] (*De Redactie.*)

regula: oportet obedire magis Deo quàm hominibus. Alioqui in *licitis* dandum est, teste Paulo, vectigal, tributum, timor et honos, cui unumquodque debetur."

oft begheerde, soo moet men desen reghel volgen: Men moet Gode meer gehoorsaem syn dan den menschen. Maer anderssins in *wettelycke* saken, moet men (also Paulus ghetuycht) tot, tribuyt, ureese ende eere eenen yeghelycken geuen dient toecomt."

Even zoo vinden wij in het geschrift van den Woerdenschen Predikant REUTZE tegen de afzwering van Koning FILIPS in 1581 (1) geleerd: » ghe» hoorsaem te syn oock den quaden Heeren (2)." Verder: » De Religie kan oock gheene rechtveerdighe » oorsake zijn van irreligieuse ende oproerighe ac» tien." En vervolgens: » Blyckt dan dat d'af-schaf» finghe ende af-snydinghe uws Hoofts, dat is, des » Wettighen Erfs-Heer, Godt ghave om wat oorsaecke » hetzij, al wast oock tot verdedinghe der Religie, on» wettelyck is, ende strydende teghen alle Goddelycke » ende menschelycke rechten, ende teghen de ghehoor» saemheydt van oprechte ende oodtmoedighe Onderda» nen, 't zy sy in regeringhe zyn, ofte niet."

---

(1) *Bijdr. tot de Gesch. der Evang. Luth. Kerk in de Nederl.*, III. bl. 84. Hoofdzakelijk is dit geschrift medegedeeld door P. BOR, *Nederl. Oorl.*, VI. bl. 40 enz. Even zoo in de: *Op-komste der Nederlandtsche beroerten, invoeringhe der Ketteryen, Kerck-schenderyen ende grouwelycke moorden*, Ceulen 1666. bl. 182—196. 12°.

(2) Ook *in rebus illicitis?*] (*De Redactie.*)

Het was dit beginsel van gehoorzaamheid aan de Overheid dat vooral door de *Lutherschen* streng werd geëerbiedigd en waaraan zij ook te *Antwerpen* gehoor gaven, toen de Overheid er hunne hulp inriep. Op eene vereerende wijze werd die hulp door gemelde Overheid erkend, bij openen brieven van 12 April 1567, toen zij door de Leeraren, Voorstanderen der Lutherssche Gemeente, vóór het verlaten der stad, verzocht werd om een getuigenis, onder stadszegel, van hun ordelijk beroep, wandeling en omgang, volgens 't verding van den 2den Sept. 1566, bij den Magistraat met hen aangegaan, en dat ze zich binnen de voorzeide stad niet anders gedragen hadden, dan in alle gehoorzaamheid jegens Magistraat en Overheid. Want deze stond zulks niet alleen alzoo toe, maar voegde er zelfs van harentwege bij: dat ze den gemelden Magistraat metterdaad hadden bijgestaan tegen degenen, die dezelve stad in groote onrust en beroerte hadden gesteld (1). In denzelfden geest getuigde ORANJE schriftelijk den volgenden dag, toen hem door de *alreeds vertrekkende* Leeraren en Voorstanderen te *Breda* een gelijk verzoek werd gedaan (2). Even gunstig oordeelde de Regering van *Amsterdam* daaromtrent in hetzelfde jaar 1567, toen de schrik van ALBA's overkomst ieder door het harte sloeg. Immers de verklaring

(1) Zie den geheelen inhoud van het stuk onder Bijlage A.
(2) Zie Bijlage B.

der Lutherschen aan Burgemeesteren: dat zij bereid waren hun ten dienste te staan ter plaatse, daar men hen zou bescheiden (1), werd door het stadsbestuur, met het oog op hunne te *Antwerpen* gebleken burgertrouw, erkentelijk aangenomen (2). En eindelijk werd hunne voldoening aan dat beginsel nog erkend in 1585, toen *Antwerpen* aan PARMA overging, bij een eerlijk getuigenis van Wethouderen, den 20sten Augustus, onder stadszegel in groenen wasse uitgereikt, waaruit BRANDT, die betuigt *wettig* afschrift er van te hebben gelezen, een gedeelte aanhaalt (3).

---

(1) Ook te *Leyden* hadden zij, in het laatst van 1566, eene gelijke verklaring gedaan. WAGENAAR, *Vaderl. Hist.*, VI. bl. 208.

(2) BRANDT, *Hist. der Ref.*, I. 456. WAGENAAR, *Amsterd.*, III. bl. 450. 8°.

(3) *Historie der Reformatie*, I. 707. Even zoo PAAUW, *Europa's Lutherdom*, bl. 289; en MANNÉ, *Aanm. op 't werk der Ref.*, bl. 427, 428. Toen MANNÉ schreef, waren de kopijen dier brieven nog bij de Luthersche Gemeente te *Middelburg* berustende, gelijk derwaarts het gansche Archief der Antwerpsche Gemeente in 1585 was overgebragt. Sedert den herbouw der Kerk te *Middelburg* in 1741 wordt dat gansche Archief *vermist*. Waar is hetzelve gebleven? Reeds SMIT, in zijne *Aanteekeningen*, beklaagt zich over het verlies daarvan. Echter blijkt uit de *Feestrede over het 100jarig bestaan der Evang. Luth. Kerk te Middelburg*, gehouden, door H. HAARING, *Predikant aldaar* (1842), bl. 50, dat de authentieke Copie van het getuigschrift van 20 Aug. 1585 in

Het is dan wel eene grove dwaling, zoo niet erger, wanneer VAN METEREN, schoon tijd- en stadgenoot dier gebeurtenissen, ten aanzien der Lutherschen schreef (1): »zijnde op eene behendige wijze »wegens de Magistraat wijs gemaakt, dat dezelve »minder oproerig waren, en — — beter konden »worden toegelaten." Neen. Schoon staan in dit opzigt de Lutherschen tegen de Kalvijnsgezinden dier dagen over, die hier te lande allerwege moedwil tegen de Overheid bedreven (2); gelijk dan ook GLASIUS erkent (3): »dat althans op sommige plaatsen »de meer bedaarde geest der Lutherschen het ver-

April 1797 nog bij de Kerk voorhanden was. Gaarne hadden wij in eene Aanteekening daarop vernomen, of zij er nog wordt gevonden.

(1) *Oorl. en Gesch. der Nederl.*, I. bl. 398. 8°.

(2) Het feit zelf is overal te sterk sprekend, dan dat het bewijs zou behoeven. Tot eene juiste beoordeeling daarvan is het echter noodig, eensdeels, Kalvinismus en Kalvinisten te onderscheiden, en anderdeels in het oog te houden, wat invloed zich die stortvloed van vreemdelingen heeft verschaft, die niets te verliezen had, en daartegen alles kon winnen. [De Kalvinisten bedreven alleen moedwil tegen de *Spaansche* Overheid, toen die hen van hunne gewetensvrijheid beroofde. Indien lijdelijke onderwerping aan de Overheid, als van God ingesteld, ook waar Godsdienst en geweten zoo tyranniek werden aangetast, als lofwaardig gedrag mag worden aangezien, dan is dit gedrag *schoon* te noemen. Doch deze lag niet in den geest onzer Vaderen, die naar vrijheid en Hervorming streefden. Zie *Ned. Archief*, II. bl. 357.]
(*De Redactie*).

(3) GLASIUS, III. bl. 391.

»trouwen wettigde, dat de Regering in hen stelde." Maar dat boek dit zelfs nog niet genoeg is gezegd, moet, in het aangevoerde, in het oog vallen. *Gehoorzaamheid in alle wettelijke en tot het burgerlijk bestuur behoorende zaken, tot zelfs aan eene goddelooze Overheid*, was hun *beginsel* en behoorde tot hunne *geloofsbelijdenis* (1). Eenigermate drukte Burgundius, een streng en hard Roomsch- en Spaanschgezind schrijver van die dagen, zulks uit, met te zeggen (2): »Lutherani, genio sectae »quieti;" en een weinig verder: »Lutherani civi»lium patientes, nec adversi sceptris habebantur."

Slaan wij dat gedeelte van de lijst gade, dat de *Kalvinisten* vermeldt, zoo treffen wij, blijkens de

(1) [Maar was dit zelfde dan niet het beginsel en de geloofsbelijdenis ook der Kalvinisten gelijk der overige Nederlandsche Hervormden? Niet minder dan de Lutherschen leerden zij *gehoorzaamheid in alle wettelijke en tot burgerlijk bestuur behoorende zaken, tot zelfs aan eene goddelooze Overheid.* Men zie slechts de *Nederl. Geloofsbelijdenis*, Art. 36. Alleen ten aanzien van *niet wettige zaken*, stelden zij, even als de Lutherschen, zich ten regel: *men moet Gode meer gehoorzaam zijn, dan den menschen!* Doch zij hadden daarbij ook moed en kracht, om aan dezen regel getrouw te zijn, zelfs ten bloede toe. Zonder dat, ware er op onzen Vaderlandschen grond niet zoo veel schoons en roemrijks, waarover zich geheel Europa verbaasde, gebeurd! En zonder dat had ook de Luthersche Kerk in het vrijgevochte Hervormde Gemeenebest geene vriendelijke herberg aangetroffen.] (*De Redactie.*)

(2) NIC. BURGUND. *Hist. Belg.* p. 320.

bijgevoegde Aanteekeningen, eene menigte namen aan van *mannen*, die weldra door ALBA en den *Raad van Beroerten* werden ingedaagd, en, zoo zij gegrepen werden, om hals kwamen. Des te meer opmerking verdient het, dat ons onder de gedaagden of gevonnisden, voor zoo verre ons de geschiedschrijvers hunne namen vermelden, *geen andere Lutheranschen* zijn voorgekomen dan eenige Edelen, en voorts de Leden des Kerkenraads (1), benevens misschien een enkele der stedelijke Predikanten. Immers, »JAN SALINGHEN *cum uxore*," waarvan de *Antwerpsche Chronyk* bl. 157 spreekt, als 1 Maart 1568 ingedaagd, kan JOHANNES SALIGER beteekenen (2). Kon hunne trouw aan de Overheid het kettervonnis der verbanning uit *Antwerpen* dan al niet van hen afkeeren, zoo schijnt dezelve bij ALBA en den *Bloedraad* toch iets te hebben afgedaan. Een dadelijk voorbeeld daarvan levert onder anderen de Ridder VAN STRALEN (3).

(1) Predikanten, Ouderlingen en Diakenen, benevens de makers en onderteekenaars van het verbond der Edelen, werden later dan ook uitgesloten van de in 1570 afgekondigde algemeene vergiffenis. BRANDT, *Hist. der Ref.* I. 515.

(2) Zie over SALIGER, BEATUS *of* FELIX, de meergenoemde *Bijdr.* III. bl. 60—80. — Hij was van *'s Gravenhage* geboortig; wettig beroepen Predikant te *Antwerpen*; en behoorde geenszins, gelijk onze Geschiedschrijvers opgeven, tot de genen die uit Duitschland waren ontboden.

(3) Zie beneden, de Aanteekening op zijnen naam.

De naamlijst der *Lutherschen* beslaat naauwelijks een derde gedeelte van den omvang, dien die der *Kalvinisten* heeft. Dit moge aanvankelijk bevreemden, zoo kunnen wij er nogtans eene dubbele reden voor vinden. In de eerste en voornaamste plaats komt in aanmerking, dat de Lutherschen niet tot de *opvoermakers* behoorden, en de hooge Overheid dus veel minder belang moest stellen in het kennen van hunne namen, dan wel in die der Kalvinisten. Ja de Doopsgezinden blijven immers op de lijst zelfs geheel achterwege. Maar bovendien was ook de *Luthersche* gemeente, schoon *bijna het derde gedeelte der burgers*, en dan nog *het meerendeel Oosterlingen* tot haar gerekend kon worden, al wederom niet zoo groot als die der *Kalvinisten*, die dagelijks door nieuwen toevloed van *Hugenoten*, en door het overkomen van Geloofsgenooten uit *Gent*, *Brugge*, *Oudenaarden*, *Doornik*, *Valenciennes*, *Kamerijk*, enz. enz. aanwies (1); terwijl de eerste hare meeste vorderingen reeds gemaakt en van al dien zuidelijken toevloed niets dan last had. In dien zin versta men dan ook de bede der Luthersche Predikanten aldaar, aan het slot hunner geloofsbelijdenis:

» Te vero, Fili viuentis ac omnipotentis Dei, vnice

» Maer wy aanroepen met ganscher herten en bidden

(1) De bewijzen hiervoor vindt men in de hier beneden volgende lijst zelve.

magister ac seruator noster toto pectore inuocamus ac obsecramus, vt propter misericordiam et veritatem tuam adsis huic pusillo afflictoque et periclitanti gregi tuo, et hanc tuam doctrinam religionemque tum in pectoribus singulorum, tum etiam in toto ministerio obsignes ac conserues."

V, des alsinghenden ende leuendighen Godes, Sone onse eenighe meester ende Salichmaker, dat ghy deur V barmhertichheyt en waerheyt, dit cleyn, benaut en periclitterende hoopken, en dese uwe leeringe ende religie, inde herten van een iegelyc en oock int gantsch ministerio oft bedieninge behesticht en bewaert."

Immers *een cleyn, benaut ende periclitterend hoopken* kan anders toch wel niet genoemd worden eene Gemeente, die geheel uit eigen vrijwillig zaamgebragte middelen twee ruime kerken heeft gebouwd (1); zes wettig beroepene en onder goedkeuring der Overheid aangestelde Predikanten kan onderhouden (2); een eigen Psalm- en Gezangboek, Katechismus, en diergelijke meer heeft laten drukken; bovendien tot regeling van haar bestuur een zestal aanzienlijke Godgeleerden (3) uit Duitschland

(1) De eerste in *d'Oudanthien* (*Oudaentjen*), uitkomende in de Duerickstraat; de tweede in de *Reijgersgang* op de Paardenmarkt, uitkomende op den kleinen Couwenberg; 22 Mei 1567 verkocht voor 1500 Gulden. *Antw. Chron.* bl. 98, 134. In 1580 had de Gemeente *vijf* Nederduitsche Kerken en *eene* Fransche. PAAUW, *Eur. Luth.* p. 276, 279.

(2) Later allen te noemen.

(3) JOHANNES VORSTIUS (bij WESENBEKE heet hij JAN VAN VORST), Antwerpenaar van geboorte, Superintendent van *Holstein*,

kan doen overkomen en maanden lang bekostigen; en eindelijk nog een goed getal andere Predikanten in dienst kan nemen, om te voorzien in de behoefte van omliggende, nog herderlooze Gemeenten (1). Ja in denzelfden zin versta men ook het schrijven van WIGLE VAN AYTTA aan HOPPER (2), schoon dit zeker niet uitsluitend *Antwerpen*, maar de *Zuilijke Nederlanden in het algemeen* betreft: » Confessioni Augustanae paucissimi adhaerent; sed Calvinianismus omnium pene corda occupavit."

Slaan wij verder de lijst der *Lutherschen* gade, dan vinden wij als hunne Predikanten genoemd: HA-

te *Itzehoe*; — CYRIACUS SPANGENBERG, Stad- en Slot-prediker, en algemeen Decanus te *Mansfeld*; — HERMANNUS HAMELMANN, Predikant te *Lemgo*, in het Graafschap *Lippe*, later Hoogleeraar te *Helmstad*; — MARTINUS WOLFF en JOACHIM HARTMANN, beiden Predikanten in het Graafschap *Mansfeld*, en MATTHIAS FLACIUS, *Illyricus*, vroeger Hoogleeraar te *Jena*, thans ambteloos te *Regensburg*.

(1) Als Luthersche Predikanten te *Antwerpen* in 1566—1567 worden toch ook nog genoemd ADOLF VISSCHER, later Predikant te *Amsterdam* (F. SMIT, *Aant.* D. VI. bl. 10, 11); — PTOLOMAEUS JANSSEN, vroeger Rector te *Norden*, later Predikant te *Arle* in Oost-Friesland, waar hij in 1571 is overleden (REERSHEMIUS, *Ostfriesl. Pred. Denkm.* 1796. s. 198, 425.); — CHRISTOPHORUS KONING, in 1566 reeds met LIGARIUS, wiens opvolger te *Uphausen* hij geweest was, naar *Antwerpen* gekomen, in 1567 van daar geweken, later derwaards teruggekeerd, en er in 1573 overleden (REERSHEMIUS, s. 120. HARCKENROTH, *Ep. ad Hasaeum*, in Bibl. Brem. Amst. 1721. V. 1. p. 103); en dan in de lijst ULSPERGER.

(2) *Epp. ad* HOPPERUM, p. 427.

MELMANN, HARTMANN, FLACIUS, SPANGENBERG en ULSPERGER. Hier is alles fout. De genoemden toch bevonden zich slechts voor eenen tijd te *Antwerpen*, de vier eersten als medegenoodigden tot het reeds vroeger opgegeven doel; de laatste, mij tot hiertoe geheel onbekend, of als Hofprediker van den Prins, of als *Emissarius Pastor*. Hij behoorde alsdus evenmin tot het getal der door de Wetkouderschap voor de stedelijke dienst goedgekeurde Predikanten, als KONING, JANSSEN en VISSCHER, daar geen hunner namen onder de onderteekenaars van de Confessie wordt gevonden. Daarentegen zoeken wij de namen van FRANCISCUS ALAERT, DITMAR TIMAN, CHRISTIAAN WARNER, JOHANNES SALIGER, BALTHASAR HOUWAERT en JOHANNES LIGARIUS te vergeefs op de lijst. En toch was de wettige beroeping van dit zestal Predikanten *van Overheidswege* goedgekeurd, gelijk van hunnentwege dan ook de Confessie is uitgegaan. Wij missen bovendien nog meer namen op de lijst, die wij, zonder haar nog te kennen, zeker zouden meenen er te zullen aantreffen. Eenigen slechts ten voorbeelde. Het verdrag van 2 September en het aanbod van 30 tonnen gouds, van 27 October 1566, waren van de zijde der Lutherschen mede geteekend geweest door GILLIS GREVE, of DE GREVE (1). Hij stond dus evenzeer

(1) BRANDT, *Hist. der Ref.* I. 369, 393. Hij werd ingedaagd 21 Februarij 1568. Zie *Antw. Chron.* bl. 157. Deze *Antw.*

aan het hoofd der Gemeente als HENDRIK VAN DEN BROECK, THOMAS VAN GEERE en GILLIS VAN DER BANDERIJEN; maar wordt op de lijst niet gevonden. Ook de grootouders van onzen Geschiedschrijver BRANDT, en de ouders van den, eerst Lutherschen, later Remonstrantschen Predikant, JOOST VAN DEN POPELIER, zoeken wij er vruchteloos. Van de *twaalf* Ouderlingen, die de Gemeente telde, vinden wij er eerst slechts vier met name genoemd, en later nog eenen bij zijnen langen baard aangeduid. Het viertal, waaraan SALIGER later zijne *Geschiedenis van de belegering van Woerden* opdroeg, namelijk HANS en JACOB DE MEIJER, CORNELIS MAERTENSZ en JOHANNES VAN HOUTEN, Fransch Schoolmeester, allen naar *Hamburg* uitgeweken, treffen wij almede niet aan. En met hoe vele namen van geslachten uit den deftigen burgerstand, die wij later te *Wezel*, *Norden*, *Lubeck*, *Hamburg*, *Frankfort a. M.*, *Amsterdam*, *Woerden*, en elders aantreffen, ware dit getal niet nog te vermeerderen! Van waar nu het verzwijgen van deze en dergelijke namen; vooral ten aanzien der Predikanten zelven? Reeds vroeger zeiden wij, dat de Overheid bij het opgeven van de namen der *Lutherschen* minder be-

---

Chron., door VAN MIERIS te *Leyden* in 4to uitgegeven in 1743, en niet te verwarren met de meermalen hier genoemde *Chron. ofte Beschrijv. van Antwerpen* in 12mo, volgt overal den *ouden stijl*. Wij hebben dien overal bij de aanhaling tot den *nieuwen stijl* overgebragt.

lang had, daar zij niet tot de oproermakers behoorden. Ik wil er hier bijvoegen, dat wel geen *burger* van *Antwerpen*, ja selfs geen *Nederlander*, als Spion zal gedient hebben. Want ware dit het geval geweest, zoo zouden de genoemde *Lutherscke* Predikanten, wier beroep en aanstelling door den Magistraat zelven waren goedgekeurd, die als burgers onder de burgers bekend stonden, en waarvan, b. v. LIGARIUS, onder het oproer door, zijne Gemeenteleden zoo krachtig tot orde en gehoorzaamheid aan de Overheid had vermaand, zeker niet verzwegen zijn geworden. Bovendien namen velen de eerste gelegenheid de beste waar om de oproerige stad te ontwijken, en het vlugten hield dagen lang aan. Zoo schreef dan ook een ons onbekend koopman den 26sten Maart 1567 aan eenen zijner vrienden (1): » in drei oder vier dag sein alle die vornemste kauf» leute aus diser stat gezogen umb eine grosse uflauf » die hie gebeurt ist von den Calvinische, wo der her » der Printz in grosse gefar ist gewest seines lebens, und » wir andern in grosse fercht das uns heuser geplün» dert sollen worden von dem gemeine man." Weldra keerden echter velen terug tot regeling van hunne zaken. En van de Leeraren en Voorstanderen der Lutherscke Gemeente is het zeker, dat zij in *Antwerpen* en bij hunne Gemeente bleven, daar zij onder de eersten waren, die op bevel der Over-

(1) *Arch.* III. p. 53.

heid den wandelstaf opvatteden, om de plaats te ontwijken, waar het licht des gezuiverden Woords, zeven maanden vrij en ongehinderd geschenen hebbende, voor eenen tijd lang te jammerlijk weder werd uitgedoofd. De meeste Lutherschen toch, ook hierin al wederom aan de Overheid onderdanig, trokken toen naar elders (1); gelijk dan ook de Heer GROEN terecht aanmerkt (2): „Beaucoup de „Luthériens, étant en général gens riches, ou aisés, „vendent de quitter le pays." Even zoo was het met de Lutherschen te *Brussel*, *Mechelen*, *Hondschoten*, *Breda*, enz. — Men verliet het Vaderland (3); en bewaarde slechts den tijd der vervolging in 't geheugen in deze woorden:

„SaVL, qVID Me perseqVeris?"

Eindelijk ook nog dit. De gang der gebeurtenissen gedurende de driedaagsche spanning te *Antwerpen* droeg niet weinig bij, om hier te lande, en later daar, waar de uitgewekenen buitenslands met elkander in aanraking kwamen, de breuke tusschen *die van de Religie* en *die van de Confessie*, nog grooter en onherstelbaarder te maken. Onder

(1) [Als vreemdelingen, gelijk zij voor het grooter deel waren, konden zij dit ook gemakkelijker doen.] (*De Redactie.*)

(2) *Arch.* III. p. 81.

(3) [Indien personen, gelijk de briefschrijver op de voorgaande bladz., gezegd kunnen worden hun *Vaderland* te hebben verlaten. Hij spreekt wel van zijn huis te Antwerpen, maar had, blijkens zijn schrijven, zijne vrouw en zijn gezin in Duitschland.] (*De Redactie.*)

de trekken, waarmede de Heer GROEN den toestand des lands beschrijft op het tijdstip, waarop de Prins de Nederlanden verliet, stelt hij naar waarheid dezen (1): »les Calvinistes et les Luthériens plus» ennemis que jamais." Zoo toch was het werkelijk met hen geworden; zeker ook wel door andere oorzaken, gelijk daar zijn de scherpe lijnen (2), waarmede men alreeds voor de onderscheiden Gemeenten de verschilstukken des geloofs was beginnen te teekenen; de naijver van beide gezindten op elkanders bloei of uitbreiding, enz. Maar de alreeds bestaande verdeeldheid sloeg nu van den kant der *Kalvinisten* tot bitteren haat over tegen de *Lutherschen*, die mede gewapenderhand hun hadden tegengestaan in hunne eischen aan de Overheid. In hunne oogen hadden de *Lutherschen* zich met de *Pausgezinden* op ééne lijn gesteld. De oorzaak en het beginsel werden niet nagegaan. Het feit zelf werd alleen in aanmerking genomen. En dat nu in hunne oogen geldende, niet, gelijk het in waarheid alleen geweest is, voor eene poging tot breideling van oproer, en een bewijs van trouw aan Overheid en gesloten verbond (3), maar als eene daad tot verderf van

(1) *Arch.* III. 68.

(2) [Was dit van de Kalvinisten, dan wel van de Lutherschen uitgegaan?] (*De Redactie.*)

(3) [Men zie de *Aant.* bl. 125, en bedenke, dat die vreemde Kooplieden, meer gewis door vrees voor hunne bezittingen, dan door trouw aan de Overheid, werden gedreven.] (*De Redactie.*)

hunne godsdienstige belijdenis (1), was alle mogelijkheid tot verbroedering verdwenen. Zich, door het aannemen van de Augsburgsche Geloofsbelijdenis, dien, die zij voor hunne vijanden hielden, in de armen te werpen, dat konden zij met hun geweten niet overeenbrengen. En geen wonder derhalve, dat de voorslag des Prinsen, bij zijn afscheid nogmaals aan hen gedaan, om ten minsten *naam* en *titel* van de *Augsburgsche Confessie* te gebruiken (2), ten einde nog uit Duitschland hulp te kunnen bekomen, zonder eenige aarzeling, en met lofwaardige vastheid, werd afgeslagen (3).

Dit zij vooraf genoeg. Wij gaan nu over tot de lijst zelve, daarbij aanteekenende wat verder ter staving van het gezegde, of ter opheldering zal moeten dienen.

---

(1) [Was zij dit ook niet werkelijk, voor zoo ver de pogingen der Roomschen, tot onderdrukking der vrije Godsdienstoefening, er door werden bevorderd, en de Hervormden het lijdelijk moesten aanzien, dat hunne Geloofsgenooten onder ALDEGONDE's broeder, op hetzelfde oogenblik, onder den rook der Stad, door trauwanten van het Spaansche geweld werden afgemaakt? Heeft de Schrijver niet te veel de eigenlijke oorzaak van het oproer over het hoofd gezien?]
(*De Redactie.*)

(2) [Hebben wij hier niet den sleutel op de zoogenaamde Lutherschе belijdenis van den Prins van Oranje?]
(*De Redactie.*)

(3) BRANDT, *Hist. der Ref.* I. bl. 453.

» LES CATHOLICQUES D'ANVERS.

Premièrement le Magistrat. — Les gens Ecclésiastiques.
Monsr. de Hochstraten (1), sa femme (2), et sa soeur.
Les deulx Burgumestres, assavoir: Monsr. de Berchem (3) et Mr. Jacob van der Heyden (4).
Le Marggrave Jan d'Immerselle (5).
Laman (6) Govaert Sterck (7).
Monsr. Schonhove (8) et son beau-fils.
Lancelot van Usselle (9) et son fils (10) dubiu (11).

(1) ANTONIE VAN LALAING, Grave van *Hoogstraten*. Het verwondere niemand, dezen, die de achterdocht van ALBA en de Landvoogdes evenmin ontging als zooveel anderen, hier met echtgenoote en zuster onder de trouwe Katholijken genoemd te vinden. Nog onlangs had hij openlijk blijk van zijne gehechtheid aan de Roomsche Kerk gegeven, den 2den Febr. 1567 de Mis statelijk bijgewoond, en den 8sten dier maand zijn kind plegtig naar de wijze der Roomschen laten doopen (*Antw. Chron. Leyden* 1743. 4to. bl. 106.).

(2) ELEONORE DE MONTMORENCY (SCHELTEMA, *Staatk. Nederl.* I. bl. 3, 4.).

(3) HENRICUS VAN BERCHEM, Ridder, Burgem. in 1546, 48, 54, 58, 59, 61, 64, 66, 67, 69, 70, 76.

(4) Ridder. Burgem. in 1566, 67.

(5) JOANNES VAN IMMERSEELE, Ridder, Heer van *Baudri*.

(6) Laman = *l'ambtman*, *Arch*, III. p. 121 vinden wij *l'Ampman* geschreven.

(7) GOVAERT of GODEFRIDUS STERK, Krijgsman, overl. te *Brussel*, 9 Octob. 1587.

(8) JOANNES VAN SCHOONHOVEN, Ridder, Burgem. in 1559, 60, 64, 68, 73, 74, 75, 77.

(9) LANCELOT VAN URSELEN of D'URSEL, Ridder. Burgem. in 1562, 63, 65, 71, 72, 73. In laatstgen. jaar overleden.

(10) Thesorier van *Antwerpen* (*Antw. Chron.* bl. 117.).

(11) Dubieux? (GROEN). Voor *dubieux* wordt elders in deze lijst, tot twee malen toe, *doubteux* gelezen.

Schuerman. — Van der Merre (1). — Getthen (2).
Le frère du Bourgmᵉ Berchem (3). — Jan de Pape (4).
Les Greffiers sont doubteux (5).
Les Secrétaires sont tous bons, excepté ung qui est fils de Granpheus (6), nommé Alexander.
Asselier. — Moye. — M. Jan van Halle.

Les Chiefz des Consistoires (7).

Marcus Peres (8). — Cornelis van Bombergues (9).

(1) Waarschijnlijk Johannes van Meeren, die in 1571, 72, 73 en 76 Burgemeester was en in 1576 is gestorven.

(2) Daar dit eerste gedeelte der lijst zich bepaalt tot de Wethouderschap, hebben wij te denken aan Henricus van Etten, die in 1563 als Binnenburgemeester voorkomt. Er zal D. Etthen geschreven zijn geweest.

(3) Adam van Berchen, Hoofdman der Burgers (*Antw. Chron.* bl. 99).

(4) *Schepen* (*Antw. Chron.* bl. 117) en *opperste Fourier*, gelijk hij 13 Nov. 1567 wordt genoemd, bij gelegenheid dat het krijgsvolk met geweld hun teerkost uit zijn huis haalde (*Antw. Chron.* bl. 149).

(5) Later wordt Hipolite genoemd onder de *Martinisten*.

(6) Grapheus, of Schrijver.

(7) Namelijk van de *Nederduitsche* Hervormde Gemeente. Die der *Waalsche* worden op de lijst niet gevonden. Men vindt ze bij Brandt, *Hist. der Reform.* I. bl. 368, 393.

(8) Marcus Perez, een rijke Spaansche jood van afkomst of geboorte. Als een der onderteekenaars van het verzoekschrift van 27 Octob. 1566, waarbij voor vrijheid van godsdienst 30 tonnen gouds waren aangeboden, werd hij met zijne vrouw Ursula Lopes den 21sten Febr. 1568 openlijk ingedaagd, om zich binnen drie weken te *Brussel* voor den Raad van Beroerte te stellen, op verbeurte van lijf en goed. Op de aanwijzing van zijne beide kinderen was reeds den 21sten Aug. 1567 groot geld gesteld (Brandt, I. 393. *Bijvoeg. op* Wagenaar, VI. bl. 62. Te Water, *Verb. der Edelen*,

Henderick van der Mere (1). — Charles v. Bombergues (2). Bets (3), advocatz de Malines, est pensionaire des geulx et a faict de mal beaucoup.

Les Predicantes Calvinistes (4).

Mr. Taphin (5), de Tournay, au temple rond (6).

II. bl. 47, 48; *Bijl.* bl. 134. De Kempenaer, bl. 32. *Antw. Chron.* bl. 156).

(2) Met zijne vrouw Clementia Schotti 21 Febr. 1568 ingedaagd (*Antw. Chron.* bl. 156).

(1) Dit moet Herman v. d. Mere zijn, tenzelfden dage ingedaagd. Zijn zoon Hendrik volgt later (bl. 159) op de lijst. De vader staat daar als begiftiger van het Weeshuis (*Antw. Chron.* bl. 156).

(2) Ingedaagd 21 Febr. 1568 (*Antw. Chron.* bl. 156).

(3) Jean of Johan Betz, vertrouwde van Oranje en Lodewijk van Nassau (*Arch.* II. p. 312).

(4) Men mist op deze lijst Antonius Coranus (Bellenrive) en Caspar van der Heyden, schoon ook dezen te *Antwerpen* het predikambt bedienden (Brandt, I. 404, 405).

(5) Jean Taffin, een man, gelijk Brandt hem noemt (*Hist. der Reform.* I. 349): »van eerlyken huise, en niet, als »veele andere, uit de hef der Gemeente opgeborrelt, maer »door aerdt en opvoeding tot seedigheit geneegen," stond reeds in 1566 aan het hoofd der Waalsche Gemeente te *Antwerpen*, en verwierf zich toen, door gehoorzaamheid aan de Overheid en door bezadiging van de woelige Gemeente, meer los dan Modet. Later was hij Pred. te *Haarlem* (Schrevelii *Harlemias*, p. 396), en eindelijk sedert 1590 te *Amsterdam* (Commelin, I. 193).

(6) Deze *Ronde Kerk*, waartoe 24 Sept. 1566 de grond was gelegd, stond op *de Wapper*, achter 't Cloveniers-Hof. Zij werd 12 Mei 1567 aan de 16 vendelen Waalsche Krijgsknechten gegeven, en, ofschoon de Vleeschhouwers zegaarne tot een vleeschhal hadden ingerigt, den 13den Junij en volgende dagen afgebroken (*Antw. Chron.* bl. 96, 97, 134, 137).

M. Charles, au Bond.

M. Isenbrandt (1), en flaman, in de Mollens pan (2).

M. Piere, envoy par le Palatin (3).

M. George (4), en la nouvelle ville au Marché de blé, et fuent (5) en ce lieu la Cène.

---

(1) YSBRAND BALCK of TRABIUS. Hij stond van Pinksteren tot St. Michael 1564 te *Norden*, diende een tijd lang, bij wijze van leening, te *Leeuwarden*; van 1569—75 te *Noordwijk*; 1585 weder te *Antwerpen*; eindelijk te *Leyden*, waar hij is overleden (YPEIJ en DERMOUT, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, I. Aant. 148. REERSHEM. *Ostfriesl. Pred. Denkm.* s. 245. *Archief voor Kerkel. Gesch.*, D. VIII. bl. 451 verv. XIII. bl. 42 verv.).

(2) *Mollens pan* of *Mollekens-ramen*, een ledig erf in de Gasthuisbeemden, aan de stads vest bij den Huivetters (Leerlooijers) toren, en uitkomende in het Hopland. Deze Kerk werd de *Lange Kerk* genoemd. YSBRAND had er 24 Sept. 1566 den eersten steen van gelegd, en de leden der Gemeente, ja ook vreemdelingen van *Doornik*, *Armentieres* en *Valenciennes* hadden er niet alleen gond en zilver voor geschonken, maar ook aan het bouwen vlijtig medegewerkt. De *mans* vierden er het Avondmaal, bij twaalven aanzittende. Den 4 Junij 1567 werd er de sloopende hand aan gelegd, en de afbraak ten voordeele der Waalsche krijgsknechten verkocht (BRANDT, I. 370. *Antw. Chron.* bl. 97, 103, 137).

(3) Le Conseiller BOONEN écrit le 9 Sept. [1566] de *Maestricht* à la Gouvernante: »Je suis adverti que hier au soir est »arrivé en ceste ville prescheur venu du pays du Palsgrave, »lequel se dict estre mandé pour aller prescher en *Anvers*." GACHARD, *Anal. Belg.* p. 191 (GR. V. PR.).

(4) GEORGIUS SYLVANUS (VAN DEN BOSCH), mede reeds in 1566 te *Antwerpen* (*Archief voor Kerk. Gesch.*, D. XIII. bl. 42).

(5) font. (GR. V. PR.) In de Nieuwe stad had men reeds eenige jaren in stilte vergaderd bij nacht en ontijden, in een koe-

Petrus Bogainus (1), Apostat Carmélite.

Les Gueus qui favorisent aux Sectaires de la ville d'Anvers (2).

Le Prince d'Orange.
Lodowick son frère.
Bréderode.
Culemburg (3).
Le Conte van dem Bergh (4).
Le Conte Palatin.

---

stal. Toen nu Oranje 30 Sept. 1566 het bouwen van meer nieuwe kerken verbood, begonnen de *Kalvinisten* deze stalding oogenblikkelijk tot een kerk te verbouwen. Zij kreeg dan ook den naam van *de oude Koeijenkerk*. De Vlaamsche Predikant Joris (Sylvanus) bediende er 't Avondmaal aan *Vrouwen en Dochters*, gelijk Ysbrand in zijne kerk aan de *Mannen*. Zij kwam almede den Walen in handen, en werd gesloopt (*Antw. Chron.* bl. 97, 103, 184).

(1) Gewis schrijffout voor Petrus Dathenus. Deze was althans Monnik geweest te *Poperinge* (Burgund. *Hist. Belg.* p. 160).

(2) Aan het hoofd van dezen titel 's Prinsen naam te vinden, die tot behoud van de stad het leven in de waagschaal had gesteld, is wel een bewijs voor hetgeen hij vermoedde, dat hij zijns dienstes halve niet veel danks zou behalen. Maar genoeg — hij had met de Sectarissen onderhandeld en verbonden gesloten, en was derhalve reeds van dezen kant gevaarlijk.

(3) Floris van Pallandt, Grave van *Kuilenburg*, van wiens leven de Pred. Schotel eene beschrijving heeft beloofd.

(4) Oranjes onstandvastige schoonbroeder Willem van den Berg, overleden 1586. Zie over hem te Water, *Verh. der Edelen*, II. 196—205.

Les Enfans de Wimbres.
L'Amirall (1).
Toison d'Or, Hammes (2).
Le Seigr. de Toulouze (3).
Les Cardos, De Lammol (4), Burguens (5), } frères.
Les deux barons de Flessy, Bourgoignons (6).
De Viliers (7).

---

(1) GASPAR DE COLIGNY, Sr. de *Chatillon*, Admiraal van *Frankrijk*.

(2) NICOLAS DE HAMES, over wien TE WATER, *Verb. der Edelen*, II. 444—446.

(3) JAN VAN MARNIX, Heer van *Toulouze*, ALDEGONDES broeder, was wel reeds den 18den Maart bij *Oostrumpel* door de troepen der Landvoogdes geslagen en verbrand; maar 't zij men nog geen zeker berigt hebbe gehad dat hij werkelijk was omgekomen, 't zij om andere reden, hij staat hier genoemd als hoofd der ongelukkige expeditie naar *Zeeland*. Zie over hem TE WATER, *Verb. der Edelen*, III. bl. 26—28.

(4) Misschien dezelfde, dien de *Antw. Chron.* (bl. 153) bedoelt, als zij onder de ingedaagde »Vassalen des Coninex ende »sualle jonckers" ook zeheren »myn Heer VAN LIMMEL, Capteyn van de Vosse Sterten," noemt.

(5) *Burguens* zal wel bij LES CARDOS en DE LAMMOL behooren, en hunnen landaart aanduiden.

(6) DE FLECHY. TE WATER (II. bl. 400, 401. IV. bl. 35) denkt aan KAREL VAN MONFALCON, Baron van *Flassieu*.

(7) JAN VAN MONTIGNY, Heer van *Villiers*, ijverig voorstander der Hervormingsgezinden; voorts een man van moed. Hij werd 25 April 1568 in een hevig gevecht bij *Daalhem*, niet verre van *Roermonde*, gevangen genomen, naar *Brussel* vervoerd, en den 2den Junij, bij vonnisse van ALBA en den Bloedraad, onthalsd (*Antw. Chron.* bl. 164. BRANDT,

D'Andelot (1).
De Bonneval.
Longastro.
Cite,
Backerselle (2).
Coqz (3), gentilz homme d'Egmont, que sliefdal (4) sont gaigné à l'hérésie.

Hist. der Reform. I. bl. 478. WAGENAAR, *Vaderl. Hist.*, VI. bl. 270. SCHELTEMA, *Staatk. Nederl.* I. bl. 120, 121).

(1) PIERRE D'ANDELOT, mede een *Bourgondiër*. Hij stierf door ALBA en den Bloedraad veroordeeld, 1 Junij 1568 te *Brussel*, met nog 16 andere Edelen, op een schavot, nadat hem door den beul vier slagen waren toegebragt (TE WATER, II. bl. 152, 153. BRANDT, I. bl. 478. *Antw. Chron.* bl. 164, waar zijn naam verkeerd D'ANGELOT is geschreven. *Arch.* III. p. 239, 240).

(2) JAN VAN CASEMBROOT, Heer van *Backerseel*, als Secretaris van den Grave van EGMOND, vroeger den verbonden Edelen gunstig, later hun bittere vijand. Het laatste vermogt hem echter bij ALBA niet van de schuld des eersten vrij te pleiten. Hij werd 24 Sept. 1568 te *Vilvoorden* onthoofd (DE KEMPENAAR, *Vlaemsche Kron.* bl. 17, 34. *Antw. Chron.* bl. 176. BRANDT, I. bl. 481. TE WATER, II. bl. 319—321. SCHELTEMA, *Staatk. Nederl.* I. bl. 234, 235).

(3) Ten zelfden dage als JAN VAN MONTIGNY onthalsd (*Arch.* III. p. 239).

(4) ces Leeffdael (GR. v. PR.). CHRISTOFFEL VAN LEEFDAEL. TE WATER, II. 492—494. Het komt mij nogthans verkieslijker voor, te lezen: *que de Liefdal sont*. *Que*, dat in allen gevalle op BACKERSELLE en COQZ slaat, komt in deze lijst meermalen als eerste naamval voor, b. v. ANTE, LEMPEREUR — — *que avoyt entreprins*.

Et entre les Martinistes du Consistoire.

Hendrick Banelen broucke (1).

Thomas van Ghiert (2).

Geret Coeq (3).

Gilis van der Bannere (4), vendeur de [raisins] (5), près la prison.

Predicans Martinistes (6).

Hermannus Hamelmannus (7), licentiatus, ist gelogiert in den Triser in die Corte Nyaestrate (8).

---

(1) Zonder twijfel schrijffout voor van den Broucke of van den Broek. Hij werd 21 Febr. 1568 met anderen gedaagd, om binnen drie weken zich te *Brussel* te komen verantwoorwoorden, op verbeurte van lijf en goed (*Antw. Chron.* bl. 157).

(2) Thomas van Geere, medeonderteekenaar van het verdrag van 2 Sept. en het aanbod van 27 Oct. 1566. Hij werd 21 Febr. 1568 met zijne vrouw, Tanneke Lyon, ingedaagd (*Antw. Chron.* bl. 157).

(3) Geraert Kock. Hij week naar *Frankfort*, waar in 1570 Oranje nog in zijn schuldboek stond (*Arch.* III. p. 381).

(4) Gillis van der Banderyen. Thuanus noemt hem Bender.

(5) Raisins. (Gr. v. Pr.).

(6) Van Wolff en Vorstius wordt hier gezwegen. Te regt. Beiden hadden toch *Antwerpen* reeds weder verlaten, en waren, daar het doel hunner komst was bereikt, naar Duitschland teruggekeerd. Zie voorts de voorafgegane algemeene aanmerkingen.

(7) Schrijver van het *Oldenburgisch Chronicon*, Oldenb. 1599 in fol., een schaars meer te vinden werk, dat voor de Kerkgeschiedenis van zijnen tijd zeer belangrijk is.

(8) Nyenstrate? (Gr. v. Pr.). [Korte Nieuwstraet, Willems,

Joachimme (1) ist gelogiert tot Jan de Mere, in 't hus vann S. Bernhart.

Illyricus (2) in die Vengstrate (3) tot Gerart Cocq.

Cyriacus Spangenbergh (4) tot Hieronymus Guems.

Hist. onderzoek naer den oorspr. en den waren naem der openb. plaetsen van Antwerpen, Antw. 1828. bl. 35.]

(1) JOACHIM HARTMANN.

(2) MATTHIAS FLACIUS, *Illyricus*. Maar FLACIUS kan moeijelijk meer te *Antwerpen* geweest zijn, daar hij, besloten hebbende om er bij de Gemeente te blijven, naar *Frankfort a. M.* vertrok om zijn huisgezin af te halen, en daár nu, terwijl hij bezig was aan de bezorging van den druk zijner *Verhandeling over den Sacramentstrijd*, vernam, hoe de Protestanten genoodzaakt waren geworden om *Antwerpen* te verlaten. SMIT (*Aant.* V. bl. 37) zegt dan ook, dat hij kort na SPANGENBERG, vertrokken is, schoon in geen geval vóór 1 Februarij. Maar zelfs al ware hij er tijdens het oproer geweest, zoo zou FLACIUS, hoe onrustig anders ook van aard, zeker geen aandeel aan bewegingen tegen de Overheid hebben genomen, daar het bekend is, dat hij eens somtaigen, die de Lutherschen zochten te verleiden om tegen de Overheid te handelen, met deze woorden afwees: » ik ben een krijgsman van de Schrift, maar niet van 't zwaard" (SMIT, *Aant.* VI. bl. 29, 30). Het is dan ook onwaar, dat hij, gelijk de BEAUFORT (I. bl. 598, op gezag van REID, I. B. fol. 5) wil, met SPANGENBERG ter stad zou zijn uitgezet.

(3) Vekenstrate. (GR. V.-PR.). Liever lees ik *Venusstrate*. [WILLEMS, *Onderzoek*, bl. 66.] Er zal oorspronkelijk *Vengstrate* geschreven zijn geweest.

(4) CYRIACUS SPANGENBERGH. Te regt. BRANDT (*Hist. der Ref.* I. bl. 430) verwart hem met JOHANN SPANGENBERGH. Nog erger maakt het NIC. BURGUNDIUS (p. 326) hem verwarrende met FLACIUS, dien hij *Illyricum Spangenburgicum* noemt. Volgens SMIT (*Aant.* VI. bl. 17, 29, 37) was SPANGENBERG op het einde van Januarij reeds weder vertrokken. Dat zal den aanbrenger onbekend zijn geweest.

Ulspaigre (1) docteur, sur Henry van Broucke.

Les Noms des Calvinistes.

Jan Ambroise de Sardes (2), le premier et gaige.
Marcus Perez, Spaignol, juif de race.
Fernando de Benny (3), Spaignol, juif de race.
Cornelus van Bomberge, filz Daniel.
Jan Caulier, de Cambray [herto] des deux Seignr. de Thoulouze.
Denis, le M. à lange, sur le Marché.
Adam et Jacques le Maistre, frères, tous deux de Tournay, marchans de lanir (4).
Gilles Hofman (5) et Henry Hofman (6), frères, et les serviteurs de leur boutiques.
Piere Perdins compaignon et Gilis Hofman, et les serviteurs Guillaume Luse et l'autre Joannes.

(1) Ulsperger (Gr. v. Pr.).

(2) Onder de ingedaagden van 1 Maart 1568 telt de *Antw. Chron.* bl. 157 ook Meester Ambrosius de Chardis, die gewis geen ander is dan de hier genoemde.

(3) De Benny. In de *Antw. Chron.* heet hij Ferdinando Bernaio, »een machtich Coopman." Hij werd 21 Febr. 1568 met zijne vrouw, Anna de Coton, ingedaagd (*Antw. Chron.* bl. 156, 157).

(4) Lanières (chiffons, lambeaux) (Gr. v. Pr.). [Zoo ook *lange*, iets vroeger.]

(5) Gillis Hofman, in 1559, te gelijk met den later voorkomenden Cocquel, Aalmoezenier. Van de Aalmoezeniers, waarvan er altijd vier waren, en die twee jaren dienden, zegt de *Chron. ofte Beschr. van Antw.* in het 3de Stukje: »dit syn altydt *fray rycke Borgers*, dewelcke met grooten »iever dagelyckx (voor de arme menschen) de aellemoesen »om haelen; en al het gene om Godts wil wort gegeven,

Henrick van der Mere, fils de celluy qui a donné 200 L. de groz pour faire la maison des Orphelins du Consistoire.

Guillaume Rubic de Armantiere.

Guillaume et Jan van Santfort, qui se tiennent tousjours du Consistoire (1).

Jan van Hoch.

Jan de beau lieu (2), espiciers sur le marché près de la Chandelle.

Sebastian van Utrecht.

Van der Not (3), quy prétendoit de estre Marggrave.

EN LA RUE DE TOURNAY (4).

Arnolt Pels (5), marchant de rubans, avecq tous ses enfans qui sont 15 ou 16, desquels enfans unne fille at espousé Anthoine Lempereur, demourant alors chef de la sédition de Lyre, que avoyt entreprins mestre

---

» het gene jaerlyckx bedraeght een merckelycke somme; het » selve deylen sy uyt naer hunne gewoonelycke Ordonnantie, » en daer sy naer conscientie het meeste van noode vinden." Zij werden door den Magistraat zelven daartoe gekozen.

(6) HENDRIK HOFMAN, in 1549 Aalmoezenier.

(1) Onder hun toezigt schijnt dus de onderteekening van het verdrag van 15 Maart te zijn geschied.

(2) Beaulieu. (GR. V. PR.).

(3) JASPAR VAN DER NOOT, Ridder, Heer van *Carlo*; op Paschen 1567 om de godsdienst uit *Antwerpen* geweken; ingedaagd 21 Febr. 1568; gesneuveld bij eene poging tot ontzet van *Haarlem*. (*Antw. Chron.* bl. 158. TE WATER, *Verbond der Edelen*, III. bl. 169, 170).

(4) [Lange of Korte Doornickstraat. WILLEMS, *Onderzoek*, bl. 28 of 43.]

(5) In 1544 Aalmoezenier.

200 chevaulx de guerre en Lyre de la part des commissaires Calvinistes, comme on dict.

Somma toute la rue de Tournay est infectée, excepté seullement François van Brusingen, le beau-filz de Pierre Franck, et deux ou trois aultres.

Jan de Campe et ses enfans, et son beau-fils.

Hans Smits belontiers et Sattuver, mauvais garçon, frère de M. Piere van Ihéle, lequel at espousé une femme de Tournay, marchant de camelot.

Pasquier Fleurquin (1), changeur d'argent.

Charle de l'Escluse, et son frère (2), et tous ses gens.

Facteur de Jan de Haz à Lille.

Henric van Once (3), beaupère.

Hector de Lhove, beaufils, et tous ses enfans.

Hector le Moine.

Lucas (4) et Jan Halie (5), tous deux frères, de Tournay, furent principaulx saccageurs des Eglises, et vindrent à Malines de vilage en vilage.

---

(1) Den 21 Febr. 1568 met zijne vrouw ISABEAU JANS DOCHTER ingedaagd (*Antw. Chron.* bl. 156).

(2) Misschien JEAN DE L'ECLUSE, die in 1571 vruchteloos door ORANJE naar Denemarken en Zweden werd gezonden om onderstand (WAGENAAR, VI. bl. 330).

(3) HENDRIK VAN ONCEN, 1563 tot Aalmoezenier gekozen.

(4) LUCAS HAREY, 21 Febr. 1568 met zijne vrouw ingedaagd, op verbeurte van lijf en leven. Later in handen gevallen, werd hij den 21 April 1575 op de Meerbrugge te *Antwerpen* onthalsd, en zijn lijk in kwartieren ter poorten uitgehangen (*Antw. Chron.* bl. 156).

(5) JAN HARLY, met zijne vrouw, SUSANNA VAN BLANCKLAER ten zelfden dage als zijn broeder LUCAS ingedaagd (*Antw. Chron.* bl. 156).

Jacques Gillon d'Armantier, quy a esté prisonnier à Bruxelle.

Jacques Hofnagle (1).

Becanus Medicin (2), cousin des Bombergs, et est du consistoire et prie (3) de tous, ayant espousé la fille de Jacques des Cordes, lequel a demouré à Termonde où il a faict beaucoup de mal, comme a faict Anthoine Lempereur à Lyre.

Christoffle Palatin (4), imprimeur.

On doubte aussy de Sylvius (5), imprimeur du Roy.

---

(1) JACQUES HOFNAGEL, in 1561 tot Aalmoezenier gekozen.

(2) Né 1513 à *Hilvarenbeek*, mort 1572 à *Maestricht*; très versé dans l'étude des langues (GR. v. PR.). Volgens JÖCHER's *Gel. Lex.* geb. 1519. Zijn eigenlijke naam was JOHANNES GOROPIUS. Er zijn van hem *Origines Antverpianae*, in 9 boeken. Hij hield de *Hollandsche* taal voor de *oudste*, en plaatste het *Paradijs* in *Holland!!!* Zie verder JÖCHER.

(3) pire? (GR. v. PR.).

(4) CHRISTOPHORUS PLANTINUS. Het is vreemd, dezen onder de *Kalvinisten* genoemd te vinden. Immers was en bleef hij te *Antwerpen* Koninklijk Boekdrukker. De bij hem uitgegeven Bijbels en Nieuwe Testamenten waren van de verboden boeken uitgezonderd. Van zijne pers ging in 1571, tot Philips kosten, de *Index expurgatorius* (in 1536 door FRANCISCUS JUNIUS ontdekt en openbaar gemaakt) uit, waarin alles vermeld stond wat uit de boeken behoorde weggeschrapt te worden (zie *Ned. Archief*, III. bl. 482 verv.). Staatsstukken werden nog in 1583 bij hem gedrukt. En nog in 1589, het jaar zijns doods, vind ik hem *Architypographus Regius* genoemd op den titel van een geschrift van JACOBUS PAMELIUS, *de religionibus diversis non admittendis* (DE KEMPENAERE, bl. 79, 307. BRANDT, I. bl. 523. JÖCHER, *Gel. Lex.*).

(5) WILLEM SYLVIUS. Hij werd dan ook werkelijk in den nacht

Jacques Pelts sur le Marché des chevaulx, et son beau-père; je pense que il sont Martinistes (1).
Bommier de Bruxelle.
La Maison de Hubert de Liot.
Partie de la Maison de Formentraux, les Castellans.
Les Couvers. — Les Dupont.
Les Delves. — Les du Boguel. — Les Desbarquois.
Les enfans de François Fasse. — Les de Lobles.
Les Malapas de Valanciene.
Nicolas Guilliers Ketele, Anthoine frère, Jan Lernan, son comp., tous deux de Bruges.
Arian Taques (2), beaufils de Jan Lernont (3) de Bruges.
Rubert van Asten (4).
Piere Arnout (5), son beau-filz, riches (6).
Jan Damman.
Piere Moscheron (7), enterré à la Huguenotte. Taffin

van 2 op 3 Maart 1568 van Hoofswege door den Roo-roede opgeligt en gevangen genomen (*Antw. Chron.* bl. 158).

(1) Hij wordt later (bl. 169) dan ook nog eens onder de *Martinisten* genoemd. Zijn schoonvader heet daar De Bes.

(2) Adriaan Taquet, in 1565 Kapelmeester van Onze Lieve Vrouwe Kapel.

(3) Lernan (?) (Gr. v. Pr.).

(4) Robert van Hasten, in 1553 Kapelm. van O. L. Vr. Kapel.

(5) Pieter Arnouts, in 1566 Kapelm. van gen. Kapel.

(6) C'est une qualité intéressante sur une liste de proscription. Il en aura été maintes fois comme au temps de Tacite; *opes pro crimine.* (Gr. v. Pr.) *schat voor schuld.*

(7) [Of Moucheron. Hij schijnt naar Emden uitgeweken. Trouwens, de bekende Nederl. Kunstschilder Frederik Moucheron, vader des Schilders Is. M., werd daar ter plaatse in 1633 geboren. A. Houbraken, *Schouburgh d. Ned. Schilders*, I. bl. 327].

fit le sermon. Tous les enfans sont Calvinistes.

Jan du Bois, viel homme, et son beau-filx, nommé Gile, qui fut clercq du mestre des postes.

Thomas Lermite, eschevin de Huckny, ayant office en la maison de la ville, se maria à la Calviniste publicquement depuis ung mois.

M. Jan Rubens (1), eschevin de leur temps.

Les enfans de Pruns, fort riches (2), sur la Lombarde Veste, mais on ne scait desquels ils sont, de Calvin ou Martin.

La plupart des François. — La plupart des Anglois.

Loys de Bois.

La plu grande partie des citoens des mestiers, qui ont esté cause que de la première fois Madame ne peult (3) mestre des gens dedans la ville.

Giffis Sunsart, Juillier (4).

Jan Sellas en la Suriestrate (5).

---

(1) De vader van onzen beroemden Schilder. Hij week met zijne echtgenoote, MARIA PIJPELINCS, naar *Keulen*, waar onze Schilder in 1577 werd geboren, doch vanwaar het huisgezin kort daarop naar *Antwerpen* is teruggekeerd. Reeds hunne kinderen, PETRUS PAULUS, Schilder, en PHILIPPUS, Doctor in de Regten en Secretaris van *Antwerpen*, verlieten het Protestantismus weder; en de nakomelingen des laatstgenoemden leverden zelfs van 1721 -1736, in GERARDUS RUBENS eenen Abt aan de Abtdij van St. Bernard (WEYERMAN, *Levensbeschr. der Nederl. Konstschilders*, I. bl. 253. *Chron. ofte Beschr. van Antw.* 1ste Stukje).

(2) Zie vorige bladz. (n. 6).

(3) pût (GR. v. PR.). (4) [Juwelier].

(5) *Zuerstraet* (GR. v. PR.) liever *Siericstrate*, gelijk een der straten te *Antwerpen* nu nog genoemd wordt. [Zie WILLEMS, bl. 40. Doch hij heeft evenzeer (bl. 78) eene *Zuerstraet*].

Jan van Becke, près de la Copérstrate.
Adrian de la Barre, compaignon de Jean de beau lieu (1 près les frères mineurs.
Jan Pelicourne.
Adrian, Jan, et François Marot, trois frères, l'ung est monnoyeur.
Le cousin de Jan van der Heyden, près la maison de Jaspar Doix.
Gerart Bol, cousin de Frats.
Piere van der Gunst, homme fort riche et misérable, sa richesse de 50 m. ducats (2).
Augustin de Movelle, Génevois.
Homberbie, marchant de drap de soye en la Malreystrate.
Piere de Fneilles et sa Comp. in die Cammerstrate, riche (2).
Le cousin de Pauls van Duffelt, près du Me des postes.
Egidio et Justo Piscatori et ses frères de Andenarde (3).
Jan Daniel (4) Gaste (5) par le cousin de Jan du Foure.
Jan dos Cordes op den Ufer.
Jan Bacquetier. Idem.
Jan de Got, Alexander de Grot.
Piere Hausman.
Jan Cachopen et Jacques Brandel, près de la bourche des Anglois (6).
Jacques Fasse.

---

(1) Beaulieux (Gr. v. Pr.).
(2) Zie bl. 162 (6).
(3) *Audenarde* (Gr. v. Pr.).
(4) Met zijne vrouw ingedaagd 1 Maart 1568. *Antw. Chron.* bl. 157).
(5) gâté (corrompu, infecté d'hérésie) (Gr. v. Pr.).
(6) Bourse (Engelshuis) (Gr. v. Pr.).

Jan Buret. — François Bisschop (1).
Daniel van Gelle. — Anthoine de Inprun.
Charles de la Rue. — Quintin de Boire.
Jan Montroy (2). — Thomas van Ninoug.
Piere Dabelan. — Quintin Courier.
Bastian van Duffelt.
Anthoine et Jan Mourmans.
Jan le Gran (3).

Les Martinistes.

Le Prince (4), sa femme (5) et Lodowick son frère.

---

(1) Met zijne vrouw, Gilette Camby, 21 Febr. 1568 ingedaagd. *Antw. Chron.* bl. 156.

(2) Jean de Montres, met Tanneken de Nigegrave, van *Brugge*, zijne vrouw, ten zelfden dage ingedaagd. *Antw. Chron.* bl. 156.

(3) Jean le Grand, van *Armentiers*; of Jean le Grain, van *Atrecht?* De *eerste* werd den 8sten Julij 1569 te *Antwerpen* om den geloove verbrand, hebbende den mond met de tongschroef gebreideld (Brandt, I. 499. *Martel.-B.* op 1569). De *laatste* had zich te *Antwerpen* bijzonder beijverd in het herbergen van derwaards vlugtende geloofsgenooten, en werd 28 Junij 1568 te *Brussel* onthoofd (Brandt, I. bl. 496. *Martel.-B.* op 1568). De *laatste* schijnt hier het meest in aanmerking te komen.

(4) Teregt zegt Brandt (I. bl. 454): »Van de Religie had hij »toen ter tijdt nog weinig smaecks." Onder *Religie* versta men namelijk, gelijk vroeger is aangeduid, de belijdenis der *Kalvinisten*. [Doch Brandt, evenmin als v. Reijd, wiens woorden (*Nederl. Oorl.* bl. 3) door Brandt zijn overgenomen, heeft hier dit woord in dien beperkten zin gebezigd, welken de Schrijver aan hetzelve wil toekennen. Vooringenomenheid leidt hier op het dwaalspoor. Overigens wordt

Monsr. de Stralle (1).
Monsr. de Roucoucx (2).

---

hetgeen v. REIJD en BRANDT te kennen geven, door 's Prinsen brieven uit dat tijdvak, en door zijne verklaringen deswegens in zijne *Apologie*, bevestigd.] (*De Redactie.*)

(5) ANNA VAN SAKSEN, dochter van MAURITS van *Saksen*, en kleindochter van PHILIP van *Hessen*, beiden in de geschiedenis der Luthersche kerk overbekend.

(1) ANTHONIE VAN STRALEN, Heer van *Mercxem* en *Dambrugge*; Ridder; in 1555, 56, 57, 61 en 65 Burgemeester; Thesaurier van de Staten (*Vl. Kron.* bl. 34). In Stad en Schepenbank wagende te blijven, werd hij, op last van ALBA, den 9den Sept. 1567 opgeligt, naar *Lier*, en vervolgens (25 Sept.) naar *Brussel* vervoerd, en daar in Augustus 1568 door den Bloedraad tot het zwaard veroordeeld. De *Antw. Chron.* bl. 176, zegt 24 Sept. te *Vilvoorden*, ten zelfden dage als BACKERSEEL. Hij onderging zijn vonnis niettegenstaande de Bloedraad zelf betuigde, dat er groote reden tot gratie zou zijn. Doch verstandhouding met ORANJE en voorstander der Hervorming waren in ALBA's oogen te groote misdaden, dan dat hij die gratie zou verleend hebben. Over deze zaak kwam in het licht: *Corte vermaninghe aen alle Christenen opt vonnisse oft advis, met grooter wreetheit te wercke gestelt teghen Heer* A. VAN STRAELEN, *Anno* 1569. Vermoedelijk was HANS BAERT er de Schrijver van (*Ansh.* III. p. 317. SCHELTEMA, *Staatk. Nederl.* II. bl. 341, 342, en de daar aangehaalde Schrijvers, BOR, TE WATER en VAN LOON. Voorts BRANDT, I. bl. 481, en VAN CAPPELLE, *Bijdrage tot de Gesch. der Nederl.*, bl. 207—250).

(2) De Ridder NICOLAUS ROCKOX, in 1555, 56, 57, 60, 62 en 63 Burgemeester van *Antwerpen*. Na ALBA's vertrek (1573) keerde hij derwaarts terug, en bekleedde er in 1574, 75 en 77 wederom zijne vroegere waardigheid. Hij was gehuwd met ANNA PEREZ. En was deze nu, gelijk denkelijk is

Plusieurs de la loy.

Toute les Greffiers gaster (1) quand aux clercqs, desquels les principaulx sont Lambertus et Piere Barokere (2).

Le pensionnaire Wesselbecke (3).

---

eene dochter van MARCUS PEREZ, te voren genoemd, dan zien wij daaruit, dat het verschil tusschen *Lutherschen* en *Kalvinisten* nog niet zóó hoog werd opgenomen, dat het eene hinderpaal tot het sluiten van een huwelijk zou hebben kunnen opleveren. — VAN DIJK, RUBENS en VAN HEEMSEN hebben op hun paneel het beeld des Burgemeesters, de beide laatsten ook dat zijner vrouw, bewaard. De door VAN HEEMSEN geschilderde portretten komen voor op het *Epitaphium* der familie in de Parochiale kerk van den H. JACOBUS. De beide stukken van RUBENS hangen op het *Museum*. Dat van VAN DIJK, thans geplaatst in het *Maagdenhuis* in de *lange gasthuisstraat* te *Antwerpen*, hing, voor deszelfs verwijdering naar *Frankrijk*, in 1794, in *de Kamer van den H. Geest* in *O. L. Vrouwe Kerk*. En hoe het daar gekomen zij? — Ik gis uit de *Kapel der Karmeliten of O. L. Vrouwe-Broeders*, van welke de Lutherschen, tusschen 1578 en 1585, mede als kerk hebben gebruik gemaakt, en waar het beeld van den Burgemeester, die tot de Gemeente behoorde, misschien in de Consistoriekamer, zoo niet in de Kerk zelve, zal hebben gehangen (Zie *Leydsman der Vreemdelingen of belangryke tweevoudige Beschryving der Stad Antwerpen* (1825) bl. 102, 122, 136).

(1) gâtés (GR. v. PR.).

(2) BACKERE? (GR. v. PR.).

(3) Mr. JACOB VAN WESEMBEECK. Hij werd in 1563 naar het Spaansche Hof gezonden, om beter inlichting te geven wegens de godsdienstzaken hier te lande. In 1566 zocht hij den beeldstorm te breidelen. Hij werd 21 Febr. 1568 in gedaagd. In den uitersten nood hield hij nog briefwisseling met ORANJE, die hem hoogschatte, en in 1572 tot Commis-

L'autre est doubteux.
Les secrétaires Grapheus (1).
Hipolite Greffier (2).

Les Consistoires des Martinistes.

Henrick van den Broucke. — Thomas van Ghiert.
Gheret Cocq, Colonnois (3) vendeur de roisin, près la prison.
Charle Cocquel (4) et son beaufilz, et nommés Maternus Schoof, et tous ses beaulx-fils et enfans.
Hans Ort (5).

---

saris over het krijgsvolk aanstelde (*Antw. Chron.* bl. 157, Scheltema, *Staatk. Nederl.* II. ql. 470, 471, en de daar aangehaalde Schrijvers). Er bestaat van hem een allerbelangrijkst geschrift: *De Beschrijvinge van den Geschiedenissen in der Religien-saken toeghedragen in den Nederlanden. D'Eerste Boeck*, 1569 (op den titel staat, misschien met opzet, 1559) waarover S. de Wind, *Bibl. der Nederl. Gesch.* I. 177 enz. 546, 547. Dit geschrift van den man, die alles met eigen oogen aanschouwde, is almede een bewijs, hoeveel rustiger en gematigder de *Lutherschen* zich gedroegen, dan de *Kalvinisten*. Het is soms of er geen Lutherschen waren [»*paucissimi*" Aitta. Zie boven bl. 142. *Red.*]. Jammer, dat dit *eerste* boek met Aug. 1566 eindigt, en het *tweede* niet is verschenen, hoewel er zelfs reeds een *derde* in Handschrift aanwezig was.

(1) Vroeger (bl. 150) is bepaaldelijk Alexander genoemd.
(2) Bij Wesembeek bl. 195 *Secretaris* Polites genoemd.
(3) Vóór of achter *Colonnois* is zonder twijfel uitgevallen de naam van Gillis van der Banderijen. Zie hier voren (bl. 156).
(4) Carel Cocquel, in 1559 Aalmoezenier.
(5) Hans van Oort, in 1558 Aalmoezenier.

Jacob Welfart (1), et ses enfans, sont grandement suspect.

De Bes sur le cuinentière (2). — Jacques Pelts, son beau-fils.

Jan de la Faille (3) et ses enfans.

Tous les Allemans en grand nombre.

Tous les Oesterlincx (4), desquels plusieurs sont Calvinistes.

La tierce partie de la ville son (5) et Martinistes et Confessionistes (6).

---

(1) Gewis JACOB WOLFAERT, die in 1546 Kapelmeester van O. L. Vr. Kapel, en in 1548 Aalmoezenier was geweest.

(2) cimetière. (GR. V. PR.).

(3) In 1562 Aalmoezenier. In 1584 werd deze post weder bekleed door MARTEN DE LA FAILLE.

(4) Oosterlingen; ceux qui appartenoient à la Hanse (GR. V. PR.). Derhalve vreemdelingen uit *Hamburg*, *Lubek*, *Brunswijk*, *Dantzig*, *Bremen*, *Rostok*, *Straalsund*, enz. die zich om des handels wille te *Antwerpen* hadden nedergezet, of er zich te dier oorzake tijdelijk ophielden. Het *plusieurs* kan niet meer dan *sommigen* of *enkelen* beteekenen, daar in de genoemde steden de *Kalvinisten* geen vasten voet hadden.

(5) sont (GR. V. PR.).

(6) Daar hier deze woorden niet van gelijke beteekenis geacht kunnen worden, moeten wij onder *Martinistes* de *strengere*, onder *Confessionisten* de *minder strenge Lutherschen* of *Melanthonianen* verstaan. Ja misschien worden onder den laatsten naam zelfs bedoeld allen, die bereid waren des Prinsen verlangen tot aanneming van de *Augsburgsche Confessie* op te volgen. Echter is het berigt, door ORANJE in Januarij te *Amsterdam* ontvangen, dat reeds meer dan 12000 menschen zouden hebben geteekend, veel te overdreven (*Archives*, III. 5).

Bonaventura Bodeguer (1).
Les deulx Stullincx (2). — Jan van Achelen.
Sebalt van Bondelier et son beau-filz, frère du pensionnaire, susnommés (3) Gilles.
Martin van Brulle. — Adrian Tacq.
Niclas van der Hon et son beau-fils. — Jan Tacq.
Jan van Bree.
Le marchant de drap de soye, sur le coing de la rue des Cordeliers en bas de la vielle bourse.
Jan de Braine (4), sucrier.
Ung sucrier près la maison de la ville, portant longue barbe est du Consistorie, et quasi tous les sucriers (5).

---

(1) BONAVENTURA BODECKERE of BODECKER, in 1566 Kapelmeester van O. L. Vr. Kapel. De Hollandsch-Luthersche Gemeente te *Frankfort a. M.*, van *Antwerpen* afkomstig, telde nog lang BÖDECKER's onder hare voorstanders. Ook te *Emden*, *Amsterdam* [en *Leyden*] vinden wij later BÖDECKER's, BÖDEKERS, of BEUDEKERS.

(2) Gewis STUTTELINCK, welke naam onder de Kapelmeesters van O. L. Vr. Kapel voorkomt.

(3) surnommé (GR. V. PR.).

(4) JAN DE BRUINE.

(5) Om zoo te spreken al de Suikerbakkers. Zonderling! Hetzelfde verschijnsel bestond ook in later dagen, en bestaat ten deele nog. *Amsterdam*, *Rotterdam* en *Dordrecht* zijn er sprekende voorbeelden van. Ook nu nog zijn daar misschien de meeste Suikerbakkers *Luthersch* of van *Lutherschen oorsprong*. De *Dordsche* Lutherse Gemeente had er vrijheid van godsdienst aan te danken (SCHOTEL, *Kerk. Dordrecht*, I. bl. 354 verv.). [Zoo zijn bijv. de Schoorsteenvegers in ons land meestal Roomsch, om de eenvoudige reden, dat menschen van dat bedrijf, meestal uit Roomsch-Katholijke streken, naar ons winstgevend land kwamen afzakken.]

(*De Redactie.*)

François van Alst, près du marché au laict.

Jacques de Cavecante.

Jaspar Cropassayeur (1) des monoyes.

M. Seger, médecin et son beau-filz.

Christoffel Prun (2), receveur de la fortification de la ville d'Anvers.

Ginert Belar.

De Belar, maitre d'escolle, quy fut docte en hebrieu (3).

Jan van den Hoogen, sucrier.

Daniel de Lomel et son frère especier.

---

(1) Crop, essayeur? (Gr. v. Pr.).

(2) Zeker Christoffel Proenen, in 1553, te gelijk met den voorheen (bl. 162) genoemden Robert van Hapten, Kapelmeester van O. L. Vr. Kapel. [Prun komt anders ook vroeger voor (bl. 163)].

(3) Hébreu (Gr. v. Pr.). Zouden de Lutherschen te *Antwerpen* reeds nu een *gymnasium* gehad hebben, gelijk in 1580—1585, toen Luberatus Florinus aan het hoofd daarvan stond?

[Bl. 117 en 118 Aanteek. In pl. van: »twee derde gedeelten — waren toegedaan," lees men: »een derde gedeelte — was toegedaan."]

[Bij de Aanteek. bl. 125 voege men nog: »en hetgeen hij uitdrukkelijk zegt in zijne *Verantwoordinghe* enz. *ghedruckt* 1568, bl. 49: »Dewelcke (Officieren ende Wethouderen van Antwerpen) oock groote oorsake totter seluer onruste hadden ghegeuen, mits sy hadden ghesocht te breken de accordatiën aldaer ghemaect."]

[Bl. 160. reg. 7. voege men bij het woord »belontiers" de aanteekening: gewis *beloutiers*, voor *bloutiers*, van *blouter* of *bluter*, d. i. *vellenblooten*. Zie *Dict. de* Nodier.]

(*De Redactie.*)

BIJLAGE A. (1)

Copie des getuigenis aangaande de Predikanten en de Gedeputeerden der Gemeente van Antwerpen, der Augsburgsche Confessie toegedaan, van den Eerzaamen Raad en Overheid derzelver Stad, hun in den afscheid gegeeven:

Allen den geenen, die deeze Letteren zullen zien of hooren leezen, Burgemeesteren, Scheepenen en Raad van de Stad van Antwerpen, Saluit. Doen te weeten en certificeeren mids deezen:

Alzoo wy den Predikanten en den Gedeputeerden van de Confessie van Augsburg binnen deeser Stad hadden te vooren gehouden den wille ende bevelen van den Kon. Maj. onzen genadigen Heere, van de Predikasie en Exercitie van den Religie, van te vooren binnen deeze Landen openbaarlyk niet gebruikt, te moeten ceesseeren, niet willende vallen in de indignatie van Zyner Maj. en de Stad stellen in geheel ruine, verbiedende dat zelve by bedwang worden gedaan, en verwagtende groote magt van uitlandsche Ruiteren en Knegten, die daartoe alreede waren aangekomen, en nog aankoomen zouden, worden, boven de geenen, die nog tegenwoordig binnen 's Lands zyn, met meer andere inconvenientien, die daar uit zouden mogen volgen. Zoo is't, dat de voorsz. Predikanten en Gedepu-

(1) Aldus door F. SMIT overgenomen in zijne *Aant.* enz. VII, bl. 16. uit de; *Korte Verantwoording der Antwerpsche Confessie tegen* W. LINDANUS, 1567, waar het stuk achteraan is gevoegd.

teerden in den naame van die van de voorz. Confessie, hebbende altijd vastelyk gestaan en gepersisteerd by den onderhouden en affecte van hun contract tussen mynen Heere den Prinse van Oranje, als Gouverneur, en ons der eenre, ende hen ten anderen zyde, aangaande den tweeden September lestleden. Ende welke, nadien zy niet en hebben uit voorgaande oorzaaken mogen hebben obtineeren, niet willende tegen der Maj. expresse bevelen rebel worden ende ongehoorzaam vallen, maar de oorzaake van de bederffenisse van der zelver Stad verhoeden, hebben te vreeden geweest de voorsz. Predicanten en Exercitie te verlaaten ende te verhouden; ende de voorsz. Predikanten te vertrekken buiten deezer Stad, ende deeze Zyner Majesteits Nederlanden, behoudelyk dat hun gegeeven worde Paspoort en gelyde voor zeekeren tyd, zoo hun 't zelve ook by ons gegeeven is, naar uitwysen van de brieven daar van zynde; en daarenboven, dat men hun en anderen van de Confessie zoude verleenen Acte, dat zy hun anders niet gedragen hebben binnen deeze Stad, dan in alle gehoorzaamheeden tegens de Magistraat en de Overheid, ende dezelve met er daad bygestaan tegens diegeenen, die de voorsz. Stad in groote onruste en beroerte hadden gestelt, en hen gereguleert en nagegaan den voorsz. accorde: omme hen te dienen ter plaatse daar hun 't zelve van nooden weezen zal, d' welke by deezen onzen jegenwoordigen is geaccordeert al 't geene des voorsz. is, alzoo waaragtig zynde, zonder argelist. Ende des te oirconden hebben wy den zeegel ter zaake der voorsz. Stad van Antwerpen deezen letteren doen overhandigen opten 12 *dagh Aprilis* in 't jaar ons Heere als men schreef MCCCCC en zeven en zestig naar Paschen.

(Onderteekend) A. Grapheus.

BIJLAGE B. (1)

Gelijke getuigenis van den Prins van Oranje.

Willem, by der Gratien Gods, Prince van Oraugien, Graave van Nassau etc. Baron, Heere 's Lands van Breda, van Diest etc. Burggraav van Antwerpen, en van Besançon, allen dengeenen, die deezen zullen zien, salut. Alzoo de Predikanten en Gedeputeerden van der Confessie van Augsburg binnen de Stad van Antwerpen in eenigenderleye maniere willende contravenieeren den bevele en wille van de Koninglyke Maj. bedwongen zyn de predikatien en exercitie van der Religie te moeten deen cesseeren, en de selve Stad te ruimen en te verlaten, liever dan zy zouden vallen (zoo zy seggen) in Zyner Maj. indignatie, nog oorzaake geheeten te worden van derzelver Stads ruïne, verbeidende, dat zulks by bedwang zoude worden gedaan door magt van uitlandsche Ruiteren en Knegten, met meer andere inconvenienten, die daar uit souden mogen volgen, als dat zy tegen Zyner Maj. bevel rebel ongehoorzaam souden mogen schynen, maar meer geneigt om de bederffenisse daarvan te verhouden, en effecte van den contracte, tuesen ons als Gouverneur, en Burgemeesteren, Schepenen en Raad der voorz. Stad van Antwerpen ter eenre, en hen ter andere zyde, aangegaan den tweeden September laastleden, niet hebben mogen obtineren, als breeder is blykende by de brieven van de voorz. Stad

(1) Aldus door F. SMIT in zijne *Aant.* enz. bl. 16*a*, 17, 18, opgenomen uit BOR, p. 166.

van Antwerpen, hun op den 12 dag deezer gegeeven, ons daarom vriendelyk en ootmoedelyk biddende, dat wy hun zouden verleenen attestatie van hun ordentelyk beroep, wandeling en conversatie, volgende hunnen voorz. contracte, van dat zy zig anders niet gedragen hebben binnen de voorz. Stad, dan in alle gehoorzaamheid jegens de Magistraat en Overheid, welk wy gaarne tot hun verzoek als boven geaccordeert hebben, al 't geen des voorsz. staat waaragtig zynde, daar by voegende, dat zy de voorsz. Magistraat en Overheid met er daad hebben bygestaan jegens de geenen, die de voorsz. Stad in groote onruste en beroerte hadden gestelt. Alles zonder argelist; en des t'oirkonde hebben wy deezen met onze hand onderteekent, en ons Secreet van wapenen op de marge doen drukken, tot Breda, op den 13 van April in 't jaar ons Heeren 1567 na Paschen.

(Geteekend) GUILLIAUME DE NASSAU.

's Prinsen zegel in rooden wasse.

DANIEL SINAPIUS (1).

» Sinapius cum Leydae Collegii subregens octingentos florenos annuos in stipendium acciperet, quidam jocose dictitabant, magnos in collegio sumptus fieri, cum in sinapi supra octingentos florenos annuatim solverentur. Ambiguitatis imperiti non satis mirari poterant, tantum pecuniae in sinapi impendi, alumnosque adeo et socios nimium profuse tractari existimabant."

Ex *Advers. autogr.* Joh. Smetii, IV. 45.

---

(1) Hij werd in 1619, in de plaats van Barlaeus, tot Onder-Regent van het Staten-Collegie aangesteld. Zie over hem Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hoogeschool*, I. bl. 113, 149. II. bl. 120, 287. Boxhorn hield op hem eene lijkrede, welke, onder anderen, bij wijze van uittreksel te vinden is vóór D. S's *Dissertt. Ethicae*, L. B. 1645. 12mo.

PILWIZ,

Eene bijdrage tot de opsporing van overblijfselen der Duitsche Mythologie in Nederland.

Het vreemde, aan het hoofd dezes geplaatste, woord zal, naar ik hoop, zijne verschooning vinden in het belang des onderwerps, 't welk daarnevens is aangeduid; terwijl de naauwe band, waarmede dit met de Nederlandsche Kerkgeschiedenis vereenigd is, het niet ongevallig zal doen zijn, wanneer ook hier, nu en dan, op dit zusterlijke gebied eene schrede gezet wordt. In die hoop ga ik tot 't geen ik over den *Pilwiz* te zeggen heb over.

In mijne geboortestad Zalt-Bommel, in Gelderland aan de Waal, hoorde en bezigde ik waarschijnlijk zelf meermalen den dáár onder kinderen zeer gewonen uitroep: *Bille-wille-wits wiens goed is dat* (1)? Wanneer namelijk een knaap iets gevonden heeft, dat aan een' ander' toebehoort, dan treedt hij in den kring zijner makkers en houdt, onder het aanheffen van dezen kreet, het gevondene zoo lang in de hoogte, tot dat het is uitgemaakt,

(1) Of, om zoo veel mogelijk ook het dialect en de uitspraak weêr te geven: *wie's goet ist tet?* Het ond Geldersche *ist* kan men nog dikwijls in de uitspraak onderscheiden.

wie als de regte eigenaar van het verlorene moet worden aangemerkt. Men zeide echter, indien mijn geheugen mij niet bedriegt, in plaats van *Billewits*, of *Pillewits*, ook wel *Prillewits*, en daarom dacht ik later wel eens, of ook een in genoemde stad zeer bekende familienaam PRILLEVITS (1), op eene of andere wijze, tot het ontstaan dezer geheele spreekwijze kon hebben aanleiding gegeven. Maar, moge al de verandering van *Bil* of *Pil* in *Pril* op deze wijze niet onwaarschijnlijk te verklaren zijn, de geheele oorsprong der spreekwijze kan er vooral daarom niet uit worden afgeleid, dewijl dezelfde woorden en hetzelfde gebruik, ook elders in Gelderland en, gelijk mij verzekerd werd, lager af langs de Waal, Merwe en Maas, tot in de omstreken van Dordrecht en Rotterdam, in de kinderwereld bekend zijn.

Doch van waar dan eene zoo zonderlinge uitdrukking op eene zoo geheel eigenaardige wijze gebezigd en toegepast? Wel vermoedde ik voor dezelve steeds een' alouden oorsprong, zonder evenwel iets te ontdekken, 't welk tot nadere opheldering dienen kon. Onlangs echter in de nieuwe uitgaaf van GRIMM's *Deutsche Mythologie* naar iets anders omziende, vond ik, naar het mij voorkomt, 't geen niet alleen deze spreekwijze en haar gebruik voldoende opheldert, maar tevens, hetgeen de overtuiging bij mij opwekte, dat zij aan een nog

(1) Deze naam heeft, onder anderen, meer dan één geacht Predikant aan de Nederl. Herv. Kerk gegeven.

niet geheel opgehelderd punt der Duitsche Mythologie, op hare beurt, zelfs eenig licht kan bijzetten. In allen gevalle bleek zij mij nu mede eene proeve te leveren, dat het Christendom, schoon reeds zoo vele eeuwen gevestigd, toch geenszins nog alle sporen van het vroegere Heidendom in ons midden heeft uitgewischt; en bij den ook onder ons ontwaakten ijver, om op te sporen en te verzamelen 't geen tot kennis van den Godsdienstigen en zedelijken toestand van het voorgeslacht strekken kan, achtte ik het niet geheel onbelangrijk op deze kinderspreuk en hare verklaring hier voor een oogenblik de aandacht te vestigen.

Bij GRIMM vond ik dan, onder de *Wichte, Elve* en *Zwergen*, s. 441 ff. meer bijzonder den *Pilwiz* of *Bilwiz* genoemd, eene soort van Genius, die niet in de Noordsche, maar dies te meer in de Middelhoogduitsche Mythen een rol speelt. Naar de verschillende dialecten heet hij ook *Pilwiht*, *Pilewis*, *Pilawiz*, *Pelewijs*, *Bilevit*, *Bilwitz*, *Bihlweis*, *Bilwechs* enz. De Westphaalsche en N. Nederlandsche *Belewitten* hangen met den *Pilwiz* zamen. KILIAAN verklaart *Beelewitte* door *Lamia*. En GISB. VOETIUS schrijft (*De miraculis*, in *Disput. Theol.* T. II. p. 1027): »de illis quos nostrates, appellant *beeldwit* et *blinde belien*, a quibus nocturna visa videri atque ex iis arcana revelari putant." Tot verklaring nu zegt GRIMM (s. 442): »Der Angelsachsische sprache ist ein adject. eigen *bilvit*, *bilevit*, —

das *mansuetus*, *simplex* erklärt wird, genauer *aequus*, *justus* bedeuten konnte. — Die schreibung *bilehvit* (BEDA 5, 2, 13, wo es *simplex* übersetzt) würde auf *hvit* (*albus*) führen; was sollte dann aber *bil* bedeuten? ich ziehe das beglaubigtere *bilevit* vor, und nehme *vit* vor *scius*, *bilvit* ahd. *pilawiz*, *pilwiz*? für *aequum sciens*, *aequus*, *bonus*, obgleich ein adj. *vit*, *wiz* sonst, so viel ich weiss, mangelt, und altn. *vitr* (gen. *vitrs*) noch ein ableitendes R zufügt. Sind diese Etymologien haltbar, so ist *bilwiz* ein guter genius, aber elbischer natur u. s. w." Hij voegt er bij: »das einfache *bil* scheint an sich schon *aequitas*, *jus*, mhd. *billich* (*aequus*); ahd. kenne ich *billih* nur aus W. LXV, 27, wo die Leidner hs. *bilithlich* (1)." Dan zegt hij verder: »In den jüngsten jahrhunderten hat der volksglaube, die alte, edlere bedeutung dieses geisterhaften wesens verlierend, gerade wie bei *Alb*, *Holla* und *Bertha*, nur die feindselige seite seiner natur festgehalten: es erscheint als plagendes, schreckendes, haar und bart wirrendes, getraide zerschneidendes, gespenst — und hexe. — HANS SACHS gebraucht *bilbitzen* vom verwickeln der haarzöpfe, *pilmitz* von verworrenen

(1) GRIMM bedoelt, in zijn wel eens overdreven laconisme, het merkwaardige Egmondsche HS. van WILLERAMUS *in Canticum* (*MS. Lat. Bibl. Publ.* N°. 130), hetwelk door HOFFMANN *v. Fallersleben* bij zijne uitgave gebruikt is. *Billithlich* is hetzelfde als ons adv. *billiklijk*.

haarloeken." Bij het laatste dacht ik aan ons *Polemuts*, hetgeen echter ook *Poolsche muts* zou kunnen beteekenen, doch zelfs dan weder, op eene andere wijze, door de *plica polonica* (*wichtelzopf*, *bichtel-zopf*, *Bilwitz-zopf*, ons *poolsche vlecht*) als het werk van den *Pilwiz* (zie GRIMM, s. 443) met het geloof aan dezen kan zamenhangen.

Hoe dit zijn moge, uit al het aangevoerde blijkt, dunkt mij, overvloedig, dat de onder ons bewaarde spreekwijze: *Bille-wille-wits wiens goed is dat?* met de mythe van den *Pilwitz* in de naauwste betrekking staat, en dat uit deze alleen de oorsprong en het eigenaardige gebruik derzelve te verklaren is. Of *wille* alleen om den klank en den kadans is toegevoegd, dan of het bovendien ook nog eenige beteekenis heeft, kan ik niet beslissen. Maar de geheele aldus gebezigde kreet, schijnt mij de verklaring, welke GRIMM van den *Pilwiz*, als: *aequum sciens*, gegeven heeft, meer zelfs dan iets anders, van hetgeen door dien geleerden voor zijn gevoelen is bijgebragt, te bevestigen. Slechts zou het eigenaardige gebruik, hetwelk men van deze spreekwijze nog onder ons maakt, bewijzen, dat GRIMM zich te sterk heeft uitgedrukt, wanneer hij zegt, dat de meer edele beteekenis van den *Pilwiz* in de latere eeuwen is verloren gegaan, en hij alleen nog als een meer vijandige geest is bekend gebleven. Immers juist de aangevoerde uitroep en de wijze, waarop men

denzelven bezigt, doet hem als een *goeden geest*, ja, als den *handhaver van regt en billijkheid* kennen, onder wiens bescherming en hoede vooral het verlorene schijnt te zijn gesteld geweest, en die geacht werd er zorg voor te dragen, dat het tot zijnen regten eigenaar wederkeerde. Ik vermoede dan ook, dat wij in dit kinderspel welligt de overblijfsels zien der oudste regtsoefening ten aanzien van verlorene goederen; waarover andere oude costumen en usantiën misschien nog wel eenig meerder licht zouden kunnen verspreiden. Doch het onderzoek hiernaar moet ik aan den regtskundigen overlaten. Hier zij het genoeg, in een niet onbelangrijk voorbeeld te hebben doen zien, dat de kinderwereld, sommige haar alleen eigene overleveringen bezit, die, genoegzaam overanderd van het eene kindergeslacht tot het andere overgaande, eene eigenaardige waarde bezitten, maar welke de volwassene leeftijd, in dit opzigt te veel vergetende hetgeen achter is, tot schade der wetenschap, zoo ligt over het hoofd ziet.

Ook in Lithauen, gelijk bij andere Slavonische volkstammen, komt de *Pilwit* als een goede geest, veelal als de God der vruchtbaarheid, ook wel als eene vrouwelijke Godheid, voor. Maar als handhaver van regt en billijkheid schijnt men hem dáár niet te kennen. Zie: HANUSCH, *die Wissenschaft des Slawieschen Mythus*. Lemberg 1842, s. 289, 375.

N. C. KIST.

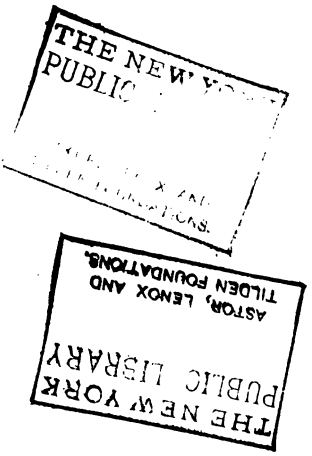
THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS.

D. HERMANNVS. FAVKELIVS.
Hier Sie iek ſwart op wit, een blaneke lammer huyt
EBRVYNT, maar die ons klaer een witte Ziel beduyt.

HERMANNUS FAUKELIUS,

ZIJN LEVEN, KARAKTER EN LETTERKUNDIGE VERDIENSTEN.

DOOR

J. BORSIUS,

Theol. Doct. en Pred. te Middelburg.

Is de lust tot beoefening van de geschiedenis der Christelijke Kerk in het algemeen en van die der Nederlandsche Kerk in het bijzonder sedert ettelijke jaren wederom bij ons aangewakkerd, geen wonder dan, dat men zich ook heeft onledig gehouden, om de levensbijzonderheden van sommige beroemde mannen uit vroegere eeuwen op te sporen en derzelver verdiensten in een helder licht te plaatsen. Doch hoe vele vermaarde Nederlanders, die als voorloopers of medehelpers der Hervorming kunnen beschouwd worden, men hierdoor nader moge hebben leeren kennen, er zijn er echter nog meerderen, die zulk eene eer wel verdienden, maar haar echter tot hiertoe niet mogten deelachtig worden. Ook onder hen, die in het eerste tijdperk na de vestiging der Hervormde Kerk hier te lande bij de meesten hunner tijdgenooten in hooge achting stonden, worden er onderscheiden gevonden, wier wedervaren en bedrijf ten nutte van de zaak der Godsdienst nog nimmer opzettelijk werden onderzocht. Tot de zoodanigen reken ik ook te behooren Hermannus Faukelius, die onder de Nederlandsche

Hervormde Godgeleerden aan het einde der XVI en het begin der XVII eeuw eene voorname plaats bekleedde.

Het is waar, eenige bijzonderheden zijns levens werden ons medegedeeld door B. HUNNIUS, in zijn *Statisch Vlaanderen*, door W. TE WATER in zijn *Kort verhaal van het Gereformeerd Athenaeum of doorluchtige School te Gent*, en nog wat uitvoeriger door A. 's GRAVEZANDE, in de *Boeksaal* van den jare 1765; doch een volledig overzigt van hetzelve, eene naauwkeurige aanwijzing van alle zijne verrigtingen ten dienste der Hervormde Kerk en eene met proeven gestaafde opgave van zijnen verdienstelijken letterkundigen arbeid zal men nergens aantreffen. Sommige Kerkelijke Geschiedschrijvers en Lexicographi noemen zelfs zijnen naam niet, en waar anderen dezen vermelden, zijn nogtans hunne berigten nu eens uiterst schraal, dan weder eenigzins partijdig. Ik heb mij alzoo voorgenomen, den in vele opzigten belangrijken man nader bekend te maken, door de resultaten van mijn onderzoek mede te deelen, waartoe mij het gebruik van zijne onuitgegevene handschriften en de raadpleging van onderscheidene Kerkelijke Archieven hebben in staat gesteld. Moge slechts de wijze, waarop ik het doen zal, den grooten man eenigzins waardig en den lezers van dit Archief niet geheel ongevallig zijn. Althans hiervan ben ik zeker, dat ik geene moeite gespaard heb, om dezen ijverigen Kerkleeraar

in alle zijne betrekkingen en werkzaamheden, zoo naauwkeurig mogelijk, te doen kennen; alsmede, dat mijne pen door onpartijdige waarheidsliefde bestuurd werd, die het gebrekkige en verkeerde niet ontkent of verbloemt, maar daarentegen het goede ook gaarne prijst, en altijd onder het oog houdt, dat men iemand onbillijk beoordeelt, wanneer men zulks niet doet naar den tijd, waarin hij leefde, de betrekkingen, in welke hij verkeerde, en de middelen, die hem tot zijne wetenschappelijke vorming ten dienste stonden.

Het gezegde moge intusschen genoeg zijn, om de belangstelling mijner lezers te hebben opgewekt in eenen Nederlandschen Godgeleerde van vroegeren tijd, dien men tot dus verre in zijne regte waarde nog niet gekend heeft, en dien ik hun nader hoop bekend te maken, door

I, voorecrst, een overzigt te geven der *voornaamste levensbijzonderheden van* FAUKELIUS, in betrekking als *Kerkleeraar*;

II, ten anderen, *'s mans Karakter als mensch* in eenige trekken te teekenen;

III. en eindelijk deszelfs *verdiensten als geleerde* voor te stellen.

HOOFDSTUK I.

OVERZICHT DER VOORNAAMSTE LEVENSBIJZONDERHEDEN VAN H. FAUKELIUS, IN BETREKKING ALS KERKLEERAAR.

Onder de verdienstelijke mannen, die te Brugge, eene stad in Vlaanderen, het eerste levenslicht aanschouwd hebben, mag ook geteld worden HERMAN FAUCKEL (1), of, gelijk hij doorgaans genaamd werd en ook zelf schreef, HERMANNUS FAUKELIUS. Hij werd er geboren omstreeks den jare 1560 (2);

(1) FAUCKEL, oorspronkelijk hetzelfde als *Fackel*, zoo als dit woord bij KILIAAN gespeld wordt, doch volgens den ouden Vlaamschen tongval vaak met *Fauckel* verwisseld. In sommige schriften wordt hij ook genoemd FOEKEL, in enkele zelfs, doch dit schijnt eene schrijffout, FOCKEL. Daar nu de benaming van *Fackel* of *Fauckel* met het Latijnsche *facula*, ook in klank, veel overeenkomst had, werd er geene geheele naams-verandering gevorderd, om dezelve, naar den smaak der eeuw, te latiniséren. Anderen, gelijk bekend is, vertaalden den naam. Zoo heette ARNOLDUS PISTOR, mede van Brugge herkomstig en tegelijk met FAUKELIUS, als Student te Leiden ingeschreven, eigenlijk DE BACKER of BAKKER.

(2) 's GRAVEZANDE, *geschiedkundig berigt aangaande* H. FAUKELIUS, alsmede *den oorsprong van het kort begrip der Christelijke Religie, voor die haar willen begeven tot het heilig Avondmaal*, geplaatst in de *Boekzaal* van 1765, bl. 166.

op een tijdstip derhalve, toen de vervolgingen om het geloof, inzonderheid in de Zuidelijke Nederlandsche gewesten, hevig begonnen te woeden, maar toen dan ook weldra de Regering zijner geboortestad openlijk toonde van alle die wreedheden den innigsten afkeer te gevoelen. Of zijne ouders tot de rijke en aanzienlijke inwoners van Brugge, dan wel tot den eenvoudigen burgerstand, behoorden, heb ik nergens met zekerheid kunnen ontdekken. Ik vermoede echter het laatste, omdat ik noch elders, noch bij SANDERUS, zijn geslachts-naam heb aangetroffen op de registers der Bewindslieden te dier stede. Doch dit is zeker: zij waren der Hervormde belijdenis toegedaan; hadden die van harte beleden; en zorgden ongetwijfeld, dat hunne kindereu, — zoo zij er althans meer dan één mogen gehad hebben, — reeds van der jeugd af werden onderwezen in de gronden der gezuiverde Euangelieleer. Reeds vroeg welligt werd dan bij hunnen HERMAN de lust opgewekt, om eenmaal een verkondiger te worden van de leer der waarheid: terwijl het zich gerede-lijk laat vermoeden, dat de jeugdige knaap alle de gelegenheden, die hem, — voor zoo verre de omstandigheden der tijden dit gedoogden; — werden aangeboden, om tot zijn doel te geraken, ijverig zal hebben aangegrepen. Intusschen is ons van zijne eerste wetenschappelijke vorming niets met zekerheid bekend. Alleen weet men, dat hij tot zijn 20ste levensjaar in zijne vaderstad vertoefd heeft en

voorts van daar vertrokken is naar de doorluchtige School van Gent, welke toen eerst kort geleden door de zorg der Regering te dier plaatse was opgerigt (1), bepaaldelijk ter onderwijzing van zoodanige jongelingen, die zich tot de predikdienst wilden voorbereiden.

Hier nu genoot hij het onderwijs van ADRIAAN DAMMAN, LUCAS CLAYSSONE, CHRISTIAAN DE RIJKE en ALEXANDER VAN RATLOO (2) in de Latijnsche en Grieksche talen, de Welsprekendheid en Wijsbegeerte; voorts in de Godgeleerdheid dat van JACOBUS KIMEDONK of KIMEDONTIUS, die, na de Pacificatie van Gent, in 1576, onder de eerste openbare Leeraars dier stad geteld werd, alsmede van desselfs ambtgenoot, LAMBERTUS DANAEUS, die zich reeds vroeger te Geneve en te Leiden, door zijn grondig onderwijs, hoogst verdienstelijk schijnt gemaakt te hebben. Ongetwijfeld deelde er de vlijtige jongeling in de achting en vriendschap van zijne

(1) W. TE WATER, *Kort verhaal van het Gereformeerde Athenaeum of Doorluchtige School te Gent*; achter zijne *Hist. der Herv. Kerk te Gent*, bl. 124—128.

(2) Op gezag van W. TE WATER schrijf ik, niet DAMMANT en RATALLON, zoo als in de Gentsche geschiedenissen deze namen gespeld worden, maar DAMMAN en RATLOO, of liever nog (met den Hoogl. SIEGENBEEK, *Geschied. der Leidsche Hoogeschool*, D. II, T. en B. bl. 58) VAN RATLOO. Hetgeen de genoemde Kerkelijke Oudheidkundige tot staving zijner meening in het *Kort verhaal*, bl. 136—141 bijbrengt, is, mijns inziens, overtuigend.

leermeesters, maar inzonderheid van de twee laatstgenoemden; vermits de Professor der leering van Calvijn, — zoo als KERKDONK in de Gentsche Geschiedenissen genoemd wordt, — mede van Brugge afkomstig en dus wellicht reeds sints lang met deszelfs betrekkingen bekend was; terwijl ook een DANAEUS onzen FAUKELIUS met genoegen had leeren kennen als eenen jongman van goede hoop en verwachting, die zich steeds door de uitmuntendste gaven des verstands, gepaard met eenen voorbeeldigen ijver, loffelijk onderscheidde, en daarvan, onder andere, een bewijs gaf, toen hij, op den 2den Maart 1583, 18 stellingen, getrokken uit het IIde deel van den Nederlandschen Katechismus, onder dezen Hoogleeraar in het openbaar verdedigde (1). Na een driejarig verblijf aan de beroemde oefenschool te Gent, vertrok hij in den zomer van het zoo even vermelde jaar naar Leiden. Wat hem hiertoe bewoge hebbe, laat zich, bij gebrek aan genoegzame bescheiden, moeijelijk bepalen. Ware de reden hiervan te zoeken in de pogingen, welke men juist in die oogenblikken aanwendde, om Jonker JAN VAN IMBIZE uit den Paltz te doen wederkeeren en hem met het Voorschependom of Burgermeesterschap der stad Gent te bekleeden, waarvan echter de verstandigsten zich niets dan jammer en onrust voor de gemeente en de burgerij voorspelden, —

(1) W. TE WATER, t. a. pl. bl. 145.

zoo zouden wij hierin een aangenaam bewijs vinden voor de scherpzinnigheid des verstands en de bezadigdheid des gemoeds van dezen 23 jarigen jongeling, die, het onweder ziende opkomen, zich in tijds van eene plaats verwijderde, welke den vijand wel moest in handen vallen, toen zich met uitwendig geweld inwendige verdeeldheid en laaggeestige verraderij vereenigden. Doch ik vermoede, dat de oorzaak van zijn vertrek uit Gent vooral in iets anders moest gezocht worden, namelijk in het verlies van zijnen meest hoog geschatten Leermeester, die destijds de Gentsche School verliet en zich buitenslands ging vestigen. Ik bedoel den vermaarden DANAEUS (1). Trouwens dat onze FAUKELIUS zich

(1) Aangaande DANAEUS vindt men in den *Vlaemschen Kronyk of dagregister van al het gene gedenkweerdig voorgevallen is, binnen de Stad Gent, sedert den* 15 *July* 1566 *tot* 15 *Juny* 1585, op bl. 316, waar het gebeurde in de maand Mei verhaald wordt, het volgende: »Den 7den nam LAMBERTUS DANAEUS, voorlezer der theologie, van het magistraet en zyne toehoorders zyn afscheid, zeggende, dat hy om zyn eigen huiszaken naer Vrankryk vertrekken moest. Hy had, na eenige leerstukken nopens de Kerke, de Profetie van Jonas uitgelegd, en was nu den brief van Paulus tot Philémon begonnen. Hy had, zoo men zegt, gemaekt een boek over de regering der stad, naer het voorschrift van het Woord Gods, die hy opdroeg aen ons magistraet, welk hem beschonk met eene schoone vereering in gelde. Men wilde dat deze Danaeus geroepen was van den koning van Navarre, die eene hooge Schole in zyn ryk voor de Gereformeerde wilde oprechten." Deze Kronijk is in het

vooral aan dezen Hoogleeraar innig verbonden gevoelde, laat zich gemakkelijk verklaren, deels uit den roem van uitstekende geleerdheid, welken DANAEUS allerwege bezat, zoodat zelfs LIPSIUS (1) hem onder de voornaamste Hoogleeraren der Leidsche Hoogeschool

Latijn opgesteld door PH. DE KEMPENARE, van Brugge, Advokaat bij den Raad van Vlaanderen. 's Mans HS. werd bij het zamenstellen der *Gentsche Geschiedenissen* getrouw geraadpleegd, en hier en daar in de opgave van enkele bijzonderheden gevolgd. Het werd in het begin der XVIIIde eeuw door J. P. VAN MAKE, Pastoor te Bovekerke bij Dixmuyde, in het Vlaamsch overgezet; doch deze vertaling eerst ten jare 1839 te Gent, door den verdienstelijken PH. BLOMMAERT, uitgegeven, die zich slechts eenige veranderingen in de spelling veroorloofde. De voornaamste verdiensten van dit werk bestaan in de bijzonderheden, in den leeftijd, meestal in de woonplaats, soms zelfs voor de oogen des Schrijvers voorgevallen, en in de gematigdheid en bescheidenheid, welke de gevoelens van DE KEMPENARE, over Godsdienstige en Staatkundige geschillen, kenmerken. Men kan hem niet verdenken, dat hij de zaak der godsdienstige en burgerlijke vrijheid in een te gunstig daglicht zal geplaatst hebben: daar hij den eed, waarbij hij PHILIPS II als Heer van Vlaanderen had afgezworen, op den 11den Mei 1585, in de biecht herriep, ten einde weder als Advokaat te worden aangenomen, gelijk hij deze zijne handelwijze in zijne Kronijk uitvoerig verhaalt. In dat opzigt was zijn broeder, JAN DE KEMPENARE, de geheimschrijver der zoogenaamde Geuzenkonsistorie te Gent, een man van een gansch ander en meer standvastig karakter. — Jammer slechts, dat de ijver van dezen soms te ver ging, en hij onder de raadgevers of handlangers van eenen IMBISE eene voorname plaats bekleedde.

(1) In een' brief aan D. CANTER, bij W. TE WATER, *Kort verhaal* enz. bl. 134.

geteld had; deels uit de bijzondere verpligting, welke hij aan dezen zijnen leermeester schijnt gehad te hebben wegens het ontvangen onderwijs in de Oostersche talen (1), voor hetwelk aan de Gentsche School geen afzonderlijke leerstoel was opgerigt, en waarin hij een bijzonder groot vermaak vond (2). Geen wonder derhalve, dat, toen de geliefde DANAEUS in Mei 1583 naar Frankrijk henentrok, FAUKELIUS zich reeds in de eerstvolgende maand (3) naar Leiden begaf, waar zich de beste gelegenheid aanbood, om zijne geliefkoosde Oester-

(1) Bij gemis van een' afzonderlijken Onderwijzer der Oostersche talen, was deze taak opgedragen aan een' der Hoogleeraren in de Godgeleerdheid, bepaaldelijk, naar het schijnt, aan DANAEUS; die van zijne, voor die dagen niet gewone, Oostersche taalkennis, onder andere, de bewijzen moet gegeven hebben in zijne: *Harmonia Proverbiorum et Ecclesiastae.*

(2) Veilig mag men aannemen, dat FAUKELIUS reeds van zijnen Studenten-tijd af bijzonder behagen schiep in de beoefening der Oostersche talen, welker kennis hem later zoo gemeenzaam was. Evenwel betwijfel ik de gegrondheid der gissing van W. TE WATER (*Kort verhaal van het Gereformeerde Athenaeum*, bl. 142), dat FAUKELIUS reeds als Student aan de Gentsche School, aldaar onderwijs zal gegeven hebben in de Hebreeuwsche en aanverwante talen: want ware dit het geval geweest, dan zou men, bij het vertrek van DANAEUS, alles hebben aangewend, om hem voor de Gentsche School te behouden, door hem tot Leeraar in de Oostersche talen aan te stellen.

(3) Volgens mededeeling van den Heer BODEL NYENHUIS werd hij den 28sten Junij 1583 als Student te Leiden ingeschreven.

sche studien, onder den niet minder beroemden JOHANNES DRUSIUS, met ijver voort te zetten. En ofschoon er nu al in den *Codex Actorum Academicorum* der Leidsche Hoogeschool geen openbare Actus van hem vermeld staat, zoo verstrekken ons toch de proeven zijner verkregene kundigheden, eerst later aan het licht gebragt, tot genoegzamen waarborg, dat hij ook dáár zijnen tijd wél besteed en dien ten gevolge ook gewis in ruime mate gedeeld heeft in de achting en toegenegenheid van alle zijne leermeesters; waaronder men, behalve DRUSIUS, inzonderheid tellen moet den Hoogleeraar in de Griekse taal, mede van Brugge afkomstig, BONAVENTURA VULCANIUS, benevens de Hoogleeraren in de Godgeleerdheid, HUBERTUS STURMIUS, die reeds in Grasmaand des jaars 1584 zijn ontslag verzocht, ten einde met de zijnen naar Opper-Duitschland terug te keeren; JOHANNES HOLMANNUS *secundus*, die een kweekeling en vriend van MELANCHTHON was, en tevens met lof bekend, zoo wegens zijne geleerdheid als gematigde denkwijze; en ADRIANUS SARAVIA, die in 1584 tot Hoogleeraar in de gezegde wetenschap, en kort daarna ook tot Fransch Predikant te Leiden was aangesteld. Van het onderwijs des laatstgenoemden heeft hij evenwel hoogstens eenige weinige maanden kunnen gebruik maken, daar zijn naam op den 8sten Febr. 1585, bij de recensie der Akademie-burgers bereids niet meer op derzelver registers gevonden wordt.

Hieruit schijnt te blijken, dat hij toen reeds de Leidsche Hoogeschool verlaten had, en wij hem van nu af met de meeste waarschijnlijkheid te zoeken hebben onder de Hervormde Leeraars, die der Gemeente, in wier midden zij arbeidden, vaak tot eer en sieraad verstrekten, ja haar soms dienden met gevaar van hun eigen leven.

En inderdaad als zoodanig zoeken wij hem niet te vergeefs; maar vinden hem reeds in datzelfde jaar aan het hoofd eener Gemeente, waar men met *moed* moest bezield zijn, om te *durven*, en met *beleid*, om er, althans met eenige vrucht, te *kunnen* arbeiden. Immers hoe weinig wij van den oorsprong en voortgang der Hervorming te Keulen weten; en hoezeer ik, evenmin als anderen (1), mij behalven 's GRAVESANDE (2) iemand herinner, die van de vroegste gesteldheid der Hervormde Gemeente te dier plaatse opzettelijk gewaagt, zoo zien wij nogtans uit de aldaar vermelde bijzonderheden duidelijk genoeg, dat de toestand dezer Gemeente sedert 1583 niet gunstig was. De beginselen, waarvan de Keulsche Aartsbisschop en Keurvorst, GEBHARD TRUCHSESS, in 1577 uitging, om namelijk aan een ieder

(1) De Heer BODEL NIJENHUIS, in het *Archief voor Kerk. Gesch.* D. X. bl. 385 verv.

(2) In zijne *Twee Honderd jarige gedachtenis van het eerste Synode der Nederlandsche Kerken onder het kruis — gehouden te Wesel;* in de 3de Bijlage, §. 3. bl. 196—199.

vrijheid van Godsdienst te verleenen, en te verbieden, dat men iemand om zaken van de Godsdienst moeite aandeed, mogten regt goed en loffelijk zijn, en aanvankelijk gewenschte vruchten dragen; zoodra deze Kerkvoogd, zes jaren later, de dochter van JOHAN GEORGE, *Grave van* MANDERSCHEID of MANSFELD huwde, en tevens openlijk belijdenis deed van de Evangelische Godsdienst, begon men zich met kracht tegen alle hervormings-maatregelen te verzetten, en zij, die de belijdenis der waarheid naar de leer van het Euangelie aankleefden, verloren daardoor niet slechts in den verdrevenen of gevlugten Aartsbisschop een' magtigen beschermer, maar waren nu ook wegens den haat, die men den laatstgenoemde toedroeg, in dubbele mate blootgesteld aan de verbittering en vervolgingen van hunne tegenstanders. Zietdaar dan de omstandigheden, in welke de Hervormde Gemeente te Keulen, naar het uitwendige, verkeerde, toen FAUKELIUS er het Leeraarsambt aanvaardde. Hoe hij aan deze standplaats gekomen is, — of hij dáár is bekend geraakt door zijne vrienden uit Gent en Brugge, van welke somgen, na de verovering dezer beide steden door de Spanjaarden in 1584, op het voetspoor van vroegere vlugtelingen uit Vlaanderen, naar deze aanzienlijke Koopstad de wijk namen; dan wel door aanbeveling van den Keurvorst zelven, die in het zoo even genoemde jaar naar Holland kwam, waar hij met de Staten der Vereenigde Nederlanden een verbond sloot,

en ruim vijf jaren vertoefde (1); — schuilt geheel in het duistere. Dit alleen kan men vaststellen, dat hij er beroepen werd (2), en dienvolgens ook henentrok, om de Gemeente, die er nog in stilte overig was, en wegens haren benarden toestand, de Kerk onder het Kruis genoemd werd, met leer en voorbeeld te stichten.

Gedurende veertien jaren deelde hij in alle de smartvolle bejegeningen, welke die Gemeente destijds wedervoeren, en arbeidde er ongetwijfeld met ijver en trouw aan hare opbouwing en bevestiging in de waarheid. Reeds eerder zou hij van daar vertrokken zijn, indien de Keulsche Gemeente, volgens het gebruik van dien tijd, hare toestemming verleend had tot zijne verplaatsing naar Middelburg, waar men reeds ten jare 1594, tijdens zijn verblijf ter dezer stede, de dringendste pogingen aanwendde, om FAUKELIUS over te halen, alhier het Leeraarambt te bedienen (3); met dit gevolg, dat hij zich

(1) E. VAN METEREN, *Nederl. Hist.* bl. 223, 303.

(2) Bij zijne onderteekening van de 37 Artikelen der Nederl. Geloofsbelijdenis in de Klasse van Walcheren, schreef hij zelf achter zijnen naam: »*geroepen in de heymelicke gemeynte tot Ceulen anno* 1585, *ende van daer tot Middelburgh gecommen anno* 1599."

(3) Blijkens de Notulen van de Kerkeraads-vergadering der Ned. Herv. Gemeente te Middelburg, van 25 Aug. 1594, werd er besloten »3°. om aan myne E. Heeren de Magistraet deser stadt vooren te draghen: alsoo nu tegenwoordich HERMANNUS FAUKEEL in de stadt is, of het niet geractsaem ware, hem

hiertoe niet ongezind betoonde, indien de Kerkeraad van Keulen hem van zijne betrekking tot die Gemeente wilde ontslaan. Deze echter, daarin bezwaar vindende (1), schreef weldra aan FAUKELIUS, dat men deszelfs terugkomst verlangde; en meldde tevens den Kerkeraad en de Regering van Middelburg de redenen, waarom men meende op dat oogenblik geen afstand te mogen doen van den man, die zijne tegenwoordige Gemeente tot zoo veel steun en troost verstrekte, ja hare eer en kroone was.

Niemand bevreemdt het voorzeker, dat zulk een man zich grooten roem verwierf, en, naar mate deze zich meer naar buiten verspreidde, ook op andere plaatsen tot Leeraar begeerd werd. Werkelijk althans had zulks te Amsterdam plaats, waar de Ker-

soo 't met stichtinghe der gemeente tot Ceulen conste geschieden, ende hy met goede getuygenisse conste coomen, tot den dienst alhier soude mogen versoeken;" waarop in de Not. van den 27sten Aug. daaraanvolgende gelezen wordt: »noopende het derde poinct vinden myne E. Heeren geraetsaem behoudens de conditien voornoemt: hebben daerom geordonneert den Borgem. NICOLAES MEYROOS ende ARENT RYCKAERTS, Raet, om beneffens den Kerckeraet met HERMANNO FAUKEEL te handelen."

(1) Onder de aangehaalde Kerkeraads-Akten van den 25sten Aug. 1594 nog eenige plaats open zijnde, is naderhand hierbij gevoegd: »De Kerckeraet van Ceulen heeft geschreven aen myne Heeren van de Stadt, ende HERMANNUS FAUKEL, ende den Kerckeraet, en heeft de beroepinghe van weghe der Kercke aldaer afgeslaghen."

keraad der Ned. Herv. Gemeente hem in 1598 beriep en naar wensch zou geslaagd zijn, ware het niet, dat FAUKELIUS zich door zijn gegeven woord aan Middelburg verbonden rekende, en zich dus wel bereid verklaarde tot de dienst der Amsterdamsche Gemeente, mits men hem eerst te Middelburg van zijne vroegere verbindtenis ontsloeg (1). De

(1) De brieven van FAUKELIUS aan den Kerkeraad van Amsterdam zoowel als van Middelburg zijn niet meer aanwezig. Welligt zouden zij over een enkel punt van 's mans leven meer licht verspreiden en ons althans bijdragen leveren tot de kennis van zijn karakter. Alleen heb ik de volgende berigten door de vriendelijke mededeeling van den Hoogleeraar G. J. ROOYENS kunnen inwinnen. In de Handelingen van den Amsterd. Kerkeraad leest men d. d. 24 Nov. 1598, dat alstoen Ds. HERM. FOKKELIUS, Predikant tot Ceulen, tot bedienaar der Kerke te Amsterdam is verkoren geworden, en dat de Kerkeraad het aan D. HALLIUS en JOHAN TERMASE heeft opgedragen, van de gedane verkiezing aan Heeren Burgemeesteren kennis te geven. Volgens dezelfde Hand. van 26 Nov., berigten HALLIUS en TERMASE in den Kerkeraad, aan hunnen last voldaan te hebben, alsmede dat Burgemeesteren verzocht hadden, dat men naar den persoon van FOKKELIUS nader onderzoeken en hem intusschen door een' brief verwittigen zou, om zich vooreerst aan geene andere Kerken te verbinden, zullende zij Burgemeesteren eerstdaags omtrent de zaak eene vaste resolutie nemen. In de Kerkeraads-vergadering van 3 December meldde TERMASE, bij absentie van D. HALLIUS, dat Burgemeesteren verklaard hadden, met de beroeping van FOKKELIUS wel te vreden te zijn: waarop in diezelfde Vergadering werd goedgevonden, dat Ds. HALLIUS, in naam des Kerkeraads, den beroepings-brief aan FOKKELIUS zou toezenden. In de extraordinaire Kerkeraads-vergadering van 27 Januarij

Kerkeraad van Amsterdam spaarde nu geene moeite, om dit ontslag te verkrijgen. Dezelve schreef in

---

1599 wordt een tot antwoord ingekomen brief van D. FOKELIUS gelezen, waarin deze verklaart: »wel bereid te zijn om de beroeping op zijn persoon gedaan aan te nemen, ware hij niet eenigzins verpligt aan de Gemeente van Middelburg, om tot haren dienst vóór anderen bereid te zijn; doch zoo verre de Kerk van Amsterdam van die van Middelburg konde verwerven, dat ze hem wilden daarvan ontslaan, hij dan begeerde de beroeping naar Amsterdam aan te nemen en de Kerk aldaar te dienen." Waarop, staande de Vergadering, ARENDT BOUDEWIJNS en HANS MARSYS gedeputeerd zijn, om daarover naar Middelburg te reizen.

Uit bovenstaande aanteekeningen kan men alzoo, tot teregtwijzing van hetgeen door anderen geboekt is, de volgende bijzonderheden opmaken:

1°. dat FAUKELIUS niet in 1599, maar reeds in 't laatst van 1598 te Amsterdam is beroepen;

2°. dat de brief van den Amsterdamschen Kerkeraad, aan de Opzienders der Nederd. Herv. Gemeente te Middelburg, onmogelijk, gelijk door 's GRAVEZANDE wordt opgegeven (*Boekzaal voor* 1765, bl. 167), de dagteekening van 25 Januarij 1599 heeft kunnen dragen, daar het antwoord van FAUKELIUS op de ontvangene beroeping *twee dagen later* in deszelfs vergadering werd voorgelezen, waarop men ten *dien dage*, — dus *den* 27 *Jan.* — besloot, twee personen uit haar midden naar Zeeland te zenden;

3°. eindelijk, dat FAUKELIUS, toen hij den 24sten Nov. 1598 te Amsterdam beroepen werd, werkelijk Predikant te Keulen was, al ware het soms ook, dat hij, om de vervolging, zich op dat oogenblik voor eene wijle tijds van deze zijne Gemeente had moeten verwijderen; zoodat YPEIJ en DERMOUT zich vergissen, wanneer zij (*Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, D. I. Aant. bl. 111 N°. 216) schrijven, dat »te dien tijde" (blijkens het gestelde bl. 267, 268, meenen zij, doch

Januarij 1599 aan de Gemeente van Middelburg, en benoemde te gelijk eene Commissie van twee Ouderlingen, om het schriftelijk verzoek nog met mondelinge drangredenen te ondersteunen. Doch het was te vergeefs (1). Ter laatstgenoemder stede

---

mede ten onregt, het jaar 1599) »in de Amsterdamsche »Hervormde Gemeente beroepen werd HERMAN FAUKEL of »FAUKELIUS, Predikant te Middelburg in Zeeland; doch »(dat) hij van zijne Gemeente geene vrijheid konde verwer»ven, om te vertrekken." Eene misstelling, die te meer bevreemdt, wijl de gemelde Schrijvers zich beroepen op het reeds meermalen aangehaalde berigt van 's GRAVEZANDE, in de *Boekzaal voor* 1765, waar juist het tegendeel verhaald wordt, namelijk, dat FAUKELIUS *spoedig hierop* te *Middelburg beroepen* en *eerst eenige maanden later* aldaar *bevestigd* werd.

(1) De Amsterdamsche Ouderlingen, die naar Middelburg gekommitteerd waren, rapporteerden den 11den Febr. 1599, dat zij aan den hun opgelegden last voldaan, doch tot antwoord ontvangen hadden: »dat de Gemeente van Middelburg »haar eigenen nood voor anderen moeste voorstellen, en »derhalve HERM. FOKKELIUS niet konde ontslaan van de ver»bindtenis, waarmede hij aan haar was verbonden. Dit »gehoord zijnde, is goedgevonden" (gelijk er verder in de Akten staat, volgens de opgave van Prof. ROOYENS), »dat »men ditzelfde aan Ds. FOKKELIUS zal overschrijven en daar»bij te kennen geven, dat de Kerkeraad van Amsterdam »niet verstaat, dat hij (FOKKELIUS) ganschelijk aan die van »Middelburg is verbonden, dan dat hem believe de zaak in »de vreeze Gods te overleggen." Men ziet hieruit, welke moeite de Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente van Amsterdam nog aanwendde, om hem, ware het mogelijk, tot de aanneming der beroeping te bewegen.

kende men de groote verdiensten van FAUKEL te wel, dan dat men besluiten kon, van hem af te zien en zijn vroeger geschonken woord hem terug te geven. Zelfs werd men nu nog te meer naijverig op het bezit van dezen verdienstelijken Leeraar, wende terstond bij het Stedelijk Bestuur pogingen aan ter verkrijging van een' 9den Predikant, en hierin naar wensch slagende, zoo had men naauwelijks, op den 2den Febr. des jaars 1599, het verzoek des Amsterschen Kerkeraads van de hand gewezen, of men besloot tevens den volgenden dag hem te beroepen en aan de klasse van Walcheren voor te stellen; hetgeen den 6den Febr. dan ook geschiedde, met dit gevolg, dat hij in eenen brief van den 7den Maart de beroeping herwaarts volvaardig aannam en den 27sten Junij van het zoo even genoemde jaar in de dienst der Middelburgsche Gemeente bevestigd werd.

Jammer dat ook deze brief niet meer voorhanden is, daar dezelve ons dan ten stelligste zou onderrigten, waar ter plaats FAUKELIUS zich bevond, toen hij te Middelburg beroepen werd. Het komt mij toch niet onwaarschijnlijk voor, dat hij, vermoedelijk ter oorzake der vervolgingen, welke aan het einde der XVIde en bij den aanvang der XVIIde eeuw te Keulen met meer dan gewone gestrengheid plaats hadden, in het laatst van 1598 genoodzaakt zal geweest zijn, van dáár te vlugten, zonder dat ik nogtans in het minste durve bepalen, werwaarts hij de wijk genomen

heeft (1). Doch al ware het ook, dat hij tot den

(1) Dat blijkt ontegenzeggelijk uit de Hand. van den Middelburgschen Kerkeraad van 2 Febr. 1599, waar wij de volgende belangrijke aanteekening lezen: »Alsoo de gedeputeerden der Kercke van Amsterdam, ARENT BOUDEWIJNS »en HANS MARSIJS, hier verschenen zijn, ten einde wij »souden ontslaen HERMANNUM FAUKELIUM, Dienaer des H. »Euangeliums, van de beloffte, die hij hun hadde aengeschreven, ons over vier jaren gedaen en nu nieuwlings, »*na syn vertreck van Ceulen*, door 't schrijven vernieuwt »te hebben; soo is" enz.

Intusschen wil ik geenzins beweren, dat hij, na zijn vertrek uit Keulen, nog eerst eene andere Gemeente zal bediend hebben, alvorens hij tot Middelburg overkwam; want, dan zou hij, bij zijne komst te Middelburg, vooral van deze, als zijne *laatste* standplaats, een getuigschrift van goed zedelijk gedrag hebben moeten inleveren; terwijl wij uit de Kerkeraads-Hand. van de zoo even genoemde Gemeente van 19 Junij 1599 bespeuren, dat hij in die vergadering zoodanig getuigschrift van de opzienders *der Gemeente van Keulen* heeft ingediend; en wat ons ten dezen opzigte van het tegendeel ten volle overtuigt, is zijne eigene bovengenoemde verklaring: *geroepen in de heymelicke Gemeynte tot Ceulen anno* 1585, ende *van daer tot Middelburgh gecommen anno* 1599. Trouwens zoo hij *tijdens zijne beroeping* te Middelburg niet te Keulen vertoefde, dan schijnt hij toch, vóór zijn vertrek naar Zeeland (al ware het slechts voor kort) naar laatstgenoemde stad te zijn terug gekeerd; misschien wel om zijn getuigschrift te erlangen of andere zaken te regelen; daar er in de Notulen van de gecomm. Raden der Staten van Zeeland van 15 Julij 1599 vermeld staat, dat aan HERM. FAUKELIUS wegens zijne »groote on»kosten *in het overkomen van Keulen* eene extraordinaria »toelage is toegekend van 33 Pont, 6 schellingen en 8 »grooten Vls., te betalen bij den Rentmeester, Mr. JAN »PIETERSE."

dag zijner beroeping naar Middelburg te Keulen gebleven is, zoo had hij er echter, vooral op het laatst, in vollen nadruk ondervonden, dat hij dáár in eene Gemeente *onder het Kruis* arbeidde; weshalve men gemakkelijk kan nagaan, welk eene blijde verandering van standplaats hem, bij zijne komst in Zeelands hoofdstad, te beurte viel. Hier vond hij eene Gemeente, die, sedert hare vestiging in 1574, door een aantal achtingswaardige mannen was opgebouwd in de kennis der waarheid; die ook in uitwendigen bloei boven de meeste Vaderlandsche Gemeenten uitmuntte; die zelfs, zoo ver ik weet, het destijds geheel eenige voorbeeld opleverde van door 9 Predikanten bediend te worden; en waar men dus niet slechts de zoo lang gewenschte Godsdienstvrijheid in de ruimste mate smaken mogt, maar tevens het nieuw gevestigde Kerkgenootschap in hooge eere gesteld zag.

Dat men hier ter stede met FAUKELIUS grootelijks was ingenomen, laat zich reeds vermoeden uit de gezetheid op zijnen persoon, toen hij ook door de Gemeente van Amsterdam tot Herder en Leeraar begeerd werd; doch het laat zich tevens gereedelijk verklaren uit de volgende beschrijving van 's mans uitmuntende begaafdheden, ons door 's GRAVEZANDE aldus medegedeeld. « Hij was een man van bondige geleerdheid; voorzien met eene mannelijke stem en deftige uitspraak, klaar in zijn voorstel; magtig in het aandringen der waarheid op de gemoederen;

voorbeeldig in den wandel, en getrouw aan de waarheid (1);" hetwelk hoofdzakelijk overeenkomt met hetgeen wij in het geschrift, getiteld: *vita* ANT. WALAEI, aantreffen, welks schrijver aangaande FAUKELIUS getuigt: »Sermo ejus erat planus. Pollebat »in monendo. Vox erat gravis, sed amissione den»tium parum impedita." Terwijl de uitgever van eenigen zijner Leerredenen, onder den titel van *Jesuah Jehovae* (waarover later meer opzettelijk zal gesproken worden), hem uitdrukkelijk noemt: »een man van zeer groote gaven; een Leeraar, »welke in zijn leven met meer als gemeyne gaven »is vercierd geweest;" zoodat hij geene zwarigheid maakte in zijne voorrede in dezer voege de Middelburgsche Gemeente toe te spreken: »Wy hebben »niet voorgenomen met vele woorden dese Predi»catien u-lieden aan te prysen, dewyl u. l. allen »bekent is, wat voor gaven die treffelicke Dienaer »Christi, HERMANNUS FAUKELIUS gehadt heeft."

Ruim 25 jaren mogt hij hier arbeiden, en de gaven van zijn verstand en hart ten nutte dezer Gemeente besteden. Doch hij was daarbij nog in ruimer kring werkzaam. Men vond in hem ook eenen kundigen en wakkeren Bestuurder van de Kerkelijke aangelegenheden. Ja, vermits hij zich, gedurende zijn verblijf te Middelburg inzonderheid ten dezen opzigte heeft onderscheiden, zal ik hem

(1) *Boekzaal voor* 1765, bl. 167, 168.

thans meer bepaaldelijk in zijn Kerkelijk leven mooten voorstellen.

Naauwelijks toch had hij ter genoemder stede het Leeraarambt 3 jaren bekleed, of hij werd niet alleen door de Klasse van Walcheren met GERSON BUCERUS gekommitteerd naar de Provinciale Synode, welke in het laatst van 1602 te Tholen zou gehouden worden, maar aldaar werd hij ook, bij meerderheid van stemmen, tot Assessor verkozen, niettegenstaande hij van alle de afgevaardigden uit de verschillende Klassen verre weg het korst in de Provincie Zeeland de Evangelie-bediening vervuld had. Hij was evenwel die onderscheiding ten volle waardig, want nog berust er onder de Archieven van het Klassikaal Bestuur van Middelburg een zeer uitvoerig stuk, door FAUKELIUS gesteld, geschreven en den 13 November 1602 ter Synodale tafel gebragt, waarin hij namelijk eene zaak in geschil derwijze uit de geschiedenis van vroegere dagen toelichtte, en zijne meening met zoo veel overtuigings-kracht en bondige redenen wist te staven, dat de Synode geheel overeenkomstig zijn voorstel besloot (1). Daar-

(1) Het aangehaalde stuk had betrekking tot de wijze van stemming op de Klassikale Vergaderingen; te weten, of dit *hoofdelijk* geschieden zou, dan wel *plaatselijk*; zoodat b. v. vier Predikanten van dezelfde standplaats niet 4 stemmen, maar slechts één stem gezamenlijk zouden uitbrengen, als zijnde dat namelijk de stem van de Gemeente, die zij vertegenwoordigden. Hetzelve heeft ten opschrift: »*Grondelick* »*verhael ende verklaeringhe, midsgaders advis over zeker*

enboven schijnt hij ook op nog meer andere besluiten

»*different gereesen in de Classe van Walcheren, nopende* »*het personelick verschynen ende stemmen aller Dienaren* »*des Woordts op die Classicale Vergaderingen;*" en bevat I. een *kort ende sommatitche verhael van 't gene dit deselve aengaende in Classe is verhandelt;* II. eene opgave der *redenen, waeromme alle Dienaers des Woordts in Classe moeten kommen ende stemmen;* III. eene voorstelling van de *swaricheden ende ongerymtheden, soo alle Dienders in Classe niet en kommen ende stemmen;* en IV. eindelijk een *antwoordt op 't gene dat van sommigen hier tegen wordt voortgebracht.*

Aan het slot van het 1ste Hoofdstuk, draagt FAUKELIUS zijn gevoelen in dezer voege voor: »Wy houden het rechte »verstandt van dien te syn" (namelijk van Art. 36 van de bepalingen der Provinciale Middelburgsche Synode van 1591) »dat alle de Dienaers des Woordts leden des Classis synde, »in wat Kercke sy oock dienen, behooren op de Classis te »verschynen ende daar te adviseren ende te stemmen, elck »voor syn persoon in gemeene saecken, den welstandt der »Kercke aengaende, naer dat yder in een goede conscientie »sal bevynden tot Gods eere ende stichtinge der Kercke te »dienen." Ja hij vooral schijnt de man geweest te zijn, die deze zaak sterk drong, want onder de relatieven der Klasse van Middelburg van 1600—1619 vindt men bij de stukken, gemerkt N°. 11, ook eenige *particuliere vragen den Synodo voor te houden van wegen ende uit name der* KERCKE VAN MIDDELBURGH, welke insgelijks met de hand van FAUKELIUS geschreven zijn, ofschoon JOHANNES SEU destijds Scriba was en deze als zoodanig dezelve ook had onderteekend; waarin men namelijk niet alleen hetzelfde hoofddenkbeeld op den voorgrond stelde: »dat alle de Die»naeren in Classibus sullen kommen, om niet alleen te ad»viseren, maer oock te stemmen, uitgenomen in particu»liere saecken," maar waarbij men zelfs van de veronderstelling uitging, dat de Thoolsche Synode ook overeenkom-

dezer Synode een' beslissenden invloed te hebben geoefend (1).

---

stig het geuitte verlangen zou besluiten, weshalve men tevens begeerde, dat de Synode voorts eene nadere verklaring zou geven van eene vroegere bepaling nopens het regt, om bij de deliberatiën der Klasse tegenwoordig te zijn en de verpligting, om zich bij sommige beraadslagingen uit de Vergadering te moeten verwijderen: »dewyls dat een ygelick, »welcken aller Dienaeren tegenwoordicheyt in den wegh is, »soude telcken zeggen, dat hy wat hadde aentegeven, »daerin hy meende met aller tegenwoordicheyt beswaert »te zyn."

Het besluit der Synode viel geheel in den geest van den Assessor FAUKELIUS; waarom het alzoo hoogst waarschijnlijk wordt, dat zijn advies van veel invloed zal geweest zijn op het oordeel van de leden der Vergadering met opzigt tot het gezegde verschil-punt.

(1) Ten bewijze hiervan zal ik slechts nog het volgende bijbrengen. Onder de *particuliere vragen den Synodo voor te houden van wegen ende uit name der Kercke van Middelburg*, (in de voorg. aant. reeds aangehaald) kwam ook deze voor: »dat het haer believe de visitatie der Kercken te verordenen ende niet als middelmatigh te laeten staen; dewyle men spuert, dat door het naerlaten van dien onordentlickheden inbreken: ende dat het haer believe ordre te stellen, hoe men die in 't werck stellen zal." En hoe ging het thans met dit voorstel? Bleef men de voorgedragene Kerken-Visitatie als eene zaak van weinig aanbelang beschouwen; zoodat men dezelve ten minste voor die oogenblikken nog tot geen punt van beraad stelde? Neen, men nam het voorstel der Kerk van Middelburg, door FAUKELIUS ter Synodale tafel gebragt, terstond in overweging, en besloot, blijkens Art. 48 van de Hand. dier Synode, overeenkomstig hetzelve; ja men beraamde zelfs eene »*forme van inspectie* »*over de gemeyne Kercken te houden*," welke »*achter de*

Twee jaren later verkeerde hij weder elders in eene geheel andere betrekking. Tijdens Prins MAURITS met een leger in Vlaanderen trok, om de Spanjaarden uit Sluis en andere plaatsen te verdrijven en het zoo fel belegerde Ostende te ontzetten, werd de Klasse van Walcheren verzocht, door de toezending van *twee der alder bequaemste Ministers* (1), in de dienst van het leger te willen voorzien. De Klasse, die zich aan dit verzoek niet kon noch wilde onttrekken, liet het aan den Praeses, Assessor en

---

»*Acta der Synodi*" volgens het zoo even genoemde besluit gevonden wordt.

Men had derhalve gewisselijk geene reden, om zich over den invloed van FAUKELIUS ten dezen opzigte te beklagen; gelijk dit meer het geval zijn zou, bijaldien het eenigermate waarschijnlijk was, dat men bepaaldelijk aan zijne inzigten en bemoeijingen moest toeschrijven het merkwaardig besluit der Vergadering, hetwelk Art. 46 dus staat uitgedrukt: »om het artyckel van het nederdalen Christi ter hellen te brengen in het geloove by JAN UYTENHOVE, sangswyze gestelt, zoo zal men die woorden:

» Aen 't cruys gestorven ende geleyt
» in 't graf tot syns doots sekerheyt,"

aldus veranderen:

»Aen 't cruys gestorven, geleyt in 't graf
»ende gedaalt ter hellen af."

Doch nergens is het mij gebleken, dat *hij meer dan eenig ander lid* der Thoolsche Synode van 1602 het zijne heeft bijgedragen, om de dwaling, die er nopens dit punt reeds vroeg bij de Hervormden heerschte, met kerkelijk gezag te bekrachtigen.

(1) Notulen van 31 Mei 1604.

Scriba over, eenige Broeders, welke zij hiervoor meest geschikt oordeelden, tot deze betrekking te benoemen; zoo nogtans, dat die gekommitteerden om de 2 maanden door anderen vervangen en de volgbeurten bij loting zouden bepaald worden. Onder degenen, op welke men het oog vestigde, behoorde ook FAUKELIUS, en vermits hem, op de lijst van de hiertoe verkorenen, door het lot de 5de plaats was aangewezen, vermoede ik, dat hij in den herfst van het jaar 1604 de legerdienst zal hebben waargenomen. Van daar terug gekeerd, wachtte hem ettelijke maanden later weder eene andere bestemming. In Mei 1605 moest hij naar Aardenburg vertrekken, om aldaar de dienst gelijks voor 2 maanden te vervullen. Hij aanvaardden 22sten Mei zijne eerste leerrede en wist den kerkeraad weldra te bewegen, deszelfs verzoek, om eenen vasten Predikant te mogen hebben, bij de Klasse van Walcheren te vernieuwen (1); hetwelk het gewenschte

(1) In den brief des Kerkeraads van Aardenburg, van 28 Mei 1605, door FAUKELIUS geschreven en nog onder de Archieven der voormalige Klasse van Walcheren berustende, leest men onder anderen: »Soo keeren wy ons andermael tot uwe E. »biddende de sorge deser Kercke uwe E. alsoo gerecommandeert te laten zyn, dat wy achtervolgende de ordeninge »der Kercke van een bequaem Dienaer mochten voorsien »zyn. Wy en weten in tegenwoordicheyt niemandt daer »wy de ooge op hebben, om voor te stellen; maer bevelen »ende vertrouwen zulks de vaderlicke sorge, die wy weten »uwe E. voor dese Gemeente draeght; als die wel verstaet,

gevolg had, dat reeds op den 9den Julij het werk der beroeping van eenen eigen' Leeraar onder zijne leiding plaats greep.

Of hij diegene van de Middelburgsche Predikanten geweest is, welke, ingevolge het besluit der Klasse van Walcheren van 6 Maart 1606, naar Ysendijke gezonden is en daar gedurende 8 weken gepredikt heeft, zou ik niet stellig durven verzekeren, ofschoon ik het wel voor hoogst waarschijnlijk houde, daar FAUKELIUS, blijkens de nog voorhanden zijnde stukken, destijds de voorname man was, die zich de belangen van zoodanige Gemeenten aantrok: althans dit is zeker, dat hij nog in het zoo even genoemde jaar op zijne beurt te Oostburg gepredikt heeft (1).

Als een uitstekend bewijs van de algemeene ach-

»hoedanich persoon in dese plaetse dienstig zy, daer de »Dienaers des Woordts, met een stichtelick ende zedich »leven andre voorgaende, haer authoriteyt ende aensien »onder de garnisoenen moeten staende houden, ende met »sulcke gaven begaeft, die noodich zyn, om in dese nieu»welicks veroverde landen den Heere eene gemeynte te ghe»winnen, ende gewonnen synde te verstercken." Men kan hieruit opmaken, welk eene hooge achting en hoe groote invloed op de zaak der beroeping somtijds door de Kerkeraden aan de Klassen werden toegekend. Daarenboven zal men er met genoegen uit bespeuren, wat de Kerkeraad te regt als een hoofdvereischte in een goed Predikant beschouwde, en hoe dezelve ook de plaatselijke gesteldheid wenschte in aanmerking genomen te hebben.

(1) Zie Not. der Klasse van Walcheren van 31 Julij 1606.

ting, waarin hij deelde en van het regtmatig vertrouwen op zijn wijs beleid noem ik vooral zijne verkiezing door de Staten van Zeeland, in 1607, tot den *conventus praeparatorius* van Kerkelijke Gedeputeerden uit de 7 Provincien in 's Hage bijéén vergaderd, om H. E. Mog. — zoo als het heette — te dienen van particulier advies *de formâ et modo Synodi*. Trouwens hoe zeer ook de Kerken van Zeeland, en vooral de Leden der Klasse van Walcheren, hem hiertoe uiterst geschikt keurden, blijkt ten volle uit de werkzaamheden, welke men, in betrekking tot de gezegde zamenkomst, onzen FAUKELIUS opdroeg; waartoe onder andere behoorde, dat hij, in vereeniging met nog twee andere Predikanten, den gekommitteerde Raden der Staten van Zeeland, namens de onderscheidene Zeeuwsche Klassen, zou gaan aanzeggen, dat de revisie van de Nederl. Geloofsbelijdenis en van den Heidelb. Katechismus » by de Kercken van Zeeland niet versocht en werd," vermits, — en dit was het, wat H. E. Mog. vooral moest worden voorgehouden — »God loff! in onse »Kercken ganschelyk gheen twyffel, off dispuyt »geresen en is over de leere der gereformeerde »Kercken deser Nederlanden, daervan de *hooft*»*somme* in den Christelicken Catechismo ende de »XXXVII Artikelen beschreven staet (1)." Geen

(1) Zie Not. der Kl. van Walch. van 5 Maart, 9 April en 14 Mei 1607.

wonder derhalve, dat FAUKELIUS zoo min als zijn mede-afgevaardigde, HENRICUS BRAND, Pred. te Zierikzee, op deze zamenkomst wilde toestemmen, dat er, in de brieven van convocatie eener Algemeene Synode, van de revisie der gemelde schriften zou gesproken worden, gelijk zulks door ARMINIUS, UYTTENBOGAART, BOOTIUS en FOCCO JOHANNES uitdrukkelijk begeerd werd, en reeds door de Staten-Generaal, blijkens Hoogst-derzelver Akte van 15 Maart 1606, was toegestaan (1). Dat men in Zeeland over de handelwijze van FAUKELIUS te vreden was, bleek genoegzaam uit de verdere onderscheiding, die hem ten deele viel, inzonderheid in betrekking tot de zaak der Remonstranten. Immers den 1sten Aug. 1612 werd hij met JOOST VAN LAREN door de Klasse van Walcheren gekommitteerd naar Zierikzee, ten einde aldaar te helpen beraadslagen over de middelen, die men zou aanwenden tot handhaving van de belangen der Contra-Remonstranten in Holland; terwijl hij door de Kerkelijke Vergadering, ter laatstgenoemder stede bijeen vergaderd, benevens WILLEM TEELLINK naar 's Gravenhage gezonden werd, om er met de Gedeputeerden uit de andere Provinciën te arbeiden aan de beslechting der bestaande geschillen,

(1) Een zeer merkwaardige en vertrouwelijke brief van JOH. BOGIUS, betrekkelijk den gezegden Conventus, kan ons met den godsdienstigen geest en eigenaardigen schrijftrant dier dagen regt bekend maken. Ik zal denzelven daarom achteraan in zijn geheel mededeelen, onder Bijlage K.

vooral door de bevordering eener Nationale Synode. Ook dezen last nam hij wederom volvaardig op zich en behoorde alzoo onder de 14 mannen, die op den 27 Sept. 1612, bij monde van den grijzen FONTANUS, aan de Staten Generaal de Remonstrantie overleverden, welke BAUDARTIUS (1) woordelijk heeft medegedeeld.

In December 1613 werd hij door den Kerkeraad van Middelburg voor 3 weken aan de Gemeente van Goes bij leening afgestaan; nadat PHILIPPUS en PETRUS LANSBERGEN door den Zeeuwschen Coetus waren genoodzaakt geworden, hunne bediening ter gezegder stede neder te leggen. Hij bleef er echter, wegens den drang der omstandigheden, met onderling goedvinden omtrent 2 maanden vertoeven, en zag aanvankelijk zijne pogingen tot herstelling van rust en vrede met eenen gewenschten uitslag bekroond. Omstreeks dezen tijd werd hij ook benoemd tot mede-opziener van den *Olijfberg* (2), onder

(1) *Memoriën*, B. II. bl. 92—94.

(2) Not. der Kl. van Walch. van 19 Dec. 1613. Men weet, dat de genen, die zich hier te lande van de Roomsche Kerk afscheidden, reeds zeer vroeg, vooral in de Spaansche Nederlanden, van tijd tot tijd Kerkelijke Vergaderingen hielden, waarop de Leeraren en Ouderlingen van onderscheidene plaatsen zamen kwamen, om onderling over de belangen hunner gemeenschappelijke zaak te raadplegen. De eerste dier Vergaderingen, waarvan de handelingen nog in afschrift gevonden worden, was de Synode van *Teux* of *Teur* (waarschijnlijk eene, bij wijze van verkorting, opzettelijke verduistering

welke verbloemde benaming men toen alle Kerken in Vlaanderen, die onder het Kruis verkeerden,

---

van *Tournay*) in 1563 gehouden. In de Notulen dier bijeenkomsten worden de plaatsen, waar zich Gemeenten bevonden of Kerkelijke Vergaderingen gehouden waren, doorgaans met verbloemde namen aangeduid, ten einde daardoor de belijders der gezuiverde Godsdienstleer tegen Rome's vervolgzucht, althans zoo veel mogelijk, te beveiligen. Zoo heette b. v. — gelijk men zulks gedeeltelijk uit de Akten der Prov. Synode van Antwerpen van 1576, gedeeltelijk uit andere oorkonden heeft opgemaakt, — *Oudenaarde*, *la fleur de Lis* of *la Gironflée*; *Gent*, *le Glaive*; *Brussel*, *le Soleil*; *Rijssel*, *la Rose*; *Doornik*, *la Palme*; *Antwerpen*, *la Vigne*; onderscheidene Gemeenten in Oost- en West-Vlaanderen te zamen *l'Olive* ('s GRAVEZANDE, *200-jarige Gedacht. van het eerste Synode der Nederl. Kerken onder het Kruis*, bl. 80 en verv.). Zoodra nu de Spanjaarden de voornaamste steden in die gewesten heroverd hadden, gingen de meeste aldaar gestichte Gemeenten allengs weder te niet; en, bleef er al ten aanzien van enkele nog een zweem van derzelver vroeger bestaan over, zoo gingen toch de namen verloren, waaronder zij vroeger waren aangeduid. Alleen de benaming van *d'Olive*, *den Olijfboom* of *Olijfberg* bleef stand houden; terwijl echter aan dezelve eene uitgebreidere beteekenis werd toegekend, dan dezelve eertijds gehad had. Immers, blijkens de Akten der Synode van Goes van 1597, Cap. 1. Art. 3, verstond men er destijds onder *de Kerken van Brabant ende Vlaanderen*, *onder het Kruys wesende*; waaromtrent toen in het algemeen besloten werd, alle pogingen aan te wenden, dat die Gemeenten »met de leeringe van Godts Woordt mochten »voorsien worden." Vijf jaren later werd er op de Thoolsche Synode van 1602, blijkens Art. 3, bepaald, dat de genoemde Kruiskerken door de 4 Klassen van Zeeland beurtelings zouden verzorgd worden; elke Klasse zou gedurende

gewoon was aan te duiden. Eene betrekking, die hij met voorbeeldigen ijver vervulde, daar hij de belangen dezer verdrukte Gemeenten' ten alle tijde en op allerlei geoorloofde wijzen met beleid en moed zocht te behartigen. Trouwens waar hij slechts van nut zijn kon; weigerde hij nimmer zijne hulp en zijnen invloed; en, als hij die beloofde, kon men er van verzekerd zijn, dat hij zich zou beijveren, om zijn woord, zoo spoedig mogelijk, gestand te doen. Dit ondervond men onder andere, toen de

---

één jaar die zorg op zich nemen, en daarmede 2 Predikanten uit haar midden belasten. In dier voege wisselde de eene Klasse de andere om het jaar af tot even na 1610 (zie de Handel. der Veersche Synode van 1610 Cap. VI. Art. 6). Doch omstreeks dien tijd schijnt zich daarmede vooral belast te hebben de Klasse van Walcheren, aan welke die van Schouwen *het voortdurend* opzigt poogde op te dragen gelijk men bespeuren kan uit de Akten der Zierikzeesche Synode van 1618, Cap. V. Art. 1 en 2. In de volgende tijden bepaalde zich dit toezigt slechts tot eenige Gemeenten in Vlaanderen, die voornamelijk nog gevonden werden te *Oudenaarde*, *Materen*, *Ettickhoven* en *Hoornbeke* (VROLIKHERT, *Vlissingsche Kerkhemel*, bl. 6), terwijl hetzelve toen om de 3 jaren van de eene Klasse tot de andere overging. Men zie de Wetten der Klasse van Walcheren, gearresteerd in 1779, bl. 3; voorts ook nog J. W. TE WATER, die ons in zijn *Levensberigt*, *door hem zelven vervaardigd*, bl. 91—93 mededeelt, hoe droevig de dienst in de Vlaamsche Kruiskerken gedurende de jaren 1777 en 1778 werd waargenomen, daar de toenmalige Predikant van den *Olijfberg* zich meestal in Vriesland ophield; en die ons ter aangeh. plaats dan tevens zegt, wat hij zelf, tot het jaar 1816 toe, voor die Gemeente gedaan heeft.

Klasse van Walcheren in 1615 terug kwam op het reeds vóór 3 jaren genomen besluit, om namelijk, » in geschrifte te stellen de dwalingen, die in Hol- » land meer en meer veld wonnen, en de harde » proceduren, daaruit ontstaande." Hetzelve was tot dusverre niet ten uitvoer gebragt, en wel, gelijk er in Actis staat, uit hoofde van het vertrek van FRANC. GOMARUS; die dit werk op zich genomen had. Doch naauwelijks werd zulks in de Klassikale Vergadering van 13 Julij 1615 opgedragen aan eene kommissie, van welke onze FAUKELIUS het hoofd was, of het verlangde opstel was spoedig ontworpen en nog voor het einde des jaars aan de Klasse medegedeeld, die hetzelve goedkeurde en er zich geheel mede vereenigde (1). Even zoo vaardig was hij ook in het examinéren van werken, welke daartoe aan hem en anderen door de Klasse waren aanbevolen; zoo als b. v. dat van ANT. WALAEUS tegen UYTTENBOGAART, dat van JOOST VAN LAREN (den zoon) tegen ARMINII *Analys. in 9 Cap. ad Romanos*, en soortgelijke. Ja, hij was hier destijds de voorname man, aan wiens kunde en beleid men gaarne het bestuur der kerkelijke aangelegenheden toevertrouwde; althans van wiens inzigten en raad men zich gaarne bediende.

(1) Handel. der Kl. van Walcheren van 1 en 15 Dec. 1614. 13 Julij en 28 Dec. 1615 en 7 Maart 1616. Het stuk zelf heb ik medegedeeld in het *Nederl. Archief voor Kerk. Gesch.* D. III. bl. 215–257.

Het kan ons alzoo niet bevreemden, dat hij den 25 Julij 1616 met GERSON BUCERUS door de Klasse van Walcheren gekommitteerd werd tot de bijwoning van den Zeeuwschen Coetus; door welken hij vervolgens, benevens GODEFR. UDEMANS, benoemd werd als afgevaardigde der Kerken van Zeeland naar Amsterdam, alwaar toen eene vergadering van Kerkelijken uit de verschillende Provinciën der Vereenigde Nederlanden belegd was; welke *heimelijke* of *kleine Synode*, gelijk BRAND (1) haar noemt, zich bepaaldelijk ten doel stelde, om de belangen der Contra-Remonstranten met ijver en kracht te behartigen.

Naauwelijks was hij evenwel van daar weder huiswaarts gekeerd, en had hij, op den 7 Sept. des genoemden jaars, in de Vergadering der Klasse verslag gedaan van hetgeen te Amsterdam besproken en besloten was, of ten zelfden dage werd hem, benevens G. BUCERUS en ANT. WALAEUS, wederom eene taak opgelegd, die wel vereerend, maar tevens hoogst moeijelijk en gewigtig was. Men verzocht namelijk dit wakkere driemanschap — van hetwelk onze FAUKELIUS steeds het eerst genoemd werd, ofschoon hij, zoo min als WALAEUS, op dat tijdstip tot het moderamen der Klasse behoorde, — om aan de voornaamste en geleerdste mannen, alsmede aan de

(1) *Hist. der Reform.*, D. II. bl. 430. De Akten dezer Vergadering, die tot hiertoe nimmer gedrukt waren, heb ik medegedeeld in het aangehaalde *Nederl. Archief voor Kerk. Gesch.* D. III. bl. 197—264.

beroemdste Akademiën der Gereformeerde Kerken in Frankrijk, Engeland en Duitschland te willen schrijven, ten einde deze met den oorsprong en de gesteldheid der twisten, welke toen vooral in Holland plaats hadden, naauwkeurig bekend te maken. Geen hunner onttrok zich aan dezen belangrijken last. Integendeel, terstond sloeg men gemeenschappelijk de handen aan het werk, en reeds den 2den Nov. daaraanvolgenden werd de Concept-brief, in de Latijnsche taal opgesteld, aan de Walchersche Klasse voorgelezen, welke daarin zulk een genoegen nam, dat zij, onder luide dankbetuigingen aan de ontwerpers, haar verlangen te kennen gaf, om denzelven ten spoedigste verzonden te zien; gelijk dan ook weldra gebeurde (1).

Toen nu, na verloop van bijna 2 jaren, door de Algemeene Staten het houden eener Nationale Synode werd toegestaan, op zoodanigen voet, als zulks door de meesten verlangd werd; bereidde men zich alomme, om zijne afgevaardigden tot die hooge Kerkelijke Vergadering te verkiezen. Ook in Zeeland deed men zulks; en wel bepaaldelijk in de Provinciale Synode, den 2 Oct. 1618 binnen Zierikzee zamen gekomen, werwaarts namens de Klasse van Walcheren FAUKELIUS en BUCERUS, met de Ouder-

(1) Men kan dezen brief, in het Nederduitsch woordelijk overgebragt, lezen bij J. LEYDEKKER, *Eere van de Nat. Synode van Dordrecht* in 1618 en 1619, D. II. bl. 458—485.

lingen Mr. JOSIAS VAN VOSBERGEN van Middelburg en CORNELIS LEYNSEN van Vlissingen, waren heen gezonden. Ook hier ontving onze FAUKELIUS weder een nieuw bewijs van de hooge achting en het bijzonder vertrouwen, door deze Vergadering omtrent zijnen persoon gekoesterd, daar dezelve hem niet alleen de eer van het voorzitterschap opdroeg, maar tevens kommitteerde, om met GODEFR. UDEMANS, CORN. REGIUS en LAMB. DE RIJCKE, respect. Predikanten te Zierikzee, Goes en Bergen op Zoom, benevens de Ouderlingen van Middelburg en Zierikzee, Mr. JOSIAS VAN VOSBERGEN en ADRIAAN HOFFERUS, uit naam der Kerken van Zeeland op de Nat. Synode te Dordrecht te verschijnen; terwijl dit al verder aanleiding gaf tot de zeer onderscheidende eer, welke hem daar te beurt viel, van tot éénen der Assessoren dezer luisterrijke Vergadering benoemd te worden.

Wanneer wij nu de Handelingen der Dordrechtsche Synode van 1618 en 1619 naslaan, dan bespeuren wij, dat men dáár een ruim deel der werkzaamheden op zijne schouders gelegd heeft. Immers het werd aan hem, bevens anderen, in de 13de zitting, opgedragen: eene nieuwe overzetting van de boeken des N. V. te bezorgen; — in de 17de, twee Katechiseer-boekjes te vervaardigen; — in de 43ste, den Staten-Generaal aanvankelijk rapport te doen van het tot dusverre verrigte omtrent de Remonstranten, en de inzigten van H. E. Mog. nopens

andere zaken te vernemen; — in de 128ste, het stellen van de Canones dezer Synode betrekkelijk de betwiste punten; — in de 155ste, de Latijnsche, Fransche en Nederduitsche exemplaren van de Geloofsbelijdenis onderling te vergelijken, ten einde uit dezelve een zoodanig te formëren, hetwelk men voortaan als het meest correcte zou hebben aan te merken; — en in de 177ste, den Algemeene Staten de erkentelijkheid der vergadering te gaan betuigen voor al de weldaden, aan de Kerk bewezen, en tevens H. Hoog Mog. te verzoeken, de genomene besluiten met Hoogst derzelver approbatie te willen bekrachtigen; — terwijl hij een dag later, in de 178ste zitting, mede benoemd werd, om, na het scheiden der Synode, den Achtbaren Magistraat der stad Dordrecht uit aller naam dank te zeggen voor de bijzondere beleefdheden, aan deze hooge Kerkvergadering bewezen (1). Zonder de kunde en be-

(1) In betrekking als Assessor werd hem door de Staten een honorarium van *f* 300 geschonken. Voorts genoot hij *f* 4 daags, en dus voor de 198 dagen, die er van den 13 Nov. 1618 tot den 29 Mei 1619 verliepen, *f* 792. Dat deze toelage als een bijzonder hoog dag-geld voor dien tijd mag beschouwd worden, kan onder andere genoegzaam blijken uit deze bepaling, die ik in de Notulen der Kl. van Walcheren van 13 Jan. 1614 heb aangetroffen: »Is goet gevon»den ordre te stellen op de oncosten, die van Classis weghen »zyn te doen, so in 't besoecken der Kercken, als in 't »verrichten van andere Classikale besluytinghen door die»ghenen, die daertoe belast worden. Ende wordt gheordon»neert, dat de Ontfangher voortaen niet zal vermoghen

kwaamheid van zijne mede-gekommitteerden tot dit een en ander in het minst te betwijfelen, meen ik nogtans te mogen beweren, dat men tot deze verschillende bezigheden niemand kiezen kon, die reeds met der daad zijne geschiktheid hiertoe meer bewezen had dan onze FAUKELIUS. Immers wat de vertaling van het N. T. aangaat, zoo kende men reeds uit zijne, ten vorigen jare, in het licht verschenen Overzetting van de schriften des N. V. — waarover later meer opzettelijk zal gesproken worden — zijne groote bekwaamheden tot dit gewigtvol werk. Wat voorts het vervaardigen der Catechiseer-boekjes betreft, ook ten dezen opzigte had men alrede ondervinding van zijne geschiktheid tot het volbrengen van zulk eene taak. Of was niet het bekende *Kort begrip der Christelijke Religie* deszelfs bestaan almede aan hem verschuldigd? — wat meer is, mag men het niet als hoogst waarschijnlijk aannemen, dat hij in 1608 de opsteller van dit boeksken geweest is (1), hetwelk spoedig zulk eene vermaard-

»haerl. yet meer te betalen dan éénen gulden daegs aen yder »persoon, indien haere commissie niet en gaet buyten desen »eylande van Walcheren; daerenboven, indien sy verder »moeten reysen dan éene myl, sal haer de waghen-vracht »oock worden goet ghedaen. Doch wanneer sy buyten 's »landts (buiten het eiland) moeten reysen, sullen sy 's »daeghs ghenieten *twee Guldens* voor haere teercosten, son»der dat nogtans daerin gerekent sal worden de vracht van »waghens offte schuyten."

(1) 's GRAVEZANDE heeft het, in zijn reeds meermalen aangehaald *geschiedkundig berigt* enz. (*Boekzaal van* 1765), mijns

heid verkreeg, dat men in de Dordrechtsche Synode bepaalde, de bewuste leerboekjes te ontwerpen, of naar het exempel der kerken van de Paltz, of naar dat der kerk van Middelburg, of naar de wijze, bij de Synode voorgeschreven. En eindelijk, ook met opzigt tot de vergelijking der verschillende uitgaven van de Nederl. Geloofsbelijdenis, zou men al moeijelijk iemand gevonden hebben, hiertoe meer geschikt, dan den werkzamen en naauwkeurigen FAUKELIUS, die reeds ten jare 1610 tot de kommissie

---

inziens, voldingend bewezen, dat het zoogenaamde *Kort begrip* niet, — gelijk men dikwijls beweerd heeft, en velen welligt nog denken, — op last der Dordrechtsche Synode is vervaardigd geworden, maar dat men hetzelve aan de pen van FAUKELIUS te danken heeft; die dan vroeger ook zoo algemeen voor den vervaardiger van dit leerboekje gehouden werd, dat hetzelve in de Provinciale Synode van Zuid-Holland, in 1620 te Gouda vergaderd, uitdrukkelijk *het schrift Faukelii* genoemd werd. Men raadplege hierover ook UYTEN en DERMOUT, D. II. bl. 277—283, en vooral de Aanteek. bl. 199—205. Bij al hetgeen door 's GRAVEZANDE tot staving zijner meening is aangevoerd wil ik nog één bewijs voegen, hetwelk mij hoogst gewigtig toeschijnt. Het is de wijze, waarop in de beknopte Voorrede vóór *het Kort Begrip der Christ. Religie*, hetwelk achter het N. T. van FAUKELIUS is, gesproken wordt. Immers wanneer onze FAUKEL, die de zoo even genoemde Voorrede gesteld heeft, daar zelf zegt: »het heeft *ons* goed gedocht, dit Kort Begryp der Chr. Re»ligie in druck uyt te gheven:" en een weinig lager: »wy »hebben ons der corthevdt ende claerheydt beflyticht" enz., zoo ontdekt men terstond, bij de lezing dezer woorden, dat de man, die aldus spreekt, van zijnen eigenen arbeid gewaagt.

behoord had (1), door de Klasse van Walcheren verkoren, om de onderscheidene Editien der 37 Artikelen te collationéren, ten einde alzoo, ingevolge het besluit der Veersche Synode van dat jaar, eene behoorlijk herziene uitgave van dezelve te bezorgen, gelijk die dan ook werkelijk in 1611 bij den Drukker der Staten van Zeeland, RICHARD SCHILDERS, te Middelburg is in het licht verschenen.

Doch niet alleen riep men hem in de Dordrechtsche Synode tot gelijken arbeid met anderen; maar men toonde soms aan zijne inzigten bijzondere waarde te hechten; zoodat men de behandeling van sommige zaken gaarne aan hem zag toevertrouwd, en men hem om die reden wel eens aan eene reeds bestaande kommissie toevoegde; gelijk dit althans in de 175ste zitting het geval was. Wat meer is: het gebeurde zelfs wel eens, dat men eene belangrijke zaak alleen in zijne handen stelde. Zoo ging het b. v. met het ontwerp, om de Akademische kweekelingen in de Godgeleerdheid tot de regte waarneming van de pligten des Predik-ambts te vormen. Hetzelve behoorde tot de gravamina der Provinciale Zeeuwsche Synode, in October 1618 te Zierikzee

(1) De Leden dezer Kommissie waren HERM. FAUKELIUS, GILLIS BURS, ANT. WALAEUS, Predd. te Middelburg, JOH. MIGGRODE, GERSON BUCERUS, JOH. VAN ESSEN, Predd. te Vere; JOD. VAN LAREN, NIC. OLIVARIUS, Predd. te Vlissingen; ABR. APPART, Pred. te Oost-Kappelle, en CORN. REGIUS, Pred. te Aagtekerke en Domburg.

gehouden (1), en werd in de 18de Zitting der Nationale Synode ter tafel gebragt. Toen er den volgenden dag over beraadslaagd werd, vond het wel over het geheel den bijval der Vergadering, doch kwam men nog tot geen vast besluit, naardien de Godgeleerden van de Paltz beloofden, de wetten van het *Collegium Sapientiae*, hetwelk ten hunnent bestond, zoo spoedig mogelijk, te willen ontbieden en ter inzage te bezorgen; waarop men raadzaam oordeelde, hiernaar te wachten en FAUKELIUS te verzoeken, zoodra deze stukken zouden ontvangen zijn, het bruikbare »daaruit te trekken, en hetgeen onze Kerken dienstig zou schijnen te zijn, daarbij te voegen, en uit alle observatien een formulier van deze bereiding (een ontwerp van voorbereiding voor het werk der H. bediening) te stellen, welke daarna den Synodo vertoond en van haar geapprobeerd moge worden." Dat men het nu zoo uitsluitend aan hem overliet, wat hieruit kon worden overgenomen, en wat daaraan behoorde te worden toege-

(1) Cap. III. Art. 4. En op deze Provinciale Synode was het gebragt door de Klasse van Walcheren, die in hare Vergadering van den 4 Oct. 1618 besloot, in bedenking te geven, om te letten op de behoorlijke vorming der Studenten voor het werk der heilige bediening. Eene zaak, die den Kerkelijken in Zeeland steeds na aan het harte lag, blijkens hunne bemoeijingen desaangaande op het laatst der XVIde en in het begin van de XVIIde eeuw, ons door TE WATER medegedeeld in zijne *Reformatie van Zeeland*, bl. 414—416.

voegd, strekt ten voldingende proeve van de hooge achting, die men onzen wakkeren Leeraar toedroeg, en van het groot vertrouwen, hetwelk men stelde in zijne heldere zienswijze en goede gezindheden; terwijl alle de werkzaamheden, die hij in vereeniging met anderen of alleen verrigtte, tevens tot bewijzen kunnen dienen van zijnen goeden wil, voorbeeldigen ijver en opregten toeleg, om in onderscheidene opzigten, zoo veel mogelijk nuttig te zijn, en zich daartoe velerlei moeite en inspanning te getroosten (1).

---

(1) Ik acht het allezins der opmerking waardig, dat onderscheidene besluiten der Dordrechtsche Synode genomen zijn in den geest niet alleen der Provinciale Synode van Zierikzee, maar ook nog meer bepaaldelijk, geheel overeenkomstig het verlangen der Walchersche Klasse; tot welke, gelijk men weet, onze FAUKELIUS behoorde; weshalve zich 's mans invloed op zoodanige besluiten niet laat betwijfelen. Het volgende diene hier ten bewijze:

In de Akten der Klasse van Walcheren, den 4 Oct. 1618 te Middelburg bijeen gekomen, ter overweging van »de gravamina den Synodo Zelandiae in bedyncken te geven, om in den Nationalem Synodum, tot Dordrecht te houden, in te brenghen," lees ik onder andere:

»De Synodus sal gebeden wesen te letten op eene gevou»gelicke ordre om trouwe Dienaren des Woorts ende Leeraers »te senden naer Oost-Indiën ende elders onder de Heydenen; »ende te bedencken, hoe men de Joden bequamelick tot »de kennisse Christi bevordere."

»Aenhouden tot onderhoudinge des Rustdaghs, opdat de»selve, totten Godsdienst geheyliget, door ryden ende rot»sen ende andere ongeregeltheden niet en worde verontbey»liget."

Na eene afwezigheid van 7 maanden keerde hij tot zijne geliefde Gemeente terug. Doch hier was

---

» Item het afbreken van de superstitieuse feestdaghen, die » haren oorsprong hebben uyt het Pausdom offte Heydendom."

» Dat het 3de Art. van het Vde Cap. Synodi Verianae » aengaende de Paepsche ende Jesuytsche Schoolen werde in » 't werck gestelt, ende de executie daervan ernstelick ver- » socht door den Nationalem Synodum aen den Hoog Mogh. » Heeren, Staten Generael."

» Ende dat oock door deselve ordre gestelt wierde in de » onordentlickheden, betreffende de huwelicken, soo in » gradibus prohibitis, als met vyanden van de Religie."

Alle deze voorstellen werden, met nog meer andere, gebragt ter tafel van de Provinciale Zeeuwsche Synode, die van 9 tot 13 Oct. des gen. jaars te Zierikzee vergaderde, en door deze, in derzelver geheel of eenigzins gewijzigd, aan de Nationale Synode van Dordrecht opgezonden; welker Nahandelingen men slechts behoeft op te slaan, inzonderheid met betrekking tot de besluiten van de 162ste en 163ste Zittingen; alsmede ten aanzien van eenige punten, voorkomende in het rekest aan de Staten-Generaal, in de 177ste Zitting gearresteerd; om terstond te zien, dat deze resolutiën geheel waren in den geest en overeenkomstig den wensch der Klasse van Walcheren.

Ja men heeft het, — en mijns inziens, te regt, — als een blijk van gematigheid, doorzigt en rondborstigheid in de Dordtsche Vaderen opgemerkt, dat zij, na de ontwerping van het onderteekenings-formulier voor de Bedienaren des Woords in de 164ste Zitting, er openlijk voor uitkwamen, door deze verordening den Predikanten geenszins de verpligting op te leggen, om zich ten allen tijde en op ieders verlangen nopens dit of dat leerstuk te moeten verklaren, waardoor alzoo zelfs de meest regtzinnige Leeraars aan elks bedilzucht zouden zijn blootgesteld; » maer eerst als se regtveerdige redenen van naedencken ghegeven sullen hebben,

het nu als wilde men zich voor het tijdelijk gemis van den verdienstelijken man eenigzins schadeloos stellen, door hem weldra in de vergaderingen van de Walchersche Klasse en van den Middelburgschen Kerkeraad zoodanige kommissiën op te dragen, welke uit haren aard niet tot de gemakkelijkste behoorden, of in hare gevolgen als hoogst belangrijk mogten beschouwd worden.

Naauwelijks had hij in de Klasse van Walcheren, en, een weinig later, op de Provinciale Synode van Goes verslag gedaan van hetgeen op de Nationale Synode van Dordrecht verhandeld was, en daarvoor aller dank ingeoogst; naauwelijks had hij in de laatst-

---

waervan het oordeel sal staen aen de Kerckelyke Vergaderinge;" ik vermoede dan, dat men die verklaring aan de Zeeuwsche Gedeputeerden, inzonderheid aan FAUKELIUS en Mr. JOSIAS VAN VOSBERGEN te danken heeft, als zijnde zij beide leden der Walchersche Klasse, welke in hare meergemelde Vergadering van den 4den October goed vond voor te stellen: om met kracht het misbruik te weren, hetwelk sommigen toen schijnen gemaakt te hebben van het 17de Artikel der Zeeuwsche Kerkordening van 1591, die, »een ongegronde *onwil* tegen de Predikanten opvattende, dezelve, niettegenstaende haere onschult, uit haere dienst wilden werpen." Immers van wege de genoemde Klasse werd door de Provinciale Synode van Zierikzee (Cap. IV. Art. 7) het volgende gravamen gebragt op de Nationale Synode van Dordrecht: »Nademael den 17 Art. van de Kerkenordening van de onwille by sommige onverstandige en kwaetwillige seer wert misbruyct, of niet raetsaem waer, dat hy geroyeert, of ten minsten soo wierde gelimiteert, dat vroome Predikanten daerdoor niet worden verschrickt."

genoemde Kerkelijke Vergadering berigt (1), wat hij ter beslechting van een aanhangig geschil bij den Kerkeraad van Tholen had mogen uitwerken, overeenkomstig den last, door de Synode van Zierikzee in 1618, hem en nog twee andere gedeputeerden opgedragen; — zich te gelijk verontschuldigende wegens het niet volbrengen van nog eene andere werkzaamheid, waartoe hem de tijd ten eenenmale ontbroken had; — of de Klasse van Walcheren (2) besloot kort daarop, hem in eene kommissie te stellen, die hare vergadering zou voorlichten nopens eenige punten, betrekkelijk de dienst der Kerken in Oost-Indiën, en waartoe inzonderheid de vraag behoorde: of men de Krankbezoekers ook vrijheid zou verleenen den doop te bedienen, wanneer er geene Predikanten waren, die deze plegtigheid konden verrigten? Gelijk in vele andere opzigten, zoo erlangde ook ten dezen aanzien het advies, hieromtrent door hem uitgebragt, de goedkeuring der Broederen, en men bepaalde alzoo, dat de Ziekentroosters in Oost-Indiën, bij gebrek van eenen Predikant, den heiligen doop zouden mogen toedienen; doch dat zij daarom dan ook den naam van *Ouderlingen* zouden dragen. Het schijnt intusschen, dat de Klasse ook in zijne overige adviezen een zoodanig welgevallen had, dat men terstond goed vond, het

(1) *Akten der Syn. van Goes*, Cap. IV. Art. 3 en 4. (MS.).
(2) In hare Vergadering, den 2 Nov. 1620.

bestuur over de zaken der Oost-Indische Kerken aan bepaalde personen op te dragen, aan welker hoofd FAUKELIUS geplaatst werd, die naar geschikte jongelieden voor de dienst dier Kerken zouden omzien, op derzelver vorming acht geven, en hen, na behoorlijke voorbereiding, praeparatoir examinéren; terwijl het peremtoir examen altijd voor de Klasse geschieden moest (1).

Deze rustige bezigheid werd van tijd tot tijd afgewisseld met bemoeijingen van geheel anderen aard.

Gelijk men in 1610 te Aardenburg eene afzonderlijke Walsche Gemeente wilde stichten, zoo trachtte men een weinig later zulks ook te doen aan de Groede. Was sommiger verlangen ter eerstgenoemder stede door de Klasse van Walcheren in 1612 ten deele ingewilligd bij de beroeping van ZEGERUS PIT van

(1) Akten der Kl. van Walch. van 15 Maart 1621. Als Voorzitter dezer Kommissie bevestigde hij den 28 Nov. 1622 de Proponenten PIETER FELIOOR en ANTHONIUS DIERIKSEN in de dienst der Oost-Indische Kerken. Wanneer ik echter uit het Akten-boek der Walschersche Klasse bespeur, dat hij zoo iets reeds op den 14 Dec. 1609 in veler tegenwoordigheid op eene plegtige wijze gedaan heeft; en dat (volgens het Memoriaal van den Middelburgschen Kerkeraad op den 15 Maart 1614) juist hij de man was, die over de zaak der Oost-Indische Compagnie aan den Kerkeraad van Amsterdam zou schrijven; dan blijkt het, dunkt mij, hieruit ontegenzeggelijk, hoe zeer men onzen FAUKELIUS reeds eenige jaren vroeger hoogst geschikt oordeelde, om de belangen der Oost Indische Kerken, voor zoo verre hij zulks hier te lande doen kon, op eene doelmatige wijze te behartigen.

Reymerswale, die er in het Nederduitsch en Fransch zou prediken; ten aanzien van de Groede vond men daarin meer zwarigheid, omdat degenen, die uit de Waalsche Provincien zich in die omstreken hadden nedergezet, de Godsdienst-oefeningen in de Fransche taal te Aardenburg konden gaan bijwonen, als zijnde deze plaats nog meer in hunne nabijheid gelegen. Daar echter de Walsche Synode zich deze zaak met veel ijver aantrok, en met kracht wilde doorzetten, oordeelde de Klasse het raadzaam de gezegde Synode te verzoeken, hierover vriendschappelijk met haar te handelen, en droeg zij spoedig daarna aan FAUKELIUS den last op, om in vereeniging met BURS, WALAEUS, VAN LAREN en BUCERUS: »eenige Arti»kelen te beramen omtrent de fundéring van Fran»sche Kercken in de Klasse van Walcheren (1)".

Gelijktijdig moest hij zich ook nog met een ander geschil onledig houden. Sedert het laatst van 1615 was de Klasse van Walcheren onafgebroken lastig gevallen met eene Kerkelijke procedure tegen den toenmaligen Predikant van Cadsant, MARCUS FLORENTII AB HALLE. Deze had namelijk het verzoek van Sluis, om eenen derden Predikant te mogen beroepen, tegengewerkt, en zich daardoor het misnoegen van den Sluischen Kerkeraad grootelijks berokkend. De laatstgenoemde beklaagde zich deswegens bij de Klasse,

(1) Akten der Kl. van Walch. van 3 April, 7 Junij, 2 Aug. 6 Nov. 1617 en 1 Jan. 1618.

en meende zelfs onderscheidene beschuldigingen tegen hem te kunnen inbrengen, deszelfs gedrag en dienst-werk betreffende. AB HALLE verdedigde zich tegen hetgeen hem te laste gelegd werd. Ook gaf hem de Kerkeraad van Cadsant eene loffelijke getuigenis. Doch die van Sluis hielden vol, en de geschilvoering werd heviger. Wat men ook beproefde, om de zaak bij te leggen; het mogt niet baten. In meer dan 20 Vergaderingen deed men daartoe vruchtelooze pogingen; tot dat er eindelijk in de Klassikale Vergadering van 4 Mei 1622 besloten werd, eene talrijke kommissie, bestaande uit 12 Predikanten, deels in Walcheren deels in Vlaanderen woonachtig, naar Cadsant te zenden; die, onder de leiding van FAUKELIUS, het voorgestelde doel gelukkig mogt bereiken, en alzoo den verbrokenen vrede weder herstelde (1).

De Walchersche Klasse, ziende, wat mannen vermogten, aan wier hoofd onze FAUKELIUS geplaatst was, droeg hem al spoedig nog een' anderen last op,

(1) Akten der Kl. van Walch. van 9 Sept., 16 Sept. en 15 Oct. 1615. Het rapport dezer Kommissie vindt men in de Akten der Kl. van Walch. van 4 Julij 1622. Derzelver verrigtingen werden goedgekeurd in de Kl. Vergadering van 3 Aug. daaraanvolgende. Uit het daar geschrevene is het mij gebleken, dat MARCUS AB HALLE wel in de dienst der Kerk van Cadsant werd gehandhaafd; doch onder de uitdrukkelijke bepalingen: dat hij niet, gelijk vroeger, elders zou mogen wonen; en dat hij alle de deelen van zijn ambt getrouw zou waarnemen.

bestaande in het onderzoeken van het gevoelen, hetwelk destijds in de Vlissingsche Gemeente door DANIEL VAN LAREN werd voorgestaan, en aldaar bij velen eenen gereeden ingang vond. Genoemde Leeraar was namelijk hoog ingenomen met het denkbeeld, dat de Martelaren 1000 jaren vóór de andere dooden zouden worden opgewekt, en alsdan met Christus zouden heerschen op aarde. Hiervoor kwam hij openlijk uit, tot groot ongenoegen van zijne Ambtgenooten en den Kerkeraad, door welken hij den 9 Jan. 1623 deswege werd aangeklaagd bij de Klasse van Walcheren (1). Deze Kerkelijke Vergadering benoemde terstond eene kommissie, om het schriftelijk vertoog van den Predikant VAN LAREN te onderzoeken; hem gelijktijdig verbiedende, zijne meening nopens het gezegde punt in het openbaar of in het geheim te verbreiden. Krachtens een later besluit begaf zich de kommissie naar Vlissingen, om met VAN LAREN en den Kerkeraad te handelen, terwijl zij, na verloop van ettelijke dagen, bij monde van HERM. FAUKELIUS, in de Klassikale Vergadering van den 16 Maart rapport uitbragt van haar wedervaren ter genoemder stede, alsmede eene schriftelijke wederlegging van het gezegde gevoelen,

(1) In de Vergadering van 9 Jan. 1623. Men raadpleegde er verder over bij de voornoemde Klasse den 16 Jan., 9 Maart en 16 Maart 1623; waar men als toen die rapporten hoorde en besluiten nam, welke ik in het verhaal dezer twistzaak heb medegedeeld.

die zoo bondig en overtuigend was, naar het oordeel der Klasse, dat deze, om de aangevoerde redenen, het geopperde denkbeeld verwierp als strijdig met de analogie der leer, met de uitdrukkelijke verklaring van Gods woord, en met de stichting der Gemeente. Doch hierbij bleef het niet. De Kerkeraad van Vlissingen verzocht, dat aan VAN LAREN het regt van te mogen prediken en katechiséren zou ontzegd worden, en dat het aan de Klasse mogt behagen, eenen Predikant te kommitteren, die VAN LAREN's gevoelen op den Vlissingschen Predikstoel en dus openlijk uit derzelver naam zou wederleggen. Aan dit verzoek leende men het oor, en toonde zich bereid, er ten deele aan te voldoen. Men ontzette VAN LAREN wel niet van zijne dienst, dreigde hem slechts met suspensie, wanneer hij zijne belofte van stilzwijgendheid verbrak; maar men zond toch twee Predikanten derwaarts, met name W. TEELLINCK en JAC. MIGGRODIUS, om in de groote en kleine Kerken te Vlissingen eene Leerrede te doen, in welke zij het gewone gevoelen nopens de opstanding der dooden moesten voordragen en der Gemeente aanzeggen, dat de Klasse de stellingen van den Predikant D. VAN LAREN als onschriftmatig had verworpen (1). Nu sloeg weldra de vlam van

(1) Hetgeen zij de Vlissingsche Gemeente, uit naam der Klasse, moesten voorlezen, was, zoo als uit de Akten van 16 Maart 1623 blijkt, van den volgenden inhoud: » De Broeders der Classis van Walcheren, in de vreese Gods vergadert met

het twistvuur ten dake uit. De Kerkeraad ontzegde VAN LAREN het gebruik des Avondmaals en verwekte daardoor bij velen in de Gemeente een hevig misnoegen. Sommigen onderteekenden zelfs een geschrift, hetwelk zij door drie vrouwen aan FAUKELIUS en BUCERUS lieten aanbieden (1), en waarin op eenen stouten toon geeischt werd, dat de Klasse de handelwijze des Kerkeraads zou afkeuren door den vervolgden Leeraar van de hem opgelegde censuur aanstonds te ontheffen. De Klasse wilde zich echter hiermede voor als nog niet inlaten. Zij bepaalde zich slechts tot de wederlegging van 's mans schriften en weerschriften door middel van de twee, zoo even genoemde, Leeraars; en liet daarbij met de meest mogelijke naauwlettendheid op deszelfs prediking acht te geven. Maanden verliepen er met

---

aenroepinge des naems Gods, om te letten op het gevoelen van D. DANIELIS VAN LAREN van de opstandinge der Martelaren duysent jaren voor d' andere dooden en hun regneeren op aerde, hebben eenstemmelick verklaert, noyt sulck gevoelen gehadt te hebben, gelyck sy oock hetselve gevoelen onschriftmatich oordeelen te wesen: en hebben goed gevonden hetselve provisionelyck de Gemeynte van Vlissingen mits desen kennelick te maken; als oock mede, dat d'argumenten D. LARENI sullen eerstdaeghs van eenige Broederen der Classis, daertoe gedeputeert, overwogen en met schriftelyck bescheit wederlegd worden; versoecken middeler-tyt de goede gemeynte, dat sy in alle stilheid sich diesaengaende willen dragen."

(1) Akten der Klasse van Walcheren van 30 Maart 1623.

twisten en onderhandelen over deze zaak (1). Ja, de gemoederen werden zoodanig opgewonden, dat, toen FAUKELIUS en BUCERUS den 1 Sept. 1623, als gekommitteerden der Klasse, te Vlissingen kwamen, er een oproer ontstond, hetwelk, zonder de dadelijke tusschenkomst der Overheid, ongetwijfeld de treurigste gevolgen zou gehad hebben. Want hoe grooten aanhang VAN LAREN onder het volk had, kan genoegzaam blijken uit deze verklaring, door eenige Lidmaten der Vlissingsche Gemeente in de Vergadering der Klasse van Walcheren op den 15 der genoemde maand afgelegd, dat namelijk *vele konderden* in hun midden het vertrek van Ds. VAN LAREN naar elders met groote droefheid vernamen; dat zij, bijaldien dit voorgenomen vertrek eens werkelijk plaats greep, alsdan stellig eene scheuring in hunne Gemeente te gemoet zagen; en dat zij daarom ernstig verzochten, dien hooggeschatten Leeraar in zijne eer en regten te willen herstellen.

Even als de Walchersche Klasse, zoo bediende zich ook de Middelburgsche Kerkeraad, vooral bij belangrijke zaken, van het doorzigt en den invloed des mans, wiens leven, werkzaamheden en verdiensten ik door deze bladen mijne landgenooten wil kenbaar maken.

---

(1) De aanteekeningen van het verhandelde in de Walchersche Klasse op den 19 en 22 Junij; 4 Julij; 2, 3, 17, 29, 30, 31 Aug.; 5, 6, 7, 15 en 26 Sept. 1623 kunnen zulks bevestigen.

Inzonderheid bleek dit ten jare 1620 en 1621, toen de Doopsgezinden hier ter stede sterk toenamen en zelfs sommige van de Hervormden tot hen overgingen. Ook bij die gelegenheid was het weder FAUKELIUS, dien men te hulpe riep, om de belangen zijner Gemeente met mond en pen te verdedigen. Men vaardigde alzoo hem met éénen zijner Ambtgenooten af, om in de vergadering der zoogenaamde Wederdoopers te verschijnen en met dezelve in een openbaar twistgeding te treden. Wat meer is, nadat hij in de gezegde vergadering zich tot een openbaar mondgesprek vruchteloos had aangeboden, en de Kerkeraad daartoe een weinig later ARG. BURSIUS benevens ANTH. VAN DEN BERG kommitteerde, was en bleef nogtans onze FAUKELIUS de man, aan wien men de leiding dezer zaak het liefst zag toevertrouwd; weshalve hij verzocht werd, eenige punten te willen ontwerpen, waaromtrent men bij de Wederdoopers op eene stellige verklaring zou aandringen. Hij stelde hierop 23 Artikelen vast; aangaande welke men, door onderscheidene vragen, de meening dezer lieden zou trachten te ontdekken. En hoe zeer deze zijne arbeid den Kerkeraad beviel, kan men genoegzaam hieruit opmaken, dat zijn geschrift den 12 Junij 1621 door al de Middelburgsche Predikanten, ten bewijze hunner eenstemmigheid, werd onderteekend, al spoedig, op veler verlangen, in het licht verscheen en, zoo veel mogelijk, verspreid werd. Vooral geschiedde dit onder de aanzienlij-

ken, nadat de Kerkeraad in deszelfs Vergadering van den 31 Julij besloten had: *eenige exemplaria van* D. HERMANNI *boeck* (1) aan H. H. Burgemeesteren en andere voorname personen toe te zenden.

Evenwel het geschil met de Wederdoopers was niet het eenige, waaromtrent men zich van zijnen raad en pen bediende. Ook ten aanzien van andere hoogst belangrijke zaken, vestigde men vaak het oog op FAUKELIUS. Zoo b. v. werd het, bij gelegenheid van eenen op handen zijnden Biddag, meer dan ééns aan hem opgedragen, om bepaaldelijk aan te geven, welke de meest heerschende zonden waren, die openbare bestraffing verdienden, en welke middelen men tot wegneming van het bestaande kwaad als de meest gepaste behoorde aan te prijzen (2). — Was er eene mededeeling ontvangen van den ellendigen toestand der verdrukte Hervormde

(1) Het werkje van FAUKELIUS verscheen in het licht onder den titel van: *Babel, dat is, verwerringhe der Wederdooperen onder malkanderen, over meest alle de stucken der Christelicke leere. Met een kort verhael van den oorspronck, verbreydinge, menigerley verdeelingen ende scheuringhe derzelven van malkanderen. Uyt verscheyden hare schriften vergadert ende t' zamenghebracht door* HERMANNUM FAUKELIUM, *Dienaer der Gereformeerde Gemeynte Jesu Christi tot Middelburg in Zeeland.* Later zullen wij op hetzelve terug komen.

(2) Akten van den Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente van Middelburg van 19 Nov. en 17 Dec. 1622, alsmede van 30 Julij 1624.

Geloofsgenooten in de Paltz; zoo verzocht (1) men hem niet slechts, daarvan kennis te geven aan de Klasse van Walcheren, aan de andere Zeeuwsche Klassen, en aan den Magistraat van Middelburg ter verkrijging van eenigen geldelijken onderstand; maar men meende tevens, dat het aan niemand beter kon worden opgedragen, deze zaak te brengen ter kennis van de Nederd. Herv. Gemeente te Londen, dan aan den man, dien men van alle de Middelburgsche Leeraars dáár het best zou kennen en het hoogste vereeren, al ware het slechts wegens de eervolle betrekking, die hij op de laatstgehoudene Nationale Synode bekleed had. — Ook nog andere kommissien werden hem door den Kerkeraad en de Klasse opgelegd, die hij alle met ijver en trouw vervulde, tot dat hij in eenen 65 jarigen ouderdom uit dit leven werd weggenomen.

Van zijn uiteinde staan nergens eenige bijzonder-

(1) Akten van den Middelb. Kerkeraad van 22 April 1623. Men ziet er uit, hoe bereidvaardig men zich hier betoonde, om overeenkomstig het ontvangen verzoek, de belangen dezer ongelukkige buitenlandsche geloofsgenooten der Christelijke liefdadigheid aan te bevelen. Welligt was alzoo Zeeland ook het eerste van de Nederlandsche Gewesten, hetwelk eenige liefde-gaven voor de noodlijdende Paltzische Broeders afzonderde; alwaar eerst in het jaar 1626 of 1627 eene algemeene kollecte voor deze hulpbehoevenden schijnt te hebben plaats gehad, blijkens den brief van twee Leeraren uit de Paltz aan den Emder Predikant JOH. PLACIUS, te vinden bij MEINERS in zijne *Oostvr. Kerk. Gesch.*, D. II. bl. 459—462.

heden opgeteekend. Het eenige, hetwelk ik desaangaande kan mededeelen, bestaat dan ook slechts hierin, dat hij zeer onverwachts, misschien wel plotseling, schijnt gestorven te zijn: want nog den 7den Mei 1625 was hij als Scriba op de Klassikale Vergadering tegenwoordig, en reeds twee dagen later had hij de oogen gesloten, om te rusten van zijnen arbeid. Hij werd daarop den 12 Mei in de Oude Kerk begraven (1). Allen, die hem in zijne Kerkelijke betrekkingen van nabij hadden gade geslagen, betreurden zijn gemis. Alomme zegende men zijne nagedachtenis (2). Niet slechts op den

(1) Uit welke woning FAUKELIUS grafwaarts gedragen werd, kan ik niet bepalen. Daar men echter soms ook in de kennis van zoodanige kleinigheden eenig belang stelt, kan ik hier alleen nog de volgende mededeeling doen, welke ik aan den Ed. Gr. Achtb. Heere S. DE WIND verschuldigd ben, te weten: dat HERMANNUS FAUKELIUS — blijkens het Extract uit het Origineel Kohier der Haertsteden te Middelburg, A°. 1606, een MS. den genoemden Heer toebehoorende, — destijds te dezer stede gewoond heeft in het zoogenaamde *Kasteel van Sluis*, staande op den Wal, en thans gemerkt, B. 39. Welligt is hij er ook gestorven.

(2) Bijzondere verpligting hadden daartoe vooral de Middelburgsche Predikanten. Onder andere omdat FAUKELIUS, — in navolging van zijnen leermeester, JOHANNES HOLMANNUS *secundus*, die zijne boeken bij uitersten wil aan de Leidsche Hoogeschool ten geschenke vermaakte (SIEGENBEEK, *Geschied. der Leidsche Hoogeschool*, D. II. T. en B. bl. 66 en 67) — zijne Bibliotheek bij Testament achterliet aan de Consistorie van de Nederd. Herv. Gemeente te Middelburg; in welker vergaderplaats dezelve nog heden ten dage bewaard wordt,

Christelijken leerstoel in het midden der Gemeente herdacht men zijne voortreffelijke gaven en de talrijke bewijzen, die hij daarvan gegeven had; maar ook sommigen van de toenmalige meest-geachte Dichters bezongen 's mans groote verdiensten in vereerende lijkzangen. Deze hulde werd hem onder anderen toegebragt door den algemeen geachten Raad-Pensionaris van Zeeland's Staten, Mr. JOHAN DE BRUNE; alsmede door den, even zeer met lof, bekenden ADRIAAN HOFFER, wiens: Klaagdicht op het salighe afsterven van den Eerweerdighen ende Godsalighen Heer HERM. FAUKELIUS; in dezer voege eindigt:

De heughnis van syn wys, en' hooghgeleerden sin
In ons verwekken sal der wysheyd liefd' end' min.
De heughnis van syn vroom, end' soo godsaligh leven
Sal ons in al ons doen een levend voorschrift geven;
Syn ligchaam, dat is dood, syn ziele leeft omhoogh,
Syn deughd leeft onder ons, end' staat ons steeds voor d' oogh.

---

staande op de deuren der kasten, die een gedeelte van den Boekenschat bevatten, ter eener zijde:

Mnemosynon Librarium D. HERMANNI FAUKELII, V. D. M.

en ter anderer zijde:

Ter gedachtenisse van den Eerw. HERMANNUS FAUKEEL, *in syn leven Predicant des Euang. in Middelburch.*

HOOFDSTUK II.

FAUKELIUS BESCHOUWD ALS MENSCH.

Hoe meer wij met den levensloop van dezen of genen, in ons oog althans, belangrijken persoon uit vroegere eeuwen zijn bekend geraakt, des te meer zullen wij doorgaans verlangen ook deszelfs karakter te leeren kennen. Heeft dit insgelijks plaats met opzigt tot onzen FAUKELIUS? Ontstond bij mijne lezers, die de voorstelling van 's mans kerkelijk leven met belangstelling nagingen, de wensch, om hem meer van nabij te kunnen gadeslaan; wilden zij inzonderheid weten, welke deszelfs voornaamste karakter-trekken waren, ten einde daarnaar hunne hoogschatting of geringachting van hem, als *mensch*, te bepalen; ik zal dan trachten aan dit verlangen, zoo goed mogelijk, te voldoen, door in ettelijke bijzonderheden mede te deelen, wat ik meene, dat wij, op grond der geschiedenis, nopens 's mans inborst mogen vast stellen.

Heeft de welstand des ligchaams een' bijzonderen invloed op de geheele werkzaamheid van den geest, en mag het, hoe zeer men ook over de physiologische gronden der temperamenten verschillend

oordeele, als onbetwijfelbaar worden aangenomen, dat de hoofdverscheidenheden der menschelijke karakters steeds met ieders physieke gesteldheid in een zeer naauw verband staan, zoo geeft deze opmerking ons al aanstonds gereede aanleiding, om zoodanige eigenschappen, als wij zien zullen, dat FAUKELIUS bijzonder kenmerkten, uit het regte oogpunt te beschouwen.

Immers zoodra men zijn portret (indien het althans wel gelijkend is (1)), slechts vlugtig aanschouwt,

(1) [Er bestaat van FAUKELIUS een fraai gegraveerd maar zeldzaam voorkomend portret: S. MESDACH *pinxit.* D. v. BREMDEN *sculp.* CIↃIↃCXXXI. A. D. LATER *exc.* (Er zijn ook afdrukken zonder het laatste, dus vóór het adres). Het heeft tot omschrift: HERMANNVS FAVKELIVS *V. D. M. in Ecclesia Middelburgensi* A°. CIↃIↃCXXV. Ae. LXVII. Als onderschrift staat een Latijnsch vers van A. v. D. BROUCK, van den volgenden inhoud:

Caelator audax, eximium cupis
Arte hac pusilla FAVCKELIVM edere?
Quem totus orbis non prehendit
Exigua hunc capiet tabella?
Nequaquam; at oris vix tua vividi
Dabit figuram dextera posteris;
Mens nata coelo, humana spernens
Aethereas repetivit arces.
Hanc Bruga mundo progenuit facem;
Quae lumen ingens Mattiacis tulit
Coelestis aurae, quae coruscans
Rhenicolis nituit Colonis.
Quamvis sepulchro nunc ea conditur,
Erumpit ardens attamen undique
Praebetque ab umbris lumen orbi
Ut pateat via clara coeli.

ontdekt men terstond in den man, dien het moet afbeelden, een' fikschen ligchaamsbouw, een forsch gelaat, een krachtig oog, met één woord een vast gestel, dat, ofschoon reeds tot eenigzins gevorderde jaren gekomen, nogtans eene sterke spierkracht schijnt te bezitten, en door ziekten of kwalen weinig geleden heeft. Het hieruit ontstaande vermoeden, dat hij hoogst waarschijnlijk doorgaans eene zeer gewenschte gezondheid zal genoten hebben, is bij mij schier tot volle zekerheid overgegaan bij de herinnering, dat ik nimmer zijnen naam heb aangeteekend gevonden onder degenen, die wegens ongesteldheid in eenige Klassikale- of Kerkeraads-Vergadering afwezig waren. Alleen schijnt hij in het najaar van 1607 zwaar krank geweest te zijn, indien men ten minste op de geruchten mag afgaan, die, blijkens

---

De Afbeelding echter, welke het den lezer gewis aangenaam zijn zal hiervoor geplaatst aan te treffen, is vooral genomen naar eene oude eenigzins beschadigde teekening, in O. I. inkt, op perkament, door den Heer DE WIND te Middelburg hiertoe goedgunstig afgestaan. Zij is welligt naar dezelfde originele schilderij als de gravure vervaardigd. De gelijkheid van houding en kleedij mag dit doen vermoeden. De gelaats-uitdrukking echter schijnt eenigzins verschillend, waarvan de oorzaak misschien, gelijk meermalen, in den graveur gelegen is. De steendruk heeft het eigenaardige der teekening vrij goed behouden, ofschoon de neus iets grover, de oogen minder diep liggend en het geheele gelaat iets breeder hadden behooren te wezen. Het in het onderschrift Kapitaal geschreven woord GEBRUYNT ziet waarschijnlijk op den naam des vervaardigers, hetzij dan schilder of teekenaar. N. C. K.]

het schrijven van den Dordrechtschen Predikant, JOH. BECIUS (1), destijds aangaande zijne ernstige ongesteldheid in Holland verspreid werden, en waaruit men dan tevens bespeuren kan, welk een groote prijs er, zoo elders als hier, op het levensbehoud van dezen man gesteld werd.

Vraagt men, waardoor hij eene zoo groote belangstelling in zijnen persoon had weten te verwerven, men trachte dan slechts nader met hem bekend te worden, en lette daartoe op de volgende voorstelling van zijne bijzondere geaardheid.

Onder de eigenschappen, waardoor hij zich bepaaldelijk heeft doen kennen, meen ik boven alles in hem te moeten doen opmerken eene groote *zelfstandigheid van karakter*. Geheel zijne zienswijze liet hij niet afhangen van het algemeen oordeel, eenigen luim of toevallige uitwendige omstandigheden, maar zij rustte op eigene innerlijke overtuiging, op zijn gevoel van regt en pligt; en daarnaar zich te gedragen, onverschillig of men er hem om prees of laakte, dit was een eigenaardige karakter-trek, dien hij altijd en overal openbaarde. Niet, dat de heerschende Godsdienstige denkwijze van zijne eeuw of de aanraking met sommige voorname Godgeleerden van dien tijd, waarin hij gedurig gebragt werd, hoegenaamd geen' invloed op zijne begrippen, oordeelvellingen en gezindheden

(1) Vroeger reeds aangehaald en medegedeeld in Bijlage A.

zouden hebben geoefend; want dit, ten allen tijde niet ongewoon, verschijnsel had ook destijds plaats bij FAUKELIUS; doch slechts in die mate, dat hij steeds zijne oorspronkelijkheid bleef behouden, ten minste zoo veel zelfstandigs, dat men zijn oordeel en besluit in eene zaak gerust kon aanmerken als een uitvloeisel van zijne eigene beschouwings-wijze en hartgrondige overtuiging, op voor hem voldoende gronden gevestigd.

En hoe *gemoedelijk* ging hij daarbij te werk? Of trof ons niet reeds zijne teedere naauwgezetheid van geweten, toen hij, te Keulen zijnde, in 1598 de beroeping naar Amsterdam niet durfde aannemen uit vrees van alsdan ontrouw te wezen aan zijn gegeven woord omtrent de Middelburgsche Gemeente; niettegenstaande hij juist op dat tijdstip ter eerstgenoemde stede aan alle de onaangename uitwerkselen van blinden Godsdienst-ijver was blootgesteld? Hoe velen toch zouden zich in zoodanigen toestand aan hun woord niet meer verbonden gerekend, — maar alsdan den stelregel van toepassing gemaakt hebben, dat de omstandigheden eene zaak veranderen. Ja, hoeveel zou FAUKELIUS inderdaad hebben kunnen aanvoeren tot verdediging van zijn gedrag, indien hij eens, in weerwil van zijne vroeger betoonde gezindheid om de Gemeente van Middelburg te dienen, naar Amsterdam vertrokken ware. Immers zou hij hebben kunnen zeggen: de Kerkeraad van Middelburg heeft van zijnen kant den band, die in

1594 gelegd was, zelf verbroken, door in 1596 HEININGIUS van Tholen en VAN DEN BERGE (MONTANUS) van Biggekerke te beroepen, terwijl men mij ten eenenmale vergat; men had althans destijds vernieuwde pogingen in het werk moeten stellen, om dan toen van de Gemeente binnen Keulen te verwerven, hetgeen men een paar jaren te voren vruchteloos van haar begeerd had. Of zoo men daartoe in het verborgene al het mogelijke beproefd heeft, dan heeft de mislukte uitkomst geleerd, dat ik mij niet langer met de in dienst treding bij de Middelburgsche Gemeente vleijen mag. Bij dat alles had hij zich ook met het oordeel van den Amsterdamschen Kerkeraad kunnen sterken, als die hem duidelijk genoeg te kennen gaf, dat hij dwaalde, zoo hij zich nog aan Middelburg verbonden waande (1). Doch het was er verre af, dat hij aan alle deze of soortgelijke bedenkingen gehoor gaf. Integendeel, hij, die zich gezond en sterk naar het ligchaam gevoelde, ontwikkelde hier ook eene edele zielskracht, als willende liever te Keulen de smartelijkste vervolgingen ondergaan, of, des noods, zijn leven door de vlugt zoeken te redden en al de ongemakken eener wreede ballingschap verduren, dan aan zijne vroeger gedane belofte ontrouw worden, en eene hem heilige verbindtenis verbreken.

Intusschen ziet men uit dit laatste al verder, dat

(1) Zie noot (1), bl. 202.

FAUKELIUS van alle vreesachtigheid ontbloot en daarentegen een man van *grooten moed* geweest is. Niet dat hij in doldriftigen ijver de gevaren opzocht, of er zich over verheugde, wanneer dezelve hem van alle kanten omringden, wijl de Martelaarskroon in zijn oog zoo hoogst begeerlijk was. Neen, maar wanneer de nood daar was en de drang der omstandigheden het vorderde; wanneer hij, behoudens eer en pligt, niet anders handelen kon, dan bood hij de gevaren, waaraan hij was blootgesteld, moedig het hoofd. Koen en onvertsaagd ging hij dan steeds te werk in alles, wat tot zijne roeping betrekking had. Ja die onverschrokkenheid van geest bleef hem bij tot aan het einde zijns levens. Men denke slechts aan het straks vermelde nopens de volbrenging van een' gevaarvollen last namens de Klasse van Walcheren binnen Vlissingen, waar de burgers hun hevig misnoegen over hetgeen hij kwam verrigten op eene onstuimige wijze openbaarden. Wel verre toch, dat de toen reeds meer dan 60jarige man zich door het razen, tieren, schelden en dreigen eener opgewondene menigte liet verschrikken of van zijn voornemen afbrengen, door ijlings huiswaarts te keeren of ten minste het doel zijner zending op te geven, openbaarde hij integendeel de grootste vastberadenheid, bleef niet alleen ter plaatse, waar hij zich in oogenblikkelijk gevaar bevond, maar zocht door middel van de wettige Overheid eerst het ontstane oproer te dempen, en volvoerde toen met zijne

mede-gekommitteerden op eene regt mannelijke wijze hetgeen hem ter verrigting was opgedragen.

Reeds hieruit kan men eenigermate opmaken, dat onze FAUKEL ook steeds met *voorzigtigheid* en *beleid* te werk ging. Trouwens, wanneer deze eigenschappen zijne daden niet hadden gekenmerkt, dan zou hij zich onmogelijk gedurende zulk eene lange reeks van jaren in het medebesturen der Kerk hebben kunnen handhaven. Wil men echter een doorslaand blijk van 's mans bedachtzaam handelen en schrander beleid; zoo wijze ik slechts, te meer om bij het zoo even aangeroerde nog een oogenblik te verwijlen, op zijn gedrag in de zaak van den Vlissingschen Predikant DANIEL VAN LAREN. Immers toen deze aanbood (1), zijne dienst te Vlissingen neêr te leggen en van daar te vertrekken, mits de Klasse hem eene goede attestatie gaf, om elders beroepen te worden, was dit wel een goed middel om van hem af te komen en door deszelfs verwijdering de rust in de Vlissingsche Gemeente te herstellen, maar hoe moeijelijk was het tevens, om aan VAN LAREN, nopens het punt der leer, waarop zoo naauw gelet werd, zulk een getuigschrift uit te reiken, waarbij der waarheid niets werd te kort gedaan en dat daarenboven wegens deszelfs inhoud geschikt was, zijnen persoon elders aan te bevelen. FAUKELIUS evenwel wist er een zoodanig te ontwer-

(1) Akten der Klasse van Walcheren van 31 Aug. 1623.

pen, hetwelk de goedkeuring der Klasse wegdroeg en waarmede ook VAN LAREN volkomen genoegen nam. Hetzelve luidde aldus (1): »Wy dienaaren des Woords in de Classis van Walcheren getuygen mids dezen, dat Mr. DANIEL VAN LAREN voor enen tyd van jaren, namentlyk in Augustus 1606, by ons is geëxamineerd in de gronden der Theologie, en bevonden regtgevoelig in de leere des geloovs, en verklaart bekwaam tot den Kerkendienst, daartoe hy te Yzendyke beroepen was, en met vrugt gedient heeft. Van daar hy uit consideratie van zyne gaven tot Vlissingen beroepen is den 6 Maart 1609. Alwaar hy tot nu toe in den dienst derzelver Kerke heeft gecontinueert, blyvende by de zuyverheid der leere, alzoo die in Gods Woord, Confessie, en Catechismus der Gereformeerde Nederlandsche Kerke verklaart is, mitsgaders de artikelen der leere, zoo als die in Synodo Nationali te Dordregt gestelt zyn. Edog heeft hy naderhand een byzonder gevoelen aangenomen aangaande de opstanding der H. Martelaren, 1000 jaaren voor de andere dooden, en het regiment met Christo hier op aarde. 't Welk hy beloovt heeft, by hem te zullen houden, en noch opentlyk, noch heymelyk te verbreiden. Voorts heeft hy de Classicale byeenkomsten neerstig bygewoont, en ons met raad en daad bygestaan. Bidden daarom alle de genen, die dit getuygenis zullen zien, ofte hooren lezen, dat ze hem voor zodanigen willen er-

(1) Akten der Klasse van Walcheren van 7 en 26 Sept. 1623. In de eerst aangehaalde komen ook voor de 5 punten, die een weinig later (bl. 252 v.) worden bijgebragt.

kennen, en, des noods zynde, hem alle behulp en vorderingen doen, als die wy oordeelen, dat hy met zyne goede gaven de gemeynten Gods wel stichten kan."

Om dit stuk goed te beoordeelen, en daarin eene proeve te zien van de groote omzigtigheid des stellers, die met veel schranderheid en goede trouw de belangen van beide partijen wist te vereenigen, houde men onder het oog, dat er in dit getuigschrift gezwegen werd van de beschuldigingen nopens VAN LAREN'S meening betrekkelijk de erfzonde en den kinderdoop; dewelke, zoo er slechts in de verte eenig gewag van gemaakt ware, vooral in dat tijdsgewricht, alleen genoegzaam zouden geweest zijn om zijne in dienst treding bij eene andere Gemeente overal te verhinderen. Ten einde hem echter ter goeder trouw op eene door hem gewenschte wijze van de Klasse van Walcheren te kunnen ontslaan en van zijne hoofdzakelijke overeenstemming met de aangenomene kerkleer naar waarheid te kunnen getuigen, begreep FAUKELIUS, dat het zaak ware, hem vooraf de 5 volgende punten ter onderteekening voor te leggen:

1°. » Dat hy schriftelyck verklaren zal, dat hy gelooft, ende aanneemt alle de leerpointen, de minste ende de meeste, die begrepen staen in den Paltsgraafschen Catechismus, ende Nederlantsche Confessie, mitsgaders oock in de geaccepteerde artikelen des Nationalen Synodi binnen Dordrecht."

2°. » Dat hy sal schriftelyck ende als voor den Heere

verklaren, dat hy tot desen oproer, die Vrydach voorleden (den 13 Sept. 1623) binnen Vlissingen ontstaan is, niet en heeft geraden, noch oorzake gegeven, directlyck noch indirectlyk, maar dat hy een groot mishagen aan denselven heeft, ende die voor eene onbehoorlycke ende quade proceduren houdt."

3°. Dat hy syn particulier gevoelen, aangaande de opstandinge der Martelaren, zal by hem houden, ende noch opentlyck, noch heymelyck by de Gemeynten, noch in 't gemeen noch in 't bysonder zal verbryden: maar dat hy hem zal houden aan het formulier van eenicheyt te Dordrecht gestelt, ende in Synodo ter Goes van de Kercken in Zeelandt aangenomen ende van hem ende andere dienaren voorseyt onderteekent."

4°. » Dat hy oock dese attestatie niet en zal misbruycken, om daarmede eenichsins de procedure des Kerkenraads van Vlissingen ende der Classis tegen hem te beschuldigen: als die in de sake tegen hem, ten dienste van de Kercke, ende tot hanthavinge van de waarheyt (naar het oordeel der Classis) recht gehandelt hebben: maar alleen op dat hem die diene om in futurum Gods Gemeynte noch wyders dienst te connen doen."

5°. » Dat hy heylichlyck belove de goede handt te bieden om de Gemeynte tot Vlissingen in rust te bringen, dus van de Kercke versorgt zynde."

Toen hieraan nu voldaan was, maakte men dan ook geene zwarigheid het goede van hem te zeggen. Zijne zuiverheid in de leer liet zich niet verdenken. Hij was ja een Chiliast, doch desaangaande had men nergens van hem eenig kwaad te duchten,

want hij had zich verbonden, om zijne gevoelen nopens het duizendjarige rijk noch in 't openbaar noch in het geheim te zullen verbreiden. Wat meer is, bij deze negatieve aanbeveling werd nog eene positieve gevoegd. Men roemde ook uitdrukkelijk zijne verdiensten als lid der Klasse en zijne gaven in betrekking als Herder en Leeraar der Gemeente.

Doch na het zoo even medegedeelde zal men wellig vragen: of FAUKELIUS zich dan tevens heeft doen kennen als een man van eene *zachtzinnige, vredelievende geaardheid?* Het antwoord is moeijelijk. Laat ons zien, wat er voor en tegen kan gezegd worden.

Wilde men alleen op redeneringen bouwen, men zou ten zijnen voordeele kunnen bijbrengen, dat iemand, die, zoo als wij straks zagen, onder andere gemoedelijk en met beleid te werk ging, hoogst waarschijnlijk ook zeer gematigd en van alle twistgierigheid verre verwijderd zal geweest zijn; dat zich dit te meer laat vermoeden van eenen man, die in 1607 lid geweest is van de Haagsche Conferentie ter voorbereiding eener Nationale Synode, aangezien de Algemeene Staten tot de bijwoning dier zamenkomst eenige geleerde en *vreedzame* Predikanten uit de verschillende Provinciën wilden hebben afgevaardigd; en, wat vooral opmerking verdient, dat er in de bekende brieven (1) van de

(1) Uitgegeven onder den titel: *Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae Ecclesiasticae et Theologicae.*

voornaamste Remonstrantschgezinden van dien tijd nergens, zoo verre ik weet, met name over hem geklaagd wordt. Want, gaf men in deze brieven zijnen boezem lucht (1), door vertrouwelijk mede te deelen, wat men al zoo op BOGERMANNUS, LUBBERTUS, GOMARUS, POLYANDER en andere leden der Dordrechtsche Synode had aan te merken, men kreeg dan hierdoor als van zelf aanleiding, om tevens gewag te maken van FAUKELS hardheid, in geval men zich daarover te beklagen had, naardien men, de zoo even genoemde Hoogleeraren noemende, onwillekeurig aan den man denken moest, die in zoo vele kommissien met hen gearbeid had. Alles afdoende zou zeker deze redenering niet zijn, daar zijne verschijning op de vermelde *Conventus praeparatorius* in 's Hage ons altijd in het onzekere laat, aan wien van deze zijne twee medegekommitteerden uit andere Provinciën hij de meeste gelijkheid had:

(1) Blijkens Epist. 317 en 346 Ed. Amst. 1704. En als men bij BRAND (*Hist. der Reform.* D. III. bl. 27—29) leest, dat de Remonstranten met de verkiezing van den Praeses, de Assessoren en Scriba's der Dordrechtsche Synode niet zeer te vreden waren, dan ziet men tevens, wat er al zoo, naar hun oordeel, op het karakter van BOGERMAN, ROLAND, DAMMAN en HOMMIUS viel aan te merken; maar dat hun in FAUKELIUS voornamelijk hinderde zijne betrekking tot de Klasse, die vroeger den zoo veel gerucht-makenden brief aan de uitheemsche Godgeleerden geschreven en zich daartoe waarschijnlijk van zijne pen bediend had. De gemelde brief wordt in deszelfs geheel gevonden bij LEYDEKKER, *Eere van de Nat. Synode van Dordrecht*, D. II. bl. 458—485

aan den wegens zijne voorzigtigheid, schranderheid en gematigdheid geprezenen JOH. BECIUS (1), of wel aan JOH. BOGERMAN, wiens nagedachtenis niet zulk eene loffelijke vermelding heeft mogen verwerven. Daarenboven zou men ook kunnen zeggen, 's mans naam moge in de aangehaalde brieven niet uitdrukkelijk gespeld worden, er wordt toch ergens aangaande den Praeses, de *Assessoren* en de Scriba's in het algemeen getuigd: »creduntur hi omnes »esse capitales hostes Remonstrantium (2)." Intusschen zou het van den anderen kant onregtvaardig zijn, indien men een zoo algemeen gezegde, door de tegenpartij gebezigd, te zeer drukte, en dit genoegzaam achtte, om daaruit het besluit af te leiden, dat FAUKELIUS alles behalve zachtmoedig en vredelievend was. Zelfs meen ik, dat men zou dwalen, indien men zoo iets wilde beweren op grond van het gevoelen, hetwelk hij in de reeds meer genoemde Conventus uitbragt, of ook uit aanmerking van zijne latere benoeming tot Bijzitter van de Dordrechtsche Synode. — Want, wat het eerste betreft, zoo moest hij zich wel tegen de revisie van den Catechismus en de Geloofsbelijdenis verzetten, al had hij voor zich zelven geene bedenking tegen het voorstel tot dit werk gehad, daar hij uit naam zijner kommittenten sprak, en het onder andere in

(1) SCHOTEL, *Kerk. Dordrecht*, D. I. bl. 225, 226.
(2) Epist. 316 Ed. Amst. 1704.

de Klasse van Walcheren op den 5 Maart 1607 uitdrukkelijk bepaald was, dat »uit name der Kercken van Zeelant respectivelyck, Haer Ed. (Heeren van den rade van Zeeland) mondelinge sal worden verclaert, dat dese revisie, by de Kercken van Zeelant niet verzocht en wert: maer by d'Acte der Ed Mog. Heeren Staten Generael, selve. Ende dat (Godt loff) in onse Kercken ganschelyck gheen twyffel off disputyt geresen is, over de leer der Gereformeerde Kercken deser Nederlanden, daervan de hoofftsomme in den Christelicken Catechismo en de XXXVII Artickelen beschreven staet." En wat aangaat zijne benoeming tot Assessor, zoo is het ligt mogelijk dat dezelve aan geheel andere beweegredenen moet worden toegeschreven, dan juist aan zijnen doorzettenden ijver tegen de gevoelens van andersdenkenden. Althans bij mij is de gedachte opgekomen: zou men FAUKELIUS tot de bewuste waardigheid ook verkozen hebben, eensdeels om zijne ervaring en bekende bekwaamheid in het besturen van kerkelijke zaken, anderdeels en wel voornamelijk, om zijnen mede-afgevaardigde uit Zeeland, Mr. JOSIAS VAN VOSBERGHEN, genoegen te doen, die het, voor die tijden al zeer vrijzinnige, voorstel gedaan had (1), dat er, om den schijn van partijdigheid te voorkomen, een Voorzitter zou benoemd worden uit de gewesten, waar de toenmalige geschillen niet gevoerd waren, en dat onder de Bijzitters of Geheimschrijvers ook één zijn mogt, die tot de partij

(1) Epist. 317. BRAND, t. a. pl. bl. 27.

der Remonstranten behoorde? Immers, wanneer de Synode hiertoe niet geneigd was, gelijk met de daad bleek, dan zou VAN VOSBERGHEN te eerder zwijgen en in het eenmaal genomen besluit der Vergadering misschien met eenig welgevallen berusten, zoodra aan een' der kerkelijke gekommitteerden uit zijn gewest, en nog wel aan den bij hem zoo hoog geschatten FAUKEEL, eene dier gewigtige betrekkingen werd opgedragen.

Vraagt men nu verder: of de geschiedenis zijns levens geene daadzaken aan de hand geeft, waaruit men zijn karakter als zacht en inschikkelijk, of daarentegen als barsch en doordrijvend kan leeren kennen? zoo verheug ik mij, deze hoogst vereerende getuigenis, door de pen van den geschiedkundigen 'S GRAVEZANDE zijner nagedachtenis toegewijd, te kunnen mededeelen: FAUKELIUS mengde zich niet in de partijschappen, welke ten zijnen tijde, tusschen de aanhangers van zijne Ambtgenooten GILLIS BURS en WILLEM TEELLINCK, plaats hadden in de Gemeente van Middelburg, maar bescheiden en vriendelijk jegens allen, waakte hij zorgvuldig tegen verdere verwijdering of onderlinge benadeeling (1)." Wat meer is, ofschoon deze twisten, die zich eigenlijk tot de viering van den Sabbath bepaalden, zoo hoog liepen, dat dezelve op de Nat. Synode van Dordrecht gebragt werden (2), en FAUKELIUS mede behoorde

(1) *Boekzaal* van 1765, bl. 168.
(2) *Na-handel. der Dordr. Syn.* Zitt. 163 en 164.

tot degenen, die in deze zaak een beslissend oordeel moesten vellen, was en bleef hij nogtans beider hooggeschatte Ambtgenoot en vriend. Of zouden wij hieraan nog kunnen twijfelen, wanneer wij hem met WILLEM TEELLINCK bij deszelfs broeder, den Ontvanger Generaal van Zeeland, aan den vertrouwelijken vriendschaps-disch aantreffen (1), en later ontdekken, hoe een zijner nagelatene geschriften, door GILLIS BURS werd in het licht gegeven. Waarlijk, zoo iets is ten volle genoeg, om FAUKELIUS als een man van eene zeer gematigde denkwijze en een innemend karakter te doen kennen; daar het slechts zeer weinigen gegund is, zich bij geschilvoerende partijen in dier voege te gedragen, dat men zoowel bij de eene als bij de andere de achting en den invloed behoudt, die men vroeger door zijne regtschapenheid verworven heeft. Doch misschien meenen sommigen, dat er wel enkele geschiedkundige bijzonderheden zijn bij te brengen, die 's mans inborst niet altijd als zeer vredelievend doen uitkomen; bepaaldelijk met opzigt tot zijne gedragingen omtrent de Remonstranten en Doopgsgezinden. Hooren wij dan onpartijdig, hetgeen hieromtrent valt aan te merken.

Wat betreft zijn gedrag ten aanzien der eerstgenoemden; zoo heeft men het hem zeer ten kwade

(1) VROLIKHERT, *Vlissingsche Kerkhemel*, bl. 337 Aanteek.

geduid (1), dat hij den Alkmaarschen Leeraar PHILIPPUS PIJNAKKER, toen deze zich over de handelwijze der Dordrechtsche Synode omtrent de gedaagde Remonstranten beklaagde, vrij bitsch zou hebben beantwoord. En zeker, indien dit werkelijk heeft plaats gehad, is het verre van ons, dat wij zulks willen goedkeuren. Maar men houde dan toch, gelijk onlangs ergens (2) is aangemerkt, ook onder het oog, hoedanig de wezenlijke stand der zaken was, en dat de Synode, die thans een Regterlijk gezag had aangenomen, om gewigtige redenen de aanhangige geschillen niet op zulk eene wijze kon behandelen, als hare tegenpartij vorderde. En men bedenke tevens dat FAUKELIUS, die voor den steller van den beruchten brief der Walchersche Klasse aan de uitheemsche Godgeleerden, gehouden werd, deswegens ook menige schampere aanmerking moest verduren, waardoor zijne persoonlijke gevoeligheid al ligtelijk kon worden opgewekt. Althans, dat hij niet doorgaande in eenen bitteren geest gestemd was, kan men onder anderen uit het verhandelde in de 176ste Zitting genoegzaam opmaken, waar de opwekking om »met degenen, die bereid waren aan

(1) KOK, *Vaderl. Woordenboek*, D. XV. bl. 107 en verv. welk artikel bij verkorting is overgenomen door BREDIE in zijn *Woordenboek voor de Kerk. Geschiedenis.*

(2) GLASIUS, *Geschied. der Christ. Kerk en Godsdienst in Nederland, na het vestigen der Hervorming tot den troonsafstand van Koning Willem I*, D. I. bl. 160—166.

» de begeerte der Nat. Synode te voldoen, *op het* » *allerzachtste* te handelen, voor zoo veel de waar- » heid en stichting lijden kan," blijkbaar aan zijnen invloed moet worden toegeschreven. Ja, is het geschiedkundig waar, dat de leer-regelen der gezegde Synode aan sommigen leden mishaagden om de zachte wijze, waarop men getracht had, zich in dezelve uit te drukken (1), dan wordt het ook hieruit meer dan waarschijnlijk, dat FAUKELIUS, die aan derzelver zamenstelling had medegewerkt, tot de zoogenaamde Beneden-val-drijvers en dus, even als zijn vriend WALAEUS, tot de meest gematigden zal behoord hebben. Dat hij echter ter genoemder plaatse de Remonstranten hielp veroordeelen, kan toch wel niet als een voldingend bewijs van liefdeloosheid en verregaande onverdraagzaamheid beschouwd worden; want, behalve dat deze zijne handelwijze uit eene innige gemoedelijke overtuiging voortvloeide, die het zich tot eene misdaad zou gerekend hebben, iets toe te geven omtrent punten, waaraan, zoo men meende, de zaligheid ten naauwste verbonden was; zoo moest hij zich hiertoe ook ten duurste verpligt achten uit aanmerking der instructie, welke de Prov. Synode van Zeeland, die van den 9—13 Oct. 1618 te Zierikzee was vergaderd geweest, haren afgevaardigden ten dezen opzigte gegeven had. Blijkens derzelver Acta (Cap. II,

(1) GLASIUS, t. a. pl. D. I. bl. 169.

Art. 1) toch had men »aengaende de 5 controverse pointen, op de bane gebracht synde by den Predikanten in Hollandt, die men Remonstranten noemt, eendrachtiglyck by alle de respective Kercken geantwoort, datse in conscientie anders niet en connen verstaen off het syn dolingen, strydende tegen Godts Woordt ende de voornoemde formulieren der eenicheit. Daerentegens dat de broeders Contra-Remonstranten de rechte waerheyt en Gereformeerde leere tegens haer treffelyck hebben verdedicht, welcke eenparige verclaringe met vreugde en danckzegginge van dese vergaderinge is aengehoort;" terwijl het 4de Art, dus luidt: »Nopende het stuck der tollerantie of duldinge der vyff artikelen, daervan in Hollandt en andere ontruste kercken tusschen den Remonstranten en Contra-Remonstranten vele is gedisputeert, is goet gevonden met eendrachtige stemmen dat onse Gedeputeerde dese voorsichticheyt en discretie sullen gebruycken, datse van selfs geen tollerantie en sullen voorstaen — overmits wy daervan geen noodt hebben in onse Provincie. Maer als dit stuck by andere beswaerde Kercken wordt geroert zoo en sullen zy geen tollerantie toelaten, in 't stuck der leere hetsy in de vyff artyclen met den aencleve van dien, off eenige andere stucken by den Remonstranten of hare adhaerenten op de bane gebracht, om deselve of opentlyck of heymelyck te leeren en te dryven, sonder reces te nemen tot hare principalen, gelyck sy oock denselven voet sullen hebben te volgen in de tollerantie van Predicanten en andere gemeyne lidtmaten, die hardtneckig de voornoemde articulen leeren en dryven van de Remonstranten: maer aengaende de

eenvoudige lidtmaten, die uyt onwetenheyt verleyt syn, verstaet de Synode dat men groote discretie ende sachtmoedicheit sal gebruycken om deselve met vriendelycke onderwysinge te rechte metter tyt wederom te brengen." En hoezeer deze instructie der Prov. Synode van Zierikzee geheel overeenstemde met het verlangen der Walchersche Klasse, zegt ons het verhandelde in de Klassikale Vergadering, den 2den Oct. 1618 binnen Middelburg gehouden, waar men den uit Walcheren gedeputeerden naar Zierikzee het volgende uitdrukkelijk in last gaf: » datse aengaende de vyff controversche punten ende het gevolch van dien, by den Remonstranten opgeworpen, sullen haer uiterste devoir doen, dat de waerheyt van dese punten tot noch toe by de Gereformeerde Kercken in Zeelant aengenomen, als in Gods Woort gegrondet, vastelick behouden werde, gelyck die daerin gepredickt is geweest tot noch toe conform den Christelyken Catechismo ende de Nederlantsche belydenisse in de 37 Articulen, ende van ons breeder verclaert in onsen brieff, daervan aen Gedelegeerde, uit name onser Classis uitgeschreven."

» Doch indien claerder bericht aengaende dese puncten conde gedaen worden, uit Gods Woort in de Synode, zy ende wy ons alle tyt den Woorde Gods gewillich onderwerpen, behoudens wy by reces eerst daervan bericht werden. Ende opdat dese waerheyt in allen Kercken deser landen mochten suiverlick behouden worden, offt geviele, dat van yemant in de Synode Nationael iet wierde opgeworpen van de duldinghe dergheenen die in 't gevoelen verschillen, ende onse Gedeputeerde de duldinghe niet conden met genoech-

same redenen beletten (daertoe zy nochtans alle mogelick devoir doen sullen) ende niettemin de Synodus Nationalis goet vonde eenighe forme van duldinghe te beramen: zoo sullen in sulck een geval de onse arbeyden datter niet definitivelyck van duldinghe worde besloten, tenzy vooreerst by de onse reces genomen worde, om schriftelick off mondelick, door ymanden uit den herdren, den Kercken respective door de Synodale Classe openinghe te doen: ten einde dat uit de duldinghe die daer mochte gestelt worden offt geraemt, den Kercken Christi in den landen van herwaerts over niet wederom nieuwe swaricheden werden veroorsaeckt."

Was ik eenigzins uitvoerig in de aanhalingen uit oude Klassikale en Provinciale Notulen, omdat deze, nog veelal ongebruikte, bronnen voor de beoefening der vroegere geschiedenis onzer Nederl. Herv. Kerk, mij hoogst belangrijk voorkwamen, ten einde den toenmaligen tijdgeest regt te doen kennen, en vooral omdat zij, mijns inziens, het juiste standpunt aanwezen, van waar men moet uitgaan, om het gedrag van FAUKELIUS jegens de Remonstranten naar billijkheid te beoordeelen; ik wil dan ten aanzien van zijne handelwijze omtrent de Doopsgezinden op gelijken voet te werk gaan, naardien ik, inzonderheid ten dezen opzigte, tevens nog eenige geheel onbekende, of althans schaars vermelde bijzonderheden aangaande de wezenlijke gesteldheid der Middelburgsche Gemeente aan het einde der 16de en bij

den aanvang der 17de eeuw, als in het voorbijgaan, zal kunnen mededeelen.

Wanneer men uit de vroegste Akten-boeken van den Middelburgschen Kerkeraad en van de Walchersche Klasse verneemt, hoe FAUKELIUS zich dikwerf veel moeite gaf, om de zoogenaamde Wederdoopers te bestrijden; hoe hij daartoe menig verzoekschrift vervaardigde en inleverde, hetzij bij de Staten van zijn gewest, hetzij bij de plaatselijke Overheden in verschillende steden van Zeeland; hoe hij met zijnen Ambtgenoot ANT. V. D. BERGE, in 1621, eene Vergadering van zoodanige lieden bezocht, ten einde daar met hen te redetwisten en hen namens den Kerkeraad over eenige ingebragte beschuldigingen te onderhouden; ja hoe hij zijn hiertoe ontworpen opstel — waarover wij straks nader met een woord zullen spreken — ten zelfden jare onder de benaming van *Babel* of *verwerring der Wederdoopers* uitgaf; dan voorzeker heeft het allen schijn, dat hem geene bijzondere mate van zachtmoedigheid eigen was. En toch zou men hem door deze verdenking miskennen. Of meent men, dat alleen de titel van het zoo even aangehaalde geschrift tegen hem getuigt? Zoo bedenke men, dat men destijds minder kiesch was in het kiezen van vreemde en harde opschriften voor sommige werken, zonder dat derzelver schrijvers ze daarom altijd in den hatelijksten zin wilden hebben opgevat. Voorts, dat deze titel geen uitvloeisel was van *zijn* vernuft, aange-

zien zekere SIMON WALRAVE denzelven reeds lang vóór hem gebruikt had (1); en men hoore hem vooral desaangaande zich zelven verantwoorden, wanneer hij in zijne Voorrede zegt: » Dat ick in het opschrift deses boecx hetselve *Babel* noeme, is oock niet uyt eenighe bitterheyt teghen hare persoonen, maer omdat inder waerheyt onder haer *Babel*, dat is een

(1) ABBING, *Vervolg op* VELIUS, Aant. bl. 116. Ook denke men aan het thans zeldzaam geworden boekje van V. P. *Successio Anabaptistica*, d. i. *Babel der Wederdoopers, Coloniae, sumptibus* B. GUALTHERI, A°. MDCIII. Verg. het *Jaarboekje voor de Doopsgezinde Gemeenten in de Nederlanden, van* 1837, bl. 40; en van de jaren 1838 en 1839, bl. 127. Wil men daarenboven nog een bewijs hebben, hoe zelfs Doopsgezinde Schrijvers, wanneer zij elkanders meeningen bestreden, alles behalve kiesch waren in de keuze van titels voor hunne geschriften, zoo bepale men zich slechts tot de geschilvoering over het *beschreven en onbeschreven Woord Gods*, welke in de jaren 1624—1627 tusschen NITTERT OBBESZ en HANS DE RIES, twee Leeraren der Waterlandsche Doopsgezinden van Amsterdam, heeft plaats gehad. Vooral verdient het werkje van den eerstgenoemden bijzondere opmerking, als hebbende tot titel: *Raegh-besem, seer bequaem om sommige Mennonytsche schuren te reynigen van de onnutte spinnewebbens, sotte grollen, en ydelheden eeniger Geest-dryveren, Swinck-veldianen ende deszelfs voorstanderen, die op hun bysondere dryvingen ende inspraken steunen tot verminderingh van 't beschreven Woordt Godts;* terwijl dat van den laatstgenoemden het volgende, meer bezadigde, opschrift droeg: *Ontdekkinghe der dwalingen, misduydinghen der H. Schrift ende verscheyden misslagen, begrepen in seecker Boek, genaemt Raech-besem, waarin gehandelt wort 't Woord Gots, ghescreven door Nittert Obbesz.*

confusie ende soo menigherley verwerringhe is, soowel in 't stuck der leere, als in de verdeelinghe in soo veel hoopen; ende men bevindt, als men met hen spreekt, dat de een dit, de ander wat anders gevoelt." Doch misschien strekt het sommigen meer tot ergernis, dat hij de leden van een Kerkgenootschap, in welks schoot van oudsher vele burgerlijke deugden beoefend werden, en waar men zich zelfs door eene bijzonder ingetogene levenswijze onderscheidde, met de oproerige Wederdoopers verwarde, althans onder deze benaming aanduidde. Ik zou hier tot zijne verontschuldiging kunnen vragen: of het als ontwijfelbaar kan worden aangenomen, dat er zich destijds in Zeeland hoegenaamd geene zullen bevonden hebben, die de gevoelens van DAVID JORIS waren toegedaan; gelijk men er de zoodanigen in het begin der XVIIde eeuw nog elders in ons Vaderland aantrof (1)? Ik zou voorts kunnen aanvoeren, dat deze algemeene benaming destijds meer in gebruik was, om MENNO's volgelingen aan te duiden: zoodat zelfs HUGO DE GROOT in 1616 zich van dezelve be-

(1) Dat er in het gezegde tijdvak te Dordrecht echte Wederdoopers gevonden werden, heeft SCHOTEL nog onlangs bewezen in zijn *Kerk. Dordrecht*, D. I. bl. 164 en 166. Zelfs nu nog worden de Doopsgezinden in *Beijeren*, *den Elzas* en *Zwitserland* veelal *Wederdoopers* genoemd, ofschoon men dan echter aan die benaming geen' vijandigen zin hecht; gelijk de Hoogl. MULLER ons mededeelt in het straks aangehaalde *Jaarboekje voor de Doopsgezinde Gemeenten in de Nederlanden, van* 1837, bl. 47.

diende in zijne redevoering voor de Amsterdamsche Vroedschap. Doch ik wil ook hier onzen FAUKELIUS zelven weer laten spreken, vermits men dan terstond kan bespeuren, welken geest zijne woorden ademen. »Dat sy ook van my," dus schrijft hij in zijne Voorrede, »met eenen ghemeenen naem, *Wederdoopers*, genaemt worden, moeten sy my oock niet qualick afnemen: want beneffens dat ick in dat schrift selden hun die name geve (ten ware in het voortbrenghen van de boecken die tegen hun gheschreven syn, daer ick de tytelen der boecken niet en mochte veranderen) soo en konde ick gheenen anderen naem vinden, die hun allen ghemeen is, dan dat ick se Wederdoopers noeme. Sy en willen gheen *Doopers* heeten, want sy seggen de Predikanten, of Leeraers syn Doopers. *Mennisten* en moghen sy niet alle ghenaemt worden; want sy en syn niet alle ghesint als MENNO, ende vele onder hen syn van de Mennisten ghescheiden ende gebannen. Sy wilden wel de *rechtghedoopte* ghenaemt syn, doch ick en kan hun gheen Recht-ghedoopte noemen om veel redenen: ende sy syn ROBERT ROBERTSON noch schuldigh te antwoorden, als hy hun ghevraeght heeft, by wien onder hun allen den rechten Doop is. Aenghesien sy oock niet alleen herdoopen die in hare kintscheyt, of by den Ghereformeerden, of anderen ghedoopt syn; maer oock die welcke op haer gheloove onder haer ghedoopt syn (ghelyck uyt dit naervolghende verhael blycken sal, ende de daghelicksche ervarentheyt leert) men mach hun wel Wederdooperen noemen, sonder daerom een lasteraar te syn." Elk ziet dus, hoe onbillijk het zijn zoude, uit de gebezigde benaming het besluit af te leiden, dat FAUKELIUS hard en bitter omtrent de Doopsgezinden

gestemd was. Te meer nog, wanneer men juist het tegendeel mag aannemen op grond van deze zijne plegtige betuiging in de reeds vermelde Voorrede: » Ick verclare voor den Heere, dat ick teghen niemant onder haer, hy sy wie hy sy, eenighe vyantschap of bitterheydt hebbe: jae ick beklaghe, dat vele onder hen soo jammerlick misleyt syn, ende soo verre verdoolt, ende wensche, dat sy tot de kennisse der waerheyt mochten komen, opdat sy salich wierden. Maer niet hatende de persoonen, ick stelle my parthie teghen hare valsche leere, die ick, amptshalve, schuldigh ben te bestraffen. Mach oock wel lyden dat sy onder onse Christelicke Overheyt de vryheyt harer conscientie ghenieten, als sy die niet en misbruycken om vryelick haere quade leeringhen te stroeyen, de oprechte Ghereformeerde Religie te lasteren, ende met onwaerheyt te bekladden, ende in stilheyt by haer selven levende, de eenvoudighe niet en verstricken noch vervoeren." Dit laatste geeft ons een wenk nopens hetgeen wij ook op andere plaatsen in dit zijn geschrift alsmede in onze Kerkeraads-boeken aantreffen; en waaruit wij alzoo, meer volledig dan tot dus verre nog geschied is, kunnen opmaken: hoe het op het laatst der 16de en gedurende het eerste vierde gedeelte der 17de eeuw te Middelburg gesteld was.

Er bevonden zich hier destijds onderscheidene Doopsgezinden van zeer verschillende denkwijze. Sommigen wilden de tuchtoefening in al derzelver kracht hebben gehandhaafd. Hiertegen verzette

zich bepaaldelijk HENDRIK NAELDEMAN, een compasmaker, door in zeker werkje de zoogenaamde Echtmijding te bestrijden; of, gelijk eigenlijk het geval was, door het geschrift van LUBBERT GERRITSEN, mede een Doopsgezinde, die zich evenzeer daartegen aankantte, in 1591 te herzien, te verbeteren en in het licht te geven.

Aanvankelijk had deze tegenspraak eenige uitwerking. Doch naauwelijks had men NAELDEMAN gebannen en deszelfs aanhangers, bij wijze van beschimping, met den naam van *Compas-Mennisten* aangeduid, of de meer strenge Doopsgezinden, doorgaans de oude Vlamingen genoemd, behielden de overhand. Vooral namen zij zeer toe in getal, aanzien en invloed, toen er, na het sluiten van het 12 jarig Bestand, velen uit Vlaanderen herwaarts overkwamen, die den ban in al deszelfs kracht wilden hebben gehandhaafd. Dan ziet, deze vergenoegden zich niet met de regeling hunner eigene zaken, maar mengden zich allengs in de twisten, die destijds in de Hervormde Kerk plaats grepen. Zij trokken de partij der Remonstranten. Zij veroordeelden de Leeraars onder de Hervormden. Zelfs wordt er gezegd, dat er blaauwboekjes en lasterschriften in dien geest van hen uitgingen. Althans de Middelburgsche Predikanten, die in 1621 de Vergadering der Doopsgezinden bezochten, verklaarden aldaar, dat zij schriftelijke getuigenissen in handen hadden, waaruit bleek, hoe sommigen zich in dezer voege hadden

uitgelaten: »dat het beter geweest ware, in het Pausdom te blyven, dan zich hier tot de Gereformeerden te begeven; dat de Leeraars te dezer stede het het volk verleidden in zulker manieren, dat het wraecke riep voor God; dat men liever met de Joden Christus nog soude verwachten, dan het gevoelen der Gereformeerden toestaan betrekkelijk de menschwerdinghe Christi, en dat de Gereformeerde Leeraars alsoo wel afgoderie pleegden, als die van de R. Kercke, doordien zy eenen aertschen Christum aanbaden." Bovenal beklaagden zij zich, dat men zoo gesproken had tot Hervormde Lidmaten, die uit Vlaanderen gevlugt waren, om zich bij de Hervormde Gemeente hier ter stede te vervoegen, doch waarvan sommigen waren terug gekeerd, door aan zoodanige gezegden het oor te leenen. Het is waar, de vermaners of voorgangers in die vergadering, THOMAS CRIJSSEN en BASTIAAN WILMSEN betuigden wel, dat, indien zulke gezegden geuit waren, men ze had behooren na te laten, doch dit nam niet weg, dat de Middelburgsche Predikanten zich eenigzins gekrenkt gevoelden en steeds het verlies van enkele Lidmaten bleven betreuren. Ja, in een tijdsgewricht, toen men voor de stiptste bepaling en uiteenzetting van godsdienstige begrippen zoo bijzonder ijverde, en in een gewest, waar de zoogenaamde Wederdoopers slechts waren toegelaten, waar het hun althans niet, gelijk elders (1), vergund was, in derzelver eigene

(1) GLASIUS, t. a. pl. D. I. bl. 283.

vergaderingen huwelijken te sluiten, zag men het zeker met leede oogen aan, dat zij zich echter daartoe het regt aanmatigden, zonder nogtans eenige geloofsbelijdenis te hebben, of zich aan de elders uitgegevene (1) in het minste verbonden te rekenen.

Geen wonder derhalve, dat in de vergadering der Walchersche Klasse van 4 Oct. 1618 besloten werd, niet alleen aan de Staten van Zeeland te verzoeken: »orde te stellen op het heymelick ondertrouwen en trouwen der Wederdoopers," maar tevens als gravamen voor de Nat. Kerkvergadering te Dordrecht aan de Provinciale Synode van Zeeland voor te stellen: »dat de Wederdoopers verpligt mochten worden belijdenis hares geloofs op te stellen, opdat men hare dwalingen mogt weten; ook dat het hun niet langer mogt vergund worden, in groote hoopen zamen te komen, zelfs uit vijands-land." Waarop de Zeeuwsche Synode (2), die weinige dagen later te Zierikzee door FAUKELIUS als Voorzitter bestuurd werd, het volgende vaststelde: »Men sal de Synodus Nationael in bedencken geven off het niet oirbaer ware te versoecken aen de Hoochmog. Heeren Staten-Generael dat alle Secten, soo Mennonisten als anders, belast werden, uyt te geven haere belydenisse in openbaren

(1) Men denke hier voornamelijk aan de *Waterlandsche belijdenis* van 1584; aan *het Concept van Keulen* van 1591; en aan de *Vriesche belijdenis* van 1617; waarop in 1627 het zoogenaamde *Olijftakje* en later nog meer anderen gevolgd zijn.

(2) Blijkens derzelver Akten. Cap. III. Art. 5.

druck, ten eynde dat men haren grondt in soo grooten verscheydentheyt te beter mochte bekennen, en dat soo sy spreken met dobbelsinnige woorden als sy plegen, dat de respective Overheden in alle Provintien en Steden hare Predicanten gelieven te authorisereu, om met eenige ronde vraghen hare groffe dwalingen en lasteringen aen den dach te brengen. Ende dewyle meest alle de Secten, insonderheyt de Wederdooperen, door de swaricheyt van Godts Kercke in dese landen seer stout syn geworden in 't lasteren, offer niet eenige bequame middelen daertegens souden connen worden gebruyckt. Doch de vergaderinge verstaet, dat men het laetste niet en versoecke, dan met voorgaende advys van syn Princelycke Excellentie ende de Ed. Heeren Gecommitteerde Raden van Zeelant."

Neemt men nu, op grond van al het aangevoerde, in aanmerking, hoeveel er destijds plaats greep, dat met de heerschende denkwijze en inzigten der Hervormden in Zeeland niet strookte. Bedenkt men vooral hoe FAUKELIUS, die reeds bij zijne opvoeding in Vlaanderen als jeugdige knaap tegen de zoogenaamde Wederdoopers was ingenomen, en als student te Gent menig twistgeding met hen had bijgewoond, later als opziener van den Olijfberg, of als lid van den Kerkeraad en de Klasse, dikwerf met hen in eene moeijelijke aanraking gebragt werd, dan, dunkt mij, zal men hem niet hard vallen en strengelijk willen gispen, zoo hij al somtijds de perken eener wijze gematigdheid mogt hebben overschreden. Ja, men beoordeele hem in zijne gezindheden en gedra-

gingen omtrent de Remonstranten en Doopsgezinden niet volgens de beginselen, die eene latere eeuw als billijk en Christelijk heeft aangenomen omtrent dezulken, die men als zijne Protestantsche Mede-Christenen gaarne de broederhand toereikt, maar naar den geest van zijnen tijd (1) en in de bijzon-

(1) Hoedanig destijds de heerschende geest was omtrent de Doopsgezinden kan men bemerken uit het verhandelde in den Middelburgschen Kerkeraad op den 3den Junij 1621: »Achtervolgende de voorgaende Acte" (nam. van 29 Mei, waaruit tevens blijkt, dat de gekommitteerde Predikanten, die hier niet bij name genoemd worden, geweest zijn ANTH. VAN DEN BERGEN en G. BURS) »syn den 31 Mei de gedeputeerde Dienaren des Woorts voorgeschreven, vergeselschapt van PIETER COURTEN, Ouderlingh, in de vergadering van de Wederdoepers verschenen; en naer sommaris verhaal van 't geen tot hiertoe met hun was gehandelt, hebben vooreerst verclaert, dat sy op de gedane predicatie vry wel wat vele te seggen hadden, als strijdende tegen de H. Schrifture ende synde een verdrayen van dien. Daernaer dat alle dese gedeputeerden met gedeckten hoofde ter tydt des gebeds der Wederdoopers geseten hadden, niet willende met hun bidden, omdat sy den waren God, die hem in syn Woordt geopenbaerd heeft, niet aen en baden, maer eenen anderen vreemden Godt, die sy buyten Godts Woordt nae haer goetduncken hadden versiert. Doch alsoo sy eygentlick gekomen waren, om hun voor te stellen de verschillende puncten, hebben wy deselve (hoewel het seer langh viel) op het aenhouden en de begeerte der mannen, evenwel die alle tot den eynde toe de vergadering voorgelesen, hetwelk geduert heeft van voor den elf uren tot 's avonds by seven uren. Dit gedaen zynde, hebben de vermaenders der Wederdoopers geweygert, die te beantwoorden, ten ware men wilde beloven de conditie nae te komen, die sy onder andere in haer overgegeven geschrift gestelt hadden, namelick, dat de Predikanten haer

dere omstandigheden en betrekkingen, waarin hij verkeerde: opdat men een onpartijdig oordeel velle, het verkeerde wel niet goedkeure, maar toch, zooveel mogelijk, verschoone, en het goede ook in der daad als lofwaardig prijze.

Doch welke karakter-trekken men hem ook, bij het vernemen van al hetgeen hij verrigt heeft, moge toekennen of betwisten, hieromtrent zal men het zeker wel eens zijn, dat FAUKELIUS zich door eene bijzondere *arbeidzaamheid* heeft gekenmerkt. Het zij mij dan vergund, desaangaande nog het een en ander in het midden te brengen, en daarmede onze beschouwing van zijn karakter als mensch te besluiten.

Wie zich herinnert, wat ik, bij de voorstelling van zijn kerkelijk leven, heb medegedeeld betrekkelijk zijne veelvuldige verrigtingen in onderscheidene Klassikale, Provinciale en Nationale Kerkelijke Vergaderingen, en welke werkzaamheden daaruit vaak voor hem voortvloeiden, hetzij als Mede-Bestuurder van de zaken der O. Ind. Kerken, hetzij als Mede-Opziener van den Olijfberg, hetzij eindelijk wanneer

---

met vreden souden laten in haere vergaderinghe, seggende men daer te boven, dat door 't ontfangen van haer schrift ende lange stilswyghen sy het daervoor hielden, dat dese conditie haer was toegestaen en ingewillight. Daerop geantwoordt werdt, dat hun dese conditie noch op haere mondelinghe begeerte noch op haer schrift oyt en was ingewillight, maer wel het contrarium hun voor desen aengeseyt; gelyck oock by dese hetselve hun wederom afgeslagen is."

hij bij de Stedelijke, Gewestelijke of Hooge Land-Overheid de belangen der Herv. Kerk met mond en pen moest handhaven, of derzelver leer op beide wijzen tegen anders denkenden moest verdedigen; de zoodanige zal naauwelijks meerdere proeven van 's mans werkzamen aard vorderen. Vooral zal men zulks niet doen, wanneer ik hierbij voeg, dat op de meeste relatieven der Klasse van Walcheren, gedurende het eerste vierde gedeelte der 17de eeuw, aanteekeningen van FAUKELIUS geschreven staan, die nu eens derzelver inhoud aanwijzen, dan weder het besluit, door de Klasse of Synode daarop genomen, vermelden, en voorts meermalen te kennen geven, wanneer en hoe hij er op heeft geantwoord.

Gaan wij intusschen verder na, van welken wijden omvang de verpligtingen waren, aan zijne betrekking als Herder en Leeraar verbonden. Nu eens b. v. werd hij geroepen, om gedurende ettelijke weken de dienst buiten Walcheren waar te nemen; zoo als, staande het beleg van Ostende, in 1604 naar het schijnt, bij het leger, een paar jaren later bij de Gemeente van IJzendijke, in 1605 te Aardenburg, in 1606 te Oostburg, in 1613 te Goes en in 1620 aan de Groede. Dan weder, als hij zich te Middelburg bevond, moest hij op zijne beurt nu en dan tijdelijke hulp bieden aan de Gemeente van St. Laurens (1611, 1615, 1618, 1620), Meliskerke (1612), Arnemuiden (1616), Ritthem (1618) en Domburg (1622); terwijl het predikwerk in zijne eigene Ge-

meente soms zoo menigvuldig was, dat de gezamenlijke Predikanten der Klasse, in 1615, het verzoek van den Middelburgschen Kerkeraad, om voor eenigen tijd eene weekbeurt ter genoemder stede te vervullen, met broederlijke bereidvaardigheid inwilligden (1). En nu was het waarnemen van de predikdienst nog slechts een' klein gedeelte van zijne veelsoortige Ambts-pligten. Want, wat al bemoeijingen werden tot dezelve gerekend, bij de destijds heerschende begrippen nopens de noodzakelijkheid eener zoo strenge kerkelijke tuchtoefening, dat wij ons daarvan thans naauwelijks een denkbeeld kunnen vormen. Of klinkt het ons niet vreemd in de ooren, dat men het toen niet genoeg rekende, behoorlijk te letten op alle grove misdrijven, zoo als dronkenschap, ontucht, overspel en soortgelijke, maar zich tevens bemoeidde met huisselijke twisten en burengeruchten, geschillen van trouw-beloften en huwelijks-toestemming, de vermaken en uitspanningen, ja er zelfs acht op sloeg, of er op de bruiloftsfeesten ook gedanst, op de viool gespeeld of eenig gedicht gelezen of gezongen was, waarin de *Musa jocosa* zich wat vrij had uitgelaten; zoodat men bestendig een groot aantal zaken van censuur had te behandelen, met welker volledige afhandeling soms weken en maanden verliepen.

Bij dit alles waren de Middelburgsche Predikan-

(1) Akten der Klasse van Walcheren van 7 Mei 1615.

ten, zoo het schijnt, soms ook nog belast met de vorming en opleiding van dezen of genen jongeling tot het werk der H. bediening. Duidelijk is mij zulks gebleken uit de aanteekening van het verhandelde in de Kerkeraads-Vergadering onzer Gemeente van 31 Mei 1603, welke dus luidt: »Alsoo de Classis ordinaria maendaghe toekommende sal gehouden worden; sal van onsentweghe daer versocht worden dat FRANCISCUS L'ESPINOY die nu anderhalf jaer van ons is onderwesen gheweest, ende SAMUEL BROUWER, SAMUEL SCHEPENS, ende JOANNES GREGORII, Studenten van Leyden gekommen, souden moghen toegelaten werden tot de propositie, ten eynde sy allenxkens tot den Kerckendienst mochten gevoirdert worden." Immers men ziet hieruit, dat L'ESPINOY zich niet, gelijk de drie laatstgenoemden (1), te Leiden in de Godgeleerde wetenschappen geoefend had, maar daarin hier ter stede was onderwezen geworden. Wanneer ik nu bedenk, dat de aangehaalde Notulen door FAUKELIUS

(1) Men had hierbij ook nog kunnen noemen: EN. STORTHEMIUS, ANT. WALAEUS, JOH. VREDIUS, LOD. VAN DER EYCKEN, JAC. WALAEUS en meer anderen, die insgelijks op kosten der regering van Middelburg te Leiden studeerden; wier namen in de Notulen van den Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente van Middelburg d. d. 22 Dec. 1601, 19 Jan., 23 Febr., 27 April en 21 Sept. 1602; 19 April 1603; 11 Mei en 1 Junij 1609; 6 en 20 Junij 1612 voorkomen; waar de voornoemde van wege de Stads-regering verzocht wordt deszelfs oordeel omtrent de vermelde personen mede te deelen, inzonderheid met opzigt tot den tijd hunner studie of de plaats hunner beroeping.

geschreven zijn, dan zou ik haast vermoeden, dat hij zelf de voorname, zoo niet de eenige Onderwijzer van L'ESPINOY zal geweest zijn. Men was toch doorgaans gewoon, den Predikant, aan wien eenig werk was opgelegd, bij name te noemen (1). FAUKELIUS, nu zelf Scriba zijnde, kon dan gereedelijk door *ons* zich zelven bedoeld hebben, of welligt beviel deze algemeene uitdrukking hem beter, om daardoor zelfs den schijn te vermijden, als wilde hij zich op eervolle onderscheiding eenigermate verheffen. Althans het verdient, mijns inziens, ook opmerking, dat FAUKELIUS de eerste administrateur was van de penningen, voor dezen Gentschen jongeling ingezameld; alsmede dat juist hij door de Klasse tot deszelfs Examinator benoemd werd (2). Doch hoe dit

(1) Not. van den Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Middelburg van 20 Sept. 1603.

(2) Nadat L'ESPINOY door de Klasse van Walcheren tot de predikdienst werd toegelaten, stond dezelve hem, als alumnus van de Kerk en den Magistraat van Middelburg, aan de Gemeente van Ostende af, op dezelfde voorwaarde, als waarop ANT. WALAEUS aan die van Koudekerke en EN. STORTHEMIUS aan die van Axel verleend werden; hierop neêrkomende: dat men hem onverwijld van zijne dienst ontslaan moest, bijaldien hij later in de stad, die zijne studiën bekostigd had, mogt beroepen worden. Van achteren bleek het echter, dat de gemaakte voorwaarde helaas! ten zijnen opzigte overtollig was, daar hij wegens wangedrag al spoedig onwaardig verklaard werd om langer eene Gemeente in Zeeland te mogen bedienen. Notulen der Klasse van Walcheren van 15 Dec. 1603; 5 Jan. en 6 Dec. 1604; 3 Jan., 7 Maart en 18 April 1605.

zijn moge, elk gevoelt, dat de Evangelie-dienaar, die met alle de genoemde bezigheden als overladen was en daaraan zijne krachten wijdde, wel arbeidzaam mogt geheeten worden, wanneer hij daarbij zijn overig herderwerk getrouw behartigde en tevens aan de bewerking zijner Leerredenen de behoorlijke vlijt besteedde. Dat FAUKELIUS dit nu ook werkelijk gedaan heeft, bespeurt men terstond bij de opmerking, dat zijn nagelaten kansel-arbeid, naar het oordeel zijner tijdgenooten, te voortreffelijk was, om denzelven geheel te laten verloren gaan; waarom dan ook de Hoogl. VAN CAAN, ten jare 1633, een' bundel van 's mans Leerredenen in het licht gaf, onder den titel van: *Jesuat Jehovae*, of *de zaligheid des Heeren*, zijnde eene verzameling van *predicatien over de mensch-wordinghe ofte geboorte Christi uyt de vrouwe, als ook over zyne besnydinghe, dood, ende opstandinge uyt de dooden, door* HERMANNUM FAUKELIUM. Of hetgeen de Middelburgsche Predikant G. BURS reeds 10 jaren vroeger van hem had uitgegeven, mede tot deszelfs kansel-werk behoorde, zou ik wel vermoeden, maar niet stellig durven verzekeren, daar het mij niet heeft mogen gelukken, ergens eenig exemplaar van hetzelve op te sporen. Het opschrift luidde: *Bruilofts-lied ter eere van J. C.; eene verklaring van Psalm 45;* weshalve het ook eene uitlegkundige verhandeling over dit gewijde Dichtstuk kan geweest zijn. Doch hoe dit zij, ook dit stuk is dan

weder een bewijs van de zorg en vlijt, waarmede hij het eenmaal gekozen onderwerp bewerkte, daar hetzelve, na zijnen dood, door zijnen voormaligen Ambtgenoot waardig gekeurd werd, om het door de openlijke uitgave der vergetelheid te ontrukken. En dat het ook in de schatting van het publiek die onderscheiding ten volle verdiende, blijkt genoegzaam uit hetgeen de Hoogl. VAN CAAN getuigt in zijne Voorrede voor de boven vermelde Leerredenen van FAUKELIUS; alwaar hij zegt: »Daer is over »eenighe jaeren uytgegheven 't ghene de voornoemde »Autheur t' zamen gesteld had op den 45 Psalm; »*ende dat is soo ontfangen gheworden, dat wy* »*niet vreesen, dat desen onsen arbeid u. l. on-*»*aangenaem syn sal.*" Nog is er van hem in druk uitgegaan het vroeger vermelde stukje: *Babel, dat is Verwerringhe der Wederdooperen onder malkanderen, over meest alle de stucken der Christelicke leere. Met een kort verhael van den oorspronck, verbreydinghe, menigerley verdeelinghen ende scheuringhe derselven van malkanderen;* hetwelk hij zelf in 1621 ter perse gaf en waarin hij eene groote belezenheid aan den dag legde. Want, behalve dat hij daar een kort overzigt geeft van den oorsprong en de verspreiding der Doopsgezinden in Duitschland, Zwitserland en de Nederlanden, mitsgaders van de verdeeldheden en onderscheidene partijen, die onder hen bestonden, somt hij, bij de verschillende Artikelen, waarom-

trent hij eene stellige verklaring verlangt, tevens de gevoelens van velen hunner schrijvers op, en toont alzoo gemeenzaam bekend te zijn met de Protocollen van Frankenthal en Embden; met het oude fondament-boek van MENNO SIMONS en deszelfs verantwoording bij het uitgeven van de disputatie, die hij met M. MICRON in 1553 over de menschwording van Christus gehouden had; met de schriften van DIERICK PHILIPS, LUBBERT GERRITSEN, JACQUES OUTERMAN, FRANÇOIS DE KNUYT, CORNELIS DE KUYPER, en meer anderen; ofschoon de onpartijdigheid eischt, hier ook te vermelden, dat zijn tegenschrijver CL. CL. in deszelfs » *Bekentenisse van* » *de voornaemste stucken des Christelycken ghe-* » *loofs ende der Leere, dienende tot antwoort op het* » *boexken* HERMANNI FAUKELI, *Babel der Weder-* » *doopers*, enz." te Amsterdam in 1624 uitgekomen, hem beschuldigt de genoemde Autheurs niet overal regt gevat te hebben, zoodat hij hun somwijlen meeningen toekent, die zij nimmer hebben gekoesterd.

Doch alle de tot dus verre aangevoerde proeven van 's mans werkzamen geest zijn niets in vergelijking met hetgeen ik nu nog ten slotte heb mede te deelen aangaande zijnen reuzen-arbeid met opzigt tot het regt verstand der H. Schriften. Bij alles toch wat hij verrigtte, vond de hoogst ijverige man nog gelegenheid, om eene nieuwe uitgave van het N. T. te bezorgen (1). Zij verscheen te Middelburg in 1617 bij

(1) Is. LELONG, *Boekzaal* enz. bl. 779.

ADRIAAN VAN DE VIVRE in 8° onder dezen titel: » *Het Nieuwe Testament onses Heeren* JESU » *CHRISTI, wt den Grieckschen overgheset, neer-* » *stelick nu oversien na de beste oversettingen,* » *ende van veel druck-fauten ghesuyvert; met* » *nieuwe sommarien ende afdeelinghen der capit-* » *telen, midtsgaders annotatien aen den kant tot* » *verclaringhe van den text.*" In het voorberigt meldt echter FAUKELIUS nog meer bepaaldelijk, dat hij de, in de Gereformeerde Nederd. Kerken destijds gebruikte overzetting behouden, dezelve slechts hier en daar verbeterd en de aanteekeningen grootendeels overgenomen heeft » uit de annotatien JOANNIS PIS- » CATORIS en AMANDI POLANI over het N. T." Achteraan zijn nog geplaatst de geloofsbekentenis van ATHANASIUS, de Psalmen van DATHEEN, op sommige plaatsen in den tekst en den zang verbeterd, en hebbende aan den kant de vertaling der Psalmen door MARNIX VAN ST. ALDEGONDE, terwijl daarop ten slotte volgen, de Catechismus, het Doop-Formulier, het kort Begrip der Christel. Religie, het formulier van het Avondmaal, van het Huwelijk, de bekende Christelijke Gebeden, de formulieren ter bevestiging van Predikanten, van Ouderlingen en Diakenen, van den Ban en van de wederopneming, voor den doop der bejaarden, en de Belijdenis des geloofs. Hoe zeer deze uitgave in hooge achting stond, getuigde onder anderen de Hoogl. SIXT. AMAMA als hij haar »veel correcter" noemde « dan

» de oude en mitsdien ook van zeer velen begeerd » en geprezen." Waarom hij zelf, bij zijne uitgave van den Bijbel in 1626, voor het N. T. zich van den arbeid van FAUKELIUS bediende, en zulks op den titel uitdrukkelijk vermeldde. Daarenboven is het meer dan waarschijnlijk, dat ook de door de Dordrechtsche Synode benoemde Overzetters des N. V. zich deszelfs voorlichtingen zullen hebben ten nutte gemaakt.

Naauwelijks had hij deze taak volbragt, of de onvermoeid ijverige man zette zich ook tot de bearbeiding van een gedeelte des *O. V.* Hij bepaalde zich tot de *geschiedkundige boeken*, of, zoo hij zich vroeger hiermede al eenigzins had bezig gehouden, schikte hij dan toen het aanvankelijk verrigte in behoorlijke orde, door het nogmaals te overzien, en, waar zulks noodig was, te verbeteren; schreef alles voorts in het net over; plaatste boven elk boek en ieder hoofdstuk deszelfs voornamen inhoud; stelde aan den kant nog daarenboven korte lemmata, en verrijkte deze zijne overzetting met een groot aantal aanteekeningen. Het Manuscript, hetwelk dezen zijnen arbeid bevat bestaat uit 2 deelen in groot folio. Vóór het eerste Deel, behelzende de vijf boeken van Mozes, staat op het titelblad: » *uyt de Hebreusche spraecke, daerin die oorspronckelik van Mose beschreven zyn, trouwelick in Neder-duytsch vertaelt ende overgeset door* HERMANNUM FAUKELIUM *Brugensem ende Dienaer der Ge-*

meynte Jesu Christi tot Middelburgh in Zeeland," en aan den voet van hetzelve met kleine hoofd-letters: »*Middelburgh in Zeelandt. Geschreven met eygen handt* HERMANNI FAUKELII;" terwijl aan het slot van het tweede Deel, inhoudende de Boeken van Josua tot Esther, het volgende gelezen wordt: »*Πάντοτε δόξα Θεῷ. Absolvi σὺν Θεῷ descriptionem librorum historicorum hujus translationis ex fontibus Hebraïcis 17 Julii anno a salutifero virginis illius partu 1624.*". Reeds bij de eerste inzage van dit Handschrift, weet men niet, waarover men zich meer moet verwonderen, over de buitengewone werkzaamheid van den man, die op eenen zestigjarigen leeftijd en te midden van velerlei andere bezigheden tegen zulk eene onderneming niet opzag, en daarin met volhardenden ijver voortging, tot dat hij den voorgenomen arbeid geheel volbragt had; dan wel over het taai geduld en de verbazende moeite, aan het fraaije schrift besteed, hetwelk niet alleen uitmunt wegens uitstekende netheid en keurige letter, maar ook van wege vele bijzonderheden, die de schrijver heeft in acht genomen, door b. v. overal het cijfer en de eerste letter van ieder Hoofdstuk; voorts bij de inhouds-opgave, het woord *somma*, alsmede die woorden en spreekwijzen, welke, ter verduidelijking van den zin, in den tekst ingelascht en mitsdien doorgaans tusschen twee haakjes geplaatst worden, met rooden inkt ter neder te schrijven. Inderdaad, het is een eervol gedenkstuk van FAU-

KELIUS nooit verflaauwde arbeidzaamheid en stale vlijt, waartoe hem zijne vaste gezondheid zoo gelukkig in staat stelde, en een pronkstuk van pennekunst, hetwelk in den Boeken-schat zijner nalatenschap, voor zoo veel die in de Consistorie-kamer van de Predikanten der Nederduitsch Hervormde Gemeente van Middelburg nog aanwezig is, eene eerste plaats bekleedt.

Zietdaar hetgeen ik meende aangaande het karakter van den verdienstelijken FAUKEL op geschiedkundige gronden te kunnen mededeelen. Was het niet geheel vrij van de gebreken zijner eeuw, het onderscheidde zich toch aan den anderen kant door de edelste trekken; en de slotsom onzer beschouwing zal dan ook, bedrieg ik mij niet, wel deze zijn: dat hij als mensch de regtmatigste aanspraak heeft op onze opregte hoogachting en de openlijke hulde der nakomelingschap.

HOOFDSTUK III.

FAUKELIUS BESCHOUWD ALS GELEERDE.

Na de mededeeling van hetgeen ik nopens het kerkelijke leven van onzen FAUKELIUS en het eigenaardige van 's mans karakter heb kunnen opsporen, blijft mij nog overig, hem als *geleerde* te doen kennen.

Wanneer de Hoogl. HOFSTEDE DE GROOT ergens (1) aangaande de Remonstranten zegt: » Aanzienlijk was » deze partij ook door de braafheid en geleerdheid » van vele harer leden, onder welke men een HUGO » DE GROOT en SIMON EPISCOPIUS telde, tegen welke » de Contra-Remonstranten geene mannen, als in » hartelijke Godsvrucht en tevens in alomvattende en » doorknede geleerdheid, huns gelijken konden over- » stellen;" zoo wil ik FAUKELIUS geenszins opgeven als den man, die aan de zoo even genoemden, in godsvrucht en geleerdheid, ten volle gelijk stond. Immers, wat aangaat den trap van ware hartelijke

(1) *Beschouwing van den gang, dien de Christelijke Godgeleerdheid in het algemeen dus verre in Nederland heeft gehouden*, in het *Nederl. Archief voor Kerk. Gesch.*, D. II. bl. 173.

godsvrucht, tot welken iemand is opgeklommen, daaromtrent kunnen wij menschen, bij onderlinge vergelijking van het bestaan en gedrag onzer naasten, al zeer ligtelijk dwalen; weshalve wij wel zullen doen de uitspraak daarvan geheel aan Hem over te laten, Die altijd naar waarheid en met liefde oordeelt. En wat betreft de mate van kennis en geleerdheid, zoo zal *ik* althans mij zorgvuldig wachten van alle oordeelvellingen over mannen, die, inzonderheid ook van de zijde hunnes verstands, boven mijnen lof verre verheven zijn. Doch desniettemin meen ik toch te mogen beweren, dat, al kon men zelfs overtuigend aantoonen, in hoeverre FAUKELIUS in grondigheid en uitgebreidheid van kennis bij eenen GROTIUS en EPISCOPIUS moest achterstaan, hij nogtans regtmatige aanspraak heeft, om onder de verstandige en geleerde mannen, die ook bij de Contra-Remonstranten waarlijk in vrij grooten getale gevonden werden, mede geteld te worden.

Vraagt men hiervoor bewijzen, zoo vleije ik mij, dat ik mijne lezers al aanstonds een gunstig vermoeden omtrent de geleerdheid van FAUKELIUS zou doen opvatten, bijaldien ik hun eene opgave mededeelde van alle de geleerde, in verschillende talen geschrevene, boekwerken, voor zoo verre die in zijne nagelatene Bibliotheek nog voorhanden zijn. Het is waar, het bezit van eenen geleerden Boekenschat verstrekt nog tot geen waarborg voor de geleerdheid van deszelfs eigenaar; vermits men denzelven geheel

onaangeroerd kan laten staan; of, zoo men er al een vlijtig gebruik van maakt, toch somtijds wegens zeer beperkte zielsvermogens niet in staat is, om tot een' hoogen trap van geest-ontwikkeling te kunnen opklimmen en zich den eere-naam van een' geleerde te verwerven. Dat het echter met FAUKELIUS niet alzoo gesteld was, maar dat hij zich integendeel in alle vakken der Godgeleerdheid, inzonderheid wat de *taalkunde* aanbelangt, met een gewenscht gevolg oefende, alsmede, van zijne uitgebreide en belangrijke Boekverzameling zulk een gebruik maakte, dat hij inderdaad eenige vermaardheid kreeg, getuigt ons het oordeel zijner tijdgenooten over zijne bekwaamheid. Of kon zich dit wel luider en op eene voor hem meer vereerende wijze doen hooren, dan op de Dordtsche Synode heeft plaats gehad; toen men daar alleen aan hem, benevens ROLANDUS, eene dubbele taak voor het werk der Bijbel-Overzetting opdroeg, en hem niet slechts onder *de Vertalers van het Nieuwe*, maar ook onder de *Plaatsvervangers* van de Overzetters des *Ouden Testaments* benoemde (1). Inderdaad, hieruit bleek het ten volle, welk eenen hoogen dunk men van zijne taalgeleerdheid koesterde; vooral bij de opmerking, dat men tot dezen arbeid niet uit-

(1) HERINGA, *Bijzonderheden, betreffende de vervaardiging van de gewone Nederl. Bijbelvertaling*, in het *Archief voor Kerk. Geschied.*, D. V. bl. 141 en 142.

sluitend leden dier talrijke Kerkvergadering wilde gekozen hebben, maar in de 12de Zitting ook nog negenendertig personen opgaf, aldaar niet tegenwoordig, en die, naar het gevoelen van onderscheidene Provinciale Synoden en Hoogleeraren, de vereischte bekwaamheden bezaten, om voor het werk der vertaling en herziening eener nieuwe Overzetting in aanmerking te komen; gelijk er dan ook sommigen van de opgegevenen tot deze taak werkelijk benoemd zijn (1).

Doch het is er verre af, dat ik mijne lezers slechts op losse gronden een gunstig vermoeden aangaande 's mans wetenschappelijke verdiensten wil inboezemen, of mij daartoe uitsluitend op het oordeel zijner tijdgenooten wil beroepen. Neen, ik hoop hen, door het aanvoeren van onderscheidene proeven, te overtuigen, dat aan FAUKELIUS te regt eene plaats onder de geleerden van zijnen tijd mag worden toegekend; dat hij, naar den toenmaligen stand der wetenschappen, een vlijtig en zeer verdienstelijk beoefenaar van dezelve mag genaamd worden.

Ten einde zijne bekwaamheden en verdiensten als

(1) Eene lijst van deze 39 personen, die nergens elders voorkomt, heeft wijlen de Hoogleeraar HERINGA, uit zeker handschrift van TH. HEYNGIUS, getiteld: *Acta Synodi Nationalis Dordrac. anno* 1618 *et* 1619, *breviter conscripta a* THEODORO HEYNGIO, *Seniori*, *ad eandem Synodum deputato*; medegedeeld in zijne straks genoemde Verhandeling, *Archief voor Kerk. Gesch.*, D. V. bl. 117—120.

taalkundige te doen uitkomen, zal ik dan nu nader spreken over zijne uitgave van het N. T. en zijne vertaling van de geschiedkundige boeken des O. V., om die tevens in derzelver waarde, althans eenigermate, te doen kennen.

Ik begin met de vermelding van zijne *uitgave des N. T.*, deels, omdat deze zijne vertaling van het geschiedkundig gedeelte des O. V. waarschijnlijk is voorafgegaan, deels, om, zoodoende, bij de voorstelling van zijnen taalkundigen arbeid, de blijken zijner diepe kunde ten dezen aanzien allengs in des te grootere mate te kunnen aanvoeren, daar hij, naar het mij is toegeschenen, vooral in de kennis der Oostersche talen boven de meesten zijner tijdgenooten heeft uitgemunt.

Wat alzoo zijne uitgave van het N. T. aangaat, om deze op derzelver juisten prijs te schatten, dient men te weten, welke Nederduitsche Vertaling hij voornamelijk gevolgd is; en of hij, zoo als er op den titel van de door hem bezorgde uitgave vermeld staat, van *de beste Overzettingen* zoodanig een gebruik gemaakt heeft, alsmede tot de ware beteekenis van het oorspronkelijke over het geheel zoo diep is doorgedrongen, dat men daaruit een gunstig besluit voor zijne grondige taalkennis mag afleiden.

De Nederduitsche Vertaling des N. V., van welke FAUKELIUS in 1617 zijne tijdgenooten eene verbeterde uitgave aanbood, was boven alle de vroegere, die niet uit het oorspronkelijke, maar slechts uit

overzettingen van andere talen in de onze waren overgebragt, verre te verkiezen. Het zij mij vergund, met een enkel woord aan te stippen, wat onze vaderen te dezen opzigte reeds verrigt hadden, als dienende tot een gering bewijs van hunnen dorst naar Godsdienstige kennis en van hunne hooge ingenomenheid met de Schriften, die hen konden wijs maken tot zaligheid.

Tijdens FAUKELIUS zijne uitgave van het N. T. bezorgde, was er juist eene eeuw verloopen, sedert ERASMUS zijne vertaling van het N. T. uit het oorspronkelijke in het Latijn te Bazel bij JOH. FROBENIUS had doen drukken. Van dezen arbeid des grooten mans, in 1516 aan LEO X opgedragen, en door genoemden Paus twee jaren later goedgekeurd, trok men hier te lande spoedig partij, door denzelven in het Nederduitsch over te brengen. Vandaar dat de twee uitgaven van het N. T. in onze landstaal, te Delft en Campen ten jare 1518 in het licht verschenen, waarschijnlijk reeds overzettingen waren der Latijnsche vertaling van ERASMUS, gelijk men dit althans stellig weet van die, welke in 1524 te Delft bij CORN. HEYNRISKZ. gedrukt is. Even zoo ging het ook ten aanzien van het werk van LUTHER. Naauwelijks had deze het N. T. in 1522 in het Hoogduitsch overgebragt, of hiervan verscheen reeds ten zelfden jare eene Nederd. vertaling te Antwerpen bij HANS VAN ROERMUNDT, en in het volgende jaar eene andere te Amsterdam bij DOEN PIETERSZ., van

welke laatste in 1526 eene tweede uitgave het licht zag, waarin men boven de hoofdstukken korte sommieren gesteld, de overzetting van LUTHER hier en daar verbeterd, en op sommige plaatsen eene glos of nadere toelichting van dezen grooten Kerkhervormer aan den kant er bij gevoegd had.

Veel overeenkomst had dus deze Nederd. vertaling des N. T. met die, welke door toedoen der Nederlandsche vlugtelingen in 1525 te Bazel, waarschijnlijk bij ADAM PETRI, gedrukt was, als waarin men ook de overzetting van LUTHER gevolgd had, met bijvoeging van eenige aanmerkingen, die tot opheldering van de moeijelijkste plaatsen moesten dienen.

Op nieuw trad LUTHER's vertaling van de schriften des N. V. in het Nederduitsch te voorschijn, toen JACOB VAN LIESVELDT haar weder opnam bij de uitgave van zijnen Nederd. Bijbel in folio, te Antwerpen ten jare 1526 gedrukt; en daar deze Bijbel, die naderhand onderscheidene malen herdrukt en verbeterd werd, geene geringe vermaardheid verkreeg onder degenen, die de zaak der Hervorming waren toegedaan, zoo is het vooral aan deze Bijbel-uitgave toe te schrijven, dat de vertaling van LUTHER onder onze landgenooten al meer en meer in aanzien geraakte, en zelfs nog na verloop van eene halve eeuw hier te lande zulk een gezag had, dat men er ter naauwernood van durfde afwijken, of zich althans deswegens aan veler beris-

pingen blootstelde. Intusschen ontbrak het niet aan zelfstandige mannen, die hunnen tijd en vlijt besteedden, om hetgeen, naar hun inzien, gebrekkig was te verbeteren. Als proeve hiervan noeme ik de Nederd. overzetting des Bijbels, welke in 1556 te Embden in het licht verscheen bij STEVEN MIERDMAN en JAN GHEYLLIAERT, die, wat betreft de boeken des O. V., wel voor een gedeelte naar de vertaling van LUTHER was ingerigt, maar dan toch altijd verbeterd naar de overzetting der Zwitsersche Kerk van Zurich: terwijl voor het N. T. geheel en al tot grondslag genomen was de overzetting van Zurich van 1548 en 1549, benevens die, welke ten zelfden jare 1556 aldaar was uitgekomen.

Maar vooral verdient hier loffelijke melding gemaakt te worden van den arbeid der Nederlandsche vlugtelingen, die tijdens de regering van MARIA uit Engeland de wijk genomen hadden naar Oost-Vriesland, te Norden het N. T. uit het oorspronkelijke in het Nederduitsch overbragten, en hetzelve almede in het laatstgenoemde jaar te Embden deden drukken bij GELLIUS CTEMATIUS of GILLIS VAN DER ERVEN. Onder degenen, die hieraan gearbeid hebben, mag men buiten twijfel noemen eenen JOHAN UTENHOVEN, MARTIN MICROEN, GODFRIEDT VAN WINGHEN, JOH. à LASCO en PETRUS DELENUS; terwijl voorts nog door sommigen als medehelpers worden opgegeven: zekere VINCENTIUS FRISIUS en

GUALTHERUS DELENUS (1). Zij volgden de derde, door ROBERT STEPHANUS (2) in 1550 bezorgde uitgave van het N. T. in het oorspronkelijke; die niet slechts wegens haar uiterlijk voorkomen, als zijnde zeer fraai gedrukt, maar vooral ook uit hoofde harer innerlijke waarde, in vergelijking althans met de twee voorgaande, bijzondere vermaardheid verkregen heeft, en, naar het oordeel der beroemdste Critici, met de vijfde Grieksche uitgave des N. T. van ERASMUS nagenoeg in alles overeen kwam. Evenwel volgden zij dit exemplaar niet blindelings, als of de raadpleging van elken anderen arbeid nu overtollig ware. Neen, zij vergeleken hiermede, zoo als zij zelve in de Voorrede betuigd hebben (3), ook nog andere Grieksche exemplaren, benevens onderscheidene Latijnsche en sommige Oostersche, Hoogduitsche, Zwitsersche, Brabandsche, Fransche en Engelsche overzettingen; weshalve men wel zeggen kan, dat zij de meest mogelijke vlijt hebben aangewend, om eene naauwkeurige Nederd. overzetting van het N. T. uit het oorspronkelijke te leveren. En vermits deze de eerste Ne-

(1) MEINERS, *Oost-Vriesl. Kerk. Gesch.*, D. I. bl. 364; en LE LONG, *Boekzaal der Nederd. Bijbels*, bl. 709 en 710.

(2) Over de verschillende uitgaven van het N. T., die men aan den beroemden Boekdrukker ROBERT STEPHANUS te danken heeft, leze men WETSTEIN, *Proleg. ad N. T. Graec.*, p. 132—140; en, zoo men nog meer uitvoerige inlichtingen begeert, GRIESBACH *Proleg.* p. XIV—XXXI.

(3) Te lezen bij LE LONG, *Boekzaal der Nederd. Bijbels*, bl. 710.

derduitsche vertaling was, in welke de kapittels in *verzen* waren afgedeeld, kan men hieruit opmaken, dat ook de vierde Stephaansche uitgave van het N. T. in het Grieksch en Latijn, te weten die van den jare 1551, door hen is gebruikt geworden, daar in de laatstgenoemde voor het eerst eene verdeeling van den tekst in verzen voorkwam (1).

Intusschen kwam er van deze Nederd. vertaling des N. T. uit de oorspronkelijke Grieksche taal weldra weder eene nieuwe uitgave. Zij verscheen in 1559 bij boven genoemden uitgever GILLIS VAN DER ERVEN, en was daarin vooral van de vorige onderscheiden, dat men eene meer zoetvloeijende vertaling wilde leveren, gezuiverd van velerlei spreekwijzen, die men in de uitgave van 1556 tot te beter verstand der zaken, inzonderheid ten gevalle der Oostvriesen en Duitschers, gebezigd had; waarbij nog kwam, dat men tevens gebruik maakte van de Nieuwe Testamenten, welke in 1555 en 1556 te Genève gedrukt waren. Deze verbeterde vertaling des N. T. van 1559, werd nu in alle volgende Nederd. Bijbel-uitgaven, behoudens eenige kleine ver-

(1) HUG, *Einleitung in die Schriften des N. T.*, Th. I. p. 248, en LE LONG, *Boekzaal* enz. bl. 716; die dáár tevens meldt, dat SANCTUS PAGNINUS wel reeds in 1528 zijnen *Latijnschen Bijbel* in *hoofdstukken en verzen* had afgedeeld; doch dat men toen hoogst waarschijnlijk met die verzen-verdeeling niet was ingenomen, naardien dezelve in latere drukken van dezen Bijbel werd achterwege gelaten.

anderingen, opgenomen, en hier te lande tot aan de invoering der zoogenaamde Staten-overzetting alomme gebruikt. Het was alzoo van deze vertaling, die, niet aan eene andere overzetting ontleend, maar uit het Grieksch, grootendeels door Nederlanders, overgebragt was, dat FAUKELIUS eene op nieuw herziene uitgave bezorgde. En gelijk hij dan nu de beste van de toen bestaande Nederduitsche vertalingen volgde, zoo mogt men verwachten, dat zijne nieuwe uitgave van dezelve al de vorige, die er sedert 1559 bij verschillende drukkers waren uitgekomen, in naauwkeurigheid zou overtreffen.

In hoe verre nu aan deze verwachting is beantwoord geworden, staat ons thans verder te onderzoeken; terwijl het dan hieruit vooral zal moeten blijken, of hij met het eigene der Grieksche taal zoo grondig bekend was, dat hij, wegens zijne ervarenheid in dezelve, kon gerekend worden ten volle in staat te zijn, om de deugdelijkheid van andere overzettingen te beoordeelen, en zelf ten dezen opzigte een verdienstelijk werk te verrigten. Vraagt men welke overzettingen hij hebbe geraadpleegd, zoo is daaromtrent niets stelligs te bepalen. Alleen spreekt het van zelf, dat hij, bij zoodanige onderneming, de inzage van de meest geachte vertalingen van het N. T. die in onze taal reeds bestonden, niet zal hebben verwaarloosd; waaronder ik vooral telle: » *Het N. T. van nieuws oversien na de Griecksche en Latijnsche texten, ende gecorrigeert van*

vele fouten, die in de voorgaende Testamenten gevonden syn geweest, door S. I. N. (SERVAAS JAN NAERANUS) Dienaer des Goddelyken Woordts binnen Dordrecht, Dordrecht by Abraham Canin, A°. 1604." Alsmede: »*Het N. T. met verscheyden seer schoone ende nieuwe cort-sinnige Marginale uytleggingen, op den cant versiert, door een out Dienaer des Goddelyken Woordts* (de Haarlemmer Pred. JOHANNES BOGAERT), Haerlem by David Wachtendonck, A°. 1615 (1)." Daarenboven gewaagt hij zelf in de Voorrede voor zijne uitgave des N. T. uitdrukkelijk van de aanteekeningen, die JOH. PISCATOR en AMANDUS POLANUS op de boeken des N. T. gemaakt hadden, weshalve het zeker is, dat hij vooral de Hoogd. Bijbel-vertaling van den eerstgenoemden en de schriften van den laatstvermelden veel zal gebruikt hebben. Ja, mogen wij niet zonder grond aannemen, dat alle Bijbel-vertalingen, die nog in zijne nagelatene Boekverzameling gevonden worden, door den vlijtigen man met veel zorg zullen zijn opgeslagen, wanneer hem in de Nederd. vertaling des N. T. van 1559 een woord verdacht voorkwam of eene spreekwijze niet zoo scheen uitgedrukt te zijn, als, naar zijn inzien, het

(1) LE LONG, *Boekzaal* enz. bl. 775 en 778. Ten aanzien van NAERANUS verhaalt SCHOTEL, in zijn *Kerk. Dordrecht*, D. I. bl. 184: dat hem in 1602 verlof gegeven werd, om zich eenigen tijd van zijn dienstwerk te onthouden, ten einde zijne Vertaling van het N. T. te kunnen voltooijen.

oorspronkelijk taaleigen vorderde, dan zal hij voorzeker onder meer anderen, inzonderheid de volgende werken meermalen hebben geraadpleegd: « *N. T. Graec. cum interpret. Syr. et Lat. ex edit.* TREMELLII, ap. Henr. Stephanum, 1569; — *Concordantiae Graec. et Lat. in N. T.* apud Steph. 1600; — *Biblia interlin.* AR. MONTANI, 1609; — *Biblia Latina ex versione* JUNII *et* TREMELLII, Gen. 1617; — *cum scholiis*, Hanov. 1596; — ex Edit. STEPHANI, 1557; — *Tiguri* ap. Froschauer 1543; — *ex versione et cum notis* VATABLI; — *cum glossa ordinaria* etc. Lugd. 1589; — *cum mystica seu morali expositione* NIC. DE LYRA, 1478; — *cum notis* NIC. DE LYRA, absque impressionis loco aut tempore; — voorts *de Spaansche overzetting van* CYPRIANUS DE VALERA, te Amsterdam in 1602 gedrukt; — *de Fransche*, Rochelle 1606, *par les Pasteurs et Professeurs de l'Eglise de Genève*; — *de Hoogduitsche van* LUTHER, de uitgave van Heidelberg in 1568; — en ofschoon ik onder zijnen, aan onze Consistorie vermaakten, boekenschat de *Engelsche* vertaling van WILLIAM TYNDAL niet heb aangetroffen, zoo meen ik er echter niet aan te mogen twijfelen, of FAUKELIUS zal ook deze meermalen, en wel niet zonder vrucht, hebben ingezien (1), gelijk ik zulks straks met enkele proeven

(1) Dit vermoeden werd bij mij opgewekt na de lezing der belangrijke » Opgave van eenige plaatsen in de Boeken des

nader hoop te staven. — Doch genoeg reeds, om ons te overtuigen, dat FAUKELIUS zich tot het bewuste werk niet gezet heeft, dan na voorzien te zijn van die middelen, welke destijds hem de meeste diensten konden bewijzen, en vooral, om ons geloof te doen slaan aan de op den titel uitgedrukte verzekering, dat namelijk deze zijne Nederd. uitgave van het N. T. *naar de beste overzettingen neerstelick oversien* was.

Intusschen zouden wij hem onregt aandoen en zijn werk niet naar billijkheid beoordeelen, wanneer wij niet steeds onder het oog hielden, dat hij verstoken was van velerlei hulpmiddelen, welke latere tijden eerst hebben opgeleverd, en die tot de vervaardiging van eene naauwkeurige, getrouwe en duidelijke vertaling der Heilige Schrift van het grootste belang zijn.

Wat b. v. was vóór of gedurende zijn' leeftijd nog gedaan aan de zoogenoemde kritiek des N. Testaments? Waren niet de Complutensische uitgave en die van ERASMUS de eenige, welke uit Handschriften genomen waren en die derhalve betrekkelijk de lezing van den tekst in het oorspronkelijke slechts konden worden geraadpleegd? Hoe vele feilen heeft

» N. V., welke in de Engelsche gewone Overzetting anders » dan in de Nederlandsche gewone zijn vertaald, en deswe- » gens opmerking verdienen; door ADR. VAN DEINSE, Emeritus » Predikant van Ostende;" voorkomende in de *Godgel. Bijdragen*, D. X. St. II. bl. 672 en verv.

men daarenboven later in deze Grieksche uitgaven ontdekt, waarover men zich zeker niet zal verwonderen bij de gedachte, dat de kritiek toen nog in hare kindschheid was, en vooral bij de opmerking van de groote overhaasting, waarmede ERASMUS, naar het vrij eenparig oordeel der geleerden, hierin is te werk gegaan. Men bedenke derhalve, dat FAUKELIUS tot het gezegde einde alleen gebruik heeft kunnen maken van de *Biblia polyglotta Complutensia* des lofwaardigen Kardinaals XIMENEZ en van den arbeid des beroemden Rotterdammers; doch dat hem geenszins hebben ten dienste gestaan de Polyglotten van LE JAY, die van WALTON, het Gr. N. T. van den Oxfordschen Bisschop JOH. FELL, noch iets van al hetgeen later de vlijtige MILL, de gemoedelijke BENGEL, de geleerde WETSTEIN en de hoogst verdienstelijke GRIESBACH, tot ontdekking der ware lezing op vele plaatsen van het N. T. aan de geleerde wereld hebben medegedeeld. Geen wonder dan ook, dat wij hem hier en daar eene lezing zien volgen, welke de latere kritiek als min juist heeft doen kennen; hoewel het tevens in het oog valt, dat hij ook ten dezen opzigte met veel zorg en oordeel handelde, en, bij zijne afwijkingen van de gewone lezing, aan eene zoodanige de voorkeur geeft, die insgelijks aan de latere critici als de beste is voorgekomen. Bij voorbeeld: Matth. XXVII: 41 heeft de oude Nederd. overzetting: » Desghelycks bespotteden hem oock de Overpriesters

»met de Schriftgeleerden ende Ouderlingen *ende* »*Phariseën.*" De beide laatste woorden vindt men ook in onze Staten-overzetting. Doch FAUKELIUS heeft ze in zijne vertaling achterwege gelaten, en dus daarin het bewijs gegeven, dat hij *καὶ Φαρισαίων* als eene glosse beschouwde, die te onregt in den tekst was opgenomen. Dat hij zulks op goeden grond gedaan heeft, mogen de handschriften en oude vertalingen staven, op welker gezag GRIESBACH, gelijk reeds vroeger door MILL geschied was, de bewuste woorden als onecht uit den Griekschen tekst heeft uitgemonsterd, en waarom dan ook tevens in de vertaling van VAN DER PALM ter aangehaalde plaats van geene Phariseërs gewaagd wordt.

Of zal men zeggen, dat deze uitlating meer als eene toevalligheid dan wel als een bewijs van kritiesch onderzoek moet worden aangemerkt? Ik zou hierop kunnen antwoorden, dat eene zoodanige bewering eerst dan grond van waarschijnlijkheid hebben zou, wanneer de beide opgegevene woorden in geene handschriften en vertalingen gemist werden, doch dat dezelve als geheel willekeurig moet worden aangemerkt, zoodra het vast staat, dat FAUKELIUS de bewuste lezing, gelijk hem dit uit de *Complutensia* en uit sommige overzettingen terstond kon blijken, als verdacht kende; want daaruit moest men dan, bij meer wettige gevolgtrekking, het besluit afleiden dat hij, na bedaarde overweging, tot de niet erkenning van de deugdelijkheid der gewone lezing beslo-

ten had. Trouwens, wil men zich daarenboven nog nader overtuigen, met hoeveel oordeelkundige naauwgezetheid onze FAUKELIUS te werk ging, eer hij een Grieksch woord, hetwelk in de oude Nederd. overzetting was uitgedrukt, uit de zijne weg liet, zoo wil ik tot eene alles afdoende proeve bijbrengen zijne vertaling van:

Matth. XXVI: 33. Te dier plaatse toch las men in de toen gebruikelijke overzetting: »Ende Petrus »antwoordende seyde tot hem: want sy ooc alle »aen dy gheërgert worden, so en sal ic nochtans »nemmermeer gheërgert worden." En wat heeft nu FAUKELIUS? Ook hij nam het voegwoordje δέ in de beteekenis van *nogtans*. Doch hij liet dit woord met cursieve letters drukken, hetgeen bij hem de aanwijzing eener parenthese bevatte, en gaf dus hiermede ten duidelijkste te kennen, dat hij, ofschoon hetzelve tot nog juistere opgave der meening in den zamenhang ook wel willende bezigen, er echter zwarigheid in maakte, dit zoo te doen, als ware hij ten volle zeker, dat het oorspronkelijke woord δέ, hetwelk er door werd uitgedrukt, inderdaad tot den Griekschen tekst behoorde. Ja, door hierin van de vroegere Nederd. vertaling eenigzins af te wijken, toonde hij zelfs, aan de echtheid dezer lezing te twijfelen, gelijk zulks later ook MILL, GRIESBACH en anderen gedaan hebben.

Uit het reeds gezegde ziet men derhalve, dat FAUKELIUS met naauwgezetheid te werk ging; en,

wanneer hij iets verwierp of behield, dit niet blootelijk deed op het gezag van anderen, maar op zoodanige gronden, die naar zijne overtuiging den toets der deugdelijkheid konden doorstaan.

Dit houde men alzoo bestendig onder het oog, wanneer ik, om de verdiensten van FAUKELIUS ten aanzien van zijne verbeterde uitgave der Nederd. vertaling van het N. T. aan te toonen, vergelijkender wijze zal te werk gaan, door namelijk eerst eene reeks van plaatsen op te geven, waarin hij de oude destijds gebruikte vertaling volgde, van welke later de Staten-overzetting is afgeweken; terwijl ik dan vervolgens wil doen opmerken, hoe hij op andere plaatsen de vroegere vertaling verliet, en daarin kort daarop, door de Staten-overzetting, nu eens wel, dan eens niet gevolgd werd. Bedrieg ik mij toch niet, dan zal die vergelijking, welke ik nu en dan ook nog tot enkele andere overzettingen zal uitstrekken, ons ten duidelijkste leeren, dat FAUKELIUS met het Grieksche taaleigen grondig bekend was, dit over het geheel vrij gelukkig uitdrukte, althans den heiligen toeleg had, om het oorspronkelijke zoo getrouw mogelijk, in onze taal over te brengen.

Ik begin alzoo met de opgave van plaatsen, waarin FAUKELIUS, wat betreft de vertolking der Grieksche woorden of spreekwijzen, met de vroegere meer gemelde vertaling overeenkomt, en van de latere Staten-overzetting verschilt.

Ten aanzien van de voegwoorden zij hier opgemerkt, dat hij, behalve in de reeds aangehaalde plaats, Matth. XXVI: 33, zoo ook Matth. VI: 29, δὲ door *nochtans*, Hand. XI: 17, εἰ door *naedemael*, Hand. XIX: 12, ἤ door *en* (de sweetdoecken ende gordelen) heeft overgezet; terwijl de Statenoverzetting ἤ door *of*, εἰ door *indien*, en δὲ in het geheel niet heeft uitgedrukt. Heeft deze daarentegen καὶ, in καὶ γὰρ, niet als pleonasme beschouwd, maar meest overal vertaald: *want ook*; FAUKELIUS echter volgde hierin het voetspoor der Oude overzetting, en liet, even als in onzen tijd ook VAN DER PALM gedaan heeft, καὶ onvertaald: Matth. VIII: 9. XV: 27*b*, XXVI: 73*b*, Mark. XIV: 70*b*, Luk. XXII: 37*b*, Johan. V: 22, 2 Kor. V: 2, 4 en elders.

Met opzigt tot ὅτι, is FAUKELIUS zich zelven niet gelijk gebleven, even min als zulks met de Oude vertaling en de Staten-overzetting het geval geweest is.

Matth. XXI: 43, XXVI: 29, Luk. XVIII: 29 en Johan. XIII: 21 volgt hij de Oude overzetting, door ὅτι niet te vertalen.

Matth. XVI: 18, XXVI: 34 en Luk. XIX: 26 volhardt hij op den ingeslagen weg, al is het ook dat de Oude overzetting aldaar ὅτι door *dat* vertaalt; maar Luk. XXII: 16, 18, 37, Matth. XXVIII: 7, Mark. XVI: 3, laat hij zich van het goede spoor

afleiden, en heeft het, in navolging der Oude overzetting, door *dat* uitgedrukt.

Let men voorts op sommige woorden en zegswijzen, dan heeft, dunkt mij, FAUKELIUS, even als de Oude vertaling Matth. XII: 8. κύριος . . . . τοῦ σαββάτου zeer getrouw overgezet: *Heer van den Sabbath*, hetgeen te verkiezen is boven de vertaling in onze Staten-overzetting: »*een Heer* van den »Sabbath." In dat zelfde Hoofdst. vs. 10, 11, 12 heeft FAUKELIUS overal, even als de Oude overzetzetting: *op den Sabbath*; hij blijft zich zelven dus beter gelijk dan de Staten-overzetting en VAN DER PALM, die vs. 11 vertaald hebben *op eenen Sabbath-dag*, en vs. 10 en 12 *op de Sabbath-dagen*. Daar in het oorspronkelijke op alle drie de plaatsen τοῖς σάββασι, gelezen wordt, had men dus in het Nederduitsch overal moeten schrijven: *op den Sabbath*, of *op de Sabbath-dagen*.

Hetzelfde geldt omtrent zijne vertaling, in navolging der Oude overzetting, van Mark. IX: 41. *omdat gy Christi zyt*; en van 1 Kor: III: 23. *maar gy zyt Christi*; want ofschoon de Staten-overzetting de laatst aangehaalde plaats ook zoo overzet, vertaalt die echter Mark. IX: 41: *omdat gy discipelen Christi zyt*. Evenzeer heeft hij, Hand. X: 22*b*, καὶ ἀκοῦσαι ῥήματα παρὰ σοῦ getrouw vertaald: *ende u hooren spreken*. Nog letterlijker zeker heeft de Engelsche overzetting *and to hear words of thee*; VAN DER PALM wel duidelijker, maar toch minder

getrouw: *om van u te hooren hetgeen gij in last hebt;* terwijl dit vooral ook geldt omtrent onze Staten-vertaling: *en dat hij van u woorden der zaligheid zoude hooren.*

Even zoo is het ook 2 Petr. III: 6, waar de laatstgenoemde overzetting meer geeft dan er eigenlijk in het oorspronkelijke staat. Daar immers leest men niet, dat de wereld *met het water van den zondvloed* overstroomd is, maar slechts, zoo als FAUKELIUS het heeft overgebragt, *met water.*

Had de oude vertaling een woord opgenomen, hetwelk noodzakelijk vereischt werd, om de ware meening te vatten, zoo als b. v. Johan. X: 14 het woord *schapen*, en aan het slot van Hebr. XII: 24 het woord *bloed;* FAUKELIUS behield het: maar vermits het niet in den grondtekst gevonden werd, liet hij het zorgvuldig met cursieve letters drukken, om daarmede te kennen te geven, dat hij het er als in parenthesis had bijgevoegd.

Minder gelukkig volgde hij echter de Oude overzetting, wanneer hij Rom. IX: 5 schreef: *God overal te prijzen.*

Geheel overeenkomstig het taal-eigen, de woordvoeging en de kracht van het Grieksch des N. T. vertaalt hij Hand. IX: 2 *eenigen van deze leere*, waarin hij de oude vertaling niet blindelings volgt, blijkens zijne aan den kant geplaatste Grammatikale aanteekening nopens den zin van het woord ὁδὸς, hetwelk, zoo als hij toestemt, wel *weg* beteekent,

doch eene Hebreeuwsche manier van spreken is, om daardoor *secte*, *leer* of *religie* aan te duiden; 1 Kor. XIV: 18. *Ik dancke mynen God, dat ik meer met* (*vreemde*) *talen spreecke, dan ghy allen;* hetgeen met het taal-eigen beter strookt dan, zoo als in onze Staten-overzetting gelezen wordt: *Ik danke God, dat ik meer* (*vreemde*) *talen spreke, dan gij allen.* — Tit. III: 15. *Allen die met mij zijn, groeten u.* Gelijk reeds lang vóór de Nederd. de Engelsche vertaling de oorspronkelijke woorden dus had zamengevoogd, en ook VAN DER PALM ze thans in dier voege heeft verbonden; waardoor zij alzoo den zin duidelijker uitdrukken, dan onze Staten-overzetters gedaan hebben met de zegswijze: *Die met mij zijn, groeten u allen.* — Luk. I: 19: *ende u deze goede boodschap te verkondigen.* 1 Petr. I: 25*b*: En dit is het woord, dat onder u als *een vrolicke* (*blyde*) *boodschap verkondight is.* Hand. V: 42: *te prediken het Euangelium van J. C.* Hand. VIII: 35: *predickte hem het Euangelium van J.* In alle welke plaatsen de eigenaardige kracht van het werkwoord εὐαγγελίζομαι behouden is, welke ook de Oude overzetting had uitgedrukt, door namelijk het Grieksche woord in onze taal over te nemen, waar wij althans Luk. I: 19 lezen: *ende dy dit te euangelizeren*, en Hand. V: 42: *ende te euangelizeren Jesum Christum;* naardien toch het werkwoord *verkondigen*, in onze Staten-overzetting gebezigd, te flaauw is om de volle

en eigendommelijke beteekenis van εὐαγγελίζεσθαι aan te duiden (1).

Doch gaan wij verder, en laat ons zien: waarin hij al van de destijds gebruikte Nederd. overzetting afweek, en door de Staten-vertaling nu eens gevolgd, dan weder verlaten werd.

Zal ik het doen opmerken, hoe het voegwoord καὶ, zoowel in onze Gewone als in de Oude overzetting, meest overal door *en*, maar daarentegen door FAUKELIUS, even als door onzen jongsten Nederl. Bijbeltolk, zeer dikwijls door *maar* is overgezet? Ik wil dan slechts verwijzen naar Mark. IV: 32*a*, Luk, I: 60*a*, VIII: 56*m* en XXIV: 31*m*; om terstond meer belangrijke bijzonderheden, als proeven van verschil, te kunnen bijbrengen.

Zoo b. v. heeft hij Matth. V: 9 εἰρηνοποιοὶ in plaats van *vreedtsamen*, vertaald door *vredemakers*. Reeds de Eng. vertaling had *peacemakers*.

---

(1) Op sommige plaatsen evenwel heeft FAUKELIUS het werkwoord εὐαγγελίζεσθαι ook slechts blootelijk door *verkondigen* overgezet, zoo als b. v. Luk. II: 10. Rom. X: 15 en elders. Doch deze ongelijkheid bespeuren wij insgelijks in de oude Ned. Overzetting, wanneer wij de boven aangehaalde plaatsen, Luk. I: 19 en Hand. V: 42 slechts vergelijken met Hand. VIII: 35 en 1 Petr. I: 25, waar het vroeger gebruikte *euangelizéren* almede door het woord *verkondigen* vervangen wordt. Zelfs bij VAN DER PALM, die de kracht van het Gricksche woord anders ook overal heeft doen gevoelen, ontdekt men op de laatst bijgebragte plaats hetzelfde verschijnsel.

Hand. I: 26 zet hij *καὶ συγκατεψηφίσθη μετὰ τ. λ.* over door: *ende hy wert met ghemeyne bewilliginghe toegheordent* (of toegevoegd) *tot de elf Apostelen.* Hij verwerpt alzoo het vroeger gebezigde woord *verkiezen*, ofschoon dit later door onze Staten-overzetters weder werd aangenomen, en had ten dezen aanzien dus dezelfde zienswijze als VAN VOORST (*Animadverss. de usu verbor. comp. in N. T. Spec.* I. p. 70), VAN HENGEL (*Annot. in loca nonnulla N. T.* p. 100) en ADRIANI (*Opheldering van eenige Bijbelplaatsen*, bl. 17), oordeelende dat verkiezing niet meer te pas kwam, waar de keus reeds door het lot beslist was, maar wel de plegtige toewijding of ordening. — Volgens FAUKELIUS moest ook Hand. IX: 22 *καὶ συνέχυνε τοὺς Ἰουδαίους* niet vertaald worden: *ende beroerde de Joden*, maar: *en maeckte de Joden beschaemt.* In de Staten-overzetting leest men: *en overtuigde de Joden;* zoo ook bij VAN DER PALM. Doch volgens de erkentenis van dezen Hoogleeraar lag in het oorspronkelijke Grieksche woord de beteekenis, die FAUKELIUS er hier aan hecht. Reeds de Eng. overzetting had: *and he confounded.* Zoo ook vertaalde hij Hand. XVIII: 4 ἔπειθέ τε Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας niet: *ende vermaende beyde Joden ende Griecken*, maar: *ende overrede beyde Joden ende Griecken.* De Staten-overzetting stelde er voor in plaats: *hij beweegde (tot het geloof) Joden en Grieken;* terwijl VAN DER PALM hem eenigzins na-

dert, door het oorspronkelijke dus te vertolken: *en poogde Joden en Grieken te overreden.*

Geheel eenstemmig met den genoemden Hoogl. vertaalde FAUKELIUS Hand. XXVIII: 23 *πείθων τε αὐτοὺς*, *ende poogde haer te overreden.* De Oude overzetting heeft: *ende bewees hen;* de Staten-vertaling: *en poogde hen te bewegen* (1). Filipp. I: 23 leest men in de Oude overzetting: *begheerende te verscheyden (van den ligchame);* bij FAUKELIUS: *om te verhuysen;* in de Staten-vertaling: *om ontbonden te worden;* en bij VAN DER PALM, *om te verscheiden;* die daarbij te regt aanmerkt, dat er in het Grieksch niet staat, *ontbonden worden*, maar *te ontbinden*, *los te maken*, d. i. *te vertrekken;* onverschillig, of men deze spreekwijze afleide van het losmaken der touwen, bij het vertrekken der schepen, dan wel bij het opbreken der tenten, ten einde naar elders te verhuizen.

Hebr. X: 23. Oude Overzett.: *Laet ons eene*

(1) De eenige plaats, waar de *oude* en *nieuwe* (of Staten-) *overzetting*, FAUKELIUS en VAN DER PALM in de opgave der beteekenis van het werkwoord *πείθειν* met elkander letterlijk overeenkomen, is 2 Kor. V: 11, waar allen *ἀνθρώπους πείθομεν* overzetten *wij bewegen de menschen tot het geloof.* Alleen heeft de laatstgenoemde de woorden *tot het geloof* tusschen [ ] gezet, om daarmede aan te duiden, dat zij in het oorspronkelijke niet gevonden worden. Het bevreemdt mij nog al, dat FAUKELIUS hier *πείθομεν* niet op gelijke wijze heeft overgebragt, als hij zulks reeds Hand. XVIII: 4 of Hand. XXVIII: 23 gedaan had; te meer, wijl de Engelsche Overzetting hem hierin was voorgegaan.

onbeweghelicke belydinghe der hope houden. FAUKELIUS: *Laet ons de belydenisse onser hope (vast)-houden sonder wankelen.* Ook de Eng. Overzett. heeft: *without wavering.* De Staten-overzett. en VAN DER PALM verbinden ἀκλινῆ weder met τὴν ὁμολογίαν τῆς ἐλπίδος, en vertalen alzoo: *de onwankelbare belijdenis.*

Verlangt men nog eenige proeven ten bewijze, hoezeer FAUKELIUS er zich op toelegde, om toch den zin van het oorspronkelijke zoo duidelijk mogelijk op te geven, ik wil dan al verder de aandacht vestigen op zijne invulling van sommige woorden en zinsneden in zijne vertaling, om die alzoo voor den Nederl. lezer regt verstaanbaar te maken. Bij voorkeur zal ik echter soodanige plaatsen bijbrengen, alwaar in de Oude Overzetting of volstrekt geene, of althans eene andere, niet altijd even juiste invulling gevonden wordt.

Tot de eerste soort breng ik Hand. IX: 36. *Tabitha, 't welcke (in de Grieksche sprake) is te zegghen Dorcas.* — Hand. XV: 36. *Laet ons wederkeeren ende onse Broederen besoecken in allen de steden, daer wy het woordt des Heeren verkondight hebben (om te weten) hoe sy haer hebben.* — Filipp. I: 15. *Ende sommigen wel ('t is waer) prediken,* enz. — Koloss. III: 25. *Maer wie (yemandt) onrecht doet, die sal ontfanghen het onregt, dat hy sal hebben ghedaen, ende daer en is (by Godt) gheen uytneminghe der personen.*

Ten aanzien van de andere soort wil ik ook slechts een viertal bewijzen bijbrengen.

Rom. XII: 6, 7 en 8 las men in Oude Overzett.: *Hebbende dan verscheyden gaven, na de ghenade, die ons gegeven is: hetzy prophetie (propheteert) na de mate des geloofs; hetzy bedieninghe (oefent u) in het bedienen: hetzy die leert, in het leeren; hetzy die vermaent, in 't vermaenen; die geeft, in eenvoudicheyt; die regeert, in neerstigheyt; die barmhertigheyt doet, in blymoedigheyt.* Bij FAUKELIUS: *Hebbende dan verscheyden ghenadegiften na de ghenade, die ons ghegheven is, hetzy prophetie (laet ons propheteeren) na de mate des gheloofs; hetzy bedieninghe (laet ons ons ampt) bedienen; Is 't dat yemandt leert (dat hy hem oefene) in 't leeren; is 't, dat yemandt vermaent, (dat hy hem bezig houde) in 't vermaenen; die mededeylt (dat hy dat doe) in eenvoudigheydt; regeert yemandt, (dat het zy) met naerstigheydt; doet yemandt barmhertigheyt (dat hy dat doe) met blymoedigheydt.* — Filipp. III: 11 had de Oude overzetting ingevuld: (*Bezoekende*) *of ick*, enz. FAUKELIUS: (*Beproevende*) *of ick eenichsins tot de opstandinghe der dooden kommen mochte.* — Koloss. II: 23^b, de Oude overzetting: (*maer zyn*) *van geender weerden* (*ende dienen*) *tot de dinghen, daer het vleesch mede vervult wordt.* FAUKELIUS: (*maer en zyn doch*) *van gheener weerde*, (*als die daer*) *tot versadinghe des*

vleesches (*dienen*). — 1 Johan. II: 19*b*: *Maer* (*het is geschiet*) *omdat sy*, enz. FAUKELIUS: *Maer* (*sy syn van ons uytghegaen*) *opdat sy openbaer souden worden, dat sy niet alle uyt ons en syn.*

Ook ten aanzien van de verdeeling der kapittels en verzen bestaat er nog al eenig verschil tusschen de Oude overzetting, FAUKELIUS en de Staten-vertaling. Ik wil slechts eenige plaatsen tot bewijzen aanvoeren; doch die ons tevens, zoo ik vertrouw, zullen overtuigen, dat hij de zinsneden der Heilige Schrijvers hier en daar al zeer gelukkig heeft afgedeeld. B. v. 2 Kor. VI heeft in de Oude overzetting slechts 18 verzen en eindigt met de woorden: *Ende iek sal ulieden tot eenen Vader wesen, ende ghy sult my tot sonen en dochters wesen, seyt de Heere almæchtich.* Even zoo is het in onze gewone Bijbel-vertaling. Doch FAUKELIUS heeft hetgeen in deze beide overzettingen als het begin van het volgende Hoofdstuk (VII) voorkomt, hier nog bijgevoegd. Bij hem bestaat dus 2 Kor. VI uit 19 verzen en besluit mitsdien op deze wijze: *dewyl wy dese beloften hebben, ghelieſden! laet ons ons selven reynigen van alle besmettinghe des vleesches en des gheestes, volbrengende de heyligh-makinge in de vreese Godts.*

Op gelijke wijze is het gesteld met Koloss. III. Dit had in de Oude overzetting slechts 25 verzen; terwijl het 1ste van het IVde Hoofdstuk aldaar dan

dus aanving: *Ghy Heeren, doet uwen dienstknechten recht ende gelyck, dewyl ghylieden weet, dat ghy ook eenen Heer in de hemelen hebt.* FAUKELIUS echter meende dat deze woorden nog tot het voorgaande behoorden en besloot alzoo het IIIde Hoofdstuk met een 26ste vers, hetwelk hij dus vertaalde: *Ghy Heeren, bewyst ook uwen knechten wat recht ende ghelyck is; wetende, dat ghy ook eenen Heer in de hemelen hebt.* Waren onze Staten-overzetters door het besluit der Dordrechtsche Synode niet gebonden geweest, om de bestaande verdeeling te behouden, zij zouden dan, gelijk ik vermoede, ongetwijfeld aan deze afscheiding hunnen bijval geschonken hebben, daar het toch bij de eerste lezing der woorden in derzelver zamenhang aan elk blijken moet, dat het zoo even bijgebragte nog behoort tot de bijzondere vermaningen, die in het slot van het IIIde Hoofdstuk aan lieden van verschillende standen en betrekkingen gegeven worden; terwijl de Apostel vervolgens (Hoofdst. IV: 2 naar onze gewone afdeeling) de Kolossers weder in het algemeen begint toe te spreken.

Reeds boven is het opgemerkt, dat de Nederlandsche vlugtelingen, die in 1556 te Embden het N. T. uit het oorspronkelijke in het Nederduitsch overbragten, hetzelve in verzen verdeelden naar het exemplaar, hetwelk ten jare 1551 door HENR. STEPHANUS in de Grieksche en Latijnsche talen was uitgegeven. Dat deze verzen-verdeeling hier en

daar wel iets te wenschen over liet, zal niemand bevreemden, die weet hoe dezelve door ROBERT STEPHANUS onder veel afleiding, ja als ter loops, is tot stand gebragt (1). Geen wonder is het dan ook, dat FAUKELIUS er nu en dan van afweek. Of hij dit echter overal te regt deed, althans, door zijne verbindingen en afscheidingen, den zin der woorden op alle plaatsen meer duidelijk maakte, zou ik niet durven beweren. Ziet hier enkele proeven, waaruit ieder moge oordeelen.

Wat in de Oude overzetting, en in navolging van deze ook in de Staten-vertaling, Joh. IX: 35 en 36 gelezen wordt, trekt hij alles te zamen, en maakt bij hem den inhoud uit slechts van het 35ste vers.

Even zoo is het met hetgeen in de gezegde overzettingen Joh. XII: 10 en 11 wordt aangetroffen. Dit kwam FAUKELIUS voor, zóó naauw onderling zamen te hangen, dat hij het alles in het 10de vers vereenigde; gelijk hij al verder Joh. XX: 30 en 31 der vroegere overzetting te zamen trok, zoodat het genoemde Hoofdstuk in zijne uitgave slechts 30 verzen telt.

---

(1) In de Voorrede van de *Concordantiae Graec.-Lat. in N. T. apud Stephanum* 1600, zegt HENR. STEPHANUS van zijnen vader: »quod Lutetia Lugdunum petens, hanc, qua de »agitur, capitis cujusque catacopen confecit, et quidem »magnam ejus, inter equitandum, partem." Hetgeen men echter wel niet naar de letter, maar zeker onder eenige nadere bepalingen zal moeten opvatten.

Het zoo even aangevoerde laat zich beter vereenigen, dan hetgeen in de Oude overzetting en ook in onze Staten-vertaling gevonden wordt Rom. VII: 25 en 26, al hetwelk hij tot één vers (25) gebragt heeft. Voegzamer toch had hij dan het 25ste vers bij het 24ste kunnen voegen; gelijk hij trouwens zelf door eenig bijgebragt teeken duidelijk te kennen geeft, dat de woorden: »Ik ellendigh mensche! »wie sal my verlossen van dit ligchaam des doodts! »Ick dancke Godt door Jesum Christum onsen Heere," ten naauwste onderling zamenhangen.

Doch niet altijd trok hij een paar verzen te zamen. Hij splitste ook wel eens, hetgeen hij in de Oude overzetting vereenigd vond. B. v. Joh. XIX: 24 lezen wij daar: »Soo seyden sy tot malkanderen: Laet »ons hem niet scheyden: maer laet ons daer over »loten, wiens hy wesen sal. Opdat de Schrift ver»vult werde, die daer seydt: Sy hebben myne »kleederen onder hen ghedeilt, ende op myne klee»dinghe hebben sy het lot gheworpen. Dit deden »dan de krychsknechten." FAUKELIUS echter maakte hiervan twee verzen, in dezer voege: vs. 24: »Doe »spraken sy onder malcanderen, laet ons hem niet »in stucken snyden, opdat de Schrift vervult werde »die daer segt:" vs. 25: »Sy hebben myne klee»deren onder hen ghedeilt, ende over myn kleedt »hebben sy het lot gheworpen. Dit deden dan »de kryghsknechten." Waarbij ieder tevens bemerkt, dat hij in het 24ste vers de woorden ἀλλὰ

λάγομεν περὶ αὐτοῦ, τίνος ἔξαι verzuimd heeft te vertalen.

En even zoo is het ook 2 Kor. XI: 21, waar het genoemde vers in de Oude overzetting dus luidt: »Ick spreke na der oneeren: alsof wy kranck ghe»weest hadden: Maer waer in yemant wil stout zyn, »(ick spreke in onwysheyt) daer in wil ick oock »stout zyn;" terwijl men daarentegen bij FAUKELIUS de volgende indeeling aantreft, vs. 21: »Ick spreke »na der oneeren, jae alsof wy swaeck waren ge»weest;" vs. 22: »Jae, waer in yemandt stout wil »zyn (ick spreke in onwysheydt) daer in wil ick »oock stout zyn."

Wanneer wij ons nu al het tot dus verre medegedeelde nopens 's mans vertaling voor den geest brengen, zoo zal het ons niet bevreemden, dat SIXTINUS AMAMA, die in 1625 eene verbeterde uitgave des Bijbels bezorgde, voor de Schriften van het N. T. geene betere overzetting, dan die van onzen FAUKELIUS wist te kiezen, en deze daarom ook in zijne uitgave opnam. Wat meer is, men hoore den genoemden Hoogleeraar in zijn Voorberigt aan den lezer het volgende getuigen: »In dit gansche werk »en is niet van my geschiedt, 't welck yemanden »eenighe reghtveerdige oorsaecke can geven van be»rispinge, gelyck dan oock over hetselvige, en noch »meer, voor my gedaen heeft, in de Oversettinge »ende Annotatie des N. T., de eerwaardige, god»salige ende zeer geleerde D. HERMANNUS FAUKE-

» LIUS, S. G. wiens oversettinge oock in dese Editie » in het N. T. gevolgt is, *alsoo deselvige veel » correcter is als de oude, ende van veele seer » begeert, eude gepresen. wordt.*"

Eene lofspraak voorzeker hoogst vereerend en van uitnemend gewigt, inzonderheid van wege den persoon, uit wiens pen dezelve vloeide. Want wie was uit hoofde zijner diepe taalkennis meer bevoegd, om over de deugdelijkheid dezer vertaling te oordeelen, dan juist een AMAMA, die in zijne Bijbelsche conferentie de oude Nederd. overzetting des Bijbels met de beste oude vertalingen vergeleken had, ja nog wel bepaaldelijk met die overzettingen, welke ik vroeger als de gidsen heb opgegeven, die waarschijnlijk ook door FAUKELIUS zullen zijn geraadpleegd; te weten met de *Latijnsche* van PAGNINUS, van *Zurich*, van JUNIUS en TREMELLIUS, als ook met de *Fransche* van *Genève*, de *Hoogduitsche* van PISCATOR, de *Spaansche* van DE VALERA, de *Italiaansche* van DIODATUS, de *Engelsche* en anderen. En wie was tevens onpartijdiger dan de man, die zeker geene bijzondere genegenheid voor de Contra-Remonstranten zal gekoesterd hebben, aangezien deze in 1616 alles hadden in het werk gesteld, om zijne benoeming tot Hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal, aan de Franeker Hoogeschool, in de plaats van DRUSIUS, ware het mogelijk, te verhinderen; die althans deswegens niet blindelings zal zijn vooringenomen geweest met den arbeid van

onzen FAUKELIUS, wien de geschiedenis van de jaren 1618 en 1619 als een' ijverig bestrijder der leerbegrippen van ARMINIUS had doen kennen; en mitsdien ook als in geenen deele tot de lofredenaars van DRUSIUS, AMAMA's voorganger en hooggeschatten leermeester, behoorde.

Misschien was ik reeds al te uitvoerig in het bijbrengen van proeven, die ons FAUKEL's taalkundige verdiensten met opzigt tot de Schriften des N. T. konden leeren kennen. Onverwijld ga ik dan over, om mijne lezers ook met zijne Oostersche taalkennis bekend te maken, en wel bepaaldelijk met hetgeen hij gedaan heeft ter bevordering van eene juiste overzetting van de *geschiedkundige boeken des Ouden Verbonds.*

Het is bekend, dat het met de beoefening der Hebreeuwsche en andere Oostersche talen bij de Christenen in de Middel-eeuwen al zeer slecht gesteld was. Derzelver verwaarloozing duurde voort tot het begin der 16de eeuw, toen de pogingen van eenen REUCHLIN, om ten dezen aanzien eene gunstige verandering te bewerkstelligen, niet zonder vrucht bleven; waartoe vooral veel zal hebben medegewerkt zijne Hebreeuwsche Spraakkunst, die in 1506 in het licht verscheen,

Ook in de Nederlanden ontwaakte de zucht voor de kennis der Hebreeuwsche en aanverwante talen; die vooral ten krachtigste werd aangewakkerd, toen ERASMUS te Leuven een *Collegium Trilingue* stichtte.

Ja, in de eerste helft der 16de eeuw zag men reeds den Amsterdamschen Rector, JOHANNES SARTORIUS, aldaar boven de toenmalige Waag, met toestemming der Regering, openbare lessen in het Hebreeuwsch geven (1); terwijl in den loop dier eeuw de Oostersche Letterkunde, niet zonder eenigen lof en bijval, aan de Leidsche Hoogeschool onderwezen werd, door de Hoogleeraren CASPAR DE (of VAN) GENDT, HERMAN RENECHERUS, JOHAN VAN DEN DRIESCHE (*Drusius*) en FRANCISCUS RAPHELENGIUS, die aldaar later door eenen THOMAS ERPENIUS, JACOBUS GOLIUS, ALLARDUS UCHTMANNUS, en meer andere beroemde mannen werden opgevolgd (2).

Doch, behoudens al het gezegde, zag het er toch, bij den aanvang der 17de eeuw, over het algemeen hier te lande niet zeer gunstig uit met de kennis en beoefening van het Hebreeuwsch. Van daar dat de Franeker Hoogleeraar SIXT. AMAMA in 1618 het volgende vertoog schreef: *Dissertatio, qua ostenditur, praecipuos Papismi errores ex ignorantia hebraismi et vulgata versione partim ortum, partim incrementum sumsisse*; om, ware het mogelijk, allen te overtuigen, dat de studie der Bijbeltalen een onmisbaar vereischte was in den waren

(1) WAGENAAR, *Beschrijving van Amsterdam*, D. VI. B. III., fol. uitg. bij YNTEMA en TIEBOEL, St. III. bl. 198.

(2) Men raadplege over deze mannen en derzelver verdiensten den Hoogl. SIEGENBEEK, in zijne *Gesch. der Leidsche Hoogeschool*, met de Toevoegsels en Bijlagen.

Godgeleerde. Vermits echter dit zijn geschrift niet aanstonds de gewenschte uitwerking had, liet hij er, ten jare 1624, op volgen zijne: *Paraenesis ad Synodos, episcopos et superintendentes Ecclesiarum Protestantium, de excitandis s. s. linguarum studiis.* Aanvankelijk bereikte hij hiermede zijn oogmerk, daar de Synode van Vriesland in den genoemden jare het mannelijk besluit nam, dat voortaan niemand tot een onderzoek, ten einde de waardigheid van Kandidaat der heilige bediening te bekomen, zoude worden toegelaten, tenzij hij, behalve de gewone getuigschriften, ook die van de Hoogleeraren in de Hebreeuwsche en Grieksche taal vertoonde, en tot de gemelde waardigheid niet bevorderd zou worden, zoo hij op de voorgestelde vragen er geene proeven van gaf, dat hij den grondtekst van het O. en N. Testament tamelijk verstond. Andere Provinciale Synoden volgden dit voorbeeld wel niet terstond, maar bepaalden toch, dat de Studenten in de Godgeleerdheid, vóór hunne toelating tot het Kandidaats-Examen voor de heilige bediening, verpligt zouden zijn, ook zoodanige getuigschriften over te leggen, waaruit bleek, dat zij goede vorderingen, zoo in de Hebreeuwsche als Grieksche taal, gemaakt hadden; tot dat men eindelijk alomme het noodzakelijke en hoogst weldadige van de verordening der Vriesche Synode inzag, en de onderscheidene Synoden der verschillende Gewesten het algemeene besluit namen, dat allen, die tot het

Kandidaatschap van het Leeraarambt wenschten bevorderd te worden, vóór het gewone onderzoek naar hunne Theologische bekwaamheden, aan de Klassen proeven zouden moeten geven van hunne kundigheden met opzigt tot de zoo even genoemde talen (1).

Zoodanige uitdrukkelijke bepalingen bestonden er niet, toen FAUKELIUS zich voor het werk der heilige bediening bereidde; maar hij besefte het, hoezeer de kennis der gezegde talen in den echten Godgeleerde niet kon gemist worden; en, al vindt men, bij gebrek aan geschiedkundige bescheiden, geen genoegzamen grond voor de gissing van den vaderlandschen Oudheidkundigen, W. TE WATER, dat namelijk FAUKELIUS, reeds als Student, aan de Gentsche School onderwijs in de Hebreeuwsche en aanverwante talen zou gegeven hebben (2); zoo mag men het nogtans wel als waarschijnlijk aannemen, dat hij door zijne kennis ten dezen opzigte boven anderen zal hebben uitgemunt. Ja, wanneer ik bemerk, dat er in een tijdsgewricht, toen AMAMA zijne luide klagten aanhief, nogtans te Middelburg, waar FAUKELIUS het Leeraar-ambt bediende, zelfs onder de voornaamste personen ettelijke gevonden werden, die het Hebreeuwsch verstonden, gelijk ons zulks aangaande JOHAN DE BRUNE, JOHAN BOREEL, ADAM BOREEL en meer anderen verhaald

(1) YPEIJ en DERMOUT, t. a. pl. D. II. bl. 302—304.
(2) Zie boven, bl. 194. (2).

wordt (1), dan komt de vraag bij mij op: zou hij het ook geweest zijn, die de lust voor de beoefening der Oostersche talen bij de genoemde mannen heeft opgewekt of versterkt? — althans die hen en anderen, door zijne raadgevingen, inlichtingen en teregtwijzingen, vaak zal hebben bijgestaan en voortgeholpen (2)? Doch hoe dit ook zij; hieromtrent kan er geen twijfel bestaan: of hij heeft zich onafgebroken met de studie der Oostersche talen bezig gehouden. Zelfs zijn laatste letterkundige arbeid was, zoo als wij vroeger gezien hebben, de overschrijving zijner vertaling van de geschiedkundige boeken des Ouden Verbonds.

Of hij zich nu hierdoor, als een groot Oostersch taalkundige heeft doen kennen, willen wij thans verder gaan onderzoeken. Evenwel, men houde daarbij onder het oog, dat wij hem altijd moeten

(1) DE LA RUE, *Gelett. Zeeland*, bl. 13, 20, 21, 296.

(2) Ik wil hiermede echter niets te kort doen aan de verdiensten van den geleerden Vlissingschen Predikant LUD. DE DIEU, die een beroemd Oosterling was, en zulks onder anderen ook bewees door de uitgave van zijn: *Compendium Gramm. Hebr.* in 1616, zijne *Grammatica Linguarum Orient. Hebraicae, Chaldaicae et Syriacae inter se collatarum* in 1628, en zijne *Rudimenta linguae Arabicae et Persicae* in 1648; want deze zal voorzeker door de genoemde handleidingen de beoefening der Oostersche talen grootelijks hebben bevorderd. Daar ik echter eenige aanzienlijken noemde, die in Middelburg woonachtig en met FAUKELIUS bekend waren, heb ik hier meer bepaaldelijk aan zijnen invloed op derzelver smaak en leiding gedacht.

beoordeelen naar den tijd, waarin hij leefde: dat hij mitsdien wellig geene kennis bezat van de Arabische en andere aanverwante Oostersche talen, en, bijaldien hij er zich al eenigermate in mogt geoefend hebben, dat hij er dan toch zeker niet aan dacht, om die met elkander in een zusterlijk verband te brengen, derzelver overeenkomst in alle de taaldeelen zorgvuldig gade te slaan, en zoo door onderlinge vergelijking de ware beteekenis van menig Hebreeuwsch woord uit te vorschen; want door zoo iets te veronderstellen, zou men hem ten onregte plaatsen op dat hooge standpunt, waartoe zich, eerst in het begin der 18de eeuw, de groote ALB. SCHULTENS wist te verheffen, die daardoor voor de Hebreeuwsche taalkunde een nieuw licht heeft ontstoken (1).

Beschouwen wij dus FAUKELIUS uitsluitend als kenner der Hebr. taal naar het licht van zijnen tijd, en zij het mij vergund tot dat einde eene reeks van plaatsen uit zijne geschreven vertaling van de geschiedkundige boeken des O. V. bij te brengen. Men zal er zich dan op nieuw van kunnen overtuigen, hoe hij ook bij dezen arbeid weder zelfstandig te werk ging, zich door geen gezag liet leiden, de verschillende Bijbel-vertalingen, die wij, als in zijne

(1) J. WILLMET, *Schets van den staat der Oostersche Litteratuur in Holland, in de 18de eeuw;* voorkomende in de *Werken van het Kon. Nederl. Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten*, D. II. bl. 154 en 155.

Bibliotheek aanwezig, vroeger hebben opgegeven (waarbij wij hier nog te voegen hebben de *Biblia Hebr. cum interlineari interpretatione Latina* XANTIS PAGNINI, *ex officina Plantiniana* RAPHELENGII (*L. B.*), *1618*), zorgvuldig vergeleek, en steeds dat spoor volgde, waarop zijne eigene taalkennis hem voorlichtte. Daarbij vergete men niet, dat er destijds nog geene oorspronkelijke Nederd. overzetting van het O. T. bestond; vermits men zich tot hiertoe met vertalingen van vertalingen had beholpen. Zoo was het met den eersten volledigen Nederduitschen Bijbel, die in 1526 bij JACOB VAN LIESVELDT te Antwerpen uitkwam, waar men, van Genesis tot het Hooglied, LUTHERS overzetting en voor de overige boeken des O. T., de vertaling van de *vulgata*, voornamelijk uit den Keulschen Bijbel, had overgenomen. Even zoo was het gesteld met den Nederduitschen Bijbel, die in 1556 te Embden bij STEVEN MIERDMAN en JAN GHEYLLIAERT gedrukt werd; in welken men, van Genesis tot Job, de vertaling der Liesveldtsche uitgave en dus eigenlijk die van LUTHER weder aantrof; hoewel eenigzins verbeterd naar de overzetting der Zwitsersche Kerk van Zurich, welke laatste men trouwens geheel gevolgd had van de Psalmen tot aan Maleachi toe. En toen een weinig later, namelijk in 1562, weder te Embden eene nieuwe Bijbel-uitgave in het licht verscheen bij GELLIUS CTEMATIUS, werd, wat het O. T. betreft, wel niet de vertaling der zoo aanstonds vermelde

uitgave van 1556, overgenomen, maar het bleef toch altoos eene overzetting der vertaling van LUTHER, hoewel thans vergeleken met die van SANCTES PAGNINUS, van MUNSTERUS, van *Zurich* en vooral van *Genève* (1).

Ofschoon nu FAUKELIUS ook deze, uit andere vertalingen ontleende Nederduitsche overzettingen, waarvan reeds vóór het begin der 17de eeuw vele uitgaven bestonden, vlijtig en onpartijdig raadpleegde, was het echter de Hebreeuwsche tekst, dien hij tot grondslag zijner vertaling legde. Wat hij in het oorspronkelijke vond, dat wenschte hij, zoo getrouw mogelijk in zijne moederspraak over te brengen. Ja, hij beijverde zich, om aan getrouwheid duidelijkheid te paren, en, zonder aan zijne vertaling de Oostersche tint te onthouden, zorgde hij tevens voor de inachtneming van het Nederduitsche taal-eigen; wat meer is, hier en daar bespeurt men zelfs eene verrassende overeenkomst tusschen zijnen arbeid en dien van onzen beroemden laatsten Nederlandschen Bijbelvertaler.

Dan ter zake, en oordeele een ieder uit de volgende proeven!

Hij vertaalt bij voorbeeld: Genesis XVIII: 7. » Ende Abraham . . . . . nam een kalf, dat » *malts* ende goedt was." — VAN DER PALM: » En Abraham . . . . . nam een kalf, *malsch*

(1) LE LONG, *Boekzaal* enz. bl. 563, 703, 718—721.

»en goed." De Oude Nederd. overzetting had: »een *fyn* goed kalf," en in navolging van deze leest men ook in de Staten-vertaling: »een kalf »*teeder* ende goed;" terwijl elk ziet, dat de woorden *fijn* en *teeder* hier niet zoo zeer voegen, als wel het woord *malsch*.

Gen. XX: 9. »Du hebst sulcke wercken met »my gedaen, die *het niet en betaemt te doen*." — VAN DER PALM: »Gij hebt daden bij mij gepleegd, »die *niet behooren gedaan te worden*." — Beide zegswijzen leveren buiten twijfel eenen beteren zin op, dan de Oude Nederd. vertaling met deze woorden: »Ghy hebt met my gehandelt, *niet als men* »*handelen sal*" (waar het germanismie der overzettingen van LUTHER en PISCATOR: »Du hast mit »mir gehandelt, nicht wie man handeln sol," letterlijk is overgenomen), en de Staten-overzetting, waar wij dus lezen: »Gij hebt daden met mij ge»daan, die *niet souden gedaan worden*."

Gen. XX: 15. »Sie myn landt staet voor dy »open." Zoo ook de Oude overzetting en VAN DER PALM overeenkomstig ons spraakgebruik, terwijl daarentegen de Staten-vertaling het Hebraisme heeft behouden in de uitdrukking: « Ziet, mijn land is »voor uw aangezichte."

Gen. XXI: 6. »Alle, die dit hooren, *sullen* »*my toelachen*." — VAN DER PALM: »elk, die het »hoort, *zal mij toelagchen*." — De Oude overzetting had: »want wie het hooren sal, die *sal*

» *myner laghen*;" geheel in navolging van PISCATOR, die vertaald had: » wer es hören wird, der wird » meiner lachen." — De Staten-overzetting heeft eenigzins dubbelzinnig: « al die het hoort, *zal met* » *my lacchen*."

Gen. XLIII: 34. » Ende sy droncken ende *wa-* » *ren vroylick met hem*." — Ook VAN DER PALM vertaalde: » en zij dronken en *maakten zich vrolijk* » *met hem*." Beide drukten op die wijze de ware meening van het oorspronkelijke uit. Onze Staten-Overzetters deden dit minder gelukkig, omdat zij zich al te angstvallig aan de oorspronkelijke woorden hielden, door te schrijven: « en zij dronken en » *werden dronken met hem*," waarin zij echter het voetspoor van LUTHER en PISCATOR betraden, in wier vertalingen men ook las: » und sie truncken » und würden truncken mit ihm."

Exod. IV: 16 wordt het woord וְהוּא door sommigen beschouwd als ten onregte in den Hebr. tekst ingevoegd, daar het den zin eenigzins belemmert. De Grieksche overzetting althans schijnt het in haar handschrift niet gelezen te hebben. Ook LUTHER vertaalt slechts: » er sol dein mund seyn," en in de oude Nederd. overzetting leest men alleen: » Hy zal » dynen mont zyn." De Fransche vertaling heeft het in dezer voege eenigermate uitgedrukt: » *et ainsi* » il sera ta bouche." Op gelijke wijze deed het FAUKELIUS: » *alsoo* sal hy dy tot een mondt syn," alsmede VAN DER PALM, bij wien wij lezen: » *zoo* zal

» bij u (als) tot een mond zijn." Doch in onze gewone Staten-vertaling heeft men het genoemde Hebreeuwsche woord behouden en overgebragt door: » en het » *zal geschieden*," enz. hetgeen zeker de kracht der voorstelling niet bevordert.

Exod. XVII: 16. Deskundigen weten, dat de woorden in het oorspronkelijke zeer duister zijn, en men vaak onderscheidene kritische verbeteringen van deselve heeft voorgeslagen. Doch ook wanneer men de gewone lezing behoudt, zijn de vertalingen van dit vers nog zeer verschillende. Zoo leest men b. v. in die van LUTHER: » es ist ein Mahlzeichen » bey dem Stul des Herrn, das der Herr streiten » wird wider Amaleck von Kind zu Kindes Kinde." En in navolging van deze in de Oude Nederd. » het » is een litteecken by den stoel des Heeren, dat de » Heere stryden sal tegen Amaleck van kinde tot » kinds kinde;" FAUKELIUS daarentegen, het voetspoor van PISCATOR volgende, maar meer getrouw en naauwkeurig in de aanwijzing van hetgeen hij er tot regt verstand van den zin invoegt, vertolkt het oorspronkelijke aldus: » Daerom dat de handt » (des Hamalekiters gestreden heeft) teghen den » throon des Heeren; soo sal de Heere oorloge voe- » ren tegen den Hamalekiter van geslachte tot ge- » slachte." Nagenoeg in dier voege deed het ook VAN DER PALM, bij wien er staat: » Dewijl (zijne) » hand was tegen den troon des Heeren, zal de » oorlog des Heeren zijn tegen Amalek, van geslachte

» tot geslachte;" ofschoon deze Geleerde in eene Aanteekening nog eene andere vertaling als niet geheel onaannemelijk voorstelt. Doch hoe dit zij, zoo zal men aan de vertaling dezer woorden, gelijk die door FAUKELIUS en VAN DER PALM gegeven is, terstond een bepaald en duidelijk denkbeeld hechten, hetgeen ik vermoede, dat het geval niet zal zijn met de woorden in onze gewone Staten-overzetting: » dewyl de hant op den throon des Heeren is."

Exod. XXIII: 2 wordt gesproken van de pligten der Regters, en is de vertaling van FAUKELIUS, mijns inziens, verstaanbaarder dan die der Staten-overzetting. Dus lees ik in zijn handschrift: » Du » en salst de menichte niet volgen, om quaedt (te » doen), noch antwoorden in een gericht-sake, dat » du naer de (meeste) menichte afwyckest, om (het » recht) te buygen." Onze gewone Bijbel-vertaling heeft: » Gy en sult de menighte tot boose saken niet » volgen: ende gy en sult niet spreken in eene twis» tige sake, dat gy u neyght na de menighte, om » (het recht) te buygen." Immers de uitdrukking: » gy zult niet spreken in eene twistige sake," zou men ligt zoo kunnen opvatten, als of men er hier tegen gewaarschuwd werd, om zich in eenigen twist te mengen; terwijl de zegswijze: » gy sult niet » antwoorden in een gericht-sake" enz., nader komt aan de ware meening der woorden, welke deze is: gij zult, bij het doen van uitspraak in eenige regtszaak, niet zien op de menigte of eenig uiterlijk aan-

zien; d. i. met andere bewoordingen: gij zult u bij het vellen van een vonnis, niet schikken naar het oordeel der volksmenigte, gij zult het regt niet buigen ten gevalle der magtigen. רַבִּים toch zoude ik, met VAN DER PALM, liefst door *magtigen*, *grooten* of *aanzienlijken* overzetten. Dit vordert, dunkt mij, de tegenstelling, want in het volgende (3de) vers wordt van den *geringe* of *arme* (דַּל) gesproken.

Deut. IV: 19b heeft onze Staten-overzetting: »de»welke de Heer uwe God allen volken onder den »ganschen hemel *heeft uytgedeylt.*" Deze volgde hierin PISCATOR's woorden: »welche der Herr dein »Gott ausgetheilt hat allen Völckern" enz., terwijl de Oude Nederd. Overzetting op het voetspoor van LUTHER's vertaling het oorspronkelijke dus had overgebragt: »welke de Heer dyn God *verordineerd* »*had* allen den volkeren" enz. Bij FAUKELIUS leest men: »dewyl de Heere dyn God, die allen volkeren »onder den hemel *gedeeld heeft.*" חָלַק komt in de laatste vertaling dus voor in den zin van *gemeen maken*, voor allen *daarstellen* of *scheppen*; waarom er dan ook in de Aanteekening op dit vers staat: »naedemael dat se" (te weten zon, maan en sterren) »geschapen zyn van God tot den dienst" enz. De uitdrukking: »want de Heer uw God heeft ze voor »alle volken geschapen;" of zoo als VAN DER PALM heeft: »*ten deele gegeven*", d. i. ten dienste ge-

» steld allen volken," ware zeker duidelijker geweest, doch, daar FAUKELIUS zich hier aan de oorspronkelijke beteekenis van het Hebr. woord wilde houden, verdient, mijns bedunkens, zijne vertaling de voorkeur boven onze gewone, daar men van de gemelde hemel-ligchamen niet wel zeggen kan, dat God die heeft uitgedeeld.

1 Sam. I: 16 vertaalt FAUKELIUS: » Acht toch » dyne dienstmaegdt niet voor *een ondeugend wyf*," even als VAN DER PALM, die echter het zachtere woord *vrouw* gebruikt. De Oudere Nederd. overzetting heeft »een loos wijf," die der Staten, *eene dochter Belials*.

1 Sam. I: 17 wijkt FAUKELIUS weder van de Oude Nederd. overzetting af, welke even als LUTHER en PISCATOR de toespraak van ELI aan HANNA dus vertolkte: » de God Israëls *sal* dy *geven* dyne bede," en daarin weder door de Staten-vertaling gevolgd werd, die het oorspronkelijke ook als eene stellige toezegging uitdrukte. Bij hem is het: » de God » Israëls *geve* dy dyne bede." Hij beschouwde het derhalve meer als een' godvruchtigen wensch, gelijk dit ook de meening is van VAN DER PALM en anderen.

1 Sam. II: 1 leest men in de Oude Nederd. overzetting, in die van LUTHER, alsmede in den Staten-Bijbel, en zelfs bij VAN DER PALM, dat Hanna's mond zich opende *over* hare vijanden. FAUKELIUS daarentegen, hier het voorbeeld van PISCATOR volgende, vertaalde: » myn mondt heeft sich wydt op-

»gedaen *tegen* myne vyanden," gelijk het later ook geschied is door VAN VLOTEN en MUNTINGHE (1). Dat de laatstgenoemde overzetting krachtiger is, gevoelt elk. Maar zou hij daarenboven hier ook niet eigenaardiger voegen, daar Hanna, die te midden van hare vroegere neêrslagtigheid immers altijd *over* hare vijanden had kunnen spreken, thans iets meer vermogt, nu zelfs, vol heilige geestdrift, haren mond *tegen* hare vijanden durfde openen?

1 Sam. II: 26, luidde volgens de Oude Nederd. overzetting, geheel overeenkomstig met die van LUTHER: »de jongeling Samuel ging ende nam toe, »ende was aangenaam by den Heer ende by de men»schen." Volgens de Staten-vertaling: »de jonge»ling Samuël nam toe ende wert groot ende aange»naam beyde by den Heere ende ook by de men»schen." FAUKELIUS grondige kennis van het Hebr. bewaarde hem voor den misslag, zoowel in de eene als in de andere vertaling begaan. Wetende, dat וְהָלֹךְ, vóór een ander werkwoord geplaatst, eene gedurige vermeerdering der zaak aanduidt, zag hij terstond in, dat PISCATOR het oorspronkelijke op goeden grond vertaald had: »Aber der Knabe Sa»muel ward immer grösser und angenehmer," en zette het mitsdien insgelijks in dezer voege over: « ondertusschen wert het jongsken Samuël *altyd* »*grooter ende aengenaemer*" (VAN DER PALM heeft

(1) *Geschied. der menschheid naar den Bijbel*, D. V. bl. 133.

gedurig grooter en aangenamer) »beyde by den »Heere ende by de menschen."

1 Sam. V: 4. De vertaling van dit vers in onze Staten-overzetting moge letterlijk zijn, zij is desniettemin zeer duister, want de eenvoudige Bijbellezer, wien het onbekend is, dat דָּגוֹן eenen *grooten visch* beteekent, en dat deze gedrogtelijke Afgod den romp van een' visch, maar het hoofd en de handen van een' mensch had, weet niet, hoe hij het vatten moet, dat Dagon ter aarde gestort is, zoo zelfs, dat zijn hoofd en handen een eindwegs zijn voortgerold, terwijl er tevens gezegd wordt, dat Dagon is blijven staan. Duidelijker is het dus, wanneer men den lezer doet gevoelen, dat hij, bij het laatste woord *Dagon*, bepaaldelijk denken moet aan den vischvormigen romp, weshalve deze dan was staande gebleven, terwijl hoofd en handen op den grond lagen. Tot regt verstand der zaak plaatste daarom PISCATOR in zijne vertaling de volgende opheldering tusschen twee haakjes: »nur allein der »Dagon [oder Fisch-Strunck] war an ihm überblie»ben," hetgeen FAUKELIUS kortheids-halve, en om alle verwarring in de opvatting van het woord *Dagon* voor te komen, slechts in dezer voege overbragt: »alleen de romp was van hem overgebleven."

1 Kon. XII: 31 heeft hij wel zoo vertaald, als of Jerobeam uit »de *geringsten* des volks" Priesters verkoren had, hetwelk, gelijk VAN DER PALM, in zijn' *Bijbel voor de Jeugd*, Stuk XIII. bl. 23, teregt

opmerkt, van 's mans voorzigtigheid en staatkunde niet te vermoeden was. Doch in zijne aanteekening op het genoemde vers zegt FAUKELIUS tevens, dat het Hebr.: *uyt den eynden des volks*, ook zoo kan worden opgevat, als of er door werd te kennen gegeven, dat Jerobeam: »*uyt allerlei soorten des* »*volks* Priesters verordent heeft, rycke en arme, »aensienlycke en verachtelycke menschen, als sy »maer sulcken waren, die hem behaegden ende »synen afval toestonden."

Doch ik mag niet voortgaan met nog meerdere proeven bij te brengen. Misschien heb ik zelfs van het geduld mijner lezers reeds te veel gevergd. Mogt het mij echter blijken, dat men nopens den arbeid, dien FAUKELIUS aan de vertaling en verklaring van het geschiedkundige gedeelte des O. V. besteed heeft, nog iets meer begeerde, welligt dat ik dan later, indien God mij het leven spaart en mijne overige bezigheden het toelaten, één der geschiedkundige boeken van het O. T. uitkieze, om dat in deszelfs geheel volgens de overzetting van FAUKELIUS mede te deelen, met vermelding tevens van de belangrijkste aanmerkingen, die er door zijne hand aan zijn toegevoegd, en die alsdan in eenige meer ontwikkelde bijzonderheden van zijne diepe taal-studie voor het licht zijner dagen nader zullen kunnen getuigen.

Thans besluit ik alzoo met de volgende algemeene opmerkingen.

Zoowel ten aanzien van het Oude als met opzigt tot het Nieuwe Testament heeft FAUKELIUS eene *vrij letterlijke* Vertaling geleverd. Met schroomvallige trouw heeft hij zich beijverd, om overal het oorspronkelijke geheel terug te geven. Van daar dan ook dat vele Hebreeuwsche en Hebreeuwsch-Grieksche spreekwijzen in zijne overzetting voorkomen, en men alomme bemerkt oude Oostersche oorkonden voor zich te hebben. Was het echter, dat het Nederduitsche taal-eigen alsmede de duidelijkheid eene kleine afwijking vorderden, dan zagen wij hem ook hieraan voldoen, en zijne vertaling werd er des te verstaanbaarder door, ja op sommige plaatsen zelfs schoon en krachtig. Voorts ontdekken wij ook, dat hij vroegere vertalingen met zorg en onpartijdigheid raadpleegde, en, ofschoon hij veelal de voorkeur gaf aan die van PISCATOR, dezelve nogtans niet uitsluitend volgde. Wat meer is, wij werden dikwijls verrast door eene gedeeltelijke of geheel letterlijke overeenstemming met onzen VAN DER PALM in de overbrenging van sommige woorden en volzinnen, waaruit men alzoo besluiten mag, dat deze arbeid van FAUKELIUS over het geheel nog beter zou zijn uitgevallen, indien hij beschenen ware geweest door het licht, hetwelk in lateren tijd over de gewijde Letterkunde is opgegaan.

Wat betreft de *aanteekeningen*, die hij tot toelichting van den tekst, aan denzelven heeft toegevoegd, deze zijn in zijne vertaling van het O. T.

menigvuldiger en uitvoeriger, dan in zijne overzetting van het N. V. Misschien beslaan zijne tijdrekenkundige aanmerkingen, en alle de zoodanige, die berekeningen van verschillenden aard bevatten, wel eene al te ruime plaats. Doch deze uitvoerigheid was een gevolg van 's mans groote naauwkeurigheid, die vooral hetgeen eenigzins ingewikkeld was, zoo gaarne tot in de geringste bijzonderheden behandelde. In het algemeen zijn zij echter zeer geschikt, om al het duistere wegens het spraakgebruik, de zeden en gewoonten van het Oosten voor ongeletterden genoegzaam op te helderen, of om hen met de afkomst, geaardheid en bedrijven der personen, alsmede met de ligging en gesteldheid der landen en steden, die genoemd worden, regt bekend te maken. De lof, eenen DRUSIUS en DE GROOT toegekend (1), dat zij de schriften der Rabbijnen minder, maar de Alexandrijnsche Grieksche Overzetting des O. V. meer dan de meeste andere uitleggers van hunnen tijd beoefenden, mag ook hem gegeven worden, want in zijne schriftelijke aanteekeningen op de geschiedkundige boeken des O. T. wordt de Grieksche overzetting meermalen aangehaald, maar zijn mij geene aanhalingen uit Rabbijnsche schriften voorgekomen: en zoo zij er al in mogen gevonden worden, zullen zij gewis uiterst

(1) YPEIJ en DERMOUT, t. a. pl. D. II. van de Aanteek. bl. 208 en 209.

zeldzaam zijn; hetgeen anders nog al te ligter kon geschied zijn, indien FAUKELIUS gemeend had, hieruit veel licht te kunnen scheppen, daar hij niet karig is in het bijbrengen van veelsoortige schrijvers, zoo als Auctores Classici, Kerkvaders, en meer anderen, die later geleefd hebben. Intusschen moet ik ook bekennen, dat zijne aanteekeningen op vele plaatsen, den stempel dragen van den geest zijner eeuw, zoodat hij b. v. dikwijls Messiaansche voorspellingen meent te vinden, waar men die volgens het algemeen oordeel van lateren tijd niet aantreft, of ook vaak, naar den polemischen smaak zijner dagen, het een en ander aanstipt, hetwelk dienen moet, om de gevoelens der Roomschgezinden, Doopsgezinden en Remonstranten te wederleggen. Doch desniettegenstaande meen ik het oordeel van de Heeren YPEIJ en DERMOUT (1) over de kantteekeningen van onze gewone overzetting ook op die van onzen FAUKELIUS te mogen toepassen, door te beweren: dat zij naar de denkwijze van den tijd, waarin zij zijn opgesteld, grooten lof verdienen wegens hare voortreffelijkheid, en dat zij hem wellig de meeste moeite zullen gekost hebben. Moge zelfs een voortgezet onderzoek naar derzelver juiste en eigene waarde mij tot het besluit voeren, dat men het bekende gezegde van EPISCOPIUS, nopens de toelichtende aanmerkingen van onzen Staten-

(1) t. a. pl. D. II. Van de Aanteek. bl. 261 en 262.

Bijbel, hier mag omkeeren en naar waarheid aangaande deze kan getuigen: »sunt mala, sunt quae» dam mediocria, sunt bona multa!"

Betrekkelijk de *taal en spelling*, die wij in de overzettingen van FAUKELIUS aantreffen, zij hier ten slotte nog opgemerkt, dat hij, die in 1617 het N. T. in het Nederduitsch uitgaf, in 1623 de overschrijving zijner vertaling van het O. T. voleindigde, en in 1625 stierf, zich natuurlijk niet kon binden aan de taalregelen, welke door de Overzetters van den Staten-Bijbel in 1628 te Leiden werden aangenomen (1). Hij ging dus hierin zijn' eigen' weg, en verried daarbij meermalen zijne Vlaamsche afkomst. Ten bewijze hiervan zij het genoeg slechts te herinneren, dat hij de woordjes *Du* en *Dy* en soortgelijke gebruikte, waarvoor reeds een ALDEGONDE zoo zeer geijverd had in zijne *Waerschouwinge aen den Christelycken Leser*, gedagteekend 18 Mei 1580 en geplaatst vóór *het Boek der Psalmen Davids*, door hem *uit de Hebreische spraecke in Nederduytschen dichte overgesett*, waar hij zich o. a. dus uitdrukt: »wy weten doch, dat onse voorvaders »voor tsestigh ofte tseventich jaren niet anders en »hebben ghesproken noch gheschreven (insonder»heyt sprekende God aen) dan *du hebst*, *du bist*, »*du salst*, *oft salt* ende diergelycken, ghelyck

(1) HINLOPEN, *Historie van de Nederl. Overzetting des Bijbels*, bl. 67, 68, 131, 133; en van de Bijlagen bl. 77 en verv.

» als alle de oude boeken met der handt geschreven, » so in Vlaenderen als in Brabandt ende elders wel » duydelyck te kennen gheven," welke spreekwijze ook door den Vlaamschen Edelman JAN UYTENHOVE steeds gebruikt was, zoo in zijne uitgave van *de Psalmen Davids in Nederlandischer sangsryme*, als in de bijgevoegde *Gesangen*, uitg. Lond. 1566. En dat er ten tijde van FAUKELIUS hier te lande nog onderscheidenen, zelfs sommige Remonstrantschgezinden, gevonden werden, die van deze oude manier van spreken en schrijven niet afkeerig waren, blijkt uit de gezangen, op last der Utrechtsche Synode van 1612 vervaardigd en in 1615 uitgegeven (1). Daarenboven ontdekt men bij hem eene groote gemeenzaamheid met de uitspraak en spelling, in Zeeland gebruikelijk. Zoo schreef hij b. v. overal *Hai*, *Heli*, *Hekron*, *Hammoniter*, *Hamaleck*, *Hengeddi*, *Hobed*, *Habadja* en daarentegen *eerlickheydt*, in plaats van *heerlijkheid*, *vroylyck* voor *vrolijk*.

Hier en daar stuit men op pleonasmen, b. v. op de uitdrukkingen *het doode aes* (Gen. XV: 11) en *goedgonstige weldadigheid* (Gen. XXI: 23, Deut. XXXIII: 8) of op vreemde zegswijzen, zoo als *rustet u* (Gen. XVIII: 4), *geschoffieerd had* (Gen.

(1) Men leze het belangrijk berigt aangaande dezelve van wijlen den Hoogl. HERINGA, in den *Kerkel. Raadvrager en Raadgever*, D. II. bl. 278—346

XXXIV: 5), *provande al op g' eten hadden* (Gen. XLIII: 2), en meer anderen.

Evenwel verdient het ook opmerking, dat FAUKELIUS op onderscheidene plaatsen vele verouderde woorden der vroegere Nederd. overzetting weggelaten en daarvoor andere gebruikt heeft, die destijds meer in zwang en dus ook verstaanbaarder waren. B. v. de gezegde overzetting had:

Deut. XXIII: 21. »Wanneer ghy den Heere, »dynen God een belofte doet, soo en sult dy het »niet *vertrekken* te houden;" en die der Staten: »wanneer gij den Heere, uwen God, eene gelofte »zult belooft hebben, gij en zult niet *vertrekken* »die te betalen."

Het werkwoord *vertrekken* was echter in de eerste helft der 17de eeuw, in de beteekenis, welke het oudtijds gehad had, te weten die van *uitstellen*, niet meer in gebruik en dus voor velen van zeer twijfelachtige beduidenis. Te regt bediende zich FAUKELIUS van het laatstgenoemde woord, schrijvende: »wanneer du den Heer dynen God eenighe »belofte salst hebben gedaen, du en salst niet *uit*»*stellen* die te betalen."

Nehem. XIII: 22. »Ick sprac totten Leviten, »dat sy quamen ende *wachten de poort*." Deze vertaling werd ook door de Staten-overzetting gevolgd, alwaar wij ingelijks lezen: »Ick seyde tot »de Leviten, dat sy souden *de poorten komen* »*wachten*." Doch de verouderde spreekwijze *de*

poorten wachten liet FAUKELIUS varen, en drukte het oorspronkelijke uit op eene wijze, die elk destijds gereedelijk verstond en ook nog voor ons regt verstaanbaar is, door te schrijven: »*de wacht aen* »*de poorten te houden.*" En om ook uit zijne vertaling van het N. T. een voorbeeld aan te voeren, verwijs ik slechts naar Mark. VI: 39, alwaar hij niet heeft, zoo als in onze Staten-overzetting voorkomt, dat de Heer gebood, de schare te doen nederzitten *bij weerdtschappen*, maar *bij tafelen*, d. i. zoo als hij aan den kant zegt: » by hoopen, zoo » velen als er aan een tafel pleegen te konnen zitten."

Ziet daar dan al wat ik aangaande HERMANNUS FAUKELIUS heb kunnen nasporen en eene openlijke vermelding niet onwaardig keurde. Strekke nu slechts de beschouwing van zijn nuttig leven, van zijn in vele opzigten lofwaardig karakter, en van zijnen verdienstelijken arbeid, om hem ook de achting der nakomelingschap te verzekeren, gelijk die zijner tijdgenooten hem in de ruimste mate ten deele viel. Bekleede hij alzoo in onze gedachte eene voorname plaats onder de vele voorname mannen, welke tijdens, of kort na de Hervorming, uit Vlaanderen zijn voortgekomen. Rangschikke Zeeland hem vrij onder zijne ijverigste en bekwaamste Godgeleerden bij den aanvang der 17de eeuw! Roeme geheel de Hervormde Kerk van Nederland zijne rustelooze bemoeijingen, om hare belangen, althans

naar zijne overtuiging, met mond en pen zoo krachtig te handhaven. En zij hij elken Leeraar, ja ieder Christen, tot een aanmoedigend voorbeeld, om in verschillende omstandigheden en betrekkingen met ijver en trouw te verrigten, wat, naar de inspraak des gewetens, pligt en roeping vorderen.

BIJLAGE A.

(Bl. 214.)

Eerweerde welgeleerde seer voorsienige
Lieve Broeder!

Alsoo wy verstaen, dat D. Arminius ende D. Uitenbogardus cum suis hare redenen, dienende tot bevestiginge van hare advisen, den heere advocaet Barnevelt hebben overgegeven, sonder daertoe versocht te syn, gelyc Uitenb. voornoemd D. Helmichio over weynich dagen verklaert hadde sulx haer voornemen te syn, seggende dat hen sulx was geraden; so syn D. Gomarus, D. Helmichius ende ic dese twee voorledene dagen tot Delf by malkanderen geweest, neffens de gedeputeerde van beyde Hollantsche Synoden, onder welcke D. Hermannus Gerardi tot Enckhuysen tegenwoordelyc mede is, ende hebben met malkanderen geconfereert eenige redenen, die ten deele by de broedera van Groeningen waren gestelt ende ons gecommuniceert, ten deele ooc by my gestelt. Ende wy hebben goet gevonden van deselve een beworp te maken om 't selve te communiceeren den anderen broederen, uit d'andere provincien, die in praeparatorio illo conventu syn geweest. Tot welcke eynde ons noodich dunck, dat wy, die eenstemmich geweest syn in onse advysen, voor den winter eens by een komen, om de redenen met gemeene toestemminge te stellen, ende te onderteecke-

nen, ende met eenen ons te beraetslagen, hoe wy 't met deselve onse redenen sullen maken, by so verre sy ons niet en worden afgevoordert, of wy ooc, sonder daertoe versocht te syn, deselve sullen overgeven, ofte niet, indien wy verstaen, dat de voorgemelde broederen so hebben gedaen met de hare. Tot dien eynde hebben wy goet gevonden de broederen uit d^e andere provincien, die in conventu illo supra dicto geweest syn, te bidden, dat sy beyde, ofte immers ten minsten eene van beyden, haer wouden laten vinden tot Amstelredam den 16 October, dat is van dinxdach toekomende in drie weken, des avents, tot Amstelredam ten huyse D. Helmichii, om des anderen daechs hierover met malkanderen te delibereren, ende met eenen in 't werc te stellen, 't gene noodich bevonden sal worden gedaen. Het sal uwe E. believen uwen Collegam in illo conventu, D. Brandium, hiervan te verwittigen, ende hem te raden, dat hy met uwe E. herewaerts wille komen, ofte immers, soo het beyden niet mogelyc en ware, gelyc ic vreese dat het U. E. overmits uwe indispositie (daervan hier de geruchten gaen, die ic hope meerder te syn als de waerheyt) niet wel gelegen syn sal: dat ten minsten een van beyden kome, met comissie ende authorizatie van synen adjunct, of collega. Hoewel wy liever hadden (waer 'et mogelyk) dat U. E. selve quame met uwen collega. Het schynt dat dese lieden met kracht een nieuwe belydinge der Kercken willen invoeren, ende dat sy voor hebben den gesontsten Martinisten, ende veelicht eenigen anderen secten, wat meer toe te geven ende te gemoete te gaen als voor desen geschiet is. Daeromme is het van nooden, dat wy malkanderen de hant bieden om sulcke veranderinge te beletten, ende ware tot dien eynde goet, dat men alle documenta Doctoris illius novi ἑτεροδιδασκαλίας

neerstich collecteerde om hem te confronteren, ende also te ontdecken, veelicht dat hy dan so vele adherenten niet en sal hebben als hy nu doet. Ic hebbe verstaen, dat hy aen D. Walaeum soude geschreven hebben, disquiri posse, an regeneratio sit electorum propria. Wilt eens by hem vernemen wat daervan sy, ende bescheet daervan medebrengen; et si quid aliud sit contra fidem orthodoxam ab ipso vel scriptum vel pronunciatum. Want het schynt dat men anders niet en sal konnen uitrichten in deser sake, ten sy dat wy hebben manifesta documenta, daermede hy moge overtuygt werden van nieuwe leeringe.

De doot D. Trelcatii vreesen wy, dat de schade aldaer sal vermeerderen. Wilt mede bedencken ende my met den eersten verwittigen wie gy soudt meynen dat best soude in syn plaetse tot de meeste stichtinge der Kercke mogen beroepen werden. Daar syn voorgeslagen D. Sibrandus Lubberti, Math. Martinius, die collega Piscatoris tot Herborn is geweest, ende nu onlancx tot Embden beroepen ad ministerium. Wilt my laten weten met den eersten an tibi notus sit et de meliori nota commendandus D. Gomarus ende (sic) valde commendatus. Syn ooc voorgestelt D. Molinaeus tot Parys ende D. Chamiërus mede in Vrancryc predikant. Maer t' huys komende hebbe verstaen, dat Molinaeus soude overleden syn, anders soude men veelicht tot hem wel de beste hope hebben, van syn beroep te bevoorderen, dewyl hy voor desen professor Philosophiae tot Leyden geweest. Dese syn voorgeslagen by degenen die 't geerne wel sagen der Ackadaemie tot Leyden, ende dien volgende met de Kercken hier te lande; hoewel Martinius alleen op de recommandatie D. Gomari is voorgeslagen, daerom ic verlange U. E. advys daervan te hebben. Vreesende d' een intusschen

dat de gene, die 't geerne tot eene veranderinge sou-den brengen, eenige andere sullen voorslaen; ende met name dien man, daervan in conventu nostro ooc questie viel, ofte in de hooch vermaerde Schole tot Harderwyc iemant syns gelycken. Hierop U. E. advys verwachtende bidde Got almachtich, dat de geruchten die wy hier hebben van U. E. sieckte valsch mogen syn, ofte immers dat wy wederomme beter tydingen van U. E. genesinge mogen krygen. Met grooter haeste 20 Septembr. 1607 te Dordrecht.

U. E. dienstwillige
JOH. BECIUS.

PROEVE VAN TOEZIGT

OP DEN

WANDEL DER PREDIKANTEN,

IN DEN AANVANG DER XVIIDE EEUW;

MEDEGEDEELD DOOR

J. BORSIUS.

Men bedriegt zich, wanneer men meent, dat in de XVIIde Eeuw schier uitsluitend op de *leer* en slechts weinig op het *leven* der Predikanten werd acht gegeven. Dat men althans in den aanvang dier eeuw, ook op hunnen wandel naauwkeurig lette, en dezulken, die regtmatige ergernis gaven, strengelijk censureerde, zou uit de Akten der voormalige Klasse van Walcheren, met meer dan één voorbeeld, kunnen worden bewezen. Wil men eene enkele proeve, waaruit men tevens zien kan, hoe elke Klasse zich de vrijheid veroorloofde, zoodanige bestraffings-middelen aan te wenden, waarvan zij zich de beste werking beloofde, men leze dan hetgeen de Klasse van Walcheren, in het hier medegedeelde besluit, zekeren West-Kappelschen Predikant als censuur oplegde, en hoe zij uitdrukkelijk vorderde, dat hij zich daartoe bij handteekening zou verbinden. Het luidt als volgt:

» Alzoo de Classis oordeelt, dat dit een van de oorsaecken is daer dore JOHANNES GREGORII in schulden ende

onordentlick huyshouden tot ergernisse zyner Kercke gevallen is, om welcker wille zy hem van zynen dienst dit voorleden halve jaar opgeschort heeft, dat hy te vele uithuysich is geweest ende zyn studia na behooren niet en heeft waergenomen: Soo ist, dat sy om in toecommenden tyden daerin soo vele mogelyk is te voorzien, heeft goet gevonden ende geordineert gelyck zy hem ook ordineert by desen:"

» Ten eersten dat hy in syn ordinarische predicatien alle Sondage vervolgen zal een zeker boeck der heylige schrifture, H. Marcum, ende die ordentlich de Gemeente aldaer verclaeren, ende voortaen niet meer hem behelpen met eenige extra-ordinarische predicatien, die hy in voorraet hebbende, nu ettelyke male de gemeente verclaerdt heeft."

» Tot welcken eynde hy in de weke te vooren naerstich op zynen text sal letten, goede authores daer over lesen, ende daerby syn meditationes hebben, ende sal dan neerstich dezelve schryven ende op het papier brengen, opdat hy op den predickstoel niet en brenghe dan 't gene hy te vooren zelve heeft bedacht ende met den woorde Gods bevestight."

» Ende opdat dese syn naersticheyt blycke, sullen vooreerst die Ouderlingen der Gemeente aldaer neerstige acht nemen of hy oock dit bevel der Classis naekomt in 't vervolgen van synen text ende daervan den Classi ordinariae alle drie maenden rapport doen. Gelyck hy oock sal gehouden zyn syn meditationes over zyn texten in schrifte alle drie maenden de Classe te toogen, ende te verclaeren hoeverre hy in synen text gekommen is. Sal oock alle Sondage den naemiddagen een sectio in den Catechismo verclaeren ende daervan oock zyn meditationes schryven ende den Classi tooghen als vooren."

» Soo wanneer van de Classe wege eenige extra-ordinarische diensten in vacherende kercken te doen syn, en sal JOANNES niet meer dan syn buerte daerin houden, ende dan noch evenwel ordre stellen dat syn kercke 't sy door hem ofte door eenen anderen bedient werde. Ende en sal voortaen niet mogen aennemen de plaetse van andere in extra-ordinarische diensten te vervullen als voor desen is geschiedt, dewyle sulcks tot naedeel van syn kercke geschiedt, ende veroorsaekt in hem een schadelicke uithuysicheydt. Sal oock niet vermogen uit den lande om eenige affaires te verreysen sonder consent van den praeses ende Assessor der Classis, welcken hy de oorsaecke van syn noodich verreysen sal moeten verclaren."

» Sal hem voortaen wachten van de herbergen te hantieren, hetsy binnen ofte buyten West-Kappel, hetsy in de steden ofte op den dorpen, myden oock 't geselschap van dronckaerts, spelers en andre lichtveerdige verachte persoonen ende hem niet laten vinden in caetsbanen, rollebanen ofte daer men den teerlinck ofte kaertspel hantiert, want sulkcs alles geenen dienaer des Woordes en betaemt. Oock gheen schulden te maecken sonder voorweten der Classis ofte dergenen die daertoe van de Classe gheconmitteerd syn sullen."

» Alsoo voor het houden van het H. Avondtmael de censure in den Consistorie moet gehouden werden soo sal JOANNES hem soo wel als de Ouderlinghen de broederlicke vermaninge ende berispinghe onderwerpen, ende die niet verachtelick tegenspreken die hem tot verbeteringhe over zyne fylen vermanen. En hem soo binnen als buyten de Consistorie vredelick met d'Ouderlingen en Diaconen gedragen."

» Ende dewyle hy gestelt is om de Gemeente Gods te regeren, soo sal hy oock zyn eyghen huys wel re-

geren, op zyn huysvrouw ende kinderen goede acht nemen: syn huysvrouwe vermanen ende daertoe aenhouden dat sy alle Sondage gae ende anderen een goet exempel daervan gheve: dat syn kinderen van de strate gehouden, ende ter schole gesonden werden, opdat sy wel gemaniert ende in de vreese Gods opgetrocken werden."

» Alle dese voorschreven artyckelen alsoo daerin niet anders voorgestelt werdt dan 't gene van alle trouwen Dienaren des Woordts gevoordert werdt beloove ick JOANNES GREGORII neerstelick te onderhouden ende puenctuelyck nae te komen, ende soo ick teghen eenighen van dien ofte ergens anders in dat mynen dienst onbetamelick is kome te vergrypen, soo belove ick my altyt geern te onderwerpen het oordeel en censure, soo myner consistorij in 't particulier, als der Classe in 't gemeen ofte dergener die van de Classe tot visitatie myner kercke souden mogen gesonden werden. Tot oorkondt hebbe dit voorschreven met myn eyghen handt onderschreven den 17 Decembris 1612."

(Was geteekend)

» JOHANNES GREGORII HORTS."

ALLERLEI

UIT HET KERKELIJK LEVEN IN NEDERLAND;

MEDEGEDEELD DOOR

R. C. H. RÖMER,

Theol. Doct. en Predikant te Deil.

I.

KERKELIJK VOLKSGEBRUIK.

Gelijk nog in vele Gemeenten des Vaderlands de gewoonte bestaat, om vóór den aanvang der godsdienst-oefeningen en wel vóór het lezen van een gedeelte der H. S., voor te lezen de Tien Geboden des Heeren en de Twaalf Artikelen des Geloofs, zoo is men nog op vele plaatsen in de gelegenheid om op te merken, dat de toehoorders hierbij het hoofd ontdekken, terwijl men bij het voorlezen van Gods Woord en bij het uitspreken der leerrede van het hoofddeksel zich niet ontdoet. Niet gemakkelijk is het de reden uit te denken, om welke men bij het ééne gedeelte der godsdienst-oefening, b. v. bij het gezang, geheel anders dan bij het andere, de leerrede, handelt. Men zou kunnen aannemen, dat dit gebruik is voortgevloeid uit de hooge achting, welke men in vroeger tijd in ons Vaderland der

Wet en den Geloofsartikelen toedroeg, indien het niet te gewaagd ware, de stelling aan te nemen, dat men deze meer achtte dan de Bijbelsche Schriften. Immers bij het voorlezen der laatstgenoemde is dit gebruik niet in zwang, terwijl het bij de voorlezing der genoemde Formulieren tot op onzen tijd zich gehandhaafd heeft.

Hoe het zij, men wachte zich, om het aan te merken als een gebruik, dat, langzamerhand ingeslopen, als onopgemerkt werd geduld. Het volgende, ontleend uit de Handelingen van den Kerkeraad van Schoonhoven, de dato 23 Dec. 1648, kan ons overtuigen, dat het in dien tijd geenszins voor onverschillig, of, zoo als men toen sprak, voor middelmatig gehouden werd.

Een lid des Kerkeraads aldaar, de Ouderling JAN ELIASZ. BLOCK, verklaarde aan de Vergadering, dat hij zich bezwaard gevoelde over eene berisping, door eenen der overige Kerkeraads-leden hem gedaan. De aanleiding tot dezelve was daarin gelegen, dat hij telkens zijn hoofd gedekt hield, wanneer de Tien Geboden des Heeren en de Artikelen des geloofs voor de Gemeente gelezen werden. Hij, voor zich, meende hierin vrij te zijn, ja! hij oordeelde, dat het ontdekken des hoofds bij deze verrigting, *smaakte nae superstitie.* Verder verdedigde hij zijne handelwijze, door de aanmerking, dat hij geene reden vond, om gedurende het lezen der genoemde onderwerpen zijn hoofd te ontdekken, meer

dan gedurende het lezen van andere deelen en kapittelen van Gods Woord.

Het is ligt te begrijpen, dat zijne woorden weinig gehoor vonden in eenen tijd, waarin men in de verrigting van uiterlijkheden waarlijk angstvallig was. De Vergadering, deze klagt benevens de debatten van den broeder aangehoord hebbende, oordeelde, *dat hy billick daer over aengesproken en berispt was geworden.* De presiderende Predikant gaf tot wettiging van dit oordeel den klager *verscheyden bondige redenen om hem in deesen deele beter te disponeren en dat hy sich in desen deele conformeren wilde met de goede en stichtelycke practyke van alle de andre christelyke gemeenten deses Lands en met het gebruyck twelk ook andersins dese geheele gemeinte in desen deele comt te onderhouden.* Jammer, dat er van deze bondige redenen niet meer gemeld wordt. Indien wij daaruit dan ook al niet de overtuiging verkregen, dat het eene verpligtende gewoonte is, wij zouden er misschien iets aangaande haren oorsprong in vinden opgegeven of althans de Logica van die dagen er meer uit leeren kennen.

De Kerkeraad aarzelde niet, het gevoelen des Voorzitters te deelen en besloot eenparig, dat niemand aan dit gebruik zich zou mogen onttrekken. De eenige verzachting van het harde oordeel bestond daarin, dat de nood eene uitzondering mogt toelaten.

II.

VOLKSVERHAAL.

Geen gedeelte des Vaderlands, dat aan bescheiden, vroeger dagen betreffende, zoo arm schijnt, als de Thielerwaard. Dat de reden hiervoor niet gelegen is in gebrek aan stoffe gevoelt men, wanneer men bedenkt, dat er zich daar als eene aaneengeschakelde rei van Riddersloten bevond en dat de meeste kerkgebouwen, dáár aanwezig, getuigen van hoogen ouderdom. Men herinnere zich slechts, hoe rondom het dorp Deil, aan de Linge gelegen, op eene lengte van naauwelijks een kwartier uur gaans, zeven kasteelen derzelver spitsen verhieven en vergelijke de verschillende gift-brieven, in de 10de en 11de eeuw uitgevaardigd, waarin onder anderen melding wordt gemaakt van *Tulii* (Tuil) *Mater Ecclesiarum cum quatuor Capellis attinentibus*, *Niavela* (*Nieuwaal?*), *Hilde* (*Hellouw?*), *Haften* (*Haeften*), *Gamberem* (*Gameren?*).

Gelukkig echter, dat de genoemde oorden aan volksverhalen niet zoo stiefmoederlijk zijn bedeeld geworden. Onder die allen, die meerendeels tot het Kerkelijke leven in ons Vaderland in geene betrekking staan, is er één, dat daaraan niet zoo geheel vreemd schijnt. Het knoopt zich aan eenen der bewoners van het slot Bulckenstein, dat tot de zoo even genoemde behoorde. Dit gebouw werd reeds in het einde der dertiende eeuw door het geslacht

der Tuylls bewoond, onder welks leden, waarschijnlijk in de laatste helft der 16de eeuw, WILLEM VAN TUYLL TOT BULCKENSTEIN gerekend wordt. Waarschijnlijk leefde hij omtrent dezen tijd. De verhalen, door het geheugen des volks der vergetelheid ontrukt, leveren zeer zelden grond tot zekerheid en de namen der personen komen gewoonlijk onder verschillende tijdperken te dikwijls voor, dan dat wij hierop zouden durven bouwen. De eenige reden voor ons vermoeden aangaande zijnen leeftijd ligt in het opschrift op een grafzerk, vroeger op het choor der Deilsche Kerk aanwezig. Dit randschrift luidt aldus: »hier leet begravē Gysbert van Tuyll tot Bulkesteȳ sterf 1540 27 Jāury. A° XVc eñ ..... sterf Willem van Tuyll tot Bulkesteȳ optñ ....." Het ontbrekende is, aan de ledige plaats te zien, nimmer ingevoegd geweest of later door eene kunstige hand bedekt; maar daar de laatstgenoemde ook wel het laatst zal zijn gestorven, moeten wij aannemen, dat zijn sterfjaar in het latere gedeelte der 16de eeuw valt. Dat hij dezelfde geweest is, als de Ridder, van wien de volksverhalen vermelden, maken wij op uit het enblême, dat op den grafsteen gebeiteld is. Boven het wapenschild toch, waarop de drie brakshoofden (het familie-wapen van dit geslacht) prijken, is de duivel gehouwen, onder de gedaante van een gedrogtelijk hoofd, dat met de vlerken eener vledermuis, den geitenbaard en een paar horens vereenigt. Deze voorstelling ziet terug op de gewaande lotgevallen des

Ridders. Naar luid der verhalen verkocht hij zich aan den duivel. De helsche geest deed hem den voorslag tot eenen wedstrijd. VAN TUYLL zou te paard langs den Lingedijk — de duivel het water van het riviertje door — naar het naburige Enspijk snellen en wie hunner het laatst de aangeduide plaats bereikte, zou het pleit verloren hebben. Satan won den strijd. Van dezen oogenblik af hielp hij den Ridder; bij veldslagen, de boomen langs den weg in krijgslieden herscheppende, bij voorgenomen reizen hem door de lucht voerende enz. Hoe hij eindelijk van de zijde des Ridders voldoening der gesloten overeenkomst eischte, blijkt niet.

Geheel dezelfde kleur, die over andere volksverhalen ligt verspreid. Het ongewone en grootsche als wonderen voorgesteld — als werkingen van eene bovenaardsche magt. Snelheid en dapperheid — deugden in den Ridder des ouden tijds — werking des Duivels! Iets eigenaardigs toch missen deze verhalen niet. De Kerk heeft ze erkend en gewettigd door de plaatsing der zinrijke zerk in de nabijheid van het outer. Het volk fluisterde ze elkander toe; de geestelijkheid sprak ze niet alleen niet tegen, maar hechtte haar zegel aan dezelve. Misschien, dat de verachting, door VAN TUYLL aan den dag gelegd jegens het bijgeloof zijner eeuw, de aanleiding geweest is tot de voorstelling, dat hij onder den invloed stond van den *boozen* geest!

III.

REGTSPLEGING.

Niet onbelangrijk is het, op te merken, hoezeer de tafereelen, door de geschiedenis van vroegeren tijd opgehangen, afsteken bij de prachtige schilderij, door velen van den gouden tijd der Hervormde Kerk in ons Vaderland ontworpen. Men zou voor geheele boekdeelen, ter ontwikkeling hiervan, genoegzame stoffe in de Kerkelijke Archieven vinden, maar wij vergenoegen ons met de mededeeling eener enkele aanteekening, welke ons in deze voorkwam.

Het is bekend, dat de geschreven Handelingen der Klassen en Kerkeraden, de Doop- en Huwelijksboeken der Gemeenten, niet zelden aanteekeningen bevatten, niet Kerkelijke gebeurtenissen betreffende, welke of ter verklaring van deze strekken of in het geheel daarmede in geen verband staan. Van beide soorten vindt men er in de Notulen enz. van de Herv. Gemeente te Dreischor (Prov. Zeeland, Eiland Schouwen). De aanteekeningen onder de eerstgenoemde soort begrepen, zijn van te weinig belang of te bekend, dan dat wij ze zouden herhalen. Ook van de laatste soort is de vermelding van *een groote aertbevinge tusschen den 3 en 4 April des nachts tusschen 2 en 3 uren* (1644) voor ons doel van geene waarde. Het is eene andere, welke ons meer belangrijk scheen. Zij is van den 1sten May 1634 en luidt aldus: »den 1 May is alhier JORIS PIETERSE om bloetschande verbrant." Slechts met moeite kan

men zich overtuigen, dat het er waarlijk staat. Heeft men echter de zekerheid erlangd, dat het onduidelijke schrift geene aanleiding gaf tot misvatting, dan kan men het denkbeeld niet van zich verwijderen, dat althans sommige Herv. Gemeenten der 17de eeuw hare aanspraak verliezen op den lof, vaak der vroegere Herv. Kerk toegezwaaid, daar zij geene gebeurtenissen hebben kunnen weren, die den wreeden geest der barbaarsche Middeleeuwen ademen.

IV.

BEZWAREN OVER DE LEER.

Als een voorbeeld der regtzinnigheid in vroegere tijden, het volgende: een der leden van de Gemeente te Schoonhoven was tegen den 13den Junij 1642 voor den Kerkeraad gedaagd, omdat hij de Predikanten, van wege hunne leerredenen, beschuldigde. Schoon in het eerst dit ontkennende, moest hij, door de Predikanten overtuigd, zijne schuld bekennen. Gedrongen, om zijne bezwaren in het midden te brengen, gaf hij, als eene zijner grieven op, *dat er geleerd was, dat wij eerst mocten opstaan uit de dooden, eer Christus over ons licht.* — Men moest het woord des Apostels knellen in het keurslijf der Kerkelijke terminologie, zeggende, *dat men door het licht dat der dadelijke genade des levens verstond*, eer de gedaagde er toe kon besluiten, om te verklaren, dat de Leeraren *met hem in één schip*, d. i. regtzinnig, waren.

ONUITGEGEVEN TROOSTBRIEF

VAN

PETRUS CANISIUS,

AAN ZIJNEN BROEDER

GISBERT.

Groote eer valt sedert eenigen tijd, van de zijde van Rome, ten deel aan ons Nederland. Niet slechts dat een Nederlander de Inrigting leidt, welke der Roomsche Curie en Hierarchie tot oogen en handen en voeten, haast mag men zeggen, tot geest en levensadem verstrekt; maar, in het getal der Heiligen, welke de Roomsche Kerk met hare lofliederen eert, en wier hoogeren bijstand hare geloovigen eerbiedig inroepen, werd onlangs mede een landgenoot opgenomen.

Geen wonder, ook hij was Jesuiet; de allereerste zelfs, die, onder Nederlanders of Duitschers, aan Loyola's heiligen kring zich aansloot; die meer dan iemand heeft toegebragt, om in Duitschland althans (in Nederland en in zijne Vaderstad beproefde hij, ten gevolge van den wederstand der gevestigde R. K. Geestelijkheid, zulks te vergeefs), den opgang der nieuwe Orde te bevorderen; en die, het eerst onder de Jesuieten met geleerde geschriften openlijk opgetreden, der Societeit ook het eerst dien roem en faam van diepe geleerdheid verwierf, welke later tot haren bloei en invloed zoo krachtig heeft mede-

gewerkt; — maar die daarom ook, gedurende zijn leven zoowel als na zijnen dood, in groote eere gehouden is; en wiens *heilig-verklaring*, door GREGORIUS XVI in 1843 voltooid, reeds sedert het jaar 1728, onder Paus BENEDICTUS XIII, door een opzettelijk onderzoek naar zijn leven en zijne wonderen, is voorbereid.

De aangeduide is PETRUS CANISIUS, ten jare 1521, uit een niet onaanzienlijk geslacht, *Canijs* of *Canis*, te Nijmegen geboren. Dit geslacht, uit Doornik oorspronkelijk en naar een dáár gelegen goed, *de Hond* genoemd, den naam voerend, was sedert het midden der XVde Eeuw te Nijmegen gevestigd, kwam dáár eerlang ook in de Regering, en onderscheidde zich, in den tijd der beroerten, door gehechtheid aan het Roomsch geloof en aan Spanje; gelijk het vooral ook aan leden van dit geslacht is toegeschreven, dat Nijmegen, in 1585, wederom in de magt van Spanje en Rome geraakt en tot op deszelfs verlossing, in 1591, gebleven is (1).

---

(1) Zie J. IN DE BETOUW, *Bijvoegsel tot de Annales en Chron. van Nijmegen, uit de Rekenboeken en Guedesdagboeken*, Nijm. 1792. bl. 33, 46. — PAQUOT, *Mémoires*, III. 132, teekent als eene bijzonderheid aan, dat, toen CANISIUS in 1566 zijne talrijke nabestaanden te Nijmegen bezocht, hij dezelve niet verliet, dan na de plegtige belofte ontvangen te hebben, dat zij in het R. Katholiek geloof zouden volharden; en dat er dan ook, in 1623, niet minder dan 150 personen van zijn geslacht aanwezig waren, die daaraan getrouw gebleven zijn.

Een der aanzienlijksten van zijn geslacht was Mr. JACOB CANIJS, als tegenstander van Hertog KAREL *van Gelder* bekend, en daarom bij Keizer KAREL V in gunst, die in 1553 als Burgemeester van Nijmegen overleden is. Aan dezen werd uit een eerste huwelijk met GELLEKE VAN HOUWEGEN, benevens vier dochters, de thans *heilige* PETRUS geboren. Uit een' tweeden echt met WENDEL VAN DEN BERGH verwekte hij, behalve ééne dochter, met NIC. VALCKENBURG te Haarlem gehuwd, drie zoonen, van welke twee, door hunnen in geestelijke waardigheid reeds hoog gestegen halven broeder, voor de Societeit werden gewonnen.

PETRUS namelijk, die, had hij aan den wensch zijns vaders voldaan, de Regtsgeleerde of Staatkundige loopbaan moest zijn ingetreden, koos uit innerlijke neiging de Geestelijke; werd in het jaar 1543, te Keulen, Baccalaureus der Theologie en trad, iets vroeger reeds, tegen de bede zijns vaders, in Loyola's nieuwe gemeenschap, vergeving daarvoor smekende met de belofte: over zijn geslacht een licht te zullen brengen, dat nimmer vergaan zou!

Niet aan ons zij het te beslissen, in hoe verre het jaar 1728 of 1843 dit licht heeft doen aanbreken. De tijd komt, dat ook de Katholiek daarover anders dan thans zal oordeelen. Dit is zeker, dat CANISIUS in zijne dagen in geleerdheid heeft uitgeblonken, althans onder de aanhangers van zijn geloof, voor 't welk hij in ijver blaakte; en dat, toen hij, na

verschillende Leerstoelen bekleed en een groote rol gespeeld te hebben, te Freiburg, in het door hem gestichte Jesuiten-Collegie, als Provinciaal voor geheel Duitschland, in 1597 overleed, hij den roem heeft nagelaten, van in alles te hebben uitgemunt, wat een lid en bestuurder zijner Orde tot eere verstrekken kan.

Behalven de brieven van HIERONYMUS en de werken van CYRILLUS ALEXANDRINUS en van LEO *den grooten*, gaf hij vele andere meest Theologische en Polemische geschriften in het licht, en de vermaarde *Roomsche Catechismus*, in navolging van dien van LUTHER geschreven (zie daarover de belangrijke aanmerking van PAQUOT, *Mémoires*, T. III. p. 139), is zijn werk. Maar tot kennis van zijnen geest kan ook een onuitgegeven troostbrief dienen, in 1583, door hem aan den derden zijner halve broeders, GISBERTUS, geschreven, toen deze den dood eener geliefde gade betreurde. De eigenhandige brief, op den huize *Babberich*, in Gelderland, nog door aanverwandten zijner familie bewoond, onder andere stukken, hem betreffende, waarbij ook een schoon oorspronkelijk portret, bewaard gebleven, werd door Dr. L. J. F. JANSSEN voor eenige jaren daar aangetroffen en met verlof van den eigenaar afgeschreven. De mededeeling scheen vooral in dezen oogenblik niet onbelangrijk, waartoe ook de copie bereidwillig werd afgestaan. De lezer zal er uit zien, dat de waarschuwingen tegen nieuwigheden, eigendunkelijkheid en afval van het Katholiek geloof met de

toegediende troostredenen zoo zeer gelijken tred houden, ja, door derzelver warmte die overschaduwen, dat zekere geheime vrees voor des broeders ontrouw aan de Kerk, meer nog dan broederlijk medegevoel van deszelfs hartverscheurend leed, des schrijvers pen schijnt bestuurd te hebben.

Een fraai portret van CANISIUS is naar de schilderij van ABR. VAN DIEPENBEKE met veel bijwerks, door P. PONTIUS, in folio gegraveerd; een ander vindt men in HERRLIBERGER'S *Schweitzerischer Ehrentempel* (Basel 1748. 4°). Zijn leven is door de Jesuieten RADERUS, SACCHINO en D'ORIGNY, benevens nog door anderen, beschreven. Men zie over hem vooral FOPPENS, *Bibl. Belgica*, II. 960, KOK, *Vaderl. Woordenboek*, *i. v.* en PAQUOT, *Mémoires*, T. III. 129 ss. — HENRICUS CANISIUS, door vele Regtsgeleerde en Oudheidkundige Schriften, vooral ook door de uitgave der *Lectiones Antiquae*, bekend, was niet de broeders-zoon, gelijk JÖCHER schrijft (*Gelehrten Lexicon* i. v.), maar de volle Neef van PETRUS, aan wiens invloed hij dan ook zijne bevordering tot Hoogleeraar te Ingolstadt te danken had.

N. C. K.

Jesu Christi unsers liebsten Herren genad und frid bewar uns am lieb und seele, lieber getrwer bruder Gisbert.

Ich hab newlich vernommen, wie Gott almechtig ewer haussfraw ausz disem jammerthal erfoderet hat; deshalben ihr nit wenich trawren und euch bekumme-

ren sollet. Und wiewol es ja natürlich ist, das ein guter freund den anderen ungern verliret, das auch der grose Vatter Abraham seine abgestorbene ehfraw Saram beweinet und beklaget, yedoch stehe es den frommen rechten Christen übel an, das sie ihre freundt und hauszgenossen nach ihrem leiblichen todt über die massen und unbescheidelich beklagen und beweinen sollen; sollichen unchristlichen en (?) heidinischen brauch straffet der heiliger Apostel Paulus öffentlich und ermanet die christglaubigē, das sie ihrer lieben frund todlichen abgang nur für ein schlaff achten und halten sollen. Warumb wolte dan ihr so fort in disem fall bekummert sein? Was bedarff es ausz einem Creutz zwei machen? Kunnen und wollen wir dem gewissen befelch und urthail Gottes widersprechen? Mit solcher unordenlichen trawrigheit kundet ihr euch am lieb und seelen beschedigen, keinen aber nutzen; es ist ja weder euch, noch der gestorbenen frawen damit geholffen, wan ihr schon tag und nacht ja durch das gansze jar weinet und heulet. Sie war euch lieb in ihre leben. Gott aber und sein gottlicher wil und gesatz sol euch noch vil liber sein, denn selbigen seyet ihr christlichen gehorsam schuldich, er mache es mit unseren eltern, bruidern, schwestern, weiber ende kinder, nach seinen guiten gefallen, und keiner kan und sol ihm auch widerstreben. Bedenck liebe bruider wie S. Joan bezuget: selig die in dem Herren sterben, verstehe mit dem waren Catholischen und bewerten glauben, darinnen unsere frommē gottseligen gehorsamen vorelteren, Welt, flaisch, Teufel und alle Pforten der hellen überwonden, und auff dem rechten felsen Christum inder eynigheit und gehorsam der alden bestendigen Kirchen, die ware gerechtigheit

gewirket und endlich die verheissene seligheit durch denselbigen Christum gewisselich erlanget haben.

In solche unbefleckten Catholischen glauben, welche die heilige martyres Christi mit ihre vergoszenen blut versiegelet haben, seind unsern ehrbaren elteren und vorfaren bestendig blieben, darauff sie auch nach ihrem loblichen getrewen lauff, die kron der gerechtigheit empfangen haben. Derhalben habt ihr dan mher ursach euch zu erfrewen, dan zu weinen, in bedenckung Gott hab sie, ewere hausvraw, ausz disem jammerthal beruifft und von der gottlosen welt abgesondert und ausz gewisser gefhar und sundtfluus sie zu dem ewigen vatterlandt gefuiret, ehe das sie in ihren bewerten glauben irrig oder verfuiret wurde. Was nun die verlassenen kinder und hauss-sorge belanget, habt ihr ja nit zu zweifeln, der liebe getrewe Vatter werde auch für euch sorgen und wachen, seiner verhaisung na, ausz seiner ewigen angeborenen genaden und guitem. Schauet nur, dasz ihr ihm nit weniger als die vogeln vertrawet, ohn alle kleinmütigheit: suchet zum ersten das geistlich und ewige, halt euch wie Loth mitten under den bösen auffrecht und unbeweglich, wan mā vom alten bewerten weg euch wil abfuiren und meineidig machen. Lasset euch mehr das ewig als das zeitlich angelegen sein und gedencket offt wie sich der fromme alte Tobias in seiner gefangnuss und . . . dē unglaubigē feindt gehalten hadt; der hat ja den weg der erkanter warheit nit verlassen, er war in allen seinen wandel Gottesfrochtig, hausete mit grosser fürsichtigheit, floch alle geselschafft der abtrunigen und falschen bruider; He hielt sich steiff bei dem alten tempel und Gottesdienst zu Hierusalem, wolt nit wichen

von der alten Kirchenordnung, laistete seine schuldige gehorsam gegen den obristen des tempels, in dem selben ehret Gott zu geburlicher zeit, lehrt auch die seinen im hauss Gott frochten, alle sund meyden, nach Gottes und der Kirchen gesatz leben und wandlen. Dat was Tobie werck, und dweyl er von gantzen hertzen Gottes so trewlich eingedenck war, gab ihm Gott gnad auch bey den feindt und gotlosen Hayden, wie die heilige Schryfft anzeiget.

Es bedarff aber nit, das ich ferhner euch vermane und troste. Der ewig almechtig Gott mache uns würdig, das wir umb des Catholischen glaubens willen von der newen welt veracht und verfolget werden zu diser ellendig zeit, darinne gewalt mehr dan recht gilt, und schir ein yeder na seinen Kopff von der Religion disputieret und zancket, ja sich über alle Doctores, Prelatē und Bisschöff vermesseglich setzet, judicieret, verbannet und verdammet. Das hat aber weder Christus noch Paulus gelehrt und vil weniger gethan und befolhen, ja es ist aller Christlichen und Apostolischen Ordnung zuwider, das ein yeder seine meinung, irthumb und sect under dem schein des Gottlichen Worts schmucken und vertedigen, auch keine rechtsinnige Richter und Obersten in glaubsachen hören und dulden wil. Gott erberm sich uwer uns und das gansse vaderland, verliehe auch den altglaubigen die ware gedult und geburlichē eyfer, domit sie Gottes ehr und ihre Seelen hail, für alle lieb, furcht und pein der Welt freimutig setzsen. Amen, Datum in Friburg am 16 Junij nach Christi geburt anno 1583.

Ewer eltester und getrewester bruider Doctor
PETRUS CANISIUS.

HET

HUMORISTISCH KARAKTER

DER

CHRISTELIJKE KUNST

IN HET TIJDVAK,

WETWELK DE

KERKHERVORMING DER XVIDE EEUW

HEEFT VOORBEREID;

ZIGTBAAR VOORAL IN DE

KERKELIJKE ARCHITECTUUR

EN DE

DOODENDANSEN.

DOOR

N. C. KIST.

Wie heeft niet meermalen, bij menschen van gevoel en geest, dien fijnen en veelbeteekenenden trek bemerkt, die de spieren van oog en neus in geheel eigenaardige beweging zet, maar die inzonderheid den mond zich ten zetel kiest en rondom de lippen spelen blijft, als moesten vooral deze het voorgevoel uitdrukken der geestige, maar ook goede, wel eens weemoedige, maar ook verheffende gedachte, welke straks dáár in woorden zich openbaren zal?

Ik noemde menschen van gevoel en geest. Maar ik meende daarom juist niet den Satiricus van professie, of den Humorist bij uitnemendheid. Geen STERNE, VAN EFFEN of JEAN PAUL is er toe noodig, om hetgeen ik thans bedoel te doen plaats hebben. Zulken voorzeker kunnen pracht-exemplaren leveren van het verschijnsel, dat ik op het oog heb. Maar, ik kom er voor uit, mij gelukkig te achten in het geloof, dat er onder de kinderen der menschen nog meer

gelijkheid is, dan oppervlakkig wel schijnt, en dat, zijn er al, naar den geest gelijk naar het vleesch, dwergen zoowel als reuzen, wij in deze laatsten slechts meer bij uitnemendheid zien, wat allerwege in het menschelijke gemoed verscholen ligt, en daarom ook, bij elken slechts niet te eenzijdig ontwikkelden mensch, al is het veelal op kleinere schaal, valt op te merken.

Het is dan een algemeen, maar het is ook een hoogst natuurlijk verschijnsel, waarop ik de aandacht vestig. Wanneer er iets nieuws, iets groots, iets goeds vooral, in 's menschen ziel oprijst, — iets, waarin zijn hoofd en zijn hart gelijkelijk betrokken zijn, — dan maken meestal zekere satirieke en humoristische bewegingen als 't ware de ligte voorposten uit van het bedaard doordachte en het koen beslotene, hetwelk, als de kern des legers, op meer statigen tred in aantogt is. Naarmate in 's menschen gemoed het diep besef van het treurige heden en het gebrekkige tegenwoordige door de heldere en levendige bewustheid van iets beters en hoogers, deels wel gescherpt en versterkt, maar deels ook getemperd en als overschaduwd wordt; naar die mate geraakt hij in een toestand, waarin hij naauwlijks zelf weet, of de traan, die in zijn oog opwelt, een traan is van droefheid of vreugde; en dan maakt wel het gevoel van het verhevene en onvergankelijke zich van zijne gewaarwordingen en zijne voorstellingen meester, maar hij drukt die het eerst uit

onder beelden, welke, aan dat onvolmaakte heden of tegenwoordige ontleend, daardoor dat luimige en lachwekkende karakter aannemen, hetwelk ook in den geestigen plooi zijns monds onwillekeurig staat uitgedrukt, en dat men nu eenmaal, met weet nog niet regt waarom? met den naam van *Humor* bestempelt.

Gelijk het is met den mensch, zóó is het ook met de menschheid. Bij deze, 't zij in haar geheel, 't zij in hare grootere of kleinere afdeelingen, bespeuren wij, bij tusschenpoozen, geheel hetzelfde verschijnsel, als wij bij het individu deden opmerken. Ook het menschdom en de volken hebben hunne min of meer satirieke, ja, echt humoristische tijdperken. Een meer naauwkeurig gadeslaan der zoogenaamde Burleske, Komische en Humoristische Literatuur zou ons dit kunnen bevestigen, en tevens, des twijfelen wij niet, een' meer diepen blik doen werpen in de verschillende meest kritische tijdperken der geestige ontwikkeling van het menschdom; terwijl zulke tijdperken, in welke de genoemde takken der menschelijke kunst en bezigheid, *of* bij uitnemendheid bloeijen, *of* kwijnen en wegsterven, hierdoor juist, voor den opmerkzamen beschouwer, eene hoogere beteekenis zouden ontvangen (1).

(1) Voor dezen niet onbelangrijken tak der letterkundige geschiedenis ken ik vooral de: *Geschichte der Komischen*

Litteratur, von C. Fr. Flögel, *Professor der Philosophie bey der Kön. Ritter-Akademie zu Liegnitz.* Vier Bände. Liegnitz und Leipzig 1784—1787. 8°. — Hoe veel goeds echter dit werk ook bevat, ontbreekt toch in hetzelve te veel die algemeene blik en die echt historische takt, welke boven alles noodig zijn, om den door ons gekoesterden wensch te verwezenlijken.

Dezelfde Schrijver gaf ook eene *Geschichte des Burlesken*, Leipzig 1794; en zelfs eene *Geschichte der Hofnarren*. In de *Gesch. d. Burlesken* vindt men (S. 21—29), 't geen men er welligt niet zou zoeken, en thans, naar aanleiding der *Mystères de Paris*, ook in ons Land (zie *Algem. Konst- en Letterbode* 1844, N°. 13 en 21) en niet geheel te onregt, de aandacht trekt, te weten: het een en ander belangrijks over *de Dieventaal*.

gediend heeft. — Bij zoo menig verschijnsel uit *het drietal eeuwen*, welke daartoe het naast moeten gebragt worden, kon ik vaak de gedachte niet van mij weren aan dien geestigen plooi, welke dan, bij het individu, om neus en mond zich kronkelt, wanneer eene diepe, grootsche en goede gedachte zich van hem meester maakt, om straks in volle kracht ook naar buiten zich te openbaren.

Kon ik nu maar naauwkeurig en aanschouwelijk dat alles terug geven, wat meermalen mij zelven getroffen en daardoor mijne overtuiging gevestigd heeft. Maar ik had, helaas! vroeger niet altijd het doel voor oogen, hetwelk thans mij spreken doet (1). En wie houdt aanteekening van alles, wat vaak in een van het eigenlijk onderwerp zijner nasporing verwijderd opzigt, nu en dan zijne aandacht tot zich trekt? Geenszins streef ik dan ook naar de eer, van mijn onderwerp te hebben uitgeput. Maar dan reeds, zal ik mij verheugen, wanneer het mij gelukken mogt, in eenige sprekende trekken, de zaak, door mij bedoeld, zoo te hebben voor oogen gesteld, dat ook anderen daardoor wierden opgeleid tot nadere toetsing der opmerking, waarmede ik mij nu

(1) De tegenwoordige Verhandeling werd opgesteld tot eene Voorlezing in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en in de 3de Klasse van het Kon. Nederl. Instituut. De sporen van deze hare oorspronkelijke bestemming zijn dan ook nog hier en daar te ontdekken.

ga bezig houden: *dat*, namelijk, *het humoristische een eigen en zelfs hoofd-karaktertrek is, zoo der Kunst als der Letterkunde van het Tijdperk, hetwelk de Kerk Hervorming der XVIe Eeuw heeft voorbereid.*

Is er wel iets, waarin de toestand en de ontwikkeling van 's menschen geest zich meer eigenaardig en duidelijk afspiegelt, dan in de gewrochten der *Kunst*, welke hij, als onbewust en spelend, te voorschijn brengt? Het zal daarom, vertrouw ik, evenmin bevreemden als onaangenaam zijn, dat ik de op mij genomene taak begin, door met de *Middeleeuwsche Kunst* mij bezig te houden, en dat ik op haar, voor zoo ver zij in het aangeduide tijdperk valt, als een sprekend getuigenis mij beroep, voor deszelfs humoristisch karakter.

Voornamelijk echter is het de *Architectuur*, waarop ik het oog heb, maar zoo als zij met *de plastische kunsten*, vooral de *beeldhouw-* en *schilderkunst*, op het naauwste vereenigd is. Naauwelijks behoef ik er bij te voegen, dat het inzonderheid de *Kerkelijke Architectuur* is, die hier in aanmerking komt. Of opent niet vooral zij een veld, waarop de echte Humor, in die eeuwen inzonderheid, zich met de haar eigene kracht kon ten toon spreiden? En spreken wij niet bovendien over een' tijd, toen de Kerk, gelijk alles, zoo ook de

Kunst, beheerschte; toen deze schier uitsluitend in de dienst van het heilige was; ja, toen zij, gelijk over het algemeen eene kerkelijke bestemming, zoo ook veelal een kerkelijk karakter had aangenomen?

Maar was zij al in de dienst der Kerk en Kerkelijk; niet minder drukte die Kunst toch den toestand en het karakter uit van het volk, waaronder zij aanwezig was of bloeide, en den trap van geestontwikkeling en beschaving, die haar te voorschijn riep of bestuurde. Daarom juist zijn de wijzigingen en de omwentelingen zoo hoogst belangrijk en onze opmerking waardig, welke die Middeleeuwsche Architectuur meer dan eenmaal is doorgegaan. En dank hebbe daarom de onvermoeide geest van onderzoek in onze Eeuw, die ons in staat stelt, de verschillende verschijnselen op dit gebied meer en meer naauwkeurig te kennen en in derzelver waarde te schatten (1).

---

(1) Zoowel de algemeene werken over de Kerkelijke Architectuur der Middeleeuwen, van D'AGINCOURT, BOISSERÉE, DE LA BORDE, DE CAUMONT, CHAPUI, MOLLER, MÜLLER en zoo vele anderen, als de voortreffelijke monographieën, enkele Kerkgebouwen betreffende, welke de nieuwste tijd heeft uitgeleverd, vindt men onder eene afzonderlijke rubriek opgegeven in de verschillende nommers van WEIGEL's belangrijken *Kunstkatalog*. Eenige hiertoe behoorende kleinere geschriften heb ik aangevoerd in: *De oude Kerk te Zeijst* (*Nederl. Archief*, D. II bl. 400). Vooral ook verwijze ik naar hetgeen in FR. KUGLER's *Handbuch der Kunstgeschichte*

De oudste bouwtrant intusschen, welke de Westersche Christenheid (want over deze vooral spreken wij) van de VIe of VIIe tot in de Xe Eeuw volgde, kan schier in het geheel niet als de uitdrukking van den eigen geest en wil dezer volken gelden. Die dusgenoemde *Oud-Christelijke Architectuur*, nader in eene meer Grieksche of Byzantijnsche en eene meer Latijnsche of Roomsche gescheiden, was, gelijk het werk, zoo ook de uitdrukking van de Kerk zelve, welke deze volken beheerschte, en die hare nieuwe Germaansche belijders, ter naauwernood aan de diepste barbaarschheid ontrukt, nog als onmondige kinderen opvoedde (1).

(Stuttgart 1842), op de Middeleeuwsche Architectuur betrekking heeft; terwijl hetgeen in KARL SCHNAASE's *Niederländische Briefe* (Stuttgart u. Tübingen 1834), over Middeleeuwsche Architectuur in Holland en Belgie, gegeven wordt, met verlangen doet uitzien naar het geen des Schrijvers aangevangen: *Geschichte der bildenden Kunste; 1er Band, die Völker d. Orients; 2er Band, Griechen u. Römer* (Düsseldorf 1843), over de Middeleeuwsche Architectuur ons eerlang meer opzettelijk zal aanbieden. — Wat de Kerkelijke Architectuur der Middeleeuwen in Nederland aanbelangt, hopen wij, dat de, in 1843 deswegens door de Maatschappij van Nederl. Letterkunde, voor onbepaalden tijd, uitgeschrevene prijsvraag, goede vruchten zal dragen. SCHNAASE dwaalde, door te meenen, dat in de Kerkgebouwen van Rotterdam, Delft, 's Hage en Leyden, zich het geheele karakter der Middeleeuwsche Architectuur in Nederland uitspreekt.

(1) KUGLER, a. a. O. s. 327 ff. en 339 f. 350 ff. — M. MALLAY, *Essay sur les Eglises Romanes et Romano-Byzantines du Département du Puy de Dome*, Moulins 1838.

Doch niet altijd duurde die onmondigheid voort. Vooral ook het nieuwe karakter, hetwelk de heilige Architectuur onder deze volken sedert de XIde Eeuw aannam, kan dit getuigen. Ik bedoel de bouworde, welke vooral in de Domkerken van *Worms* en *Spiers* nog hare meesterstukken aanwijst, en waarvan het bolronde gewelf op zware vierkante pilaren rustende, massieve muren met klein rondbogig vensterlicht, de geheimzinnige *Krocht*, of Crypta, een in het midden boven het gebouw zich verheffende koepel, en het afgescheidene, weinig verhevene en koepelvormige der klokken-torens, het meest kenmerkende uitmaakt. Men noemt haar meestal de *Byzantijnsche*. En voor zoo ver zij aan de straksgenoemde Oud-Christelijke Architectuur, meer bepaald de Byzantijnsche, hare grondtrekken ontleende, mag zij dezen naam ook wel dragen. Maar zij toont niet te min reeds eene meer zelfstandige ontwikkeling van den ontwaakten geest en kunstzin, welke bij sommige Germaansche stammen plaats vond. In hare gedenkstukken wordt reeds veel gevonden, hetwelk aan Latijnen zoowel als Grieken, schoon mede door den geest des Christendoms reeds beheerscht, vreemd gebleven was, en waarin het meer diepe en verhevene van het Germaansche karakter zich aanvankelijk uitspreekt. Slechts heerscht nog in deze bouworde te veel slaafsche navolging van het oude of van elders ontleende, dan dat ze nieuw of Germaansch zou mogen genoemd worden. Veeleer

duidt zij slechts den overgang aan tot de nieuwe ontwikkeling, voor welke de Germaansche geest poedig zou rijp worden. En niet te onregt, heeft men, in plaats van Byzantijnsch, haar de *Romanische* willen noemen, — gelijk men van Romanische volken en Romanische talen spreekt, — ten einde hierdoor aan te duiden, zoowel dat zij over het algemeen nog veelzins aan het oude Romeinsche zich aansluit, als tevens, dat zij reeds nieuwe bestanddeelen in zich heeft opgenomen, die alleen uit den eigenen geest der Nieuw-europesche Volken derzelver oorsprong ontleenden (1).

Doch eindelijk, daar is de tijd geboren, dat de Germaansche geest, tot zelfstandigheid en vrijheid ontwikkeld, krachtiger pogingen aanwendt, om van den band, in welken de Latijnsche overheersching

(1) Zie KUGLER, a. a. O. s. 418 ff. De monumenten van dezen stijl, in Frankrijk, Duitschland, Belgie enz. nog in grooten getale aanwezig, zijn in ons Vaderland zeldzaam. REUVENS (*Oratio de Archaeologiae cum artibus recentioribus conjunctione*, p. 5, 6, 19) noemt als zoodanig de *Bergkerk* te Deventer en de nu verdwenen *S. Janskerk* te *Arnhem*. De *S. Pieters* of *Fransche* Kerk te *Utrecht* is oorspronkelijk in denzelfden stijl en om hare overeenkomst met den Dom van *Gosslar*, gelijk om hare *Krocht*, merkwaardig. Zie een belangrijk berigt over dezelve van den thans, helaas! overleden Staatsraad VAN ASCH VAN WIJCK, in het *Tijdschrift voor Gesch. en Oudheden van Utrecht*. Veel van hetgeen hier te lande in dien stijl was aangelegd, is door lateren op- en aanbouw verdwenen.

zoo lang hem gekneld hield, zich geheel te ontslaan.

Inzonderheid van de XIIIde Eeuw af aan, kunnen wij dit in vele, zelfs zeer uiteenloopende, verschijnselen waarnemen. En hoogst opmerkelijk is het, dat het toen juist was, dat ook eene nieuwe heilige Architectuur, welke wij gewoonlijk de *Gothische* of den spitsboogstijl noemen, in het geheel eigenaardige en verhevene van haar karakter te voorschijn trad. Toen was het, in 1243, dat meester GERHARD het plan tot den Keulschen Dom ontwierp; toen ook, in 1275, dat ERWIN VAN STEINBACH het groote meesterstuk dezer Architectuur, den voorbouw van den Munster van Straatsburg, grondveste (1).

Uit deze nieuwe schepping van 's menschen geest zijn, behoudens den grondvorm, de laatste sporen van het Antieke, 't zij dan Latijnsch of Grieksch, verdwenen. Een eigen, een nieuw, een hooger idée staat er in uitgedrukt (2).

Ziet! hoe krachtig en hoe stout verheffen zich die kunstig gewrochte, duizelend hooge torenspitsen! Zijn zij slechts een toevallig bijvoegsel tot sieraad?

---

(1) Over den Keulschen Dom bestaat, onder veel, vooral het prachtwerk van BOISSERÉE, *Ansichte*, *Risse des Doms zu Cöln*, in vier Afleveringen, die ieder ruim 35 Berl. Thalers kosten. Over den Straatsburger Munster zie men CHAPUY, *vue pittor. de la Cathédrale de Strasbourg*; met hist. tekst van SCHWEIGHÄUSER. Strasbourg 1827.

(2) KUGLER, a. a. O. s. 515 ff.

of dienen zij alleen, gelijk hunne nederige voorgangers, om de klokken te dragen, wier stem oproept tot het gebed? Neen! zij vooral verduidelijken, zij voltooijen het denkbeeld, 't welk het geheele gebouw voor u uitdrukt. Zij spreken hunne eigene taal. Want, terwijl alles u toeroept, dat gij het heiligdom des Allerhoogste binnentreedt, wijzen zij als met uitgestrekten arm den Hemel! En daar binnen? Het zijn geen logge beslotene muren, het werk van menschenhanden, die u omvangen. Neen! als zamengegroeide boomstammen rijzen er de trotsche slanke zuilen omhoog, om onder derzelver opschietende vertakkingen en festoenen, als in een heilig woud u te verplaatsen. De ruime spitsboog der vensters schijnt, tusschen die stammen en takken, als natuurlijke openingen te vormen, door welke het getemperde zonlicht doordringt in de ontzagwekkende ruimte. De geest zelf verruimt en verheft zich, tegelijk met de elkander doorkruisende, al hooger en hooger opstijgende lijnen en bogen. De opgetogen blik glijdt langs het perspectief der rijen tot in onafzienbare verte. Eindelijk, daar vindt hij zijn rustpunt in het majestueuze koor, op de heilige teekenen der ontferming Gods en der liefde van Christus! — Te gelijker tijd omgeeft u de nieuw geboren plastische kunst met hare tallooze wonderen. Zelfs het tooverend daglicht, met duizend tinten gekleurd, spreekt u toe in heilige beelden en voorstellingen. En terwijl alles tot eerbied

en aanbidding stemt, doet een ander nieuw en heerlijk gewrocht der alleredelste onder de kunsten, hetwelk mede nu eerst in het Christelijke heiligdom zijne plaats ontving (1), het lied der hemellingen of de donderstem des Almagtige hooren.

Ziet daar, een Gothisch Tempelgebouw! In enkele los daarheen geworpen trekken waagde ik het te schetsen — niet om nu, met velen in onze dagen, in geestvervoering uit te roepen: ziet daar eerst eene Kerk! eene Christelijke Kerk geheel bij uitnemendheid! (2) — maar toch om uwe toestemming uit te lokken, dat een verhevener geest zich hier uitspreekt; dat niet dan een, voor alles wat groot en goed is, geheel geopend gemoed zulke gedenkstukken heeft kunnen voortbrengen. — Geen wonder, het was de zoo lang onderdrukte, zoo lang sluimerende, maar nu ontwaakte en nu aanvankelijk ontwikkelde geest, huisvestende in het gemoed der Germaansche volksstammen. Het was dezelfde geest, die juist gelijktijdig, langs zoo verlerlei andere wegen, zich baan brak; die inzonderheid, door de diepzinnige nasporingen der Scholastische Philosophie, zoowel als de vrome bespiege-

(1) Zie *Het Kerkelijk Orgelgebruik*, in het *Archief voor Kerkel. Gesch.*, D. X. bl. 198 vv.

(2) Zie CLAUSEN, *Katholicismus u. Protestantismus*, Th. III. s. 892 ff. 895. Verg.: *De Christ. Kerk op Aarde*, 2e dr. D. II. bl. 126 vv.

lingen der edele Mystiek, pogingen aanwendde, om boven het stoffelijke en uiterlijke en bekrompene van het Latijnsche Christendom zich te verheffen.

Die nieuwe Architectuur was dan ook niet Latijnsch of Roomsch. Zij was bij uitsluiting Germaansch en, in hare geheele ontwikkeling, ook uitsluitend eene vrucht van den echt Germaanschen bodem (1). Daarom heeft de Latijnsche wereld,

(1) Het heeft mij getroffen te bespeuren, dat het met de ontwikkeling der Gothische Architectuur juist zóó gegaan is, als met schier alles, wat op de voorbereiding en ontwikkeling der Kerkhervorming zelve betrekking heeft. Schoon toch die Kerkhervorming hare kracht en haren invloed voornamelijk op den echt Germaanschen bodem geoefend heeft en zij ook dáár alleen geheel tot stand kwam, hebben echter de beginselen en bedoelingen, waarvan zij is uitgegaan, zich veel vroeger in Latijnsch Europa, in Frankrijk en zelfs in Italie, vertoond, dan zulks in het eigenlijk Germaansche Europa het geval was. Dit namelijk kwam daar van daan dat ook het Latijnsch Europa Germaansche bestanddeelen in zich had opgenomen, en dat deze, als met de overblijfselen der vroegere Latijnsche beschaving in nadere aanraking, eerder dan elders den hun eigenen geest en aanleg ontwikkelen en naar buiten vertoonen konden, schoon dan ook de sporen daarvan, onder den overwegenden Latijnschen invloed eerlang weder geheel of grootendeels zijn verloren gegaan. (Zie: *De Germaansche oorsprong der Kerkhervorming*, in het: *Nederl. Archief voor Kerk. Geschied.*, D. I. bl. 160 vv.). — Juist zoo zien wij ook de eerste *beginselen* der Germaansche Architectuur, in Frankrijk en zelfs in Italie; integendeel hare volledige *ontwikkeling* alleen in de oorspronkelijk Duitsche landen. Verg. KUGLER, a. a. O. s. 514. »Zwar gehört derselbe (d. Germanische Stil)" zegt deze,

zoo veel zij kon, haar buitengesloten (1). Daarom is de Dom van Milaan — zelf slechts een reeds verbasterd voortbrengsel dier Germaansche kunst — nog bovendien als het uiterste keerpunt, 't welk haar naar de zijde van Rome begrenst. Ja, daarom is de naam van *Gothisch*, in den Italiaanschen mond gelijkluidend met dien van *Barbaarsch*, door de Latijnen als een scheldnaam haar toegeduwd. Maar die scheldnaam strekt haar tot eer. Hij toont althans, dat in deze Germaansche Architectuur een eigen, aan de Latijnsche wereld vreemd gebleven, beginsel ontwikkeld was, en dat de Latijnsche geest geenszins tot het verhevene en bovenzinnelijke zich verheffen kon, 't welk nu voor den Germaanschen was behoefte geworden (2).

» nicht ausschliesslich den rein-germanischen Nationen an; im Gegentheil sehen wir ihn, — doch noch unentwickelt — bei einigen Völkern romanischer Zunge (in Nordfrankreich und England) zogar früher erscheinen, als z. B. in Deutschland. Dennoch erkennen wir entschieden, auch bei diesen Mischvölkern, dass es der Germanismus ist, dem er seine Nahrung verdankt; dass er sich da am Lautersten und Vollendetsten ausbildet, wo der Germanische Volksgeist vollkommen rein und in durchgebildeten Bewusstsein seiner Eigenthümlichkeit auftritt; und dass er ein mehr zufälliges und willkührliches Gepräge erhält, wo (wie in Italien und Südfrankreich) der Romanismus vorwiegt."

(1) Verg. Kugler, a. a. O. s. 566 ff.

(2) Ik verwijs hier nog, wat reeds vroeger behoord had, naar hetgeen over Gothische Architectuur gezegd is in het: *Essai sur les signes inconditionels de l'art, par* D. P. G. Humbert de Superville, Leide 1839. p. 29 suiv. — Een werk,

Doch, vraagt men welligt reeds, wat heeft dit alles gemeens met het onderwerp, ter behandeling aangeduid? Of waar schuilt hier dan het *Humoristische*, hetwelk zou worden aangewezen? — Wanneer echter een levendig gevoel en eene overeenkomstig-krachtige uitdrukking van hetgeen waarlijk groot en groot is, reeds één voornaam bestanddeel van den Humor uitmaakt: hoe zullen wij dien in deze mijne Architectuur miskennen, wanneer wij daarbij nu op een' anderen eigenaardigen karaktertrek derzelve het oog slaan, die tevens nog nader tot aanleiding kan, dat de geest, welke de Gothische Architectuur te voorschijn riep, in den vorm des Christendoms, door de Latijnsche wereld der Germaansche opgedrongen, niet langer bevrediging vinden kon; ja, dat hij dien was boven het hoofd gewassen, om naar iets hoogers en beters te streven; en dat deze Architectuur zelve wel mag gerangschikt worden in de reeks dier *Testes Veritatis*, welke de wegbereiders voor de Hervorming geweest zijn.

De bedoelde karaktertrek ligt in het *Komische* en *Sarcastische*, hetwelk dezen bouwtrant eigen is. Hij ligt in de eigenaardige bijzonderheid, dat de Gothische Architectuur, bij al het ernstig-verhevene en majestueuse, hetwelk haar kenmerkt, tevens, ik wil niet zeggen eene satire, maar toch eene

welks echt oorspronkelijke zienswijze wedijvert met de reinheid van kunstgevoel en met den rijkdom van kunst-kennis daarin tevens ten toon gespreid.

geestig-weemoedige, eene luimige en alzoo, in verband met haar geheel karakter, eene echt Humoristische teekening der toen heerschende Eerdienst in zich sluit.

Reeds heb ik aan den beroemden Munster van Straatsburg doen denken, en ik deed het nog onder den indruk, dien de aanschouwing van dit in verhevenheid en kunst onovertroffen gevaarte, een paar jaren geleden, bij mij te weeg bragt. Wel nu, diézelfde meesterhand, welke zoo veel groots ontwierp en uitvoerde, heeft, juist tegen over het spreekgestoelte van dit aan de Roomsche eerdienst toegewijd tempelgebouw, een kunstig in steen gebeiteld, half verheven beeldwerk geplaatst, waarop een Bok en een Zwijn een' slapenden Vos in processie ronddragen; een Beer met een kruis en een Wolf met eene brandende kaars dezelve volgen; terwijl aan het Altaar op den achtergrond een Ezel de Mis zingt! Waarlijk, bij zulk een tekst is elke commentaar overbodig. Neen, luide spreekt hij en zegt ons: dat, naarmate de geest naar boven steeg, hij op het gebrekkige en nietige van den vorm met dien vrijen blik van vrolijken weemoed kon nederzien wien eerlang een nog ernstiger nadenken en krachtiger handelen zou opvolgen (1).

(1) »Il existait autrefois vis à vis de la chaire, au dessous des chapiteaux de deux pilliers, des figures grotesques, auxquelles l'ignorance des usages anciens, des vers satiriques

Maar is misschien het aangevoerde een eenig of althans een hoogst zeldzaam verschijnsel? — Het is zulks zoo weinig, dat men integendeel niet ligt eenig echt monument dezer Gothische Architectuur zal aantreffen, waaraan niet, 't zij in het beeldhouwwerk, 't welk kapitelen en zuilen, de bogen der Portiques of andere gedeelten, tot zelfs de sluitsteenen, de balknooten en de dakgooten, versiert, 't zij in de Fresco's op wanden, pilaren en gewelven, dit *Satirieke*, of *Groteske* en *Capricieuse*, gelijk men het noemt, maar toch, in verband met het geheel beschouwd, dit echt *Humoristische*, min of meer duidelijk uitkomt.

Dezelfde Straatsburger Munster kon nog meer soortgelijke voorbeelden ons leveren; schoon het min dui-

---

et des gravures vendues avec affectation pendant l'octave de la Fête-Dieu, ont donné une fâcheuse celébrité: elles representaient plusieurs animaux exercant des fonctions sacerdotales. Quelques personnes ont prétendu qu'elles avaient été sculptées pendant que ce temple servait au culte protestant: elles ne pouvaient, au contraire, avoir été executées que par le caprice des architectes mêmes, par lesquels ces piliers avaient été élevés ou renouvelés, et sous ce rapport la date de 1298, que leur attribue Schad, n'est pas sans importance pour l'histoire de cet édifice. — L'on voit encore dans plusieurs églises anciennes des bizarreries semblables ou même plus singulieres: celles-ci ont été détruites et grattées en 1685." V. *Vues pittor. de la Cathedrale de Strasbourg par* CHAPUY, *Texte hist. par* SCHWEIGHÄUSER, p. 38. not. 2. Verg. het belangrijk geschrift van J. RITTER, *der Protestantische Gottesdienst und die Kunst in ihrem gegenseitigen Verhaltnisse.* S. Gallen u. Bern 1840. s. 59.

delijke of opzettelijk bedekte der voorstelling wel eens naar derzelver eigenlijken zin doet gissen. Zoo is het, wanneer er een Ooijevaar wordt voorgesteld, die een' Wolf een been uit de keel ligt; of een Adelaar, die aan zijn' prooi zich vergast; of een Duivel, die op de schouders eene schoone vrouw als te paard rijdt (1). Elders echter behoeft men naar den zin en de bedoeling geenszins te raden. Duidelijk b. v. spreekt een versiersel, hetwelk, onder andere van soortgelijken aard, in den Dom van Basel gevonden wordt, op 't welk, namelijk, eene menigte Priesters en Monniken, als een gezelschap van honden, katten en tijgers is voorgesteld. En bijtend vooral is een kunstwerk, hetwelk de Munster van Bern den verbaasden beschouwer aanbiedt. Men vindt er den Apostel Petrus afgebeeld, zoo als hij een' zijner opvolgers, den Paus van Rome, van den ingang des Hemels met kracht terugwijst (2).

Ook in sommige Gothische Tempelgebouwen in ons Vaderland zijn nog dergelijke voorstellingen aanwezig. In de Lebuini-Kerk te Deventer staan op een' pilaar de overblijfsels van een beeldhouwwerk, waarop een Monnik vruchteloos eene rot poogt te vangen, die met de Hostie wegloopt. Merkwaardig vooral en zonderling zijn de fraai in hout ge-

(1) CHAPUY et SCHWEIGHÄUSER. p. 39, 45.
(2) RITTER, a. a. O.

werkte voorstellingen, welke zich op het koor der Oude Kerk te Amsterdam, onder tegen de opslaande zittingen der oude Kanunniken-banken bevinden. Men ziet er b. v. eene Kat, die met een miskleed omhangen in den Bijbel leest of predikt; een persoon met gapenden mond tegen over een' nog wijder gapenden oven; een' nachtuil; een omgekeerden geldbuidel; lustige drinkebroers; en onder veel aanstootelijks ook een half ontkleed persoon, uit wiens *partes posteriores* een daarnevens zittend vrouwenbeeld bezig is een lint of doek op een' haspel te winden (1). Nevens den zuidelijken ingang dierzelfde Kerk ziet men op een' draagsteen een' aap, die met een doodshoofd speelt, uitgehouwen; en op de houten nooten, die den dakstoel dragen, vindt men, vooral in het zuiderpand, vele keurig gewerkte maar zonderlinge voorstellingen van allerlei aard, welke echter de afstand mij niet toeliet juist te onderscheiden. Ook in de Kerk te Bolswaard, in Friesland, bevindt zich, insgelijks op het oude koorgestoelte, soortgelijk beeldhouwerk in groote menigte, en naar men mij berigt heeft, evenzeer keurig bewerkt als van eene ongelooflijke stoutheid.

(1) Ik heb hoop, dat de *Vierde Klasse* van het *Kon. Nederl. Instituut* er voor zorgen zal, dat van dit, ook voor de Geschiedenis der Kunst niet onbelangrijk, houtbeeld-werk goede afteekeningen vervaardigd worden, ten einde hetzelve, zoowel aan de vergetelheid te ontrukken, als voor de wetenschap te doen dienen.

Men zou indedaad een geheel boek kunnen volschrijven, wilde men alles bijeen verzamelen hetgeen aangaande dit zonderlinge verschijnsel hier en daar is opgemerkt en aangeteekend, of wat van dezen aard in vele Gothische Kerkgebouwen zelfs nog heden wordt aangetroffen. Het medegedeelde echter zal wel reeds voldoende zijn, om van de eigenlijk *luimige* en vaak *sarcastische* bedoeling dezer voorstellingen ons te vergewissen.

Ik weet wel, dat zeker geleerde, die ten aanzien der Kerkelijke Kunst-Archaeologie der Middeleeuwen zich verdienstelijk gemaakt heeft, onlangs de meening heeft voorgesteld, dat deze voorstellingen, als in welke meestal Dier-gestalten eene hoofdrol spelen, voornamelijk uit het Mosaïsch onderscheid tusschen reine en onreine dieren, als zinnebeelden van den strijd tusschen het Christendom en het Heidendom, of van het rijk der duisternis en des lichts, moeten verklaard worden, zoodat derhalve het satirieke in dezelve slechts schijnbaar is, maar integendeel steeds een ernstig Bijbelsch denkbeeld door dezelve wordt voorgesteld (1). Ik meen echter, dat bij deze verklaringswijze, hoe men overigens dezelve moge beoordeelen, in allen gevalle het opmerkelijk verschil tusschen den rondboog- of Byzantijnschen

(1) *Ueber die Deutung der Thiergestalten an den Kirchengebäuden des Mittel-alters, von Hrn. Pastor* OTTE, *zu Fröhden.* In de *Neue Mittheilungen d. Thuring-Sächsischen Vereins*, VI B. I H. s. 48 ff.

en den spitsboog- of Gothischen stijl te veel is voorbijgezien, en, dat verkeerdelijk op dezen laatsten is toegepast, hetgeen alleen van den eersten, welligt met eenigen grond, kan beweerd worden. Te regt toch zegt de Schrijver, dat dergelijke beeldwerken, waar zij in Kerken van den rondboogstijl voorkomen, doorgaands niets schalks of luimigs aan zich hebben. Ik geloof zulks met hem, en tevens dat veel symbolisch, ernstig en uit Bijbelsche voorstellingen geput is, hetgeen slechts in ons oog eene belagchelijke en sarcastische houding aanneemt. Maar wanneer hij dan, tot bewijs zijner Symbolische en Bijbelsche verklaringswijze, eene voorstelling aan het hoofd-portaal van den Dom van Brandenburg aanvoert, waarop een Vos in monniksgewaad voor een troep Ganzen predikt, en wanneer hij daarin slechts den Leugenprofeet en de *animae volantes* van EZECHIËL, Cap. XIII, vs. 20, of den wolf in schaapskleederen, wedervindt, dan is het wel mogelijk, dat hij, wat den oorsprong der voorstelling betreft, de zaak uit het regte oogpunt bezien heeft; maar dan ziet hij voorbij, dat hetgeen in den rondboog-stijl oorspronkelijk niets anders dan eene Bijbelsche voorstelling of een ernstig Symbool was, in den Germaanschen stijl (en daartoe behoort ook de Dom van Brandenburg (1)), al ware het alleen door den Vos eene monnikspij om

(1) Zie KUGLER'S *Kunstgeschichte*, s. 565.

te hangen, eene luimige voorstelling, en volgens den meer opgeklaarden geest des tijds, eene zijdelingsche bespotting der Monniken-leer of van het Monniken-leven geworden is. Nog meer waarschijnlijk wordt zulks, wanneer men in aanmerking neemt, dat, terwijl eene aldus gewijzigde voorstelling op geen Byzantijnsch monument wordt aangetroffen, dezelve integendeel op die van den Germaanschen stijl meermalen voorkomt. Zoo zag men voorheen in de fraaije Kerk te Oosterbierum, in Friesland, voor den predikstoel een tafereel, waarop een Ezel in monniksgewaad voor een troep Ganzen predikt (1); en de vroeger reeds vermelde, in geestelijk gewaad gehulde en predikende Kat, welke ik op de Koorbanken der O. Kerk te Amsterdam ontdekte, is waarschijnlijk slechts fragment der zelfde voorstelling. Het is zelfs mogelijk, dat hetgeen, in den Dom van Brandenburg, den Schrijver, aan Ezechiël denkende, een Vos is toegeschenen, evenzeer als te Oosterbierum en te Amsterdam, een Ezel of eene Kat zal geweest zijn. Hoe dit echter ook zijn moge, het komt mij voor, dat wel des Schrijvers opmerking, voor zoo ver zij den rondboogstijl betreft, waarheid behelst, maar dat hij hare toepassing overdreven heeft, door dezelve ook ter verklaring van den zoo zeer in het oog vallenden luim en van het

(1) H. POTTER, *Reize door de oude en nieuwe Oostelijke Departementen van het Koningrijk Holland*, D. I. bl. 10.

sarcasme van den Gothischen stijl te doen dienen. En ik geloof, dat wij niet ver van de waarheid afdwalen, door aan te nemen, dat het symbolische in den Byzantijnschen bouwtrant, als het ware de grondstof voor den luim en het sarcasme van den Germaanschen geweest is.

Maar dies te meer blijft de vraag dan over, hoe de mogelijkheid te verklaren zij, dat men zulke luimige figuren in de Tempelgebouwen heeft durven plaatsen, of dat anders, het zij de ijver der Geestelijkheid, het zij de eerbied der Geloovigen, dezelve, nadat zij daar eenmaal geplaatst waren, zonder ergernis en zonder wederstand heeft kunnen dulden? Zulk eene verklaring vind ik niet, of slechts gedeeltelijk, in hetgeen KUGLER, als ter loops (want het luimige, als karaktertrek der Germaansche Kunst, liet hij onaangeroerd) ergens te kennen geeft (1): dat de, in de versierselen der Gothische Architectuur veelvuldig voorkomende, Satiren op de Geestelijkheid, slechts in het vernuft of de bijzondere zienswijze van deze en gene kunstenaars hunnen oorsprong hadden, en dat het uitvoeren en plaatsen derzelve in de Tempelgebouwen de grootheid kenmerkt der magt, door welke de toen bestaande Vereenigingen, of gilden van werklieden (Bauhütten), zelfs tegen over vermogende geestelijke ligchamen, zich sterk gevoelden.

---

(1) *Kunstgeschichte*, s. 529.

Behalve toch dat men dusdoende aan de algemeenheid van het verschijnsel niet genoegzaam regt wedervaren laat, wordt hierbij ook vergeten, dat de geest, in welken de Kunstenaar arbeidde, mede een uitvloeisel was van den algemeenen tijdgeest, in welken, meerder of minder en tot op zekere hoogte althans, het Christenvolk en zelfs de Geestelijkheid deelde; gelijk er dan ook, zoo veel ik weet, zelfs niet een eenig blijk voorhanden is, dat deze luimige tafereelen, van de zijde der Geestelijkheid of des volks, wederstand uitlokten, of ergernis hebben opgewekt; iets, dat gewis niet achterwege gebleven zou zijn, bijaldien de Kunst hierbij in vijandige houding tegenover de Kerk, of de Gemeente, gestaan had. — Wij beweren daarom wel niet, dat men, bij de verklaring van dit verschijnsel, het zij de individuële denk- en zienswijze des kunstenaars of der werklieden, het zij den algemeenen geest, welke hunne genootschappelijke vereeniging bezielde, zou mogen voorbijzien; maar wij beweren, dat beiden hunnen grond hadden in eene dieper liggende oorzaak, dewijl beiden slechts als het *orgaan* waren, door hetwelk de Kerk, dat is de Germaansche Christenheid, met meerdere of mindere bewustheid, den destijds in haar gewekten en ontwikkelden hoogeren geest openbaarde en uitsprak. Niet-bevrediging in de bekrompenheid, het uiterlijke, het geest- en troostlooze van het zoogenaamde Katholicismus sloeg daarin den hoofdtoon. Want deze niet-bevrediging, —

gelijk zij aanvankelijk in vele afzonderlijke verschijnselen, als het allerwege optreden van tallooze, het bederf der Kerk betreurende Secten en Geestelijke Vereenigingen, de optogten der Flagellanten en Albati, zelfs in het vieren van Ezels- en Narren-feesten, zich lucht gaf, — riep van lieverlede ook den Gothischen Kerkbouw, met de in het oog loopende Majesteit en Verhevenheid, die denzelven kenmerkt, maar ook met het luimige, satirieke en sarcastische, dat denzelven onderscheidt, te voorschijn. Wij zeggen dan wel met een' geestigen Schrijver, dien wij reeds aanvoerden (1), dat, wanneer de Heilige Schrift aangaande BEZALEËL, URI'S *zoon* en van AHOLIAB, den zoon van AHISAMACH, getuigt: »dat God hen vervuld had met zijnen Geest, in wijsheid en overleg en kunde van allerlei werk, en om vernuftig kunstwerk uit te denken, en om anderen daarin te onderrigten" (2); wij dan ook een' ERWIN VAN STEINBACH onder zulken door den Geest Gods verlichten mogen rangschikken en onder de Wachters, die het aanbreken van een' nieuwen dag verkondigden, wanneer het Evangelie weder, gelijk de zon aan den hemel, de volken verlichten zou, en wanneer de Kerk van CHRISTUS, als in vollen dag geplaatst, haren oorsprong, aard, zamenstelling en hooge be-

(1) RITTER, *der Protestantische Gottesdienst und die Kunst*, s. 58 ff.

(2) Exod. XXXI: 1 vv. XXXV: 30 vv.

doeling zóó voor aller oog zou bloot leggen, gelijk een Gothisch kerkgebouw; ja, dat juist hetgeen die Profeten nog tegenzagen, door de Kerkhervorming is aangebragt: een vast en kinderlijk geloof, onwankelbaar gerigt op het eeuwige, en tevens die edele vrijheid en openheid, met welke men, hetgeen men afkeurde ook zonder verschooning verwierp, maar tevens bereid was, naar den eisch des Apostels, een' iegelijk rekenschap van zijn geloof te geven. Ook gelooven wij, dat die werklieden en derzelver Vereenigingen, naarmate zij hunne eigene inzigten ontwikkelden, aan elkanderen zich aansloten en, vooral in de XVe Eeuw, eene zelfstandige, veelvermogende en tevens geheimzinnige inrigting verkregen (1), wel eens aan die bijzondere inzigten en opzettelijk reformatorische bedoelingen met stoutheid en overmoed hebben bot gevierd. Zelfs mag hierin wel de reden gelegen zijn, dat vooral de Roomsche Kerk, tot in onzen tijd toe, de Vrijmetselaars-vereenigingen zoo zeer verafschuwt. Maar dit alles neemt toch niet weg, dat die werklieden en kunstenaars, over het algemeen althans, slechts in den heerschenden geest hunnes tijds hebben gearbeid, en dat ook het luimig en sarcastisch karakter, hetwelk hunne werken dragen, daarom alleen geene ergernis gaf en geen tegenstand opwekte, omdat er de algemeene geest en denkwijze der Eeuw door werd uitgedrukt.

(1) Over de *Bauhütten* zie men Kugler, a. a. O. s. 528 ff.

Evenwel meene men niet, dat die luim steeds als opzettelijke satire of als sarcasme te voorschijn treedt. Veeleer blijkt het, dat veel althans van hetgeen daartoe kan schijnen te behooren, den kunstenaar als onwillekeurig ontglipt is, en dat vaak, ook waar hij het met de zaak hoogernstig meende, spranken van vernuft zijnen geest ontschoten zijn, die nu in zijne gewrochten trekken van luim ons doen opmerken, van welke de meester zelf zich schier onbewust geweest is. Op zoo menig voortbrengsel der graveer- en schilderkunst, uit het laatste tijdvak der Middeleeuw, zou ik mij hier kunnen beroepen. Met onzen LUCAS VAN LEYDEN, bij voorbeeld, en met wie niet al meer, is dit het geval, in wier arbeid zoo vaak een onschuldige scherts aan het meest ernstige karakter der voorstelling zich aansluit. Maar om mij nader bij mijn aangeduid onderwerp te houden, wijze ik op een bepaald soort van Fresco-voorstellingen, die van den Gothischen stijl onafscheidelijk zijn en *Het laatste Oordeel* afbeelden.

Nog altijd herinner ik mij, met een gemengd gevoel, een uitvoerig schilderwerk, hetwelk, in mijne jeugd, in de zoo schoone, in zuiver Gothischen stijl geheel uit ééne hand volbouwde, St. Maartens of Groote Kerk, te Z.-Bommel in Gelderland (1), hoog boven den Triumfboog van

(1) Deze Kerk, gewis eene der schoonste en belangrijkste in Nederland, werd in 1303 volbouwd en in het volgende jaar

het Choor, tegen den oostelijken gevelmuur zigtbaar was (1). Nog zie ik de reuzengroote helgekleurde afbeelding van den Zoon des menschen, tusschen de beide menschenhoopen: aan de éene zijde der gezaligden, die, uit hunne graven verrezen, door Engelen worden heengeleid naar hunne zalige woningen: aan de andere der verdoemden, welke door duivelen van allerlei gedaante en kleur, onder de potsierlijkste gebaren, zelfs op kruiwagens, naar het helsche vuur worden heengesleurd, terwijl andere duivelen bezig zijn, de aldus gemartelden met lange tangen en haken uit den vuurgloed te trekken en in ontzettend groote doofpotten te bergen. Ligt in dit laatste, zoo dacht ik wel eens, eene tempering van de leer aangaande der helsche straffen eeuwigen duur? Indedaad de

---

ingewijd. Zie PONTANUS, *Hist. Gelr.*, p. 177. SLICHTENHORST, *Geld. Gesch.*, bl. 110. *Beschrijving van Bommel door een Geld. Rechtsgeleerde*, bl. 76. En de belangrijke *Bijdrage tot de Gesch. der Beeldhouwkunst in N. Nederland*, door Dr. C. LEEMANS, in *de Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudh. van* Is. AN. NIJHOFF, D. IV. St. I en III. Had SCHNAASE deze Kerk gekend, hij zou dan zijn boven gemeld oordeel niet geveld hebben.

(1) Reeds voor 20 of 30 jaren heeft men dit gedeelte van het schilderwerk, hetwelk overigens nog het geheele verwulf bedekt, overgewit; zoo echter dat de kleuren reeds nu door den kalk heenschijnen. — Ook de zijwanden waren vroeger met schilderwerk bezet, en een gedeelte daarvan was achter de hooge gestoelten, aan de Noordzijde, bewaard gebleven, tot dat men voor korten tijd, deze banken eene andere plaats gevende, helaas! ook dit schilderwerk vernietigd heeft.

doofpot kon dit wel aanduiden. Evenzeer echter kan juist die doofpot, op zijne wijze, ook het tegendeel uitdrukken, als die de brandstof bezuinigt, waardoor telkens een nieuw vuur ontstoken wordt.

Hoe dit zijn moge, men vindt hier wel zulk eene vereeniging van het verhevene en schrikbarende, met het naïve en zelfs lachwekkende, die getuigenis aflegt van den humoristischen geest, welke ook bij de stichting en opsiering van dit schoone gewrocht der XIVe Eeuw den toon gaf; en het doet zulks te meer, dewijl ook op de welbewaarde oude Fresco's, welke de gewelven van dit Kerkgebouw bedekken, dezelfde ernst en luim op de verrassendste wijs afwisselt (1). Maar eene opzettelijke satirieke of sarcastische bedoeling schijnt daarin toch niet te bespeuren. Ten zij dan, dat de luim des kunstenaars hierbij onwillekeurig met de averegtsche denkbeelden zijner eeuw zijn spel gedreeven heeft; of dat hij, zelfs meer opzettelijk, wraak heeft willen nemen over de bijgeloovige vrees, welke men vroeger, met allerlei bedoelingen, der Christenheid ingeboezemd had voor het toekomstig gerigt. Het is toch bekend, dat althans sommige Heiden-Apostelen, onder de nog onbekeerde Germaansche en Slavische volkstammen, wel eens hunne moeijelijke taak begonnen, door eene in schrikwek-

(1) Het schilderwerk dagteekent kennelijk van de eerste inrigting der Kerk. Slechts enkele restauratiën uit de XVIde Eeuw, naar het schijnt, zijn van het eerste ligt te onderkennen.

kende trekken en met gloeijende kleuren geschetste afbeelding van het Laatste Gerigt hunnen bekeerlingen voor te houden, ten einde die alzoo, als door den schrik des Heeren, tot het geloof te bewegen (1). Zelfs schijnt het daaruit te verklaren te zijn, dat in de Middeleeuwsche Kerkgebouwen meestal eene dergelijke indrukwekkende voorstelling van het Laatste Oordeel gevonden werd, waarvan, behalve het aangevoerde, nog vele andere voorbeelden voorhanden zijn (2); terwijl de Gothische stijl, welke uit den

(1) Zie het voorbeeld van Methodius, bij Schröckh, *K. G.*, XXI Th. s. 403 s. ff.

(2) Onder anderen in de schoone St. Janskerk te *'s Bosch* is, naar ik meen, nog zulk een tafereel aanwezig. Potter (t. a. pl. bl. 10) beschrijft een dergelijk, dat zich in de reeds vermelde Kerk te *Oosterbierum* bevindt, aldus: »Te Oosterbierum is zeer opmerkelijk zeker oud schilderwerk tegen een gedeelte van het verwulfsel in de schoone Kerk: het is eene afbeelding van de hel en van den hemel; in het eerste gedeelte ziet men eene groote menigte ijsselijke monsters met lange staarten, paardenvoeten en verschrikkelijke koppen, op verschillende wijze bezig, de verdoemden naar een brandend vuur te brengen; geheele kruiwagens zijn met dit soort van ongelukkigen volgeladen, terwijl sommige duivelen nog bezig zijn andere karren en wagens, met zware ijzere vorken vol te pakken, of met hunne sterke handen een of twee veroordeelden op hunne duivels-ruggen slingeren, of bij armen en beenen vatten en zoo naar de strafplaats henen slepen. In een ander gedeelte, hetwelk de hemel zal verbeelden, ziet men naast eene poort een klein mannetje, spelende op de viool, terwijl zich in het verschiet eene luchtig in het rond dansende partij van regt vrolijke hemelburgeren vertoont."

vroegeren Byzantijnschen deze voorstellingen overnam, aan dezelve niet slechts de boven aangeduide veelbeteekenende plaats, boven den Triumfboog van het Koor, heeft aangewezen, maar die tevens met den hem eigenen luim gekleurd en uitgedoscht; tot zoo verre zelfs, dat er zoodanige taferelen voorkomen, op welke men, gelijk te Bazel, een' Paus en meerdere Priesters onder de verdoemden geplaatst vindt (1).

Het vermoeden, 't welk ik daar aangaande de tafereelen van het Laatste Oordeel opperde, is misschien nog meer van toepassing op eene andere soort, die *'s menschen vergankelijkheid* en *de zekere komst des doods* aanschouwelijk maakten. De zoodanigen waren in de Middeleeuwsche Kerkgebouwen het allerminst zeldzaam, en zelfs in de grootste verscheidenheid steeds aanwezig. — Verwonderen kan ons dit niet. Of is het niet vooral het Christendom eigen, de ernstige gedachte des doods bij den mensch te verlevendigen? Op eene geheel eigenaardige wijze echter deed het zulks bij zijne nog ruwe Germaansche belijders; terwijl eene heerschen heb-zuchtige Priesterschap, helaas! maar al te veel

---

(1) Zulk een Fresco-schilderwerk, dat in 1510 vervaardigd is, bevindt zich op het stadhuis te Bazel; zie FIORILLO, *Gesch. der Zeichnenden Künste in Deutschland* u. s. w. IV. s. 52.

van de schrikwekkende gedachte des doods voor hare bijzondere bedoelingen partij wist te trekken. Van daar dan ook, dat de dood, als schrikbeeld, eene eigenaardige voorstelling geworden is van het Middeleeuwsch Christendom; en dat de Knokkenman met boog en pijl, of met eene zeis, in de antieke, althans Grieksche, kunst schier geheel onbekend, als een eigen voortbrengsel der Middeleeuwsche Kunst mag worden aangemerkt (1).

---

(1) Het *menschen-geraamte* wordt enkele malen op antieke gegraveerde steenen aangetroffen. Zie LIPPERT's *Dacktyliothek*, *Supplem.* p. 55 N°. 241, p. 93 N°. 471—473, p. 131 N°. 150; en TOELKEN's *erklärendes Verzeichniss der antieken vertieft geschn. Steinen der Kön. Preuss. Gemmensammlung*, Berlin 1835. s. 364. N°. 200 u. 201. s. 451 N°. 103. Het is echter onzeker, of dit beeld dáár wel eene zedelijke beteekenis heeft, en als *symbool des doods* is voorgesteld. Of indien zulks ten aanzien van een enkel waarschijnlijk is, b. v. het laatste uit LIPPERT aangevoerde, en vooral N°. 473, met het bijschrift: *ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ*; dan durf ik weder voor de echtheid niet instaan. — Zoo is het ook gelegen met andere monumenten, waarop dezelfde voorstelling gevonden wordt. Aan de echtheid van een, naar men zegt, in 1809, in de nabijheid van *Cumae*, in een graf gevonden basreliëf in gips, waarop dansende geraamten voorkomen, wordt niet zonder grond getwijfeld. Zie FIORILLO, a. a. O. IV. s. 120. PEIGNOT, p. XVIII. Evenwel ziet men ook, op een' Rom. grafsteen, afgebeeld bij GRIVAUD DE LA VINCELLE, *arts et met. des anciens*, Pl. LXIII. fig. (8), aan beide zijden van het opschrift, een staand menschen-geraamte. En op een basreliëf aan het graf van Scaurus in Pompeji, wordt het scelet van een kind afgebeeld, op een steenhoop rustend, en waarover eene jonge vrouw zich heenbuigt. Niet onwaarschijnlijk heeft men deze laatste

Maar het Christendom wijst op den dood, niet alleen als een afzigtelijk schrikbeeld, dat slechts vreeze aanjaagt, en waarvan men het aangezigt huiverend afwendt. Neen, vooral ook van eene andere zijde leert het denzelven kennen. Want, op Hem wijst het heen, die aan den dood zijnen prikkel, aan het graf de overwinning ontnomen heeft (1 Kor. XV: 55). En kon het dan anders, of, naar mate het Evangelie in het gemoed zijner Germaansche belijders meer en

---

voorstelling verklaard voor eene afbeelding van het terugvinden van een, bij eenige vroegere uitbarsting, omgekomen kind door zijne moeder. Zie de afbeelding in: *Pompeji*, 2er B. 1er Abth. (Leipz. 1835) S. 288. fig. 139. — Dit alles behoeft dus niet te beletten, dat wij den Knokken-man, als symbool, als een eigenaardig voortbrengsel der Middeleeuwsche Christelijke Kunst mogen aanmerken. Het vroegst schijnt hij daar voor te komen met een' *schicht*, of met *pijl en boog* gewapend; op welke voorstelling welligt 1 *Kor.* XV: 55 invloed gehad heeft, schoon de κέντρον, door PAULUS aan de LXX ontleend (Hos. XIII: 14), dáár niet eene *speer*, maar den *giftigen angel* der scorpioen schijnt aan te duiden. De zaak is echter nog wel een nader onderzoek waardig. — Met pijl en boog vind ik hem op eene teekening der XIV of XV Eeuw, waarop ik nader moet terug komen (zie Pl. IV. fig. 1.). De *zigt* en de *zeis* integendeel, uit de antieke kunst, naar het schijnt aan Saturnus ontleend (zie LIPPERT, *Dact.* I: 2), zal hem vermoedelijk eerst in het tijdperk der *renaissance* zijn in handen gegeven. Zoo vind ik hem, niet op den Bazelschen, maar op den Lubeckschen en Bernschen Doodendans, aan het einde. Met eene *zigt* of *sikkel* komt hij voor op de kleine dooden-dansen, waarmede de in Frankrijk, op het laatst der XV Eeuw, gedrukte *Horae* en *Heures* voorzien zijn. Zie Pl. III. fig. 5 en 6.

meer doordrong, en dáár, gelijk het graan in den akker, ongemerkt en meer en meer deszelfs eigen Goddelijk vermogen ontwikkelde, naar die mate moest het hen ook leeren, zelfs den dood zonder schrik onder de oogen te zien en de, vroeger voor denzelven hun ingeboezemde, bijgeloovige vrees te verachten.

Juist hierin, naar ik meen, hebben wij den oorsprong te zoeken van eene eigenaardige soort van voorstellingen, welke de latere Middeleeuwsche Kunst met voorliefde in Kerken en Doop-Kapellen en op Kerkhoven geplaatst heeft, terwijl de Xylographie en de Graveerstift aan het vermenigvuldigen derzelve hare eerste krachten beproefd hebben.

Het zijn de zoogenaamde *Doodendansen*, welke ik bedoel en die, evenzeer op zich zelve waardig zijn, dat wij ons met dezelve bekend maken, als zij een in het oog loopend bewijs bevatten voor het merkwaardig verschijnsel, waarop ik de aandacht vestig. Ik zal mij daarom meer uitvoerig met dezelve hier bezig houden (1).

---

(1) Over de Doodendansen zie men J. D. FIORILLO, *Geschichte d. Zeichnenden Künste in Deutschland u. den Vereinigten Niederlanden*, Hanover 1815. IIer B. s. 393 ff. en vooral IVer B. s. 117—174. — M. PEIGNOT, *Recherches historiques et litteraires sur la Danse des Morts*, Dijon 1829. — FR. DOUCE, *the Dance of Death*, London 1833. — *Hans Holbein der jungere*, *von* U. HEGNER, Berlin 1837. s. 297—338. — *Literatur der Todtentänze von Prof.* Dr. H. F. MASS-

Het is wel dezelfde schrikkelijke, geheel of half ontvleeschde Knokkenman, zoo als men hem vroeger zich voorstelde, die hier de hoofdrol speelt, maar hij heeft toch veel van het schrikwekkende en afzigtige, dat vroeger hem kenmerkte, afgelegd: terwijl zijn gelaat en voorkomen zelfs iets vriendelijks, ofschoon schalks, heeft aangenomen, 't welk het althans in het onzekere laat, of men hem als bondgenoot of als vijand heeft aan te merken.

Ziet! hoe vrolijk, met rinkelbom en pijp of schalmei gewapend, komt hij daar, met zijne lustige gezellen, uit dat akelig knekelhuis, waarboven het laatste oordeel zich troostend of dreigend verheft, te voorschijn (1); om alles, wat leeft, hoe groot of gering, hoe rijk of arm, hoe jong of hoe oud, tot den *dans* te noodigen, *dien niemand ontspringen kan;* en hoe vriendelijk geeft hij aan allen de hand, om elk, wel steeds op eigenaardige wijs, maar toch *naar zijne pijp te doen dansen* (2).

MANN, uit het *Serapeum* van Dr. R. NAUMANN (1er *Jahrg.* N. 16, en vele volgende nummers ook van den 2en *Jahrgang*) afzonderlijk uitgegeven te Leipzig, bij Weigel 1840. — Veel belangrijks, ook uit een wijsgeerig en aesthethisch oogpunt, vindt men in het: *Essay sur les Poëmes et sur les images de la Danse des Morts*, *par* HIPPOLYTE FORTOUL; voor zijne uitgave van: *La Danse des Morts dessinée par H. Holbein*, *gravée sur pierre par* J. SCHLOTTHAUER, *Profess. à l'Université de Munich*, *expliquée par* H. FORTOUL. *Paris*, *Jules Labite* (1842).

(1) Zie hierachter Plaat I. fig. 1.

(2) Het spreekwoord: *naar iemands pijpen te dansen*, hetwelk

Eere, wien eere toekomt! De *Paus* heeft den voordans (1). Men ziet het hem wel aan, dat hij aan dezen dans geen' lust heeft. Maar de Knokkenman, die hier met een *os femoris* op een doodshoofd de maat slaat, kreunt daaraan zich niet. Al dansende gaat het met den wederstrevigen voort, over de op den grond verstrooide Aflaats-bullen en doodsbeenderen heen. Zelfs de bemoedigende toespraak:

» Komm, heiliger Vatter, werther Mann!
Ein Vortantz müst ihr mit mir han:
Der Ablasz euch nicht hilfft darvon,
Das zweyfach Kreutz und dreyfach Kron!"

mist hare uitwerking. Zij wordt met de stem des beklags beantwoord:

» Heilig war ich auff Erd genandt,
Ohn Gott der höchst führt ich mein Stand:
Der Ablass that mir gar wol lohnen,
Nun wil der Todt mein nicht verschonen."

Volgens de Middeleeuwsche Hierarchie heeft de *Keizer* de eer, van op zijne Heiligheid te mogen volgen (2). Hij doet het slechts weinig minder onwillig dan deze. Zijn Scepter ontvalt hem en over den

---

in de oude rijmen, bij de Doodendansen gevoegd, meermalen voorkomt, schijnt mij daarom toe, reeds van ouderen oorsprong te zijn: integendeel, het spreekwoord: *hij zal den dans niet ontspringen*, mag wel van deze *Doodendansen* zelve zijnen eersten oorsprong ontleend hebben.

(1) Zie Plaat I. fig. 2. (2) Plaat I. fig. 3.

Rijks-appel, die reeds in het stof ligt, springt vriend Hein in eene weinig eerbiedige houding heen, terwijl hij hem zijne pijp voorhoudt en speelt:

» Herr Keyser mit den grawen Bart,
Euwr Reuw habt ihr zu lang gespart,
Drumb sperrt euch nicht, Ihr must darvon,
Vnd tantz'n nach meiner Pfeiffen Thon!"

Arme *Keizerin!* uw afgewend gelaat helpt u niet. In dat half-ontvleeschde vrouwen-rif, dat uwe hand reeds gevat heeft, ziet gij uwe eigene toekomst! Ook gij, gij moet meêdansen.

Ook een' *Koning* en eene *Koningin* voert de dood daarop juichend ter reije.

Maar fluks, daar heeft hij een' *Kardinaals*-hoed opgezet, om nu tot zijnen dans ook zulk een' gepurperden Collega te noodigen, die wel bidt en smeekt, maar toch voor het magtwoord zwichten moet:

» Springen auff mit dem rothen Hut,
Herr Cardinal, der Tantz ist gut:
Woll gesegnet habt ihr die Leyen,
Ihr müszt auch jetzund an den Reyen."

Met den eerwaardigen *Bisschop* schijnt het iets rustiger toe te gaan. Gewillig volgt deze den Dood, schoon die, welligt uit eerbied, zonder pijp of schalmei hem genaderd is.

Maar den *Hertog* rukt hij niet zonder geweld met zich voort; gelijk hij de *Hertogin* integendeel met een zoet gelaat en met de toonen zijner lier zoekt te winnen.

Met den *Graaf* springt hij weder minder vriendelijk om; en van den *Abt*, die daarop volgt, heeft hij reeds den myter zich toegeëigend, hem beduidende, dat hij nu zijnen staf ook wel missen kan.

Zelf met het ridderzwaard in den vuist, het ijzeren pantsier over de ontvleeschde botten en met half doorkliefden schedel, nadert hij den *Ridder*, deszelfs wapenfeiten roemende, die het rijk des doods zoo zeer hebben uitgebreid; maar tevens toch hem te kennen gevend:

» Mit dem Tode und seinen Knechten,
Hilfft es weder streiten noch fechten."

Den *Regter* brengt hij onder het oog, dat er van de Regtbank, voor welke hij zelf nu staat, geen Appél is; den *Raadsheer*, dat het hem goed zal doen, wanneer hij steeds goeden raad mogt gegeven hebben.

Maar hoe kluchtig springt hij met den *Choorheer* daarheen! luidkeels zingende, om dezen namelijk van zijne dagelijksche gewoonte niet af te brengen.

Den *Arts* nadert hij, hetgeen nergens elders het geval is, *in puris naturalibus*; ik wil zeggen, als zuiver scelet, om hem bij deze gelegenheid nog eene Anatomische les te geven. Zoo spreekt hij:

» Herr Doctor b'schaut die Anatomey
An mir, ob sie recht g'machet sey:
Den du hast manchen auch hing'richt,
Der eben gleich, wie ich jetzt sicht."

Den *Edelman* bespot hij, dewijl zijn vuist nu niet langer het zwaard voert, waarop hij vroeger zoo fier was; en de schoone *Edelvrouw* nadert hij achter den rug, zoodat zij in den spiegel, in plaats van haar eigen fraaij gelaat, ach! eensklaps den Dood ziet.

Eene dikke vette *Abdis* zegt hij, onder de potsierlijkste gebaren, dat het *embonpoint*, hetwelk hij haar schijnt te verwijten, voortaan haar volstrekt niet zal hinderen.

Aandoenlijk is het te zien, hoe geheel verschillend hij *den man op krukken* behandelt (1). Zelf op een houten been daarheen strompelend, ontneemt hij den armen sukkelaar zijnen kruk, die hem tot hiertoe ten steun was, maar troost hem tevens, dat hij voor den dans des doods even zoo goed zal zijn als de vlugste. De kreupele antwoord dan ook:

„Ein armer Krüppel hie auff Erd,
Zu einen Freund ist niemand werth:
Der Todt aber wil sein Freund seyn,
Er nimpt ihn mit den Reichen hin."

Den *Eremiet* slaat hij het licht uit, dewijl hij zonder hetzelve zijne nieuwe kluis wel zal vinden.

Den losbandigen *Jongeling* trekt hij met geweld een' geheel anderen weg uit, dan deze eigenlijk gaan wilde. En der *Jonkvrouw* schijnt hij te zeg-

(1) Zie Plaat I. fig. 4.

gen, dat zij voortaan om geen' danser zal behoeven verlegen te zijn.

Den *Woekeraar* verschijnt hij als de zwarte dood; maar den *Speelman* laat hij zelf den deun kiezen, waarop hij wil dansen, overigens hem verzekerend, dat zonder hem het spel niet volmaakt is.

Het is mij niet regt duidelijk, wat hij in handen heeft, nu hij, met een meer ernstig gelaat, den *Wapen-heraut* den Herautsstaf ontneemt. Maar den *Boerenschout* verschijnt hij, zelf met een boerenmuts op het hoofd, en zegt hem, dat hij nu eens naar *zijn* liedje moet opspringen.

In de onmanierlijkste houding trekt hij den *Bloedvoogd* of *Beul*, derwaarts henen, wáár zijn strop, of zijn zwaard, zoo velen reeds henen zond.

Met den *Nar* speelt hij den Nar. Den *Kramer* ontneemt hij den marskraam. En den armen *Blindenman* knipt hij met eene schaar het touwtjen door, waaraan zijn hondje hem voortleidt.

Den *Rabbi* trekt hij bij den baard, hem verwijtende, dat hij den waren Messias, dien hij nog wachtte, vermoord heeft.

De *Heiden* en de *Heidin* moeten mededansen, al zouden alle Goden en Godinnen er zich tegen verzetten.

Den vetten maar weêrstrevigen *Kok* ontneemt hij het braadspit, nog met een' gebraden eendvogel er aan. Maar den *Boer* integendeel ontheft hij van zijnen last, met meêdoogend beklag, dat hij, zijn

leven lang, zoo zeer onder denzelven gezwoegd heeft.

De *Schilder* plaatste er zich, met zijne *Vrouw* en zijn *Kind*, het laatst. De dood wijst hem op zijn' voltooiden arbeid, als om te kennen te geven, dat de beurt nu aan hem is, om ook zulk een Knokkenman te worden, als zijne weergalooze Kunst er zoo velen geschilderd had. Hij verlaat dan ook rustig zijn werk, schoon zijn knecht, in doods-costuum, nog ijverig voortvaart verwen voor hem te wrijven. Men ziet het hem aan: de arbeid, waarmede hij zich bezig hield, deed hem zelv' indachtig zijn aan zijn einde. Hij beveelt Gode zich en ook zijn werk; terwijl zijne vrouw er zich in verheugt, dat de dood ook haar, tegelijk met man en kind, overbrengt naar een beter en eeuwig leven.

Die Schilder is HANS HUG KLAUBER; en zijn werk, dat ik gepoogd heb, eenigermate aanschouwelijk te maken, is de te regt beroemde *Groot-Bazelsche Doodendans*; waarvan een viertal groepen hier in steendruk is bijgevoegd (1). Deze Doodendans echter,

(1) Plaat I. fig. 1—4. De geheele Doodendans behelst, met het knekelhuis, 40 groepen. Vooraf gaat nog de Prediker op den Kansel, die voor den Paus, Keizer, Kardinaal enz. over den dood handelt. De aangezigten dezer omstanders hebben sprekende overeenkomst met die, welke in de groepen voorkomen. Hetgeen, dunkt mij, bewijst, dat allen oorspronkelijk portretten geweest zijn. In den Prediker wil men OECOLAMPADIUS herkennen. Doch, indien er al, in 1568, het beeld van dezen Hervormer moge zijn ingevoegd;

op den Kerkhofs-muur van het Predikheren- of Dominicanen-klooster geplaatst, werd door bovengenoemden KLAUBER, in het jaar 1568, slechts op nieuw opgehaald en hier en daar bijgeschilderd. Reeds omstreeks het midden der XVe Eeuw, was dezelve door een' thans onbekenden Schilder vervaardigd; doch ook toen slechts eene veredelde navolging en uitbreiding van den zoogenaamden *Klein-Bazelschen Doodendans*, die in de Over-stad (*Klein-Bazel*), waarschijnlijk reeds sedert den aanvang der XIVe Eeuw, in het Klooster *Klingenthal*, gevonden werd. Deze geraakte, na de opheffing van dit Klooster, in 1480, en overschenen door den glans van den grooten Doodendans, geheel in het vergeetboek; tot hij in 1766, bij de geheele wegruiming der overblijfsels van Klingenthal, onder stof en puin nog bij tijds werd weder gevonden, om, door afteekening althans hem voor de vergetelheid te bewaren (1).

---

oorspronkelijk zal het de H. DOMINICUS geweest zijn, die meestal bij de Doodendansen als Prediker voorkomt. De Bernsche Doodendans, nam, reeds in 1515, een dergelijk tafereel uit den Bazelschen over, toen er gewis nog geen OECOLAMPADIUS op was voorgesteld. — Na des schilders vrouw volgen nog *Adam en Eva*, waarmede de Bernsche aanvangt. — Alles wordt met een doodshoofd, als *memento mori*, besloten.

(1) Het Nonnenklooster *Klingenthal*, mede van de Predikerorde, werd in 1274 gesticht. De dáár aanwezige Doodendans, in 1766 door EM. BÜCHEL wedergevonden en afgeteekend, is van dezelfde, althans weinig latere, dagteekening. De keus der groepen en de opvolging der figuren komt geheel over-

Ook de groote Doodendans is, na meermalen nóg bijgewerkt en opgeschilderd te zijn, en na gedurende zoo vele eeuwen de kroon aller Doodendansen en de roem van Bazel te hebben uitgemaakt, in het jaar 1805, tot smart en niet zonder tegenstand der bevolking, verdwenen (1).

---

een met die van den grooten Doodendans. De teekening echter is minder goed, en de figuren, stijf en schraal, duiden, even zeer als de nog bewaarde bijschriften, een' hoogeren ouderdom aan. Bij het knekelhuis las men:

»Hie richt Got nach dem rechten,
Die heren ligē bi den knechtē
Nun merchet hie bi
Welger her oder knecht gewesē si."

Boven de figuur des Graven, dien de Dood vasthoudt, stond het jaartal: »Dussent jor trihuntert mit Xii" (1312). Prof. MASSMANN heeft onlangs de nog wel bewaarde teekening van BÜCHEL in koper doen graveren en, tegelijk met de afbeelding van den grooten Doodendans, als voor de geschiedenis der Kunst zeer belangrijk, uitgegeven. Het mogt mij echter nog niet gebeuren, dezelve te zien. Zie *Literatur d. Todtentänze*, s. 83. Verg. HEGNER'S *Hans Holbein d. Jüngere*, s. 308 ff.

(1) De wegneming, door het verval der muren, op welke de Doodendans geschilderd was, noodzakelijk geworden, gaf bijna tot een oproer der Bazelsche bevolking aanleiding. Door het beleid der Regeering, werd het nog in den oorsprong gestuit. Zie HEGNER, a. a. O. s. 302. Reeds in 1621 werd deze Doodendans door JOH. JAC. MERIAN in het koper gebragt en te Bazel uitgegeven. In 1649 deed zulks MAT. MERIAN te Frankfort. De exemplaren der beide uitgaven, schoon meermalen herhaald, zijn tegenwoordig zoo zeldzaam, dat zelfs WEIGEL'S rijke *Kunst-catalog* niet één derzelve aanvoert, en slechts een nadruk van CHOVIN dáár,

Het was echter niet Bazel alleen, 't welk op het bezit van zulk een' alom vermaarden Doodendans zich verhief. De thans nog welbewaarde *Lubeck-sche Doodendans* was weinig minder beroemd. Hij bevindt zich, in levensgroote beelden, op de muren der oude Doop-Kapel aan de noordzijde der Maria-Kerk aldaar; schijnt mede vóór of omstreeks het midden der XVe Eeuw, althans niet later dan in 1463, door een' thans onbekenden meester vervaardigd te zijn; en is vooral daarin opmerkelijk, dat, schoon ook de algemeene type der Doodendansen er in doorstraalt, dezelve echter niet, gelijk de Bazelsche, in afzonderlijke groepen, maar als een *Rondedans* is voorgesteld. De dood als fluitspeler opent den rei. Hem volgt een andere Knokkenman met den Paus, aan welken anderen zich aansluiten, met den Keizer, met de Keizerin, den Kardinaal enz. tot drientwintig personen toe,

---

N°. 2139, voor niet geringen prijs staat aangeteekend. De eerste Frankforter uitgaaf bevindt zich op de Koninglijke Bibliotheek te 's Hage. Zie voorts over deze uitgaven: *Literat. d. Todtent.* s. 75 ff. Het is de, onder mij berustende, Frankforter uitgaaf van 1696, welke de Steengraveur hier gevolgd is. De medegedeelde *vier* groepen zullen den lezer genoeg in staat stellen, om, ook bij vergelijking met de andere Doodendansen, vooral de edele en, naar ik meen, elders onovertroffen eenvoud te waardeeren, waarmede het rijke denkbeeld: de heerschappij des doods; op ernstig-luimige wijs hier is voorgesteld. Het is twijfelachtig, of de *bijschriften*, waarvan ik enkele aanstipte, geheel zijn van het jaar 1568; dan of althans de geest en toon der oudere bijschriften er in is bewaard gebleven. Ik gis het laatste.

die allen afwisselend, hand aan hand, den rondedans uitvoeren; terwijl een Knokkenman met eene zeis, bij een in de wieg liggend kind, de voorstelling besluit (1). Doch tot betere vergelijking voegen wij althans ook een gedeelte van dezen Lubeckschen Doodendans hiernevens, waarop de Paus, Keizer, Keizerin, Kardinaal, Koning en Hertog voorkomen; en waarbij het ons slechts spijt, dat de te zeer verkleinde schaal, welke daarbij heeft moeten gevolgd worden, veel van het eigenaardige en luimige der uitdrukking doet verloren gaan, 't welk ook dezen Doodendans kenmerkt, al moet hij overigens ook, door schraalheid en stijfheid van teekening, als kunstgewrocht voor den Bazelschen onderdoen (2).

(1) Zie Plaat III. fig. 5.

(2) Zie Plaat I. fig. 5. — Onze afbeelding is genomen uit de *Ausführliche Beschreibung u. Abbildung des Todtentanzes in der St. Marien-Kirche zu Lübeck.* (*Neue Auflage*) *Lübeck bey Schmidt.* — De aangegeven tijdsbepaling der vervaardiging van dezen Doodendans berust op het jaartal, hetwelk de, nog voor de helft aanwezige, *Neder-* of *Platduitsche* bijschriften voeren: »*Anno Dom.* MCCCCLXIII *in vigilia assumcionis Marie.*" Of het karakter der teekening een' nog veel ouderen oorsprong verraadt, en, gelijk FORTOUL (p. 98) meent, vooral het eigenaardige van denzelven, als *Rondedans*, dezen Doodendans onder de meest oorspronkelijke moet doen rangschikken, durf ik niet verzekeren. In de Abdij *de la Chaise-Dieu* (*Casa Dei*), in *Auvergne*, heeft men onlangs een' Doodendans ontdekt, die met den Lubeckschen veel overeenkomst heeft; schoon hij toch niet, gelijk FORTOUL (p. 102) meende, een *Ronde-*

Maar vooral was het Bern, hetwelk met het naburige Bazel wedijverde, toen het, sedert het jaar 1515, aan zijnen beroemden burger, den Schilder,

---

dans is. Hij is op de buitenzijde van den muur, aangebragt tusschen de pilaren, die het koor dier prachtige Kerk van het zijpand, of den omgang, afscheiden, in beelden van 3 voet hoogte en waarschijnlijk eerst op het einde der XVde Eeuw, geschilderd; gelijk dan ook de *renaissance-stijl* in de teekening der figuren duidelijk doorstraalt, en het sarcastisch voorkomen des doods hier sterker dan elders uitkomt. De: *Explication de la Danse des Morts de la Chaise-Dieu, fresque inédite du XVe Siècle par* A. JUBINAL, Paris 1841, door de goedheid van den Heer SCHINKEL te 's Hage, onder het afdrukken dezes mij geworden, stelt mij in staat, ook van dezen belangrijken Doodendans, op welken de *kleine* hoofden der sceletten in het oog vallen, eene proef, waarop de Paus, Keizer, Kardinaal en Koning voorkomen, hier bij te voegen. Zie Plaat IV. fig. 3.

De bovengenoemde *platduitsche* bijschriften van den *Lübeckschen* Doodendans zijn, zoowel om derzelver naïviteit, als om de taal merkwaardig. Men vindt ze in de aangehaalde: *Ausführl. Beschreibung*, s. 16 ff. Het begin luidt:

»De Dot sprickt."
»Tho dessem Dansse rope ick alghemene
Pawest, Keiser un alle Creaturen;
Arme, rike, grote unde klene;
Tredet vort, wente nu en helpt nen truren."

Onder de nog overgeblevene, trokken mijne aandacht die bij den *Domheer* en den *Kapellaan*. De laatste luidt aldus:

»De Dot to deme Kapellan."
»Vorkerde Dor, olt van Jaren, Anders hefstu nicht vterkaren,
Den dat Gut up desser Erden, Ik wet nit wat van die sal werden.
Up mi so hadestu klene acht, Noch to steruende nicht gedacht.
Nu mustu int ander Lant. Her Kapelan, lange her de Hant."

Dichter en Krijgsman, later ook Staatsman en Kerk-Hervormer, NICLAAS MANUEL DEUTSCH (1), een' Doodendans te danken had, die in uitvoerigheid, bevalligheid en kunst van bewerking alle andere overtrof; maar uit welken de toen opkomende *Renaissance-stijl*, naar het mij althans voorkomt, te veel dat eenvoudig-naïve heeft weggenomen, waarin de Bazelsche uitmunt. Jammer gewis, dat dit schoone stuk, hetwelk mede op den Kerkhofs-muur van een Dominikaner-Klooster geschilderd was, reeds in 1560, door het afbreken des gebouws verdwenen is. Maar gelukkig tevens, dat eene daarvan bewaarde getrouwe copie de nieuwe kunst heeft in staat gesteld, van dezelve eene fraaije Lithographie te vervaardigen. Uit dezelve voegen wij eene proeve hiernevens, welke, naar wij meenen, zoowel ons medegedeeld oordeel regtvaardigen zal, als zij ons zal doen opmerken, dat MANUEL's kunstwerk, schoon ook nog vóór

---

»De Kapelan to deme Dode."

»Ach leider, wo quelet mi de Dot! Ik hebbe Last van — grot,
Naplik hebbe ik gequiten. Ik vruchte, Gott schalt nummer
witen,
De werelt, de Viant, unde dat Vlesch, hebbet bedraghen
minen Gest.
Wat schal mi nu dat Gut, Wente ik it hir al laten mot?"

Verg. voorts de werken aangeh. bij FIORILLO, s. 125.

(1) Zie over denzelven het voor de Kunst-geschiedenis, even zeer als voor die der Hervorming, belangrijk geschrift van GRÜNEISEN: *Niclaus Manuel; Leben u. Werke eines Malers, Dichters u. Reformators im XVI Jahrhunderte.* Stuttgart, 1837. 8vo.

den tijd der Kerkhervorming vervaardigd, met nog stouter trekken dan het Bazelsche, welks inhoud overigens daarin gevolgd is, vooral de Geestelijkheid heeft ten toon gesteld. Wij zien er aan de eene zijde den Paus, zoo als hij, van zijnen draagstoel, *urbi et orbi* den zegen geeft, maar te gelijker tijd, van den dood besprongen, de driedubbele kroon hem ontnomen wordt; aan de andere een' Kardinaal, die door een' Knokkenman onder de meest sarcastische gebaarden wordt voortgesleept (1). Ook MANUEL voegde bij zijne tafereelen telkens een dubbel bijschrift, waarin de Dood spreekt en de stervende antwoordt. Bij den Paus luidt het:

(1) Zie de hier achter gevoegde *Plaat II.* Zij is ontleend uit: *Niklaus Manuels Todtentanz, gemalt zu Bern um* 1515—1520, *lithographiert nach den getreuen Copien des berühmten Kunstmalers Wilhelm Stettler. Bey der Hallerschen Lith. in Bern* (1826) fol.; berustende op onze Akad. Bibliotheek. Het werk behelst, behalve het Portret van MANUEL, vierentwintig schoone platen, van welke de hier gegevene *de derde* is. Vooraf gaan, Pl. I, *het verloren Paradijs* en *de Wetgeving op Sinaï*, en Pl. II, *de dood bij het Kruis* en *het Knekelhuis*. Voorts volgen, tot Pl. IX, *Geestelijke* personen van allerlei aard, en van Pl. X—XXIII, *Wereldlijken*; van den Keizer tot op den Bedelaar, terwijl ook hier de schilder het laatst staat. Pl. XXIV behelst eene symbolische voorstelling, waarop een Prediker op den Kansel zijnen toehoorders een doodshoofd voorhoudt. — De boven aan geplaatste Medaillons bevatten, in het oorspronkelijk, Familie-wapens, gelijk ook de beelden allen Portretten geweest zijn.

» Wie gefällen euch herr Papst die ding,
Ihr damzet auch an diesen ring:
Die dreyfach Kron musst ihr mir lahn
Und euren sässel lassen stahn."

Zijne Heiligheid antwoordt:

» Auff erd scheint gross mein heiligkeit,
Die torecht welt sich vor mir neigt,
Als ob ich schluss auff 's himmelreich:
So bin ich selbs jez auch ein leich (1).

Op vele andere plaatsen in *Duitschland* en *Zwitserland*, te *Minden* (2), *Annaberg* (3), *Dresden* (4), *Brunswijk* (5), *Erfurt* (6), *Lands-*

(1) Zoowel in dit bijschrift, als in sommige anderen, meen ik eenige overeenkomst te bespeuren met de bijschriften van den Bazelschen Doodendans. Zulks kan ten bewijze strekken, dat de laatstgenoemde van vroegere dagteekening zijn, dan van het jaar 1568, toen KLAUBER denzelven ophaalde. Waarschijnlijk zal dan ook de vroegere schilder dezelfde plaats reeds hebben ingenomen, dewijl zulks ook op den Bernschen, waarin de oude Bazelsche gevolgd werd, het geval is. — Hoe men voorts vooral aan den Pauselijken *Draagstoel* zich ergerde, kan ook blijken uit onzen PIETER BLOCCIUS, die daarom schreef: » dat de Paus een Stadthouder Christi waer, hy soude niet ghedragen worden van vier pot-boeuen op een berrye als eene tonne biers: Christus wierde van syne Apostelen niet gedraghen, maer hy heeft syn Apostels dicmael ghedragen als sy swack int gelooue waren." Zie *Ned. Archief*, Deel II, bl 56.

(2) Z. FIORILLO, IV. 123. FORTOUL, p. 98.

(3) FIORILLO, a. a. O. s. 126, 127. FORTOUL, p. 99.

(4) FIOR., a. a. O. s. 126. FORT., p. 99. JUBINAL, p. 11.

(5) FIORILLO, a. a. O. s. 127. (6) FIORILLO, s. 142.

hut (1), *Gandersheim* (2), *Weenen* (3), *Freyberg* (4), *Lucern* (5), *Straatsburg* (6) en elders (7), bevonden, of bevinden zich nog heden, soortgelijke tafereelen, in fresco of in beeldwerk, die deels van iets lateren, deels ook reeds van vroegeren tijd dagteekenen. Desgelijks op het Kerkhof *des Innocens* te *Parijs* (8), gelijk elders in *Frankrijk* (9), in het *S. Pauls-Klooster* te *Londen* en op andere plaatsen in *Engeland* (10), waren, reeds in de XVe Eeuw, beroemde Doodendansen aanwezig, welke de Franschen, naar het schijnt, met een Arabisch woord, *Danses Macabres* genoemd hebben (11).

---

(1) FIORILLO, IV. s. 142. (2) FIORILLO, IV. s. 142.
(3) FORT., p. 99. JUBINAL, p. 13. (4) FIOR., IV. s. 127.
(5) FIOR., IV. s. 127. FORTOUL, p. 97. JUBINAL, p. 12..
(6) FORTOUL, p. 97.
(7) Te *Leipzig*, *Schlettau*, *Chemnitz*, *Hormann*, *Neurenberg*, *Berlijn*. Z. FIOR. IV. s. 123, 127. JUBINAL, p. 13.
(8) FIOR., IV. s. 129 s. FORTOUL, p. 78—90 JUBINAL, p. 9 s.
(9) FORTOUL, p. 101 s. FIOR., IV. 29. JUBINAL, p. 10, 12, 14.
(10) FORTOUL, p. 91 s. FIOR., IV. 131. JUBINAL, p. 13.
(11) Bijna ongelooflijk is de veelheid der uiteenloopende gissingen, voorgesteld om het woord *Macabre* te verklaren. In plaats van *Danse macabre* vindt men *Danse maratre* geschreven; en mede reeds vroeg heeft men *Danse Macabée*, *Saltatio* of *Chorea Machabeorum* er van gemaakt. Dit echter zal wel door verbastering uit onkunde geschied zijn. Diep geworteld integendeel was langen tijd de meening, dat *Macaber* de eigen naam van een' Duitschen, volgens anderen weder van een' Franschen Dichter, of ook *Schilder*, zal geweest zijn. Eene dwaling, tot welke waarschijnlijk een mercantiel bedrog van den Parijsschen drukker, GUYOT MARCHANT, reeds

Zou Nederland alleen, schoon tusschen Engeland, Frankrijk en Duitschland in het midden gelegen, en door een' echt Germaanschen geest bezield, voor den ernst en luim der Doodendansen geheel onge-

---

in 1490 aanleiding gegeven heeft, toen deze, voor het Duitsche debiet, eene Latijnsche uitgaaf der *Danse macabre* bezorgde, onder den titel: *Chorea ab eximio Macabro versibus allemannicis edita, et a Petro Desrey emendata. Parisiis per Magistrum Guidonem Mercatorem pro Godefrido de Marnef.* 1490. Fol. Zóó althans wil FORTOUL (p. 114) de zaak hebben voorgesteld; en sedert is ook in de *Historia Literaria* der Duitsche Dichters, een denkbeeldige MACABER, van wien men echter niets weet te zeggen, opgetreden. Zie onder anderen JOH. ALB. FABRICIUS, *Biblioth. Latina Med. et infimae aetatis*, T. V. L. XII. p. 1. Ook de Franschen hebben een' hunner Troubadours, MARCHABRES, er in meenen weêr te vinden; terwijl anderen liever aan zekere plaats in Frankrijk, *Macabray*, gedacht hebben, wáár namelijk reeds vroeg een Doodendans zal geweest zijn. Meer voor zich heeft de afleiding van het Arabische مَقَابِر, *plur.* van مَقْبَرَة, hetwelk *Kerkhof* beteekent; kon men slechts aanwijzen dat dit woord ook overigens zeker burgerregt in Frankrijk verkregen had. Doch ook eene Grieksche afleiding lag voor de voeten. De Doodendans toch werd genoemd: *ΤΕΛΟΣ ΜΑΚΡΟΥ ΒΙΟΥ, ΑΡΧΗ ΜΑΚΑΡΙΟΥ.* Uit dit μακρὸς of μακάριος βίος zal, in den mond des volks, *macabre* ontstaan zijn. Eindelijk heeft men nog gemeend, dat, daar zekere legende: *des trois morts et des trois vifs*, welke in Frankrijk een voornaam bestanddeel der Doodendansen was, aan den H. MACARIUS werd toegeschreven, deze dansen naar hem den naam van *Macabres* verkregen hebben. Eene keus te doen, valt ook mij moeijelijk. Verg. FIORILLO, IV. s. 129. FORTOUL, p. 90, 114 ff. JUBINAL, p. 10.

voelig gebleven zijn? — Het is bekend, hoe schier in geen land van Europa, de Middeleeuwsche gedenkstukken, zoo zeer als in Nederland, voor telkens nieuweren aanbouw derzelver plaats hebben ingeruimd (1); en hoe niet slechts de ijverige Nederlandsche Hervormings-geest, maar helaas, gelijk wij reeds zagen, ook de Hollandsche witkwast de menigvuldige Fresco's op de wanden der tot heden toe bewaarde Gothische Tempelgebouwen, geheel voor het oog verborgen heeft. De hitte der vlammen, die voor weinige jaren de schoone Groote Kerk van Hoorn verteerden, heeft daarvan althans iets aan het licht gebragt (2); gelijk wederom andere omstandigheden zulks ook elders gedaan hebben (3). Er moge dan al, zoo veel wij weten, in geene Nederlandsche Stad of Dorp, een meer beroemde Doodendans zijn aanwezig geweest; dat het er aan dergelijke voorstellingen gewis niet ontbroken heeft, is hoogst waarschijnlijk. Het is zulks te meer, dewijl mij althans de nog tamelijk wel bewaarde aanvang van zulk een' Doodendans is voor-

(1) Men bedenke slechts, dat van het schier eindeloos aantal rijke Abdijen en Kloosters, die weleer den Nederlandschen grond bedekten, op weinige uitzonderingen na, thans niets meer aanwezig is.

(2) Zie ABBING, *Geschied. der stad Hoorn*, bl. 80 vv. en Dr. C. LEEMANS, *Overblijfselen van Bouw- en Beeldhouwkunst te Hoorn*, in NIJHOFF's *Bijdragen*, IV D. 3de St. bl. 170 v.

(3) In de *Buur-Kerk* te *Utrecht* en de *Groote* of *S. Maartens-Kerk* te *Thiel*, heeft men niet lang geleden meer of min belangrijke Fresco's ontdekt.

gekomen, dien ik alleszins waardig acht, hier nader te worden bekend gemaakt, en die ons tevens aanleiding geven zal, om ook over den geleidelijken oorsprong der Doodendansen, het een en ander in het midden te brengen.

Hetgeen ik op het oog heb bevindt zich in de straks reeds genoemde schoone S. Maartens Kerk te Z.-Bommel. Dáár namelijk is op een' der zijwanden van een verwulfd vertrek boven de Doopkapel, misschien wel de oude Kapittel-zaal, eene uitgebreide voorstelling in fresco geschilderd, op welke, in het midden van een bosch, drie levensgroote halfvergane lijken, uit welke wormen kruipen, gezien worden, die met gouden kroonen op het hoofd, uit hunne graven, wier zerken zij hebben opgeligt, verrijzen, en uit wier mond linten fladderen, met opschriften in Gothische majuskels voorzien, waarmede zij de levenden waarschuwend toeroepen:

Die. doot. die. heeft. ons. dus ōstelt
Die . . . . mensch en. heeft. ghewelt.

Conighe. waren. wi. alstu. bist
Nu. syn. wy. wordē. der. vormē. lust.

Ghi. siet. dat. ghi. noch. . . . . .
Daer. om. u. haest. . . . . .

Op den achtergrond ziet men een' hoogen berg met geboomte begroeid; terwijl zijdelings een woest veld zich uitbreidt, door hetwelk een eenzame in het rood gekleede wandelaar, — misschien wel de eeuwig wandelende Jood, — schijnt rond te dwalen,

om naar een kasteel, of eene stad, zich heen te begeven, welke in het verschiet zich verheft.

De ordonnantie, de teekening en het nog vrij wel bewaarde eenvoudige coloriet verraden duidelijk de eerste pogingen der beginnende nieuwere Kunst, en vereenigen zich met het karakter der Letters, om ons te overtuigen, dat ook deze arbeid uit den tijd van de stichting der Kerk, dat is uit den aanvang der XIVe Eeuw, dagteekent.

Was echter dit reeds voldoende om onze belangstelling in deze Fresco-schilderij, welligt de alleroudste in Nederland, op te wekken, en eene schets derzelve hier te doen mededeelen (1); ook de inhoud, als in naauw verband staande met het onderwerp onzer behandeling, trekt onze aandacht. Duidelijk toch hebben wij hier een gedeelte voor ons der voorstelling eener, sedert de XIIIe Eeuw, vooral

(1) Plaat III fig. 1. De schets is genomen naar eene teekening, in 1840, door den Heer VAN DER MONDE van Utrecht, vervaardigd, en onlangs met het oorspronkelijke naauwkeurig vergeleken en verbeterd door Ds. HOOIJER te Z. Bommel, die tevens de goedheid had een facsimile van het *mannetje* (fig. 2), en vooral van het *opschrift* in oorspronkelijke grootte (fig. 3), mij mede te deelen. Tot verdere herstelling, zoo veel mogelijk was, van het veel geleden hebbende opschrift, maakte ik gebruik, zoo wel van eene copie, door mij zelv', voor welligt 25 jaren, daarvan genomen, als van het, bl. 399, genoemd berigt van Dr. C. LEEMANS, doch niet in NYHOFF'S *Bijdragen*, gelijk daar staat, maar in *de Gids*, 1839, No. 8. LEEMANS las *Wormen-kist* (het Duitsche *Madensack*). Ook *Wormen kost* kon het wezen. Maar *Wormen lust* staat er. Wat de letters q. D. beteekenen, kan ik niet gissen.

in Frankrijk verbreide *Legende*, welke onder den naam van: »*les trois morts et les trois vifs*" bekend is. Volgens dezelve viel den Eremiet MACARIUS een gezigt ten deel, waarbij hem drie Vorsten der aarde vertoond werden, die, den Valk op den vuist, met luisterrijk gevolg ter jagt reden; maar voor welken eensklaps, in het midden des wouds, drie dooden, vroeger huns gelijken, thans naakt en half verteerd, uit hunne graven, in welke toevallig de paarden der levenden gestruikeld waren, zich ophieven, om hen, te midden van het genot hunner grootheid, den jammerstaat te doen aanschouwen, in welke al hunne magt en rijkdom geenszins beletten zouden, dat ook zij eerlang vervielen (1).

Deze Legende was zoo zeer in den smaak, dat zij niet slechts de pen der Dichters, maar ook het kunstpenseel der Schilders in beweging bragt, en dat het tweeledige tafereel: »der drie levenden en »drie dooden," een geliefkoosd versiersel der Gothische Kerkgebouwen gelijk der Gebeden-boeken, ja, waarschijnlijk wel de aanvang en de grondslag tot de Doodendansen, waarin evenzeer de levenden te over hunne sceletten geplaatst zijn, geworden is (2).

(1) Zie over deze Legende en de Troubadours: BAUDOIN DE CONDÉ, NICOLAS DE MARGINAL en nog een' ongenoemden, die dezelve het eerst berijmden (onder anderen in het MS. No. 2736, Fonds La Vallière, in de Kon. Bibliotheek te Parijs); FORTOUL, p. 33. en JUBINAL, p. 83.

(2) Vooral sedert het beroemde tafereel: *Trionfo della morte*, in de XIVde Eeuw, door ANDREAS ORCAGNA, op de muren

In Frankrijk althans was deze Legende van de voorstelling der Doodendansen schier geheel onafscheidelijk (1). Waarom ik dan ook vermoede, dat de tijd, die de meesten dezer tafereelen in fresco allerwege geheel heeft vernietigd, en die ook de ééne helft derzelve in de Bommelsche Kerk verdwijnen deed, ter zelfder plaatse, vooral in de Doop-kapel zelve, nog meer andere figuren of groepen zal hebben uitgewischt, die oorspronkelijk min of meer volledig eenen Doodendans voorstelden (2).

Inzonderheid ook de plaats, wáár, of in welker nabijheid, dit belangrijk overblijfsel van Middeleeuwsche kunst wordt aangetroffen, maakt dit hoogst waarschijnlijk. Gelijk wij toch reeds ten aanzien van den Lübeckschen Doodendans zagen, dat hij namelijk in de Doop-kapel zich bevindt, zoo troffen mij meer andere blijken, die ons overtuigen kunnen, dat men er vooral ook van hield, om de gedachte aan 's menschen dood, met die aan zijne intrede in het leven te vereenigen.

---

der *Campo Santo* te PISA geschilderd. FORTOUL, p. 35 ss. Tot vergelijking met onze afbeelding voeg ik hierbij het *facsimile* van twee Houtsneden, « *der drie levenden en drie dooden*," voorkomende in een Fransch gebedenboek van 1495, waarvan een eenig Exemplaar te München bewaard wordt (Verg. MASSMANN, s. 116). Men ziet er uit welke veranderingen de Legende toen reeds ondergaan had. Zie Plaat V. fig. 1 en 2.

(1) In de uitgaven der *Danses macabres* komen meestal ook voor: *les dits des trois mors et des trois vifs*. Verg. MASSMANN, s. 92ff.

(2) De tegenovergestelde zijwand van het verwulfde vertrek, thans wit, zal met *de drie levenden* beschilderd geweest zijn.

Roerend vooral komt dit uit in eene oude teekening, waarvan de schets hier is bijgevoegd (1), en die ik in een Handschrift van het jaar 1401, op onze Akademische Boekerij voorhanden, heb aangetroffen. Dit nog onuitgegeven HS. behelst het Hoogduitsche Dichtwerk: *der Renner*, getiteld, van HUGO VAN TRYMBERG, die in den aanvang der XIVe Eeuw bloeide (2); en de bedoelde teekening stelt den Dood voor, als Peter staande over een gedoopt wordend kind, terwijl hij met een uitgespreiden doek nevens de Doopvont zich gereed houdt, om uit de hand des doopenden Priesters den Doopeling over te nemen. Zij is gevoegd bij een zeer naïf gedicht, getiteld: *Wie der Tod eines mannes gevatter ward eines mals* (3), maar dat overigens met die afbeelding in geene betrekking staat. Waarschijnlijk is

(1) Zie Plaat IV. fig. 2.

(2) Het HS. staat onder de *MSS. Bibl. Vossianae pretio emptae in Fol.* p. 358. N°. 4, aldus aangewezen: »Liber historicus partim ethicus et politicus, germanico carmine conscriptus, cujus auctor in fine dicitur HAWG VON TRYMPERG, qui scripserit A. 1302 et sex mensibus lapsis. Sed exemplar ipsum scriptum A. 1401 per manus Michaëlis Althaymer de Augusta, cum figuris illuminatis, auro argentoque splendidis. In Membrana." — Het is *der Renner* van HUGO v. TRYMBERG, die, schoon in 1594 door CYRICUS JACOB te Frankfort uitgegeven, evenwel in druk schier nog zeldzamer is dan in HS., terwijl de uitgever nog daarenboven, door de oude taal naar den smaak van zijnen tijd te moderniseren, aan zijne uitgaaf veel van hare waarde ontnomen heeft. Zie daarover FLÖGEL's *Gesch. d. Kom. Lit.* III B. s. 11 ff. en EBERT *Bibliogr. Lexicon* i. v.

(3) Zie *Bijlage* A.

zij, door den Dichter of afschrijver, van elders ontleend, en genomen van een ouder tafereel, dat insgelijks eener Doop-kapel eenmaal tot sieraad verstrekte, en dat, zoo het al niet het gedeelte van een' Doodendans was, dan toch eene van die afzonderlijke voorstellingen en doods-tafereelen geweest is, welke de latere meer uitvoerige en volledige Doodendansen zijn voorafgegaan, en uit welke deze langzamerhand schijnen te zijn zamengesteld. Ik vermoed dit laatste te meer, dewijl in hetzelfde Handschrift, nog eene andere teekening voorkomt, die tot denzelfden Cyclus van Doodstafereelen schijnt te behooren. Naast een knekelhuis ziet men er een overeind staand en gekroond geraamte, waarop door drie levenden, met pijl en boog, als op een doelwit, geschoten wordt. Ook deze afbeelding staat slechts in verwijderde betrekking tot het gedicht, waarbij het gevoegd is, en schijnt mede veeleer van elders ontleend, dan opzettelijk voor deszelfs inhoud vervaardigd te zijn.

Een ander bewijs voor den geleidelijken oorsprong der Doodendansen, vond ik in een, onder mij berustend, op perkament geschreven merkwaardig *liber infirmorum*, d. i. een *Kranken-boek* of *Ziekentroost*, hetwelk als zoodanig het Carthuiser-Klooster in de Waard, buiten Utrecht, gediend heeft (1). Bij de:

(1) Het is grootendeels op perkament geschreven, met eene hand, naar het schijnt, uit den aanvang of het midden der XV Eeuw. Het behelst een florilegium van Verhandelingen, Overdenkingen,

Meditacio anime, discessum suum memorantis atque ad sanctum pauorem se exercitantis: staat daar een sarcastisch geraamte, van een bundel pijlen voorzien, en bezig met een vervaarlijk grooten boog zijne pijlen te schieten (1); gelijk er vervolgens bij de: *Orationes super agonisantes per alios dicende*, het sterfbed van een' Carthuiser is afgebeeld; bij het Capittel: *Succurrendum est defunctis*, een Carthuiser in het Vagevuur; terwijl eindelijk nog eene afbeelding der begrafenis volgt, waarbij weder een sarcastisch grijnzend doodshoofd de aarde komt uitkijken. Het verdient opmerking, dat, gelijk wij nader zien zullen, in de latere gebedenboeken, bij de *vigiliae mortuorum*, steeds een volledige Doodendans pleegde gevoegd te worden, en dat ook de nader te vermelden *Danses Macabres*, *Simulacres* en *Images de*

Gebeden enz., geschikt voor zieken en stervenden, en getrokken uit AUGUSTINUS, BERNARDUS, ANSELMUS, THOMAS AB AQUINO, PETRARCA, GERSON en anderen. Op het schutblad leest men met eene hand, blijkens eene andere aanteekening, van het jaar 1517: » Item venerabilis pater Dominus Johannes Ysbrandi de Herlem prior hujus domus Sancti Salvatoris, Ordinis Carthusiensis, voluit et ordinavit, quod liber iste de cetero perpetuis temporibus erit sub fida custodia infirmarii *ad usum infirmorum*, quatenus in eo legant aut legatur eisdem, que ad eorum vel utilitatem vel consolationem pertinere videbuntur. Anno 17." Op de aanteekeningen, die op de geschiedenis van gezegd Klooster betrekking hebben, zal ik welligt bij eene andere gelegenheid terug komen.

(1) Zie Plaat IV. fig. 1.

la Mort enz., oorspronkelijk althans en in de eerste plaats, tot zulke *Libri infirmorum*, *Kranken-boeken* of *Zieken-troosten* bestemd geweest zijn.

Dit Nederlandsche HS. strekt dan tevens tot bewijs dat het denkbeeld, hetwelk bij de Doodendansen ten grondslag ligt, in Nederland niet vreemd gebleven is, en dat het ook aan de meer volledige uitvoering en ontwikkeling van hetzelve hier niet zal ontbroken hebben. » La Hollande, " zoo schreef onlangs een reeds genoemd Fransch Kunstkenner (1), » la Hollande n'offre qu'un seul exemple de danses des morts. Cette peinture se trouve dans un château, appartenant au Prince d'Orange, près de la Hague. La mort y est représentée armée de flèches dont elle perce l'humanité." Het is als of hier een soortgelijk tafereel wordt beschreven, als hetgeen wij het laatst uit het *liber infirmorum* hebben aangevoerd. Maar blijkbaar doelt het toch op het onvergelijkelijk meesterstuk van JORDAENS, in de Oranjezaal op het *Huis in 't Bosch*, bij 's *Hage*, aanwezig, wáár, boven den Triumf van FREDRIK HENDRIK, de Dood, vruchteloos afgeweerd door de Faam, zich in de aangeduide houding verheft, met het bijschrift:

VLTIMVS ANTE OMNES
DE PARTA PACE TRIVMPHVS;

(1) Z. JUBINAL, l. c. p. 13.

en op een ander daartegen over geplaatst tafereel van VAN EVERDINGEN, voorstellende FREDRIK HENDRIK's geboorte, waarop insgelijks een scelet voorkomt, zich gereed houdend den daarbij staanden, kort na FREDRIK HENDRIK's geboorte vermoorden, Vader WILLEM in de armen te sluiten.

Zeker wekt het eenige bevreemding, deze voorstelling eenvoudig weg eene *Danse des Morts* te hooren noemen. Maar eene herinnering der Dooden-dansen zweefde toch beiden Kunstenaren, bij dezen hunnen arbeid, gewis voor den geest. Het eene is duidelijk uit het andere voortgevloeid. En zoo mogen wij dan ook deze stukken aanmerken als een bewijs, dat de oude liefde voor de ernstig-luimige voorstelling des Doods, ook in de XVIIe Eeuw, nog niet geheel hier vergeten was; gelijk zij, zelfs nog in de XVIIIe Eeuw, in de kort na elkander *viermaal* herhaalde uitgave van VAN RUSTING's *Schouwtooneel des Doods*, van nieuws te herleven scheen (1).

---

(1) De titel der *eerste* zeldzame uitgave is: *Het* | *schouwtooneel* | *des* | *Doods;* | *waarop na 't leeven vertoont wort* | *De Doot op den Throon* | *des Aardbodems:* | *heerschende* | *over alle Staatten en Volkeren.* | *Verciert met dertig zinnebeelden.* | *Door* SALOMON VAN RUSTING | *Med. Doct. t'Amsterdam* | *bij Jan ten Hoorn enz.* | 1707. 8°. Op de titelprent ziet men boven: Den Dood op zijn' troon tusschen twee trompettende geraamten; met het bijschrift: *De dood heerscht over de werelt.* Daar onder, zeven dansende geraamten, bij een liggend met lauwren omkranst lijk. Daarbij, met zinspeling op den naam des Schrijvers: *Ick rust*

Doch ook van onzen *Vader* CATS moet ik hier melding maken. In de Literatuur der Doodendansen moge al zijn naam niet staan geschreven; in zijne: *Doodt-Kiste voor de Levendige;* zijne: *t' Samenspraeck tusschen de Doodt, en een oudt man, maar die oock jonge dienen kan;* en in de: *t' Samenspraeck tusschen de Ziel en 't Lig-*

---

van myn Arbeydt. Van de 30 zinnebeelden zijn N°. 18. *Een Krygsman vegtende met de Doot;* 19. *De Doot rukt een Paap weg;* 20. *Den Astrologist moet voort;* 21. *De Doot neemt een oud man met hem mee;* 23. *De Doot neemt een Mars-kramer van de weg;* en 27. *Een Boer op zyn Land ploegende;* geheel naar de *Holbeinsche* houtsneden gevolgd. N°. 1. *Adam en Eva;* 9. *Een Koning op zyn Troon;* 17. *Een Cardinaal al wandelende;* 22. *Het blyven van een schip;* 25. *De Bruidegom en de Bruid;* en 26. *De Doot rukt een Kint van de ouders weg;* zijn zeer veranderd. De overigen verbeeldende: *den Zondvloet, Sodom, Pharao, 't Beloofde Land, Bethlehems Kindermoort, Christi Opstanding, Hemelvaart, een Raats-Vergadering, een Vrolyke Maaltyd, een Koninklyke Maaltyd, een Zieke op 't bed en de Veege daar voor, een Boerendans, Advocaten plytende, een weetzugtige Ouden, de Molenaar, een Koordedansser, Schaatsseryders*, en *een Doctoraal Poëet*, zijn geheel nieuwe voorstellingen. De *Schaatsseryders*, als eigenaardig Noord-Hollandsch (v. RUSTING was *Med. Doctor* te *Groot-Schermer*), voegen wij hierbij (zie Plaat IV. N°. 4.). Desgelijks de karakteristieke *Voorreden* (zie *Bijlage* C.). — Het boek werd in 1726, 1736 en 1741 te Amsterdam herdrukt, en in 1736 te Neurenberg door *J. G. Meintel* in het Hoogduitsch uitgegeven. WITSEN GEYSBEEK heeft in zijn *Woordenboek* onzen Dichter mishandeld, en schijnt deszelfs *Doodendans* niet te hebben gekend. Verg. voorts FIORILLO IV. 170. en MASSMANN, s. 53 ff.

chaem; zien wij toch, hoe ook hem, zoo wel als zijnen geestigen Teekenaar, de herinnering der Middeleeuwsche Doodendansen nóg versch voor den geest zweefde en dierbaar bleef. Ik beroep mij, om niet veel meer te noemen, op het geestige prentje, blijkbaar uit die aloude Doodstafereelen ontleend, waarop de Dood uit het Knekelhuis eene predikatie houdt voor de levenden; en ik kan mij niet onthouden, uit de *Samenspraek tusschen een oudt man en de Doodt*, waarin het voorkomt, ook iets van den tekst hier bij te voegen (1).

» *Oudt man.*"

» Segh op, waer is de plaets van uw vermaerde scholen?
Want ick en kan niet sien waer ghy die wysen sult,
Des wacht ick u bericht en schier met ongedult."

» *De doodt.*"

»Wel aen t' wyl ik spreek, wilt op myn woorden mercken:
Daer is een huys gebouwt, en meest by alle kercken
Met oordeel opgerecht, en veeltydts in het groen,
Siet daer ist' dat gestaegh myn Doctors lessen doen."

» *Oudt man.*"

» Wat lessen, is 'et raes? Siet wat ongure streecken,
Het is 't Kernekel-huys, daer van ghy schynt te spreecken;
Is dat een hooge school? Eylaes! men vint er niet,
Als dat men sonder lust, ja met afgrysen siet."
. . . . . enz.

(1) Het is in de 4to uitgaaf, Dordrecht 1659, bl. 40 dier *t' Samenspraeck.*

» *De doodt.*"

»Noch segh ick evenwel dat hier myn dienaers spreecken,
Ja seggen bovenal, dat hier myn Doctors preecken."

» *Oudt man.*"

»Nu seght al wat je wilt; het is een rechte quack,
Dat yemandt sonder mondt, of sonder tonge sprack."

» *De doodt.*"

. . . . . .

»Een dootshoofd, lieve vrient, (als veel hier zyn te vinden)
Dat leert een yder mensch syn tochten in te binden;
Dat leert een yder mensch, dat hy van dat getal
In 't korte wesen moet, en veerdigh wesen sal.
Om hier dan ront te gaen, dat syn de Professoren,
Die ick tot dit gebruyck heb over lang gekoren:
En of' er niemandt spreeckt; een lyf of mager been
Is krachtigh sonder tael, en door 't gesicht alleen.
Waer nu een nieuwe Kerck op heden is te bouwen,
Daer woud' ick (soo ick kon) dit laten onderhouwen!
Dat, eer der eenig mensch moght in den Tempel gaen,
Voor eerst myn hooge School voor aen zou moeten staen.
En daer op woud' ick dan aen alle menschen seggen,
Dat yeder dit gesicht moest neerstigh overleggen;
Op dat het dienen moght om wel te zyn bereyt,
Tot dat haer Predikant of andet Leeraer seyt."

Over het algemeen (allerwege kan men het zien):
Vader CATS hield nog veel van den Knokkenman.
Waar hij maar kan, brengt hij ook hem in het spel.
Vóór zijn *Buyten-Leven op Sorgh-Vliet*, plaatst hij

hem als op de wacht. De koorden zijner *Huwelicks Fuyck* doet hij door zulk een' scharminkel met een sarcastisch gelaat doorkappen. Op eene bruiloft laat hij hem voordansen. En in het geestige *Verschil tusschen de liefde en de doot*, laat hij den een' bij abuis met de pijlen des anderen schieten (1).

Daar is het dan:

» Cupido sagh een maeght met schoon gebloosde wangen,
Met hair dat scheen gemaeckt om herten in te vangen;
Sy was groen als een lis, en spichtigh als een riet,
Maer die gheen jong gesel omtrent haer komen liet.
Het wicht op haer gestoort, dat schoot met alle krachten
Tot aen haer jeughdigh hert, en gingh doen sitten wachten.
Wat na soo fellen schoot haer overkomen sou,
Maer voor een blyde feest: soo rees er enckel rou."

Maar ook:

»De doodt die vont een man bequaem te zyn geschoten,
Omdat hem over-langh het leven had verdroten;
Want mits syn eenzaam bed, soo was hy staegh gedruckt,
En klaegde syn vermaeck van hem te zyn gheruckt.
Het spoock leyd' op hem aen, en schoot hem in de lenden,
En dacht hy sou terstont syn droevigh leven enden:
Maer siet Cassander groent met dat hy was geraeckt,
En wort gelyck een roos als haer de son genaeckt.
De soete Rhodope" enz.

Ook hier is die Knokkenman overal dezelfde onoogelijke en toch vriendelijke, dezelfde schalksche, echt

(1) In den *Trouwring*, bl. 227 v. Eene belangrijke bijzonderheid, hierop betrekking hebbende, maar die mij nu eerst voor oogen komt, zal ik in *Bijlage* D. mededeelen.

sarcastische gast, zoo als de Middeleeuw hem zich voorstelde. Het schijnt dus CATS gegaan te zijn, gelijk het later MATTHIAS CLAUDIUS ging, die, gelijk men weet, aan *Freund Hain* zijnen *Wandsbecker Bothen* opdroeg; deszelfs portret ten voeten uit, met de zoo luimige *Dedication*, daarvoor plaatste; maar dan, tot verklaring der titelprent, er bij voegde:

»Die Alten solln 'n ihn anders gebildet haben; als 'n Jäger im Mantel der Nacht, und die Griechen: als 'n »Jüngling, der in ruhiger Stellung mit gesenktem Blicke die Fackel des Lebens neben dem Leichname auslöscht." Ist 'n schönes Bild, und erinnert einen so tröstlich an Hain seine Familie und namentlich an seinem Brüder: wenn man sich da so den Tag über müde und matt gelaufen hat und kommt nun den Abend endlich zoo weit, dass man's Licht auslöschen will — hat man doch nun die Nacht vor sich, wo man ausruhen kann! und wenn's denn gar den anderen Morgen Feyertag ist!! 'S ist das würklich ein gutes Bild vom Hain; bin aber doch lieber beym Knochenmann geblieben. So steht er in unsrer Kirch', und so hab ich 'n mir immer von klein auf vorgestellt, das er auf 'm Kirchhof über die Gräber hinschreite, wenn eins von uns Kindern 's Abends zusammenschauern that, und der Mutter denn sagte: der Todt sey über's Grab gangen. Er ist auch so, dünckt mich, recht schön, und wenn man ihn lange ansieht, wird er zuletzt ganz freundlich aussehen."

Zoo vinden wij dan in Duitschland en elders, waar slechts de Germaansche Volkstam woont, of de Germaansche geest en denkwijze overweegt, overal Doodendansen. Hoogst opmerkelijk integendeel is het, dat zij in Spanje, in Portugal, vooral in het zoo zeer geroemde Vaderland der Kunsten, Italië, schier geheel onbekend schijnen gebleven te zijn. » Nous avons dit," zegt JUBINAL (l. l.) van Spanje: »qu'il n'y existait aucune danse Macabre. Il en est de-même," voegt hij er bij, »pour l'Italie." FIORILLO getuigt, dat hij van hetgeen tot deze soort van Kunstgewrochten zou kunnen gebragt worden, in de Kunstgeschiedenis van Italie weinig of niets heeft kunnen ontdekken (1). En FORTOUL zegt er van: » En Italie il faut aller jusqu'à Naples pour rencontrer, dans l'église de Saint-Pierre-Martyr, des marbres qui semblent appartenir au même genre de représentations. La Renaissance mit obstacle à ce que la gothique Ronde des Morts se répandit dans cette contrée" (2). Maar hij vergeet, bij deze laatste aanmerking, dat de *Renaissance* ook elders, vooral in Frankrijk, haren invloed geoefend heeft; doch dat zij, wat de Doodendansen betreft, aan dezelve dáár (men denke b. v. aan den Bernschen) wel een anders gewijzigd voorkomen gaf, maar toch den geestdrift er voor niet vermogt uit te dooven.

(1) a. a. O. S. 128. (2) l. c. p. 99 s.

Dan eerst, wanneer wij den blik van de oppervlakte afwenden, om dien nog iets dieper te slaan, zal het ons geene bevreemding wekken, dat, even zeer als de Gothische Architectuur zelve, zoo ook dit haar eigenaardig toevoegsel of sieraad, in de opgenoemde Latijnsche landen niet in den smaak viel. Immers, het één zoowel als het ander, het was voortgesproten uit dien hoogeren, meer ontwikkelden, zedelijken en godsdienstigen zin, die in den Germaanschen Volkstam woonde, maar aan welken de Latijnsche wereld, naar mate zij minder Germaansche bestanddeelen in zich had opgenomen, of de Germaansche geest er overschaduwd en onderdrukt werd, geheel of grootendeels vreemd gebleven is.

Nog nader zal ons dit blijken, wanneer wij ook op de zoo uitgebreide Literatuur der Doodendansen het oog slaan. Want, niet slechts dat men aan de muren van Kerken en Kloosters, van Doop-kapellen en Kerkhoven, door het schilderen van zulke Doodstaferelen, geest en leven gaf, maar ook de pasgeboren Houtsneê-, Graveer- en Drukkunst hebben in het ijverig vermenigvuldigen dezer ernstig-luimige voorstellingen hare eerste krachten geoefend.

Wie heeft niet van HOLBEIN's beroemden Doodendans, of Doodtriumf, hooren gewagen? die zoo

geestig gedacht als met weêrgalooze kunst in hout gesneden is, en van welken, volgens den wel dorren, maar niet minder verdienstelijken arbeid, door MASSMANN aan dit onderwerp besteed, sedert het jaar 1530, waarschijnlijk meer dan *Honderd* verschillende uitgaven het licht zien (1); ja die, volgens eene andere, veel oudere berekening (2), destijds reeds in meer dan *Honderd-duizend* exemplaren was verspreid geworden (3).

Als proeve van den ernst en luim, die vooral ook in dezen Kunst-arbeid doorstralen, zij het genoeg

---

(1) Zie de *Tabel* in de aangehaalde *Lit. der Todtent.* S. 61.

(2) PAPILLON, *Traité de la gravure en bois*, Paris 1766, I. p. 423.

(3) Hoe veel er ook over HOLBEIN's *Doodendans* reeds geschreven is, geloof ik toch, dat het onderzoek nog geenszins als geëindigd beschouwd mag worden. Niet slechts is men ten aanzien der *eerste uitgave*, die gezegd wordt te Bazel, in 1530, geschied te zijn, nog niet in het reine, evenmin als ten aanzien der reden, waarom alle volgende echte uitgaven, van 1538—1574, te Lyon verschenen zijn; maar zelfs ligt het eigenlijk deel, hetwelk HOLBEIN aan dezen arbeid gehad heeft, nog veelzins in het duister. Of hij zijnen Doodendans oorspronkelijk *geschilderd*, of slechts *getee*kend heeft? ja, of de keurige Houtsnede *zijn* eigen werk is, of dat van een' anderen? blijft nog aan allerlei bedenkingen onderhevig. — Intusschen blijven deze echte uitgaven hoog geschat. In mijn bezit is die van 1562, welke ik naauwkeurig vergeleken heb met een exemplaar der Lyonsche uitgave van 1547, hetwelk in de *Bibliotheca Thysiana* hier ter Stede voorhanden is. De Titel van 1562 komt naauwkeurig overeen met MASSMANNS opgave, s. 21. n. 12). Dien van 1547, welke door MASSMANN zelv', naar het schijnt, niet gezien

alleen op den eersten sterveling heen te wijzen, die, als zijnen tol aan de natuur betalend, hier wordt voorgesteld. Het is de Paus (1). Daar zit hij

---

is, laat ik hier volgen: LES | IMAGES DE | LA MORT, | AUX *quelles sont adioustees* | *douze figures.* | DAVANTAGE, | LA MEDECINE *de l'Ame.* | LA *Consolation des Malades.* | VN *Sermon de Mortalité, par sainct Cyprian.* | VN *Sermon de Patience, par sainct Jehan Chrysostome.* | (FRELLON'S Schild, met MATURA.) A LYON, | *A l'escu de Cologne, chez Jehan Frellon,* | 1547. || —

Wat de Houtsneden betreft, is tusschen de beide, geheel ongeschonden, exemplaren geen ander verschil, dan dat in het exempl. van 1547 de *Speler* en de *Straatroover* met elkander verwisseld zijn, zoo dat *deze*, als *N°.* 41, met den tekst van N°. 44, en *gene*, als N°. 44, met den tekst van N°. 41, er in voorkomt; en dat voorts op de keerzijde van het slot der *Preface* van *la Medecine de l'ame* (D 7 vers.) ééne Houtsneê (kinderen met trommel en bazuinen) is toegevoegd. De uitgaaf van 1547 heeft alzoo 53, die van 1562, 54 Houtsneden. De opgave van MASSMANN, s. 21. not. 1), schijnt dus onnaauwkeurig. De uitgave van 1562 staat in WEIGEL'S *Kunst-Catal.* N°. 10113, voor 12 Thaler, die van 1547, bij denzelfden N°. 381, voor 15 Thaler aangeteekend. In denzelfden Band met de *Images de la Mort*, bevinden zich, op de *Bibliotheca Thysiana*, ook de: *Icones* | *Historia* | *rum veteris* | *Testamenti*, *Ad viuum expressae*, cet. — *Lugduni*, | *apud Joannem Frellonium*, | 1547. (MASSMANN, s. 65, 5), die bij WEIGEL, N°. 324, voor 17 Thaler staan aangeteekend. — De Houtsneê, welke *de Schepping* voorstelt, is in alle deze drie uitgaven, van den boven- tot den beneden-rand, over het aangezigt van God den Vader en de dije van Adam, in het midden doorgebroken. Verg. voorts HEGNER, a. a. O. s. 311 ff. FIORILLO, a. a. O. s. 143 ff. FORTOUL, l. c. p. 124 ss. vooral p. 147 ss.

(1) Zie Plaat III. fig. 5.

in den vollen glans der heerlijkheid, hoog verheven op zijnen troon; terwijl hij, als Heer der aarde, de Keizerskroon toerijkt aan een' persoon, die, met den Rijks-appel nevens zich, hem, in de houding van diepen eerbied en van aanbidding, den voet kust. Intusschen ligt een saterachtige Duivel de gordijn omhoog, die anders zijne Heiligheid voor het oog zoude bedekt hebben. En wat ziet gij? Een Knokkenman, op een kruk leunend, maar met een schelmsch gelaat, komt achter den aangebedene te voorschijn, om hem (volgens het oude Fransche bijschrift der Lyonsche uitgave) in het oor te bijten:

» Qui te cuides (1) immortel estre,
Par moy seras tost despesché,
Et combien que tu sois grand Prebstre,
Vu autre aura ton Euesché."

En werkelijk, daar nadert reeds de stoet, die den Kardinaal-Kandidaat, door een anderen Knokkenman, maar die ook met het purper en den Kardinaals-hoed bekleed is, voortgestuwd, naar den Pauselijken zetel henenleidt; terwijl boven die allen

(1) *cuides* voor *croyez*. Zoo leest men bij den *Priester*, die door den Dood naar een' stervenden geleid wordt:

» Je porte le sainct sacrement,
Cuidant le mourant secourir,
Qui mortel suis pareillement,
Et comme luy me fault mourir."

nogmaals een Duivel, met eene Pauselijke Bul of Aflaats-brief in de klaauwen, in de lucht komt aanvliegen (1).

Uit deze proeve ziet men genoeg, dat HOLBEIN's arbeid eene geestige, maar meer zamengestelde en tevens nog meer sarcastische, soms scherpe *variatie* is op het meer eenvoudige maar treffende *thema*, hetwelk de beroemde Schilder, in de algemeene type der aloude Doodendansen, vooral ook in die zijner geboortestad, gewis meermalen beschouwd en bewonderd had.

Behalve dezen echter bestaat er nog een zoogenaamde *Kleine Doodendans* van HOLBEIN, die ten minste gewoonlijk aan den beroemden Schilder wordt toegeschreven. Het is een *Unciaal-Alphabet* met Doodendansen, of groote in hout gesneden Kapitaal-letters, waarmede men in de XVe en XVIe Eeuw de boekwerken versierde, maar in welke, in plaats van bloemen, dieren enz., een keurig gesneden Doodendans voorkomt. Ook dit kleine Kunstwerk levert een bewijs hoe groot de geestdrift geweest zij, waarmede men destijds voor Doodendansen bezield was (2).

---

(1) In den Antwerpschen nadruk: *De doodt vermaskert met des weerelts ydelheyt, afghedaen door Ger. van Wolsschatten — verciert met de constighe Beldher van — H. Holbein. T'Antwerpen MDCLIV.*; is de Duivel met de Bul weggelaten. Zie MASSMANN, s. 44.

(2) Deze Kapitaal-letters komen vooral voor in de boekwerken, bij CHR. FROSCHAUER te Zurich uitgegeven; maar een volledig

Doch onder dan HOLBEIN's werk zijn de uitgaven der Fransche *Danses Macabres*, waarvan de eerste bekende uitgave, van 1485, alleen gedurende de XVe en XVIe Eeuw, door *zes en twintig* bekende uitgaven gevolgd is. Ofschoon toch de exemplaren derzelve heden zoo zeldzaam zijn, dat het mij althans niet gelukt is, er één van te zien te krijgen (1).

Nog iets hooger reiken de, in Frankrijk gedrukte, Latijnsche en Fransche Gebeden-boeken (*Horae*, *Heures*), wier met arabesken rijk versierde hout-

---

stel derzelve wordt onder anderen in de Kon. Prent-verzameling te Dresden bewaard. Zie: *Der Kleine Todtentanz bei Uncialbuchstaben;* in HEGNER's *Hans Holbein*, s. 327 ff.

(1) De eerste bekende uitgaaf, met 17 Houtsneden, zonder titel, 11 bladz. in klein fol., heeft aan het slot: » *Cy finit la dãse macabre imprimee par ung nomme Guy Marchant demorant au grãt hostel du college de Nauarre en champ Guillart a Paris Le vint huitieme iour de septembre Mil quatre cẽt (quatre) vingz et cinq.*" De tweede van 1486, 16 bladz. in kl. fol. groot, met 23 Houtsneden, heeft tot Titel: » *Ce present liure est appele Miroer salutaire pour toutes gens. Et de tous estats et est de grande utilite et recreacion, pour pleuseurs ensengnmens tant en latin comme en francoys les quelx il contient, ainsi compose pour ceulx qui desirent acquerir leur salut: et qui le voudront avoir.* Aan het slot: *Cy finit la danse macabre historiee augmẽtee de pleuseurs nouveaux parsonnages en beauxdits, et les trois mors et trois vifs ensẽbles; nouvellement ainsi composee et imprimee par Guyot Marchant. — Lan de grace milquatre cent quatre vingz et six le septieme iour de iuing.* Zie voorts MASSMANN, s. 91 ff.

sneê-randen ingelijks, bij de *vigiliae mortuorum*, van zulke keurig gesneden humoristische Doodendansen voorzien zijn. De eerste bekende uitgave dezer *Gebedenboeken met Doodendansen*, dagteekent van het jaar 1480. En MASSMANN's onvergelijkelijken ijver is het gelukt, niet minder dan *twee en tachtig* verschillende uitgaven derzelve, allen gedurende de XVe en XVIe Eeuw gedrukt, op te sporen en aan het licht te brengen (1). Evenwel schijnt het aantal derzelve nog veel grooter. Althans, de eenige *vier* exemplaren, welke mij voor oogen gekomen zijn, en die op de Koninglijke Bibliotheek te 's Hage bewaard worden, behooren duidelijk tot *vier* verschillende uitgaven, van welke echter niet éénę door dezen vlijtigen en naauwkeurigen navorscher vermeld wordt. Als merkwaardige en hoogst zeldzame stukken zal ik ze in eene Bijlage nader doen kennen (2), en tevens een facsimile van een gedeelte van zulk een Gebedenboeks-Doodendans uit dezelve mededeelen (3).

Doch ouder nog dan alle de reeds opgenoemde voortbrengsels der Drukkunst, zijn de oorspronkelijk Duitsche, eigenlijk Nederduitsche, Doodendansen, van welke het MASSMANN gelukt is, drie verschillende uitgaven, in klein folio, op te sporen, die,

(1) MASSMANN, s. 110 ff.
(2) Zie *Bijlage* B.
(3) Zie Plaat III. fig. 7 en 6.

volgens hem, allen vóór 1480 het licht zagen, ja, waaronder er ééne is, welke hij oordeelt reeds van het jaar 1459 te dagteekenen (1).

Verbazend groot alzoo is het aantal van Doodendansen, die, 't zij in fresco en beeldwerk allerwege aanwezig waren, 't zij als oudste voortbrengselen der Houtsnee- en Drukkunst verspreid zijn geworden. Het zal dan ook wel geen betoog behoeven, dat eene of andere plaatselijke omstandigheid, een pestjaar b. v. of eene groote sterfte, waarin men zich veelal verbeeld heeft, dat de oorsprong dezer Doodendansen gezocht moest worden, geheel onvoldoende is, om eene zoo algemeene en tevens zoo duurzame geestdrift voor dezelve (maar die toch ook weder alleen bij het meer Germaansche gedeelte van Europa's bevolking beperkt is) te verklaren. Neen, die oorsprong ligt dieper. Hij ligt in den geheel eigenaardigen geest des tijds en der menschen. Het is de meer en meer ontwikkelde, practische,

(1) Deze *oudste* uitgaaf heeft tot titel: *Der Doten dantz mit figuren. Klage vnd | Antwort schon von allen staten der welt.* || Dezelve is 22 bladz. in kl. fol. groot en bevat 42 Houtsneden. De bepaling van het vermoedelijke drukjaar, berust echter alleen op het jaartal 1459, hetwelk op het schier eenige exemplaar, in de Bibliotheek te München voorhanden, zoo men meent met eene gelijktijdige hand, op den Titel is bijgeschreven. Ook de *tweede* uitgaaf: *Der Doten dantz mit figuren | clage vnd antwort schon | von*

hoogere zin der Germaansche Christenheid, welke in den ernst en luim dezer Doodendansen zich afspiegelt. Men ziet er het voorspel in van hetgeen iets later, maar dan nog zoo veel krachtiger, zich openbaren zou. Om kort te gaan: ook hier ontdekken wij dien geestig-weemoedigen plooi, die dan om den mond zich kronkelt, wanneer het hoofd en het hart, door hetgeen tegenwoordig is onbevredigd, met de verheffende gedachte aan iets hoogers en beters zich bezig houdt.

Of meent misschien iemand, dat hier slechts overmoed en ligtzinnige spot met het geen eerbiedwaardig en heilig is, in het spel kan geweest zijn? — Maar, herinnert mien zich dan niet de bestemming, welke aan deze Doodendansen werd aangewezen?

---

allen staten der werlt ||; ook 22 blads. in fol. groot en op de Bibliotheek te München voorhanden; voert insgelijks geen jaartal, dan alleen het met oude hand bijgeschrevene 1470. De volgorde der figuren is geheel anders dan in N°. 1. De *derde*: *Der todten dantz mit figuren und schnifften* || *Klag und antwort vō allen ständen der welt* ||; alleen te München voorhanden, mist alle aangifte van jaartal. De taal dezer laatste is *Hoogduitsch*, in onderscheiding der beide vorige, die te *Straatsburg* of *Meintz*, volgens BRUNET (*Nouvelles Recherches*, III. 345) te *Keulen* of in de *Nederlanden*, gedrukt zijn, en wier taal *Nederduitsch* of *Neder-Rhijnsch* is. Zij heeft echter dezelfde volgorde van beelden als N°. 1; terwijl, in alle drie, *Geestelijken* en *Leeken* afzonderlijk voorkomen. HOLBEIN schijnt dezelve, bij het ontwerpen van zijnen Doodendans, te hebben voor oogen gehad. Het blijft echter zonderling, dat van deze *Duitsche Doodendansen* geene latere drukken bekend zijn. Verg. MASSMANN, *Lit.* s. 84 ff.

Ziet! daar prijken zij aan de heilige Doopvont en rondom den niet minder heiligen Gods-akker, waar het stof der Dooden rust. Daar staan zij, in teekening of geprent, in de Gebeden-boeken en in de Lectuur, waarvan men ter Godsdienstige stichting gebruik maakt. Ja, daar zijn zij gevoegd bij de *Meditaciën*, de *Litaniën* en *Vigiliën*, van welke men bij kranken en stervenden zich bediende, ter hunner voorbereiding voor den overstap in de eeuwigheid. Wie is het dan, die zich vermeten durft, een geheel tijdvak te beschuldigen, dat het alzoo de heiligste verrigtingen en de plegtigste oogenblikken des menschelijken levens door ligtzinnigen spot zou hebben willen ontheiligen? Neen! het tegendeel betuigen ons vooral ook de bijschriften, welke aan deze luimig-ernstige voorstellingen meestal zijn toegevoegd. Hoort slechts de eenvoudige roerende taal, welke de alleroudste uitgaaf van den Duitschen Doodendans bij een tafereel geplaatst heeft, waarop zes geraamten, rondom een op eene baar liggend half verteerd lijk, vrolijk dansende worden voorgesteld (1).

Het half verteerde lijk schijnt te spreken:

»Alle menschen dencken an mich
Vnd hudent vor der Welt sich.
Ich hatte vyl gudes vnd was in eren,
Gold vnnd silber hatte ich zu vertzerē.

(1) MASSMANN, a. a. O. s. 84.

Nu byn ich in der wurme gewalt
Sollich testament ist mir bestalt.
Der dot hat mich her tzu bracht
Do ichs allermynst bedacht.
Fur ware wer das merckt eben
Der mag wol besseren syn leben
Wan hie geet lachen vnd schympff usz
Wann wir neygen zu dissem danzhusz.
Merckent nu vnd sehent ann disse figure
War zu kommt des menschen nature.
Laszent von sunden das ist myn rad
So mogent ir by got fynden gnad."

Of leest hetgeen daar, bij een Knekelhuis, geschreven staat (1):

»Merckent vnd gedenckent jr menschen gemeyn
Hie lygent gebeyn grosz vnnd clein.
. . . . . .
Got wolle das wir also darin komen
Das es kome unsern selen tzu fromen."

Zoo vindt men op de keerzijde des titels van meest alle uitgaven der Fransche *Danses Macabres* (2):

»O creature roysonnable
Qui desires vie eternelle
Tu as cy doctrine notable
Pour bien finer vie mortelle.
La dance macabre sappelle

(1) MASSMANN, s. 85.
(2) MASSMANN, s. 91, 100.

Que chascun a danser apprant
A l'homme et femme est naturelle
Mort n'espargne petit ne grant,
En ce miroer chascun peut lire
Qui le convient ainsi danser
Saige est celluy qui bien se mire
La mort le vif fait adancer.
Tu vois les plus grans commencer
Car il nest nul que mort ne fiere
Cest piteuse chose y penser
Tout est forge dune matiere."

Hetzelfde geldt van de Doodendansen bij de Fransche *Heures* gevoegd. Daar leest men onder anderen (1):

» Apres ceste dance mortelle
Que lōme d'vie est desherite
Dieu dōra sentēce eternelles
Chascū selon son merite."

» Hōme mōdain regarde et voi
En tō cueur cette pourtraicture
Mourir convient vela la loy
Que dieu a baille a nature."

Leest eindelijk de oude rijmen, die boven het eerste tafereel van den Bazelschen Doodendans, waar geraamten springend en spelend het Knekelhuis verlaten (2), geschreven staan:

(1) Zie de Bijlage B.
(2) Plaat I. fig. 1.

»O Mensch betracht
Unnd nicht veracht
Hie die Figur.
All Creatur
Die nimpt der Tod
Früh oder spoht
Gleichwie die Blum
Im Feld zergoht."

Waarlijk de ernstig-weemoedige, de hoogere, echt Godsdienstige stemming der bijschriften houdt overal gelijken tred met den luim, de ironie en het wel eens bijtend sarcasme, hetwelk in de figuren, vaak met weêrgalooze kunst, staat uitgedrukt. Want, ik erken het, niet slechts luimig maar echt sarcastisch zijn zij. Zekere schade-vreugde straalt er in door, daarover, dat, hoe ook de menschen zich, de een boven den ander', verheffen, om elk op zijne beurt elkander te plagen en te verdrukken, er toch eenmaal zulk een Knokkenman komt, om aan al die ongelijkheid een einde te maken, en om al die grootheid en ijdelheid en moedwil, al die onderdrukking en ellende weg te vagen. En geldt dit sarcasme den toestand des menschdoms in het gemeen: O! meer dan wij het ons kunnen voorstellen, gold het deszelfs toestand in die ongelukkige tijden, toen Geestelijkheid en Adel als met elkanderen wedijverden, om de meest heilige en onschendbare regten der menschheid te bespotten en te vertrappen; en

toen de mondig geworden geest alleen in de gedachte aan een hooger goed en eene ophanden zijnde betere toekomst troost en verademing vinden kon. Wij kunnen daarom niet anders dan beamen, hetgeen een Fransch Schrijver deswegens opmerkt (1): » Avec ces peintures le moyen âge ridiculisait l'humanité tout entière; il raillait sa faiblesse, son insouciance, sa vanité. Aujourd'hui nos carricatures frappent sur les individus au lieu de frapper sur l'homme. Elles apprennent à l'un qu'il est trop gros, à l'autre qu'il est trop petit. Ce ne sont guère là de grandes découvertes de satire; mais lieux communs pour lieux communs. Je ne sais si je ne préfère point ceux du moyen âge. Ils indiquent tout au moins une époque plus sérieuse et plus grave, un génie qui voit de plus haut les choses et les hommes, et une imagination qui garde un profond sentiment de peine dans ses gaités mêmes et dans ses caprices."

Het zijn dan ook vooral de ondeugden en de misbruiken der eeuw, het is de begeerlijkheid des vleesch, de begeerlijkheid der oogen, en de grootschheid des levens, welke door dit Sarcasme worden getroffen. Een iegelijk krijgt hier zijn deel. Den vetten Kok verschoont het evenmin als den laatdunkenden Paus, de pronkzieke Edelvrouw (2),

(1) M. SAINT-MARC-GIRARDIN, in het *Journal des Débats*, 13 Février 1835.

(2) Ik moet hierbij nog melding maken van hetgeen FORTOUL

of den schraapzieken Woekeraar. Het is als heeft men in bezielde beeldspraak uitgedrukt, wat eens een Apostel schreef: » *Hebt de wereld niet lief noch hetgeen in de wereld is. — De wereld gaat voorbij, en hare begeerlijkheid; maar die den wil van God doet, blijft in der eeuwigheid*" (1).

Dit laatste niet het minst: » *Die den wil van God doet, blijft in der eeuwigheid;*" het is als het middelpunt en de slotsom van hetgeen hier is uitgedrukt. Daarom stond er bij den Bazelschen Doodendans en, naar ik meen, ook bij andere geschreven:

OPA TEΛOΣ MAKPOΥ BIOΥ
ΑΡΧΗΝ OPA MAKAPIOΥ.

(l. c. p. 172) mededeelt: » Il (HOLBEIN)" zegt hij, » a aussi mis la main, sans contredit, à un tableau qui est déposé dans l'un des cabinets les plus intéressants de la capitale, et où l'idée de la mort est reproduite avec une énergie pleine de pensée. Une jeune fille, belle et parée, joue de la guitare, tandis qu'un squelette s'agite derrière elle, et qu'un magicien, couvert de son chapéron, lui présente un miroir ou elle peut voir son image mêlée à celle de la Mort. Audessus de cette composition, traitée avec une grande fermeté de pinceau et de couleur, on lit le distique suivant:

Formosam speculo te cernens, respice formam
A tergo positam, quae notat esse nihil."

Het verwondert mij, dat FORTOUL hierbij niet gedacht heeft aan het tafereel uit den Bazelschen Doodendans, hetwelk wij boven, bl. 410, beschreven hebben, en van hetwelk deze schilderij van HOLBEIN duidelijk eene navolging is.

(1) 1 Joh. I: 15—17.

als ten blijke, dat men bij deze tafereelen nog iets anders en hoogers, dan alleen des menschen sterfelijkheid, of den Triumf des Doods, zich heeft willen voorstellen. Immers, de gedachte aan vergankelijkheid en aan de gewisse komst des doods stemt des menschen geest slechts tot ernstig nadenken en weemoed. Maar eerst, naarmate een hooger en heerlijker bewustzijn, door het verhelderde inzigt en het aanvankelijk gereinigde geloof in het Evangelie, in Hem, die het leven en de onsterfelijkheid aan het licht gebragt heeft, gewekt, in 's menschen gemoed door de nevelen henenbreekt; naar die mate legt ook de dood voor hem zijne afzigtige gedaante en zijne vroegere verschrikkelijkheid af. Naar die mate ziet hij in denzelven niet meer den *overwinnaar*, maar den *overwonnenen*. Naar die mate wordt hij met de gedachte aan hem bevredigd en gemeenzaam. Ja, naar die mate is dezelve hem een vriend, een makker, met wien hij zelfs vrolijk dartelt en speelt, omdat hij met hem de reis naar een beter Vaderland gaarne aanneemt. Dan is het zoo als *Vader* CATS zich ergens heeft uitgedrukt:

» 1 Cor. XV: 54."

» *Doodt waer is u prickel?*"

» Het kindt aan wien een gryns in haest is voor-gekomen,
Wordt van den bleecken anxt ten hoogsten ingenomen;
Maer die het seltsaem tuygh aen alle kanten siet,
Vint slechts een lege schors, en daerom schrickt hy niet.

Wat schroomje voor de doodt, o rechte pimpel-meesen?
't Is maer een bite-bau dat niet en is te vreesen
Voor die haer wesen kent. Hoe leelick datse schynt
Doorgront haer rechten aert, en alle quaet verdwynt" (1).

Het is de ware sleutel ter verklaring der Doodendansen, dien ik deed kennen. Behoef ik er bij te voegen, dat het dan ook eene schoone en vruchtbare, dat het eene heilige en heiligende gedachte is, welke de Germaansche Christenheid, in de latere Middeleeuwen, door deze Humoristische voorstelling uitgesproken en verzinnelijkt heeft? De Latijnsche wereld en de Latijnsche Christenheid verstond die sprake niet. Zij kon tot het groote denkbeeld, daarin uitgedrukt, evenmin als tot den geest der Reformatie zelve, zich opheffen. Daarom vond zij ook in deze *mementomori's* volstrekt geen behagen. En daarom werden in Italie, Spanje enz. geene Doodendansen aangetroffen. Ja, wanneer zelfs een Keizer JOSEF II, bij het beschouwen van den Bazelschen Doodendans, die toen nog algemeen aan HOLBEIN werd toegeschreven, zeggen kon: »*votre Holbein, n'est pas mon homme!* (2)" dan heeft hij, naar het mij toeschijnt, niet slechts in den algemeenen geest der menschelijke ligtzinnigheid of aardschgezindheid, maar bepaaldelijk in dezen niet

(1) *Sinnebeelden*, bl. 50.
(2) Z. HEGNER, *Hans Holbein d. Jungere*, s. 298.

zedelijk ontwikkelden zin en geest der Latijnsche wereld gesproken.

De Kerkhervorming integendeel, als gevoelde zij zich juist uit zulken zade geteeld, — de Kerkhervorming der Germaansche volken, — heeft dit denkbeeld zoowel met gretigheid opgevangen, als vol geestdrift toegejuicht. De Protestantsche Kunst, — met een' NICLAAS MANUEL en HANS HOLBEIN onder de Schilders, een' JODOCUS BADIUS *Ascensius*, NIC. BORBONIUS en GEORGIUS AEMILIUS, den zwager van LUTHER, onder de Dichters (1), aan het hoofd, — stelde het op woeker. Duizenden bij duizenden exemplaren dier Doodendansen werden, als gebeden-, leer- en troost-boeken, door haar allerwege verbreid. En sprak zij — blijkens deze algemeene geestdrift — voor de Evangelisch-gezinde en naar Hervorming rijkhalzende Christenheid, eene welkome en verstaanbare, eene leerzame zoowel als vertroostende taal: gewis, dan heeft die zelfde Kunst, ook door deze hare ge-

(1) Men noemt deze als vervaardigers van den tekst en de bijschriften, bij de *Simulacres* en *Images de la Mort*, te Lyon verschenen. BADIUS was een Nederlander, van *Assche* bij *Brussel* geboortig. MURR, PAPILLON en PEIGNOT spreken dan ook van eene Nederduitsche uitgaaf, ouder dan de Fransche van 1538, en van welke zij zeggen: » *Les vers, qui accompagnent les gravures, sont en flamand.*" Zie MASSMANN, s. 10. BORBONIUS, de leermeester van JEANNE D'ALBRET, de moeder van HENDRIK IV, bezorgde de *Fransche* uitgaven (FORTOUL, p. 166 ss.); GEORGE OEMMLER (AEMILIUS), LUTHER'S zwager, de *Latijnsche*. Zie FORTOUL, p. 157, 171. MASSMANN, s. 12.

wrochten, er krachtig toe medegewerkt, om voor zoo menigen geest den schrik des doods te doen wegvallen; en, om van de Moord-schavotten en de Brandstapels, die juist in de XVIe Eeuw alom werden opgerigt, zelfs te midden der vlammen, welke heerschzucht, kortzigtigheid en godsdiensthaat aanbliezen, zoo menigmaal een vrolijk lied te doen oprijzen, Gode en den Verlosser ter eer!

Ik kan van de Doodsbetrachting der Middeleeuwen, maar die in onzen leeftijd, naar het schijnt en gewis niet te onregt, eene nieuwe voorliefde voor zich heeft opgewekt (1), niet afstappen, zonder nog herinnerd

(1) Men denke niet slechts aan de reeds veelmalen genoemde geschriften van FIORILLO, DOUCE, PEIGNOT, FORTOUL, JUBINAL, MASSMANN; maar ook aan: *Freund Hein's Erscheinungen, in Holbeins Manier*, door SCHELLENBERG en MUSAEUS, te *Winterthür* en te *Mannheim*, in 1785 en 1803 verschenen; aan: *Der Todtentanz. Ein Gedicht von* LUDW. BECHSTEIN. *Mit* 48 *Küpfern in treuen Conturen nach* H. HOLBEIN. *Leipzig* 1831. 8°.; en aan de schoone Lithographiën van *Holbeins Todtentanz*, door SCHLOTHAUER, met verklarenden tekst van SCHUBERT en MASSMANN, in 1832 te München uitgegeven. Als *moderne Doodendans* kan ook gelden het opmerkelijk boek van L'AUVERGNE, *Medecin en chef* van den Bagno te Toulon, hetwelk in de Hoogduitsche Vertaling ten titel voert: *Die letzten Stunden und der Tod in alle Klassen der Gesellschaft, aus den Gesichtspunkt der Humanität, der Psychologie und der Religion.* Leipzig 1842. 2 Bde. 8°. waarvan eene belangrijke recensie in het *Morgenblatt* 1843, *Literaturblat* n. 92. — Ik mag hierbij ook noemen de onlangs, bij Suringar te Leeuwarden, verschenen, fraai geïllustreerde: *Legende Philemon*, waarin ook de Scharminkel weêr optreedt.

te hebben, dat die zelfde Humoristische beschouwingswijze van 's menschen laatsten vijand, niet slechts in deze Doodendansen, maar ook in andere monumenten uit dien tijd, vooral op graven en grafgesteenten, soms verrassend uitkomt. Één voorbeeld sta hier voor velen. Ik bedoel een grafzerk in de Hoofdkerk te Hamburg, die reeds door LAMBECIUS der vergetelheid is ontrukt. Hij is uit het laatst der XVe of het begin der XVIe Eeuw. De overledene deed er op uithouwen, niet zijne afbeelding, niet zijn geslachtswapen, niet zijne titels; neen: — een Ezel spelende op een' doedelzak! — Nogmaals denkt men welligt slechts aan spotlust. Maar dat de hier aanwezige *ironie* ook hare ernstige zijde heeft, leert de vierledige spreuk, welke den armen Ezel wordt in den mond gelegd.

» *Ick for, du na!*"

zoo luidt de eerste.

» *De welt heft zik umekert*
Darūme so hebbe ik arme etzel pipē ghelert;"

dat is de tweede.

» *Nackent bin ick gebohren,*
Hir is mehr gewonnen as vorlorē:"

zoo luidt de derde. Terwijl de vierde op het voorafgaande de kroon zet:

» *O min Her und Got,*
Wes barmhartich mi arme sunder!"

Voorts schijnt men niet te mogen voorbijzien, dat op de vier hoeken van den zerk de zinnebeelden der vier Evangelisten zijn uitgehouwen. Dit leert de bron ons kennen, uit welke de hier uitgedrukte gezindheid is voortgevloeid (1).

Men raadt welligt niet, waarmede ik eindigen moet. Bijkans echter kan men het gissen. Want, welke voorstelling is er, in de Middeleeuwsche Kunst zoo weinig zeldzaam, maar ook zoo koddig en humoristisch tevens, als die van den *Duivel?* Overal treft men hem aan. Daar zit hij tusschen het beeldhouwwerk in hout of steen! Daar lacht of grijnst hij u toe uit de festoenen in fresco, welke wanden en gewelven bedekken. Gij ziet hem in het gezelschap van Heiligen en van verdoemden. Zelfs op de Grafgesteenten der afgestorvenen treft men

---

(1) LAMBECIUS heeft in zijn: *Rerum Hamburgensium Liber Secundus* (Hamb. 1661) dezen steen beschreven en afgebeeld. Hij houdt het omschrift: »*Ao Dni MDXVI des dinxtdages vor Micheli starf zelige Geske van dem Holte*", voor jonger dan de bewerking van den steen; en verklaart de bedoeling aldus: *ut hac figura, perversus seculi genius exhiberetur, et ut quasi in speculo hic se contemplarentur* 1) *inepti auditores, censores et judices earum rerum, quas non intelligunt;* 2) *indigni munerum et officiorum publicorum administratores, qui secundum vetus illud proverbium πίθηκοι ἐν πορφύρᾳ, h. e. simii purpurati, sunt*

hem aan (1). En ik heb dan ook niet reeds zoo lang over Christelijke Kunst en Monumenten der Middeleeuwen mijne lezers kunnen bezig houden, zonder dezen onaardigen persoon reeds meermalen voor hunnen geest te hebben doen optreden.

En hoe komt hij dan voor? Misschien: »*omgaande als een brieschende Leeuw, zoekende wien hij zou mogen verslinden*" (2). Dit denkbeeld ontbreekt zeker niet. Maar meestal is het toch met hem, als met den Knokkenman. Het is als of de van lieverlede opgeklaarde geest heeft wraak willen nemen over de bijgeloovige schrik en vreeze, welke men zich voor hem vroeger liet inboezemen. Het Booze Wezen is niet langer de magtige en schrikwekkende, die alles aan zijn geweld onderwerpt. Neen! hij is veeleer slechts een lustige gast; maar ook een fielt, een schalksch bedrieger, die, hetgeen hem aan vermogen te kort schiet, en wat hij door grootheid van magt niet bereiken kan, door sluw bedrog en door list moet pogen te winnen (3). Hij wordt dan ook meer bespot, dan gevreesd. Want de minste der Heiligen

---

3) *infelices rerum genio suo atque indoli contrariarum ex necessitate artifices.* — Ik moet er bijvoegen dat zulk een: *Asinus ad Lyram;* in de versierselen van Gothische Kerkgebouwen meermalen voorkomt; onder anderen in de Hoofdkerk van *Chartres.* Zie *Morgenblatt*, 1836. Aug. s. 740.

(1) Zie dit Vierde Deel van het *Nederl. Archief*, bl. 357.

(2) 1 Petr. I: 8.

(3) Verg. A. NIERMEYER, *het Booze Wezen in het bijgeloof onzer Natie*, bl. 31, 86 vv.

is in vermogen verre boven hem verheven. Ja, ieder geloovige kan met een klein teeken des kruis hem op de vlugt slaan. Zoo heeft de Middeleeuwsche Kunst hem geteekend. Zoo treedt hij in de geestelijke Tooneelspelen, de Balladen en Vertellingen der latere Middeleeuwen handelend op. Zoo staat hij ook in het Christelijke *Dogma* van dien tijd uitgedrukt (1). Het aanvankelijk ontwaakte en ontwikkelde Christelijke inzigt, toonde zoo, beter zelfs dan in sommige latere tijden, toen reeds het Evangelisch woord te bevatten: » *Wederstaat den Duivel, en hij zal van u vlieden*" (2)!

Doch ik gevoel, dat ik van het veld der Kunst, waar anders zoo veel nog te ontdekken viel, reeds ongemerkt op dat der Letterkunde ben overgegaan. Daar ik echter vreezen moet, nu reeds van het geduld mijner lezers misschien te veel te hebben gevergd, wil ik hiermede de op mij genomene taak vooreerst als afgedaan aanmerken, om, later welligt, bijaldien deze blik op het Humoristisch karakter der Middeleeuwsche Kunst niet geheel mogt mishaagd hebben, een' soortgelijken meer opzettelijk op de Middeleeuwsche Letterkunde te vestigen.

---

(1) AUGUSTI, *Lehrbuch d. Chr. Dogmengeschichte*, s. 274 f.
(2) JAK. IV: 7.

BIJLAGE A.

(bl. 428).

» *Wie der Tod eins mannes gevatter ward eines mals*" (1).

Nv hort ein gleichniz nicht fur war
Ein fraw eins nachts ein chint gepar
Das ward getawfft, nu het der man
Einen gast behalten den rufft er an
Das er des chindes göte würde
Vnd hülff im von der sargen pürde.

(1) Hetgeen mij in deze Legende deed belang stellen, was niet slechts het naïve van haren inhoud, en de betrekking, in welke zij tot het hier behandelde onderwerp staat, maar ook mijne meening, dat het geheele Gedicht van HUGO, behalve in de uitgaaf van 1594, nog ongedrukt was. Intusschen werd mij door den Heer Mr. BODEL NYENHUIS uit de Bibliotheek van de *Maatschappij der Nederl. Letterkunde*, eene nieuwe uitgave vertoond: *Der Renner. Ein Gedicht aus dem XIII Jahrhunderte; verfasst durch* HUGO VON TRIMBERG, *Magister und Rektor der Schulen in der Theuerstat vor Bamberg, zum ersten Male herausgegeben, und mit Erläuterungen versehen vom historischen Vereine daselbst. I. Heft. Bamberg.* 1833. *II. Heft. Bamberg.* 1834. Of de uitgave reeds verder is voortgezet, weet ik niet. Zoo veel zie ik er uit, dat aan de Bambergsche Uitgevers het belangrijke Leidsche HS. tot mijne spijt onbekend gebleven is; en dat onze Legende in deze beide *Hefte* niet voorkomt.

Das tet der gast das geschach
Der wirt tzu seinem geuattern sprach.
Geuatter sagt mir wer seyt ir
Das ich ewch allizeit schir
Vnd pas dann an der lewt müg erchennen
Wann ich ewch hör vor mir nennen.

Er sprach gevatter ich pins der tot
Der manige angst und not
In der welt hat gemacht
Vnd noch mache tag vnd nacht.
Er sprach eya lieber gevatter mein
So solt ir mir genedig sein
Vnd lat mich lang awf erden leben.

Des wil ich ewch mein trew geben
Sprach er lieber gevatter mein
Das ich ewch manig pütlein
Vor wil senden e das ich chum
Da von seyt pyderb und frum.
Mit der red er dannen fuor.
Der man lebt seyt das manig fluor
In dem lande ward abgeaniten.
Nu ward er siech nach seinn siten
Nu chom der tod und stund vor im
Vnd sprach gevatter ich pin
Her chümen das ir mit mir vart.
Er sprach we habt ir ewch bewart
Und ewr gelübde das ir tet mir.
Er sprach gevatter wisset ir
Das ains ewch in den seytten stach
Das ir spracht we mir ach

We mir was sol ditz sein
Gevatter das was mein pötlein.
Do ewch die oren begunden diessen
Vnd die awgen überfliessen
Und gen der sunnen tunkchel sein
Do sant ich ewch zwo pötlein.
Do ewch die tzend teten we
Vnd ewch die hüsten mer twang danne
Vnd swer gemute wonte pey
Do santt ich ewch meiner poten drey.
Do ewch die pain nicht waren snell
Vnd da sich rymphen ward das vell
Und do die stymm hayser wart
Do ewch grabund ward der part
Do santt ich ewch vier pötlein.
Gevatter ich hab die trew mein
An ewch vil schon behalten.
Lat got der sel furbas walten
Vnd schaydet ewch von dysem leibe
Ir mügt lenger hie nicht beleiben.
Also starb der gut man.

Wer das peyspell gemerkchen chan
Der pesser sich vnd sech sich für
E dann der tot chom für die tür.

BIJLAGE B.

(Bl. 445.)

DE FRANSCHE GEBEDEN-BOEKEN

(*HEURES, HORAE*)

MET

DOODENDANSEN.

Onder de vroegste en meest eigenaardige voortbrengselen der Drukpers, behoort die schier onafzienbare reeks van Gebeden-boeken, welke in de laatste helft der XVde en de eerste helft der XVIde Eeuw in Frankrijk het licht zagen. Zij zijn keurig en met weelde, meestal zelfs op perkament, gedrukt, en niet alleen van vele, de geheele bladzijde innemende, in hout- of metaal gesneden, printen, die meestal gecouleurd voorkomen, voorzien, maar daarenboven doorgaands met keurige Arabeske-randen versierd, in welke velerlei eigenaardige voorstellingen, onder anderen sedert 1490 veelal ook Doodendansen, met of zonder bijschriften, zijn opgenomen. Het is schier ongelooflijk, welk eene menigte afzonderlijke uitgaven dezer Gebeden-boeken nu reeds bekend is. Maar des te meer trof het mij, dat, niettegenstaande de uitnemende zorg en naauwkeurigheid, met welke, na BRUNET (*Nouvelles Recherches bibliographiques* (Paris 1834), T. III. p. 459 ss.), vooral

MASSMANN de literatuur dezer Gebeden-boeken met Doodendansen heeft nagespoord, juist de weinige exemplaren, die mij voor oogen kwamen, duidelijk tot Uitgaven behooren, die aan MASSMANN onbekend gebleven zijn. Zoowel ter aanvulling van het dáár ontbrekende, als om mijne lezers met deze Gebeden-boeken eenigzins nader bekend te maken, wil ik deze exemplaren, die allen der Kon. Bibliotheek te 's Hage indedaad tot sieraad en luister verstrekken, en door de welwillendheid der Bibliothecarissen, de Heeren HOLTROP en NOORDZIEK, mij goedgunstig ten gebruike verstrekt zijn, hier iets uitvoeriger aanduiden.

Zij zijn vier in getal, en wel:

I°. eene van 1498 bij SIMON VOSTRE in 4to, blijkbaar verschillend van die, welke door MASSMANN, (s 120, n. 12) is aangevoerd. Onder het boekdrukkers-wapen met PHILIPPE PIGOUCHET, leest men: » Les presentes heures a lusaige de Rõme fu | rẽt acheuez le xvi. iour de Septembre. Lan Mil | CCCC. iiii. xx. et xviii. pour Simon Vostre. li | braire demourant a Paris a la rue neuue nostre | dame a lymage sainct Jehan leuangeliste(.) || "

Op de titel-keerzijde staat de Aderlaats-man met den nar onder hem. Op het tweede blad recto » Almanach pour xxi. an." en wel van » iiiixxviii" (1488) tot » v cens viii" (1508). Verso: een sierlijke kelk, met » Benedictio dei patris cet." Dan de *Almanach* enz. De Doodendans (g. viij.), bij de » vigilie mortuorum", behelst 30 mannen en 36 vrouwen (na *la ballive* nog 18, van *la theologiene* tot *la. sote*), keurig gesneden; drie figuren op elke bladzijde. elk met *le pape* en *lemperour* etc. tot onderschrift (1). Slot: » Finis."

(1) Op Plaat III. fig. 7. is het eerste drietal afgebeeld.

II°. Eene van 1514? bij GILLES HARDOUYN, in 8vo, op perkament.

Het titelblad schijnt te ontbreken. Het begin, op A ij. »Almanach pour. xvj. ans. MD xiiij — MD xxix. Aan het einde der Evangelien, Blad B (v), begint, in 22 figuren, op elke bladz. recto één tafereel, de eigenaardige Doodendans, of Doodtriumf. 1°. Adam en Eva, waarbij: »Eue et Adā puis leur creation Trepasserēt la diuine ordonnance. Par le serpent plain de deceptiō. Quant a la pōme firent oppression. Tous les humains misdrent soubs ma puissāce."

Op F. j. »je suis la mort qui mainne tout a fin je nay parēt, frere, ne amy, ne afin. que je ne face tot rediger en pouldre cet."

F. ij. bij het laatste oordeel: »O vous humains qui voyez ceste dauce. De biē dācer ayez souuenance. Au jugement examines seres cet."

F. iij. wederom Adam en Eva, en daarboven: »Lex metuēda premit mortales omnibus una. Mors cita sed dubia: nec fugienda venit. Cet."

F. iiij. het slot: »quid facis extra chorum qui debitor officiorum Es divinorum: cur induis acta vagorum. Desine stare foras: quia Christus ponderat horas. Et numerando moras: distinguit qualiter oras. Tunc orant hore: cū corde canuntur et ore."

Op de bladz. vóór G. j.: »Cy apres commence la destruction de Hierusalem Faicte par Vaspasien empereur de Romme cet." Dezelve loopt in 43 tafereelen, welke L iiij verso op beide bladz. beginnen, tot het einde (L. (8)) toe door. Het voorlaatste behelst den doop van Vespasianus door S. Clemens; het laatste de straf van Pilatus. De duivelen rukken den toren omver, in welke hij gevangen zat, en doen hem zoe verpletteren.

Aan het slot van het laatste blad recto: »Les presen-

tes heures a lusaige de Rōme | ont este imprimees a Paris par Gillet Har | douyn demourant au bout du Pont nre dame | deuāt Sainct Denis de la Chartre: a lenseigne | de la Rose dor. Et on les vent audit lieu."

Op hetzelfde bl. verso, het boekdrukkers-wapen (een schild waarop vier schilden, die weder omringd zijn door twaalf kasteelen) en daaronder: »bon ordre et bonne correction. Verres en ceste impression. Tout pour le mieusx."

III°. Eene van 1517 te Parijs bij TH. KERVER, op perkament.

A. j. »Tabula omniū offior. et orationū in presenti oratorio contentorum." Rood gedrukt.

C. j. na den Kalendarium »speculum consciencie."

M. iiij. verso: »Incipit officiū mortuorū." Daar tegen over eene zeer belangrijke metaal-gravure, de opwekking van Lazarus; waarop gesneden: »Lazare veni phoras."

De Doodendans die op het blad, 't welk M. j. voorafgaat, recto begint, heeft 66 figuren, korte bijschriften, waarvan op elke bladzijde twee voorkomen. De bewerking van den Doodendans is veel minder dan die der meeste overige afbeeldingen. Wij laten de bijschriften volgen:

Papa.

Cum deus in terris habear quidem morte cadendum est.

Imperator.

Omnibus imperito: michi mors tamen imperat una.

Cardinalis.

Cardineum cogit mors atra relinquere culmen.

Rex.

Sceptra gerant alii cedunt diademata letho.

Archiepiscopus.

Alta cadunt tristi mortis fastigia telo.

Eques auratus.

Clarum militie nomen non fata morātur.

Patriarcha.

Jam fera mors sevit: periit primatus honoris.

Conestabilis.

Diruta marte mea non obstant menia morti.

Episcopus.

Pontificalis apex cum mors ferit impia cessat.

Scutarius.

Venari solitum me mors venatur amara.

Abbas.

Pastoralis abit lethi dominatio dextra.

Prepositus.

Judicis officium neque mors funesta veretur.

Astrologus.

Sidera non duram possunt auertere mortem.

Civis.

Nullus opum cumulos moriens deferre valebit.

Canonicus.

Cuncta Sacerdoti sustollit munera fatum.

Mercator.

Divitias aliis properant mea fata relinquo.

Cartusiensis.

Mortuus en mundo: nunc perfero funera carnis.

Satelles.

Justicie sternit me mors truculenta ministrum.

Monachus.

Non me claustra juvant, tumulo quin claudar arcta.

Usurarius.

Fenora quid prosint: mors inplacabilis astat.

Advocatus.

Lingua diserta: feram nescit depellere mortem.

Mimus.

Quid scivisse choros cum mors ferit improba prodest.

Curatus.

Nunc rapior tumulandus humo, qua corpora texi.

Agricola.

Me labor assiduus fregit: dolor ultimus aufert.

Clericus.

Mors vetat altaris peragi mysteria nobis.

Heremita.

Mors quosque cultores vaste prosternit eremi.

Regina.

Regia sum conjux: mortis subjecta furori.

Ducissa.

Quid me fata premunt: quae sum ducis inclyta conjux.

Rectrix.

Mortis agor nutu: quondam quae cetera rexi.

Amator.

Liberat a fato nullum illebrosa voluptas.

Medicus.

Hei mihi quod nulla mors est vitabilis arte.

Equitis uxor.

Nupta viro sternor jaculis ah mortis equestri.

Abbatissa.

Non altos curat titulos truculentia fati.

Scutarii uxor.

Funera non tollit cuiquam generosa propago.

Priorissa.

Que prior emicui reliquis nunc subdor harene.

Domina.

Quando vocant parce: nec forma nec eruit etas.

Urbana.

Exuo civiles habitus: premit omnia fatum.

Infans.

Editus in lucem primum: jam subtrahor orbi.

Religiosa.

Non lethum pia religio nec sedula vincit.

Vidua.

Ad tumulum rapior chara viduata marito.

Cordiger.

Qui culpas hominum carpsi: jam morte fatiscor.

Cordigera.

Mens deuota deo: fatis obnoxia degit.

Mercatrix.

Mercatura suo lethum non opprimit usu.

Prefecti uxor.

Prefecti sociam letho parere necesse est.

Theologa.

Rimantem divina sua mors deicit hasta.

Nova nupta.

Atropos instat atrox: nova nec connubia curat.

Antiqua Domina.

Morte cadit prisco ritu formatus amictus.

Servatrix ovium.

Pascua leta gregum: letho rapiente relinquo.

Amatrix.

Lascivos mortis jaculum precidit amores.

Sponsa.

Desponsata viro, lethalia sentio tela.

Formosa.

Non facit ad mortem cultus vel forma fugandam.

Virgo.

Virgineum extinguit jaculo mors atra decorem.

Lasciva.

Fallere docta alios mortis constringor habenis.

Nutrix.

Nutricem rapiens mors prestat vermibus escam.

Vetula.

Me tumulo condit fato vicina senectus.

Venditrix.

Finis adest vite: posthac nil vendere fas est.

Baculo innixa.

Cum gressum natura neget, mors sena propinquat.

Rustica.

Versari solitam ruri, mors condit harena.

Ministra.

Obsequii duram sortem mors sinit acerba.

Commendatoria.

Commendare meum fato finitur acerbo.

Ministra puerperarum.

Ne post hac aliis servem mortis vetat horror.

Puella.

Non juvenile potest evum depellere lethum.

Gravida.

Quid gestare juvat fetum: mors imminet atra.

Sortilega.

Carmina nil prosunt in ferrea spicula mortis.

Biguta.

Non fati legem recti simulatio solvit.

Fatua.

Stulta quidem et sapiens fato clauduntur eodem.

Op het laatste blad (T. 8.) recto, in roode letters: » Officia quotidiana siue horas beate marie brevi pulcherrimoque stilo atque ordine compositas secundum usum Romane Ecclesie: cum pluribus memoriis et deuotissimis orationibus illis annexis finem sumpsisse cernens o lector deuotissime deo et suis corregnantibus gratias age: Impressorēque *Thielmānum Keruer* alme vniversitatis Parisiēsis librarium iuratum in magno vico Sācti Jacobi, ad signum cratis commorantem lauda: qui hoc opus Parisius impressit Anno ab incarnatione Millesimo quingētesimo decimo septimo, die XXIII mensis Julii."

Verso, het boekdrukkers-wapen met » THIELMAN KERVER," en daaronder met roode letters: » Hore intemerate virginis marie secūdum vsum Romane ecclesie."

IV°. Eene van 1519 bij S. VOSTRE te Parijs, op perkament.

Titelblad: Boekdrukkers-wapen met VS. en daaronder SIMON: VOSTRE: Voorts:

» Les presentes heures a lusaige de Rōme toutes | au long sans reqrir: auec les figures de lapo | calipse: la vie de thobie de iudic, les accidēs de lhō | me, le triumphe de Cesar, les miracles nostre dame: | ont este faicte a Paris pour Symō Vostre libraire | demourāt en la rue neufue a lēseigne. s. | Jehā leuāgel. | " Verso Tabula II recto, Aderlaatsman met den nar, II verso, de Kalender.

Na *Judic.* volgen L 4 verso, bij de *Psalmi poenitentiales*, de Verloren Zoon en Susanna. Dan de *Signa*,

met het laatste Oordeel; en op de laatste bladz. van M verso, de Doodendans, 3 vignetten op den rand van elke bladz., van *le pape* tot *la sote*, 66 in getal.

Hierna echter volgt onmiddelijk nog een tweede Doodendans, die in 16 figuren, 2 op den rand van elke bladzijde, tot P. j. verso doorloopt.

Bij de eerste voorstelling leest men: »Par mō nō suis appellee mort. ennemie des humaīs le riche le poure floible ou fort. occis quāt metz sur luy les mains."

Bij de twee laatsten: »Apres ceste dance mortelle q̄ lōme d'vie est desherite dieu dōra sentēce eternelles chascū selon son merite." »Hōme mōdain regarde & voi en tō cueur cette pourtraicture mourir ꝯvient vela la loy que dieu a baille a nature."

De *miracles notre dames*, in 12 figuren aan het slot, zijn zonderling. Bij voorbeeld: n°. 2. »Ung hōe estoit per aucun blasme mene au gibet tout soubdaī. mais lymage de nostre dame le salua luy tendant la main." Op de twee laatste bladzijden: »la table de ces presentes heures."

BIJLAGE C.

(Bl. 433.)

VOOR-REDEN

AAN DEN LEZER.

Dit werk zal menig, als iets vremts, in d'ooren dondren;
My dunkt, als hoorde ik reets al vragen, met verwondren:
Hoe komt *van Rusting* aan so akelig een stof,
Als deze *Doden-dans*? de bloemen van syn hof
Ziju voormaals doorgaans met vermakelyker verven
Voorzien geweest: hoe komt hy nu, van doot, en sterven,
Te rymen? hoe komt hy een *Doden-dans* in 't spel
Te voeren? dat 's een stof die met zyn naturel
Niet over-een komt: en men heeft zeer wynig reden
Te denken, dat van hem, die zo veel koddigheden
Te blad gesteld heeft, iets kan komen, dat zo groots
Een tytul voeren kan, als 't *Schouw-toneel des Doots*.
Hy is te koddig: en zyn geest zal niet gehengen,
Die dootsche treur-stof met geen snakery te mengen;
Alschoon die, by dit werk, als ernstig, wynig voegt.
Een fronsselfrons is met geen snakery vernoegt.
Hoe komt *Van Rusting* dan aan zulke buite sprongen?
Messieurs! ik ben daar schier gelyk als toe gedrongen.
Myn drukker, ouder nog als ik, zag nog geen kans
In 't graf te raken, voor hy deze *Doden-dans*
My opdrong, en die, uit myn bryn, en pen, zag baren.

Ik zogt geen reden, tot onmooglykhyt, te sparen;
Maar 't hulp niet: is 'er dan een misslag in begaan,
Dat komt uit ongewoonte, in zulk een stof, van daan.
De plaatten heeft 'er my de drukker toe behandigt;
Maar, tot den inhout van het rym, gants niets verstandigt.
Ik heb 't volkomen na mijn zin, zo als 't myn tyd
My toeliet, voorgebragt. Ik weet wel, koddighyt
Wil vlugger uit de pen, als bleek, wen ik die teelde:
Maar dog verzoekk' ik, dat zig niemant in wil beelden,
Dat slegts maar snakery en koddighyt myn hert
En bryn vervullen, so, dat daar geen plaats in wert
Gevonden, daar de roem en zugt tot God in vesten
Kan, nog gedagten van de Doot, en ook ten lesten
Het Oordeel: want, indien ik 't zeggen mag, ik ben
De minste tyd zo, als het schynt dat my myn pen
In koddighyt verbeelt: maar dog, myn geest is lugtig,
En, als myn digtgeest werkt, bequamer om 't geen klugtig
Is, voort te brengen, als het geen veel ernst veryst;
Gelijk myn vaarsendigt het doorgaans zo bewijst.
In die tyd is myn geest alleen tot zulks maar vaardig.
'tIs wynig waardig; maar 't zoud nog veel minder waardig
Zyn, zoo 'k in die tyd quam tot ernstig vaars-besluit.
Wat boven in een vat lyt, kan 'er 't vaardigste uit;
En dat blykt over al in allerhande werken.
Op die wys moet men ook myn koddig rym aanmerken.
Wat nu dit *Schouw-toneel des Doots*, of Dodendans
Belangt, ik heb regt uit gezeit, dat ik geen kans
Kond zien, dat ik daar, na betamen, van zoud komen,
Vermits myn rymgeest noit tot nu toe ondernomen
Heeft, zaakken in de pars te brengen, die zo naar,
En dof, en akelig zyn, als dit doots-werk: maar

Al wat ik inbragt, scheen, voor Meester Jan ten Hooren,
Maar taal van uitvlugt; en dies was 't maar tyd verloren,
Daar tegen ingelyt. Hy drong het my op 't lyf.
Indien 't nu hier en daar wat kreupel, en wat styf,
Of lam, mogt wesen, of niet na zyn aart behandelt,
Zoo moet men denken: wie een aaklig pat bewandelt,
En heeft dat nimmer van te vooren meer gedaan,
Zo die zig, daar door, styf, of kreupel, vind te gaan,
Dat is geen wonder; en men moet het hem vergeeven:
't Is ook met my zoo. Dit is 't eerste van myn leven.
Myn geest is zulk een soort van digten ongewoon:
En dies verzoek ik, dat men my hier in verschoon.
Ik roem myn stijl niet als iets groots, en hoog verheven.
Ik heb 't zeer vaardig, zo als 't voorquam, heengeschreeven.
Myn bezighyt ontrent myn lyd'ren, liet my doe,
Tot rymen, wynig tyd, tot nut dier zaakken, toe.
Indien een vyant van de Bekk'riaansche stelling
Hier in iets aantrof, dat zyn drifte geest tot quelling
Verstrekte, die moet my, gelyk een Bekk'riaan,
Of meer, aanmerken, daar ik graag voor door wil gaan.
Ik ben niet schuldig my na elks eens wil te voegen:
Ook niemant: laat ons daar ons zelf mee vergenoegen
De snaaks- of koddighyt, is hier zeer wynig in
Te vinden: heeft het ent, nog 't slot-Rym van 't begin,
Niet iets dat daar na swymt, de rest heeft nog veel minder.
Het strekt geen eerbaar oor, nog goed verstant, ten hinder.
Den inhout is, gelyk het tytulblat vermelt;
En zo als 't, voor wie 't koopt, en leest, wordt voorgestelt,
In rym, of digt, gepast op dartig koopre platen.
Met die vertelling moet men zig genoegen laten.
't Zy waar ik voormaals, met myn pen, voor heb gespeelt,

In dit werk heb ik gants myn ygen aart verbeelt,
In 't endigen van elk gedigt, op al de dartig
Figure; dit belijde en zegge ik openhartig:
Maar evenwel ben ik geen dod-oor; en mijn geest
Is doorgaans lugttig, van myn kintshyt af, geweest;
En zal misschien alzo wel al mijn leeven blijven.
Waar die aart in is, is zy swaarlijk uit te drijven.
Wat aangaat nu al die historiën die hier,
Op ider plaatjen, ten exempel, op 't papier
Staan, moet men weeten, dat ik van alzulke boeken
Zeer slegt voorzien ben; dies heb ik die moetten zoeken
Uit mijn gehengenis; en die heeft ze uitgebraakt.
Mijn meeste boekken zijn, door wansorg, weg geraakt,
Wen ik in d' Oorlog was. En wie wil zig vermeten
Het al te onthouden, wat hy voormaals heeft geweten?
Dit was mijn hinder, dat ik niet op elk geslagt,
Van zaakken, meer heb, tot exempel, voortgebragt.
Ik wens een ider die mijn *Daaden-dans* te lesen
Komt, dat ze hem, tot vermaak, en nut, en hyl, mag weezen!
In welke wens ik self my self ook in besluit.
Wel aan dan! lees met smaak, van voor af aan, tot uit.

In myn Studoor den 16 *Octobris* 1706.

BIJLAGE D.

(Bl. 436.)

De standvastige Monarchye des Doods; van ABRAHAM ALLARD.

Naar aanleiding van het medegedeelde uit het *Verschil tusschen de Liefde en de Dood;* werd door den Heer Mr. BODEL NYENHUIS een zeldzaam boek mij vertoond, hetwelk tevens als een niet onbelangrijk toevoegsel tot de Literatuur der Doodendansen hier vermelding verdient. De wijdloopige titel is deze:

» *De standvastige | Monarchye | des | Doods, | en de | Zieltoogende | Mars in Europa; | Tot vernietiging der betrachte | Vyfde Monarchye in 't Christenryk: | Verbeeld door | VIII. Zinnebeeldige Konstprinten, | Vertoonende de | Oorzaak des Oorlogs en des Doods, | (waarby kortelyk beschreeven worden de Opkomst en de Ondergang der | Vier Hoofd-monarchyen) | De ontydige Minnery en Dood, | Vyf der beroemdste Waerelds Deugden, als | Schoonheid, Krygs-dapperheid, Wysheid, | Sterkheid en Rykdom, | Ten Grave gedaald; | En eindelyk | De Monarchaale en Algemeene | Stryd tegens de Dood. | Alle door Nederduitse Versen, en Latynse Epigrammata verklaard, en op deze | tyd, als ook Geestelyk toegepast, | door | ABRAHAM ALLARD. | Gedrukt tot Amsterdam, by Carel Allard, op den Dam, | Met Privilegie van de E. G. M. H. Staaten van Holland en Westvriesland.*" — Het werk is 20 bladz. in fol. groot, en schijnt in 't begin der XVIIIde Eeuw gedrukt; ofschoon drie der acht platen gewis van veel vroegeren tijd dagteekenen. De *eerste*, getiteld: *Oorzaak des Oorlogs en des Doods*, stelt voor: *Adam en Eva*, en schijnt van een' zeer ouden meester. De

tweede fraaije uitslaande insgelijks oude print trok bijzonder mijne aandacht, dewijl zij, getiteld: *ontydige Minnery en Dood*, juist dezelfde Legende voorstelt, welke wij uit CATS hebben medegedeeld. In het verschiet ziet men de Liefde en de Dood in een bosch nevens elkander rusten; bij welke gelegenheid de één, vóór den dageraad opstaande, bij vergissing de wapenen des anderen mede nam. Op den voorgrond ziet men dan ook links, de Liefde zijne pijlen afschietende, niet op eene Maagd, gelijk bij CATS, maar op een sierlijk gekleed Jongeling, met het treurig gevolg, dat de gewonde den geest geeft. Regts integendeel, ziet men den Dood uit een sluipwinkel op een grijsaard mikken, die, schoon met één been in het graf, door het schot ongedeerd, liefkozend naast eene Schoone gezeten is. Deze echter schijnt op eene daarbij staande Doodkist, waarop een zandlooper en eene in de pijp brandende kaars, hem heen te wijzen. — De vijf hierop volgende printen, zijn van slechten arbeid en blijkbaar uit den tijd der uitgave des boeks. Zij stellen, afzonderlijk, de grafgesteenten voor van *Venus*, *Mars*, *Pallas*, *Hercules* en *Cresus*, met eenige verscheidenheid zoo als zij op de bekende print van CATS, in de *Doodt-kiste voor de Levendige*, vereenigd zijn. Maar het laatst komt weder eene fraaije oude print, getiteld: *De Monarchaale en Algemeene Doode-streid*, op welke de Dood is voorgesteld, zoo als hij tegen alle standen en geslachten der wereld zegevierend den strijd voert. — Ik kan niet zeggen, uit welk ouder werk de laatste en de twee eerste printen genomen zijn, om voor deze nieuwe, geestelijk-politieke Handels-speculatie der ALLARDS te dienen.

N 4.

PL. I.

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

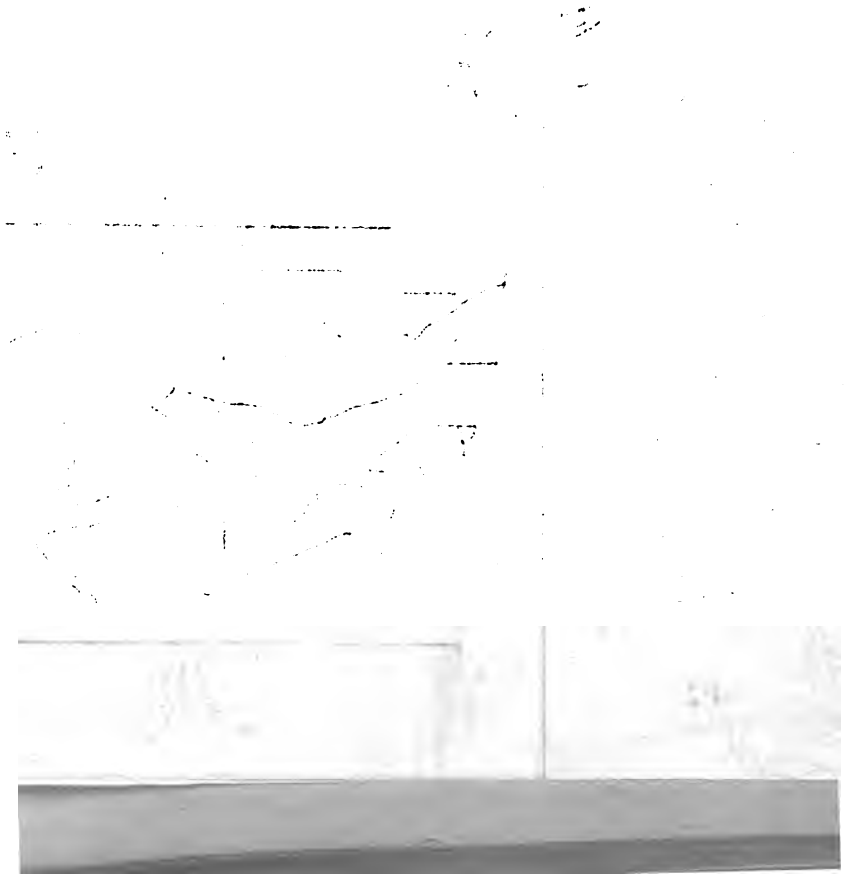

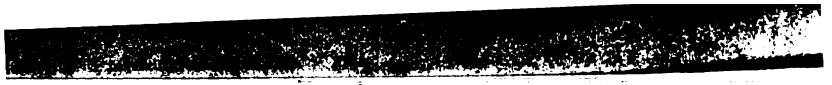

PL. III.

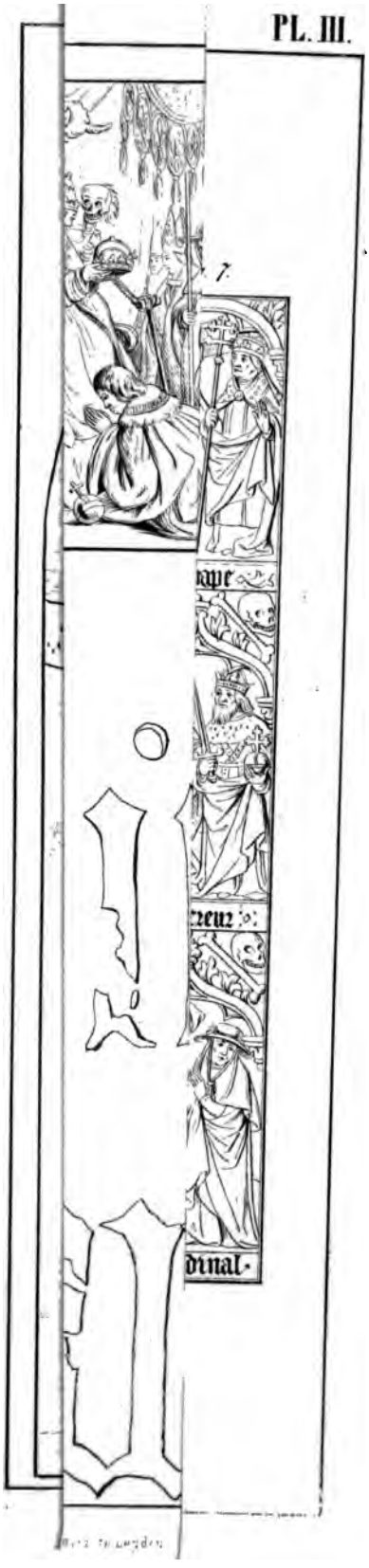

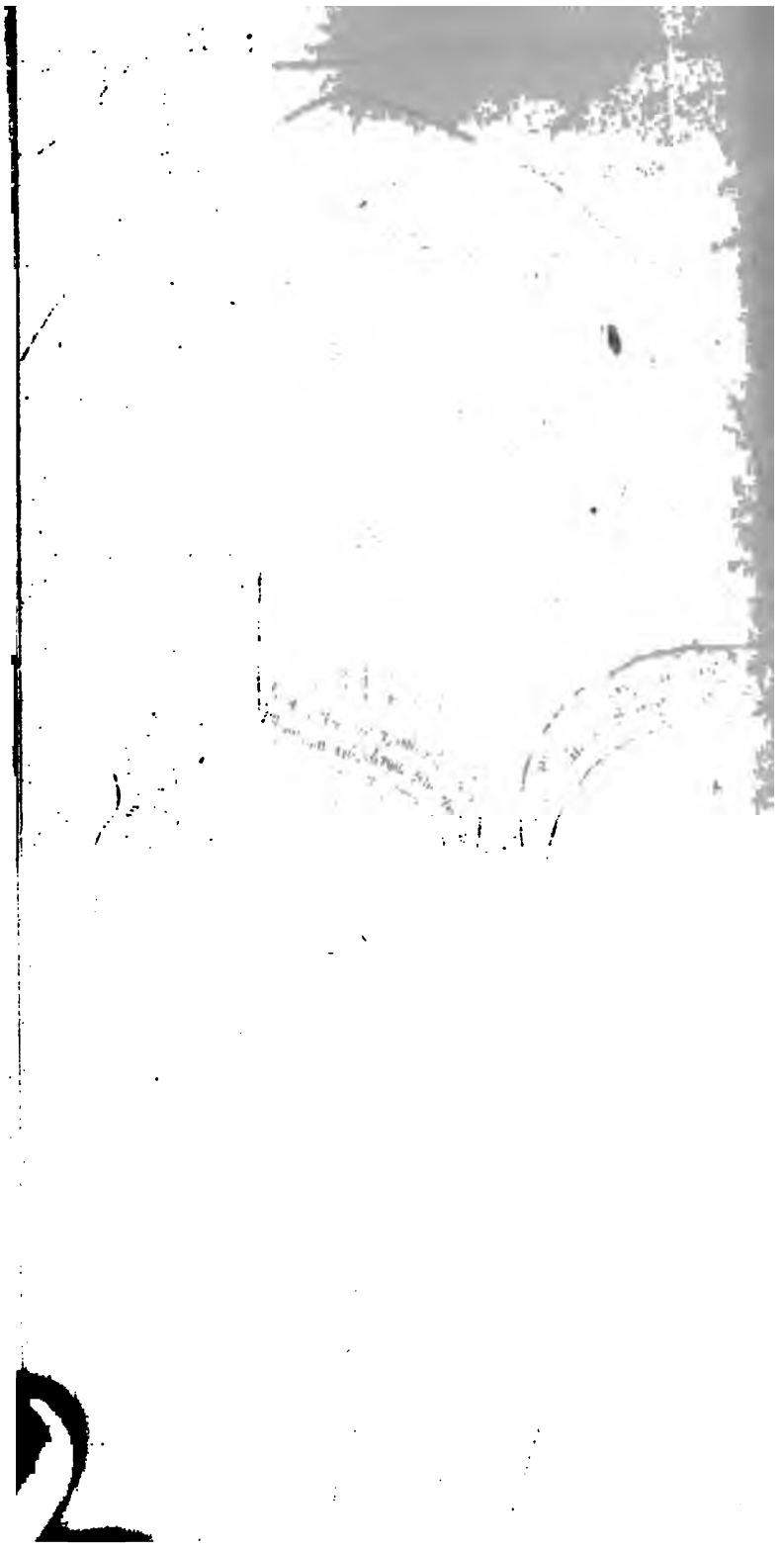

PL.V.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
REFERENCE DEPARTMENT

This book is under no circumstances to be taken from the Building
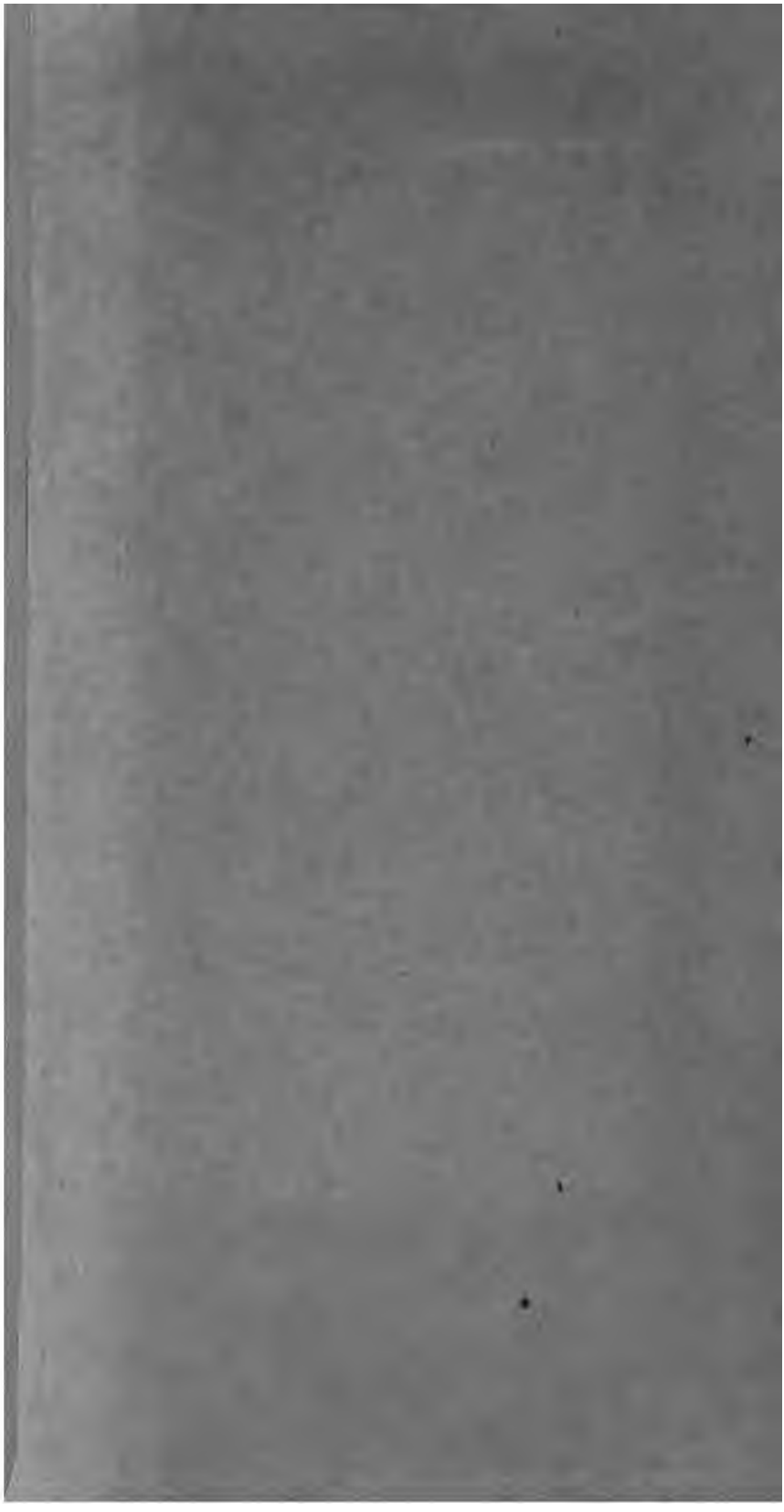
Form 419